X 61263

SZEKFÜ ANDRÁS

A cápa utolsó tangója

Médiaszociológiai tanulmányok a félkemény diktatúrában

Gondolat Kiadó
Budapest, 2008

A kötet megjelenését
az ORTT támogatta

Külön köszönet
HANN ENDRE
LEVENDEL ÁDÁM

SZTE Egyetemi Könyvtár
J000633358

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 2

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szekfü András, 2008
© Hans Magnus Enzensberger 1970. All rights reserved
by Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main
Hungarian translation © Dalos György, 2008

www.szekfu.hu/andras.html
www.gondolatkiado.hu
A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Rátkay Ildikó
Műszaki szerkesztő Pintér László
A borítót Rajk László tervezte

Nyomta és kötötte: Imagine Print Kft.

ISBN 978 963 693 089 9

X 61263

TARTALOM

Előszó (Révész Sándor) 9

Jegyzet a cápáról és az ő tangójáról 13

I. TANULMÁNYOK

Komplex rádiókutatás, 1976 17
Levelek a „66"-hoz (a Magyar Televízióról), 1982 41
Az új kommunikációs technológiák és társadalmi relevanciájuk, 1980 67
Megjegyzések a sajtó struktúrájáról, 1980 88
A tömegkommunikáció mint az információáramlás közvetítője. Vitaanyag, 1983 114
A Pécs-kertvárosi kábeltelevíziós adáskísérlet fogadtatása, 1983 158
Közösségi kábeltelevízió Gazdagréten, 1985 163
Cséplő Gyuri. Közvélemény, cigánykérdés és egy film ankétjai, 1989 187
A cápa utolsó tangója. Magyar mozinézők külföldi mozikban, 1984 214

II. ELŐRE NÉZVE

Egy napunk 2001-ben (Megjelent 1984-ben) 243

III. VISSZANÉZVE

Raport, 1981 (1981/1999) 251
A nyilvánosság: sajtószabadság a demokrácia hétköznapjaiban (1998) 266

FÜGGELÉK

Hans Magnus Enzensberger: Építőkockák egy médiaelmélethez. Fordította Dalos György 273
Enzensberger, *Kursbuch*, hetvenes évek
A fordító Dalos György utószava 2008-ban 304

A szerző 1969-től (a megalakulástól) 1990-ig (majdnem a megszűnésig) a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársa volt, kezdetben kiadói szerkesztőként, majd kutatóként. A jelen kötet ebben az időszakban írott tanulmányaiból, kutatási eredményeiből ad egy csokorra valót. A korabeli anyagot két visszaemlékezés egészíti ki. A Függelékben pedig a szerző közli Hans Magnus Enzensberger a maga korában nagy hatású tanulmányát „Építőkockák egy médiaelmélethez" címmel, Dalos György korabeli fordításában. A tanulmányt a szerző szerette volna kiadatni a Kutatóközpont kiadványsorozatában, azonban ez akkor nyilvánvaló politikai okokból nem sikerült. (Köszönet a Suhrkamp Verlagnak, a jelen kiadáshoz megadott díjtalan kiadási jogért.)

A kötet tanulmányainak többsége csak belső sokszorosításban „jelent meg", nyilvánosan most olvashatók először.

Jegyzet

A tanulmányok megjelenési helyei

Komplex rádiókutatás, 1976: itt jelenik meg először
Levelek a 66-hoz (a Magyar Televízióról) 1982: itt jelenik meg először.
Az új kommunikációs technológiák és társadalmi relevanciájuk. 1980. Megjelent a Tömegkommunikációs Kutatóközpont „Műhely" zártkörű sorozatában, 8. sz. 28 p. 1980. jan. 30.
Megjegyzések a sajtóstruktúrához. Empirikus leírás, kritika, javaslatok. 1980: itt jelenik meg először.
A tömegkommunikáció mint az információáramlás közvetítője. (Vitaanyag) 1983. Készült az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Rendszerelemzési Iroda (OMFB REI) számára. Itt jelenik meg először.
A Pécs-kertvárosi kábeltelevíziós adáskísérlet fogadtatása. 1983. Megjelent a Tömegkommunikációs Kutatóközpont „Műhely" zártkörű sorozatában, 11. sz. 5 p.
Közösségi kábeltelevízió Gazdagréten. 1985: itt jelenik meg először.
„Cséplő Gyuri". Közvélemény, cigánykérdés és egy film ankétjai. 1980. Rövidítve megjelent: *Jel-Kép*, 1980. 2. sz. 142–149 p.
A cápa utolsó tangója. Magyar mozinézők külföldi mozikban. Megjelent a Tömegkommunikációs Kutatóközpont „Műhely" zártkörű sorozatában, 1984. ápr. 20. 16. sz. 26 p.
Egy napunk 2001-ben. Megjelent 1984-ben, a szerző *A tömegkommunikáció új útjai* című könyvének utolsó fejezeteként (94–102. p.). Kossuth Könyvkiadó, 104 p.
Raport 1981.
1981/1999. Megjelent: *Beszélő*, 1999. 1. sz. 71–79. o.
A nyilvánosság: sajtószabadság a demokrácia hétköznapjaiban. Megjelent: Vásárhelyi Mária – Halmai Gábor (szerk.): *A nyilvánosság rendszerváltása*. Új Mandátum, 1998.
Hans Magnus Enzensberger: Építőkockák egy médiaelmélethez. (Magyarul itt jelenik meg először.)

ELŐSZÓ

Destruktív írásokat talál itt az olvasó egy destrukcióra méltó korból. Izgalmuk homályos reményekből fakadt. A rendszer, amelyet destruáltak, akkor, amikor destruálták, egyszerre tűnt fenntarthatatlannak és megdönthetetlennek. Ebből a feszítő helyzetből következett a homály és a remény. Mi marad ezeknek az írásoknak az izgalmából, miután a remények részben beteljesedtek, részben elenyésztek – eloszlott a homály? Ezt a kérdést kísérti a kötet. Jó kérdés, jó kísérlet.

Számomra ez a kérdés úgy alakul, hogy mi adódik hozzá ahhoz az izgalomhoz, ami a múltamból fölidézhető. Friss kézirat korukból ismerem ezeket az írásokat. Azokat is, amelyek kéziratban maradtak, és többnyire azokat is, amelyek megjelentek. Lábatlankodtam a műhelyben, ahol készültek. A mester úr kiadta tanulmányozni a kiadhatatlan Enzensbergert is a legkiadhatatlanabb részeivel együtt.

Igazán jó üzlet volt Szekfü András tanítványának lenni. Annyi figyelmet, időt, információt, inspirációt, nézni- és olvasnivalót, kapcsolatot és lehetőséget, személyiségerősítő bírálatot és tiszteletet kapott tőle a palánta, hogy muszáj volt neki termőre fordulni.

A jelentős társadalomtudományi műhelyekben a kései Kádár-korban együtt dolgoztak a hatalommal bizalmas és a vele szemben ellenzéki viszonyban lévő értelmiségiek. A politikai pozíciók nem voltak állandóak és a szélső pólusok kivételével egyértelműek sem. A hatalomhoz különbözőképpen viszonyuló kollégák között feszültség is volt, kooperáció is. Létezett egy olyan közös kommunikációs tér, ahol a társadalom problémáit korlátok között ugyan, de racionálisan lehetett elemezni. Ebben a belső nyilvánosságban vagy szűk szaknyilvánosságban – nevezzük talán másfeledik nyilvánosságnak – a hatalom és a rendszer természetére vonatkozó hivatalos és ideologikus előföltevések, amelyek az értelmes társadalomtu-

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

dományi elemzést lehetetlenné tették, már nem jelentek meg. Vagy legalábbis perifériára szorultak, és különösebb nehézség nélkül meg lehetett őket kerülni. Igazuk volt a sztálinistáknak, a szociológiát és rokonait nem lehet integrálni egy szovjet típusú társadalomba, mert téglánként lebontják annak kommunikációs védőfalát, egyszerűen azáltal, hogy a nem verifikálható állításokat figyelmen kívül hagyják. Ezek nélkül pedig a rendszert nincs mivel legitimálni.

Ebben a másfeledik nyilvánosságban nemigen lehetett megkockáztatni egy olyan állítást, ami a reprezentatív politikai nyilvánosságban, a vezetők beszédeiben még rituálisan ismétlődött, hogy például Magyarországon szólásszabadság van. Igaz, azt sem lehetett leírni, hogy nincs, de lényegében korlátozás nélkül lehetett olyan megállapításokat tenni, amelyek ezt az állítást implikálták, ezzel egyértelműek voltak. Szekfü András itt következő tanulmányai tele vannak ilyenekkel, és ettől még őt nem kezelték volna ellenzékiként. Azt, ahogy a *Raport 1981-ben* olvashatjuk, szervezőmunkával, ellenzéki szervezetek támogatásával is ki kellett érdemelni.

Az ellenzékiségnek sokféle formáját és fokozatát különböztethetjük meg. Például életkudarcos és az életörömös ellenzékiséget. Szekfü András életörömös, mérsékelt és mértékletes, aránytartó ellenzéki volt, akit soha nem hagyott el az önvédő józanság, és aki másokat is arányosan hűtött és fűtött.

Szekfü András az urbánus, polgári, harmadikutas ellenzékiséget képviselte markánsan. Sokan voltunk ilyenek, sokkal többen, mint a liberálisok, bár azután jobb történelmi lehetőségek híján többnyire liberálisok lettek belőlünk is.

Láthatja majd a kedves olvasó, hogy a személyes autonómia és a közösségiség egyenlő súlyú kulcsfogalmak az alábbi tanulmányokban. Az urbánus, polgári harmadikutasok számára nem volt kétséges, hogy a nyugati típusú társadalom magasabbrendű, mint a szovjet típusú, de az sem, hogy az alternatívát mindkettővel szemben kell keresni. Nagyon eltérő mértékben, de mindkettő represszív, atomizál és uniformizál. A szabad közösségiség és szabad individualitás világába harmadik út vezet. Hihetetlenül impresszionáló volt Enzensberger táblázata, melyben a represszív, központosított, depolitizáló, passzivizáló, bürokraták vagy tulajdonosok által ellenőrzött média, tehát a létező kapitalizmus és a létező szocializmus médiája áll szemben a „tömegeket mozgósító", interaktív, önmagát megszervező, a társadalom által ellenőrzött médiával, melyben „minden vevő potenciális adó is".

Ez valóban fölszabadító gondolat volt. Ma már nehéz elképzelni, milyen izgalommal vártuk, hogy a közösségi televíziók, melyek stúdióiba bárki közönséges polgár beléphet és szót kaphat, hogy a független városi lapok, hogy az ellenzéket hírből sem ismerő, hétköznapi polgárok civil öntevékenysége kimélyítse a diktatúra sírját.

Az volt a döntőnek látszó kérdés, hogy az új kommunikációs technikák rendszerével eljön-e egy új társadalmi rendszer: *„ha nem alakítjuk ki társadalmi szinten a képmagnó használat vonzó és olcsó közösségi modelljét, akkor nálunk is uralkodóvá válik individualista, eszképista használata. Ugyanez a követelmény vonatkozik egyenként az összes új kommunikációs rendszerre, főleg pedig ezek – rendszerként szemlélt – együttesére, hiszen az előttünk álló évtized ezt a minőségileg új eszköz-együttes rendszert fogja megalapozni. (...) Legyen ez a használat:*

– közösségi
– emancipatórikus
– demokratikus

A közösségi jelleget azért hangsúlyozom, mert az új eszközök belső sajátsága, hogy az egyén számára, individuálisan is akkor használhatók igazán, ha használatuk közösségi módon, vagy legalábbis abból kiindulva történik. (A tévé is nem kis részben azért válhatott manipulatív eszközzé, mert közösségét individualizálta.)

Legyen a használat modellje emancipatorikus, azaz ne növelje az egyén kiszolgáltatottságát se dolgoknak, se embereknek, se a társadalom intézményeinek.

Legyen demokratikus jellegű, de ne legyenek illúzióink. Társadalmunk új kommunikációs eszközei nem lehetnek demokratikusabbak, mint a társadalom egésze. Decentralizált jellegük miatt azonban lehetnek humanizáltabbak (nem lesznek azzá maguktól!) és realizálhatnak olyan, a társadalomban meglévő demokratizmus-potenciálokat, amelyek a jelenlegi túlcentralizált tömegkommunikációs struktúra miatt (és nem lényegi okból) nem tudnak megvalósulni.

Végül legyen kulturális jellegű, azaz szolgálja az emberi önmegvalósítás hosszú távú stratégiáit, amelyek a kulturális értékekben fogalmazódnak meg.

Végső soron a fenti problémák az emberi autonómia *kérdéskörébe torkollnak. Az autonómia fogalma, ahogy a következőkben használni kívánom, önmagunk feletti rendelkezésünket fejezi ki, azt, hogy urai vagyunk-e sorsunknak és körülményeinknek, vagy sem."*

Ez volt a lényeg. Illetve ez lett volna. Szekfü András az alulról szerveződő, emancipatorikus, közösségi, bázisdemokratikus társadalomról nehezebben mondott le, mint a barátai általában. Neki kellett még ahhoz egy zöld párti kiábrándulás.

Hogy visszatérjünk a kezdő kérdéshez: nem az a legizgalmasabb ma ezekben a régi tanulmányokban, hogy mit és hogyan lehetett *már* akkor kimondani. Hanem az, hogy mit lehetett *még* kimondani és remélni.

A társadalmi előrelátást elhomályosítja a remény. A technikait nem. Dr. Morzsa napjai a XXI. század elején valóban úgy kezdődnek, ahogy azt Szekfü András 1984-ben leírta. Kísértetiesen úgy. Legfeljebb mobilja van neki személyi hívó helyett. És persze... hol van az a *Pesti Napló* meg a másik 13 országos napilap, melyet életre hívott a rohamosan növekvő információs igény...

Hol van az az igény...

Révész Sándor

JEGYZET A CÁPÁRÓL ÉS AZ Ő TANGÓJÁRÓL

1984-ben tanulmányt írtam ezzel a címmel: Magyar mozinézők külföldi mozikban. Egy 1979-es kutatás kérdőívén az embereknek feltettük azt az ártatlan kérdést, hogy ha jártak külföldön, elmentek-e ott moziba, és ha igen, mit néztek meg. Legtöbben Spielberg *A cápa* (1975) című filmjét említették, de sok más közt megnevezték Bertolucci *Utolsó tangó Párizsban*ját (1972) is. Már sokszorosítva volt a tanulmány a Tömegkommunikációs Kutatóközpont „Műhely" elnevezésű, igen szűk terjesztésű, belső kiadványsorozatában, amikor furcsa ötletem támadt. Összepárosítottam a két film címét: „A cápa utolsó tangója" – és beleszerettem ebbe a szürreális képbe. Annyira, hogy a tanulmány példányain átragasztattam az eredeti címet (alcím lett belőle), és főcím lett a cápából. Ha megkérdeznek, nem tudtam volna racionálisan megindokolni ötletemet. Talán az az abszurditás volt a mozgatója, hogy miért kényszerülnek magyar emberek érdekes és/vagy értékes filmeket külföldön, idegen nyelven megnézni.

Teltek az évek, bekövetkezett a rendszerváltozás, amelyre 1984-ben, Orwell évében nem is mertem gondolni. Tanulmányaim (a néhány megjelent, a valamivel több belső kiadványbeli és a még több kéziratban maradt) szépen várakoztak a polcon, túléltek több költözést, gyűlt rajtuk a por. Az ezredforduló után kezdtem foglalkozni azzal a gondolattal, hogy ki lehetne adni néhányat egy kötetben, hiszen valamiféle kép kirajzolódik belőlük a félkemény diktatúra médiahelyzetéről. Mi legyen a kötet címe? Ezen gondolkozva, újra felbukkant tenger mélyéből a cápa. És az 1984-es szürreális ötlet hirtelen új oldaláról mutatkozott meg. 1941-ben születtem, hétéves koromtól negyvenhét éves koromig a kemény és félkemény diktatúrában éltem. A cápa táncba vitte országomat, generációmat, hol simán vezetve lépéseinket, hol durván rángatva. De ez lett az utolsó tangója.

Szekfü András (2007)

I. TANULMÁNYOK

KOMPLEX RÁDIÓKUTATÁS, 1976

A november 22–28-ai műsorhét alapján

ELSŐ KUTATÁSI SZAKASZ ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatás részanyagait készítették:
Andor Csaba, Angelusz Róbert, Bácskai Erika, Bánáti Ferenc, Bendl Júlia, Béres Attiláné, Boros Péter, Csepeli György, Demszky Gábor, Erőss Ferenc, Háber Judit, Hagymási Miklós, Hankiss Ágnes, Juhász Pál, Kárpáti Zoltán, Kenéz Győzőné, Kováts Ildikó, Kozák Gyula, Kramarcsik Andrásné, Lackó Mihály, Lévai Júlia, S. Molnár Edit, Nagy Márta, Nemes Mária, Papp Zsolt, T. Pálvölgyi Márta, Pártos Ferenc, Ráduly Margit, Révész Klára, Róbert Péter, Sándor Tibor, Solt Ottilia, Somlai Péter, Szalai Júlia, Szegedi-Maszák Mihály, Szabó Miklós, Szilágyi Erzsébet, Szörényi László, Terestyéni Tamás, Tóth Olga, Tölgyesi János, Vágó Judit, Váradi László, Zsolt Róbert.

Köszönjük még Békés Ferenc, Jakab Zoltán, Juhász Erika, Lipták Valéria, Váradi György, valamint a TK Kiadói Osztály és a műsorrögzítést végző rádiós műszaki dolgozók segítségét.

A kutatást vezette és az összefoglalást készítette Szekfü András.

TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONT

„Hej, tükör, mondd meg bátran
ki a legszebb a világban!
Hej, tükör, összetörlek,
ha nem én vagyok a legszebb!"

(A Petőfi rádió reggeli zenés
műsorából, 1976. november 23.)

I. Bevezetés

Múlt év őszén vált határozottá az a – már korábban is többször felvetett – elképzelés, hogy végezzünk komplex rádiós műsorkutatást egy hét sok szempontú megfigyelése alapján. Feladatul tűztük ki a módszertani sokoldalúságot is. Nem közönségkutatást végeztünk (bár mellékletben közöljük a hét panelvizsgálati eredményeit), hanem kísérletet tettünk a műsor és a műsorszerkezet kommunikációkutatói elemzésére. Témánkat behatároltuk annyiban is, hogy ezúttal nem foglalkoztunk a műsorkészítés folyamatának kutatásával. Bár – és ezt jelen kutatási eredményeink is felvetik – a műsorkészítési folyamat szociológiájának kutatása egyre kikerülhetetlenebb, fontos feladat, az adott pillanatban erőnket és lehetőségeinket meghaladta volna. *Kísérleti jellegűnek* tekintjük vizsgálatunkat annyiban is, hogy *érdemes-e* egyáltalán egy hét műsoranyagát ilyen részletességgel elemezni; ha igen, hogyan lehetne módszereinket *továbbfejleszteni*. A jelen összefoglalás kutatásunk első szakaszát zárja le. Munkánk, mely a vizsgált műsorhéten, sőt előtte kezdődött, az Állami Rádió és Televízió Bizottság számára készítendő záró anyaggal fejeződik majd be.

A komplex rádiókutatás során kétféle módszerrel dolgoztunk, ezek azonban végső soron egybemosódnak. Egyrészt, felkértük a TK kutatóit, hogy végezzenek érdeklődési körüknek megfelelő szociológiai vizsgálatokat a hét műsoranyagán. Másrészt több mint félszáz szakértőt kerestünk meg az élet különböző területein, és műsorbírálati szakanyagokat kértünk tőlük esszé formájában. Általában biztosítottuk az anyagok ismételt lehallgatását, illetve szövegeik elolvasását az elmélyültebb elemző munka érdekében. Természetesen nem mindenki tudta vállalni felkérésünket, és még a vállalt (külső vagy TK-s) munkák közül sem készült el mindegyik – részben a szervezés és lebonyolítás magunkat is meglepő gyakorlati nehézségei miatt. Néhány ilyen elindított vizsgálat eredményét ezért csak később,

kutatásunk befejező szakaszában tudjuk majd közzétenni. A beérkezett dolgozatokat a mellékelt kötetek tartalmazzák, lényegében a beérkezés sorrendjében.

Munkadokumentumokról lévén szó, minden véleményt *teljes egészében* közlünk, ahogyan hozzánk eljutott. A jelen összefoglalás tulajdonképpen a kötetek anyagával *együtt* képez szerves egészet. Ezért függelékben közöljük a kötetek *műsorok szerinti mutatóját*, hogy az egyes, konkrét részletek iránt érdeklődő olvasó a megfelelő résztanulmányt is könnyen és egyszerűen fellapozhassa.

A kialakult összkép, úgy véljük, híven tükrözi, hogy munkatársaink elemzéseikben, dicséreteikben és bírálataikban termékenyen értékesítették (általában) a XI. kongresszus szellemét, a határozatokból levont műsorpolitikai következtetéseket; (konkrétan és különös hangsúllyal pedig) a közművelődési határozat, illetve a közművelődési törvény követelményrendszerét.

Úgy véljük, hogy a kötetek tartalmára végig jellemző a *rádió össztársadalmi jelentőségének újszerű, magasra értékelése* és az ebből következő igényesség az elvárások rendszerében. Már-már meglepő volt számunkra is (akik pedig érthetően nem vagyunk elfogulatlanok e kérdésben), hogy felkért műsorértékelőink milyen nagy fontosságot tulajdonítottak a vizsgált műsorok különböző jellemző vonásainak. Vizsgálatunkban nem törekedhettünk a hét *műsorarányainak* pontos tükrözésére. A rendelkezésre álló szellemi kapacitás, az anyagok beérkezése és számos egyéb tényező összjátéka is alakított az elemzési arányokon. Az összefoglalásban is igyekeztünk a problémákra és az új, figyelemre méltó jelenségekre összpontosítani. Éppen ezért két kérdést külön kiemeltünk: a műsortartalmak jelentőségét és a műsorkészítés szakmai normáinak szerepét.

*

2. Általános problémák

2.1. ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN A MŰSORTARTALMAK JELENTŐSÉGE

Az elkészült dolgozatok szembeszökő vonása az, hogy jellemzik a rádióval kapcsolatos (többé vagy kevésbé szakszerű) közgondolkozás jelenlegi helyzetét is. Először tehát az itt tapasztalható igen fontos változásra hívjuk fel a figyelmet. Évtizedeken át a kommunikációkutatások fő tanulsága az volt, hogy a műsoroknak *nincs vagy csekély* a közvetlen attitűd-, vélemény-, még kevésbé

magatartás-formáló hatásuk. Laboratóriumi vagy (választások idején) tömeges megkérdezések a változások igen alacsony számarányáról tanúskodtak. A józan köznapi gondolkodás ugyanakkor mindvégig „érezte", hogy igenis van valamiféle hatása a műsoroknak – csak éppen nehéz volt megfogalmazni vagy éppen igazolni, hogy *milyen*. Az utóbbi évtized szociológiai és kommunikációkutatási gondolkodásában újra felvetődtek ezek a kérdések, és az új eredmények ismét a „hatásos tömegkommunikáció" elképzelése felé mutatnak. Csak éppen másként értelmezzük a hatás fogalmát – előtérbe került a „közgondolkodás orientáló, napirend-meghatározó szerep", a „modellnyújtás", az „értékek kultivációja". Munkatársaink anyagai alapján úgy látszik, hogy ezek a gondolatok kijutottak a szűk szakmai területekről. Legtöbb munkatársunk e gondolatok jegyében elemez, bírál, értékel. Két idézet: „...a rádió és televízió műsorok egy olyan sajátos *viselkedéskultúrát* fejlesztenek ki, amely (az azonosítás és ellenazonosítás pszichodinamikai történéseinek a közvetítésével) igen fontos *modell-szerepet* tölt be a mindennapi társadalmi magatartásformák kialakulásában" (Hankiss Ágnes).

„...a rádióban a fogyasztó elé kerülő típusok akarva-akaratlanul, a riportkészítő szándékaitól függetlenül is modellé válnak abban az értelemben, hogy a rádióhallgató különösen a színes riportok szereplőivel valamilyen fokon azonosul, a nyilatkozó megerősítheti a hallgató amúgy is élő előítéleteit, illetve segíthet ezek eloszlatásában" (Tóth Olga). Az írások kiemelik, hogy a rádióműsornak ez a hatása sokféle módon érvényesülhet, és ezek között korántsem a legfontosabb a közvetlen, értékelő véleménymondás. A „Lányok, asszonyok" e heti műsoráról jegyzi meg például ugyancsak Tóth Olga, hogy az itt megszólaltatott nők mindegyike szakértői minőségben nyilatkozott. Tipikus jelenség, írja, „amikor valaki csak beszél, legtöbbször nagyon komoly és haladó dolgot mond, *de modellnyújtás szempontjából ez mindenképpen kevesebbet ér; mintha saját életével bizonyítaná ugyanazokat az igazságokat*". A „Vitaműsorok rejtett üzeneté"-ről ír Hankiss Ágnes, de szinte minden anyagukon végigvonul a törekvés, hogy kimutassák általában a rádióműsor rejtett üzenetét. Sokféle ilyen üzenet van a rádióműsorban, köteteink anyaga hemzseg a jó és rossz példáktól. Ha pl. a jogi „Sajtókonferencián" a műsor jellege olyan, hogy azon gyakorlatilag nem lehet *visszakérdezni* (lásd erről több munkatársunk egymástól független, de azonos eredményű elemzését), akkor ez nagyon hatásosan szuggerálja a hallgatónak, hogy *ő se kérdezhet vissza*, ha az életben felsőbb helyről nem kielégítő válaszokat kap. Ugyanez a „Sajtókonferencia" viszont más pillanataiban a közéleti demokratizmust pusztán azzal is, hogy néven nevezi például a büntetés végrehajtás országos parancsnokát és más fontos

személyeket, akiknek nevét a tömegtájékoztatás sokáig úgy kerülte, mintha az „államtitok" volna (Szabó Miklós).

Különösen fontos a modellnyújtás funkciója a *gyermekműsorokban*. Szalai Júlia, Tóth Olga, Bendl Júlia anyagaiban számos példát találunk erre. A nyitottság, az alakulás, a formálhatóság életkorában különösen hatásosak a viselkedésminták, melyeket a rádió (akarva-akaratlanul) sugároz. Van persze számos olyan műsor is, amely tudatosan is felvállalja a mindennapi szintű modellnyújtás feladatát – a legfontosabb talán a *Szabó család*. Szeretnénk megragadni az alkalmat, hogy újra ráirányíthassuk a figyelmet erre a műsorra, hiszen évtizedes múltja van, és úgy látszik, ezalatt valamiféle *patthelyzet* alakult ki: a műsor hallgatottsága és fogadtatása legendássá vált; a szakkritika pedig mintha belefáradt volna a (hatástalan) bírálatába. Pedig, ha elfogadjuk a műsortartalmak fokozott jelentőségének tézisét, a Szabó családra oda kell figyelnünk. Abból, hogy egy műsor rutinszerűen előállítható, és nem okoz minden adásban új meg új „megoldandó" műsorkészítési és szerkesztési problémát, nem következik, hogy ne volna szükséges figyelemmel kísérni. Hiszen lehet, hogy megszoktuk, de *hatását* változatlanul kifejti! S mint a közönségadatok igazolják, időről időre részben átalakul a műsor, közönsége, ennélfogva hatóköre változik. (Vö. Bácskai Erika rétegműsoranyagát!) Papp Zsolt megfigyelése szerint jellemző „a szerzők RTV Újságbeli példátlan önelégültségű, narcisztikus nyilatkozata. Önkritikának halvány nyoma sincs: Kritikától előre lefedezve: »Hozzáedződtünk a fanyalgáshoz és az értetlenséghez.«" Fanyalogni nincs szándékunkban, ami pedig az értetlenséget illeti – hátha éppen az a baj, hogy a bíráló, jelen esetben Papp Zsolt, a kelleténél jobban érti, miről is van szó? Ezt írja: „A Szabó család szerzői sikerrel tenyésztették ki az apprehenzív karaktert, ezeknek egész siserehadát. Apprehenzív karakterek tartják össze a harminc percet: mindenki sért, sértődik és sérelmet felhánytorgat. A jár a szája, pletykázó, összebalhézó, egymást nyúzó, perpatvarkodó, locsogó, kellemetlenkedő, marakodó, beköpő, morgó, nyafogó, sápítozó embereknek – a kifejezések az adásból valók – ez a gyülekezete valóban semmi mást nem érdemel, mint a nyomtatásos megjelenést. [...] Nem igaz, hogy ezekből az ügyekből áll össze hétköznapi világunk... egy-egy Esti Magazin és egy 168 óra adásában van annyi – és jelentős – téma, amelyből a Szabó családnak hetekig meg lehetne élnie." Ezen a héten a felnőtt lakosság 26%-a hallgatta meg kedden, 9%-a szerdán a Szabó családot. A tetszés 79, illetve 78 pontos volt: jó fogadtatás, de nem általános siker. Biztatónak tekinthetjük, hogy a vélemények szóródása „B" jellegű volt, azaz nem egységes.

A modellszempontú elemzés anyagaikban nem pótolja az esztétikaibb szempontokat, hanem azok *mellett* érvényesül. Van, ahol a két szempont azonos eredményre vezet. Bendl Júlia anyaga például irodalmi-esztétikai síkon ugyanúgy elmarasztalja a Szabó családot, mint Papp Zsolt szociológiailag. Ágyúval lőnek verébre? Van ilyen vélemény a rádiós szakmában, mely szerint a Szabó család szórakoztató műsor, nem mérhető irodalmi mércével. Aki mégis megtenné, értelmiségi mivoltából következő szűklátókörűségről tesz tanúságot. Anyagaikból azonban kirajzolódik egy ellenkező vélemény is: éppen az nem tud kilépni értelmiségi belvilágából, aki *nem* tekinti irodalomnak, rádiójátéknak a Szabó családot! Hiszen éppen a nem értelmiségi hallgatók többsége irodalomként, hangjátékként éli át, sőt, számukra ez a jó irodalom, jó hangjáték mércéje. Ez pedig ismét a jelzett alapszempontra utal, arra ugyanis, hogy *nem térhetünk napirendre a szórakoztatóipari termékek tartalmi, minőségi problémái felett*, hiszen ezek ennél sokkal fontosabbak; hatásuk állandó, folyamatos, jelentős.

Van, ahol a szociologizáló és az esztétizáló értékelés keresztezi egymást. Színházi közvetítés volt Padisák Mihály darabja, *A magunk igaza*. Bendl Júlia elmarasztalja sablonos megoldásai miatt, valamint azért, mert a darab elhanyagolja, hogy a főszereplő igazgató ilyenné válásában a történelemnek is lehet része. Tóth Olga is az ötvenes évekből ittragadt szemléletet érez a műben, és rámutat ósdi dramaturgiájára, következetlenségeire. A darabban a minden szempontból modern nőnek úgy „lesz gyereke" a sablondramaturgia szerint szükséges pillanatban, mintha fogamzásgátlásról hazánkban húsz éve szó se esett volna.

Ugyanakkor Szalai Júlia szociológiai szempontból méltányolja, hogy a darab fontos témára hívja fel a figyelmet: arra, hogy a tömeges mobilitásért nemcsak a társadalom, de az egyének is komoly árat fizettek. Más kérdés, hogy az esztétikai megoldások silánysága miatt ez a fontos mondandó veszít súlyából, deklaráció szinjén marad. Mégsem hagyható figyelmen kívül, ha a tudatformáló hatást vizsgáljuk.

Végül még egy gondolatkör a műsortartalmak fontosságának kérdéséhez. Több anyagunk is utal arra, hogy a tömegkommunikáció (így a rádió is) kínálata által jelentős mértékben önmaga szabja meg azt a „keresletet", amelyre azután a további kínálat összeállításában hivatkozik (Papp Zsolt, Lévai Júlia, Bendl Júlia, Hankiss Ágnes stb.). Nem lehet figyelmen kívül hagyni évtizedek többé-kevésbé folyamatos rádiós kínálatának hatását, amikor arról beszélünk, hogy ma mit keresnek az emberek a rádióban. A ma sugárzott színvonaltalan anyag tehát holnapjainkban is hatni fog, hiszen a rászoktatás révén megteremti, illetve fenntartja a keresletet önmaga

iránt. Talán egy filmművészeti példa érthetővé teszi az ebből következő felelősséget. A harmincas évek fehértelefonos magyar vígjátékai még ma is nehezítik a progresszív magyar filmművészet dolgát, mivel mérceként szolgálnak – olyan közönségrétegekben is, amelyek ezeket a filmeket már alig vagy egyáltalán nem is ismerik! Ha holnap abbahagynánk a Szabó család sugárzását (félreértés ne essék: csak játszunk a gondolattal, ez nem javaslat!), akkor is további évekre, talán évtizedekre tovább élne a műsor által felkeltett-fenntartott igénytelenségigény. Szerzőink nem javasolnak ilyen, egyik napról a másikra irreális változásokat. Inkább arra biztatnak, kimondva vagy kimondatlanul, hogy a rádió figyeljen jobban oda műsorainak rejtett üzenetére is. Éppen a rádiózás nagy és növekvő társadalmi jelentősége miatt.

2.2. A MŰSORKÉSZÍTÉS SZAKMAI NORMÁINAK ÁTÉRTÉKELÉSÉRŐL

Semmilyen rádióműsor nem lehet meg a műsorkészítés szakmai normáinak többé-kevésbé összefüggő, átfogó rendszere nélkül. Ezek a normák részben írottak, részben íratlanok, melyeket a munkatársak egymásnak adnak át, mindennapi gyakorlatukban közvetítenek és alakítanak. Hatalmas szellemi kincset képvisel a normáknak ez a rendszere, évtizedek gyakorlatát, tapasztalatait őrzi. Még bírálatunkat, változtatás iránti igényünket is csak úgy tudjuk megfogalmazni, ha közben a normarendszer más pontjaira támaszkodunk, hivatkozunk. Vizsgálatunk munkatársai elemzéseikben jelentőségének megfelelő súllyal, árnyalt módon tárgyalják e normák pozitív és helyenként ellentmondásos vagy negatív szerepét. Szinte kivétel nélkül elismerően említik a rádióműsorok *magas átlagszínvonalát, sokszínűségét, érdekességét*. Gyakran tesznek összehasonlításokat a televízióval, és talán nemcsak a megbízó iránti udvariasságból üt ki az összehasonlítás legtöbbször a rádió javára. A folyamatosan fenntartott, de egyben folyamatosan meg is újított szakmai normák eredménye visszhangzik az olyan megállapításokban, mint Erőss Ferencé (a rádió intellektuális, de egyben demokratikus: ne kábítószer legyen, hanem a legnemesebb értelemben vett izgatószer); Papp Zsolté (az Esti Magazin és a 168 óra méltatása) Juhász Pálé (a Falurádióról); és nagyon sokaké a rádió közművelődési műsorairól, a Mindenki iskolája egyes adásairól stb. A beérkezett vélemények szerint azonban van a rádiós szakmai normarendszernek néhány olyan pontja is, ahol továbbfejlesztésre, változtatásra lenne szükség. Van, amikor a megfogalmazott, sőt le is írt követelmény nem vagy rosszul realizálódik a gyakorlat-

ban; és van, amikor egyes normák önmagukban összeütközésbe kerülnek a tartalmi követelményekkel, gátolják ezek kibontakozását ahelyett, hogy segítenének.

Talán a legszembeötlőbb terület, ahol a rádiós szakmai normarendszer működése zajlik, a rádiózás stílusa. Rögtön jelezzük, hogy ez olyan formai kérdés, melynek igen szoros kapcsolódási pontjai vannak a lényegi tartalmakhoz. Majd tíz éve, amikor „A hetvenes évek rádiója" c. dokumentum készült, már világosan látható volt, hogy a rádiózás stílusában változásra van szükség. A komoly és megfontolt hangvétel mellé (melyet a tervezet a nemzeti főadón továbbra is fenntartásra javasolt) kívánatosnak látszott egy könnyedebb, oldottabb hangvétel bevezetése is (elsősorban a Petőfi adón). Sok év után, a mai tapasztalatokkal gazdagodva úgy látszik, hogy a két stílus elhatárolása túlzott követelménynek bizonyult. Mivel a két (illetve három) adó műsorát gyakorlatilag azonos munkatársi gárda készíti, a Petőfi adó hangja nem oldódott fel annyira, mint ahogy vélték, és a Kossuth adón is megjelentek a korábbinál lényegesen oldottabb hangvételű műsorok. Hogy az eredmény még ma sem problémamentes, arról hadd idézzük Erőss Ferenc véleményét: „Nálunk a rádióműsor még mindig túlságosan mereven tagolt, a bemondó, kommentátor stb. gyakran autoriter módon kinyilatkoztat, sok a protokoll, sok az üresjárat, a töltelék." Ami pedig a másik hangvételt illeti, „nálunk nem csevegnek, hanem cseverésznek (vö. Kettőtől ötig, Ifjúsági randevú, Táskarádió), tehát mintegy erőltetik a (lapos) könnyedséget, és így csak *még szembeötlőbb a többi műsorban az autoriter stílus* dominanciája... Többről van szó, mint a stílusról, a rádiózás zsurnáltechnikájáról. Van ugyanis *két rossz alternatíva:* az egyik a megmondta a rádió típusú hivatalos szócső szerep, amelynek révén a rádió a maga tekintélyénél fogva a hallgatóra kényszeríti mondanivalóját; a másik pedig a háttérrádiózás szokásához alkalmazkodó cseverészés. Nálunk mintha egy kicsit ennek a kettőnek a furcsa keveréke volna a rádióműsor. Az igazi alternatíva: a demokratikus rádió, amely a kül- és belpolitika, a közélet, a kultúra, a művelődés problémáival nem egyszerűen nyíltan, hanem a legkülönbözőbb társadalmi rétegeknek egyaránt hangot adva foglalkozik: és még csak nem is egyszerűen foglalkozik, hanem egyszersmind eleget tesz annak a funkciónak, amelyet a nyilvánosság és a legszélesebb értelemben vett demokratikus kontroll kifejezésében foglalhatnék össze. Úgy gondolom, hogy ennek megvalósításához a rádió már ma rendelkezik számos objektív és szubjektív feltétellel."

A könnyednek szánt, de gyakran felületes és ízetlen cseverészés mögött nem nehéz felfedeznünk egy jó szándékú szakmai norma félrecsúszott ha-

tását: ti. hogy „legyen a műsor érdekes, szórakoztató". Gyakran tapasztalták munkatársaink, hogy az érdekességre, szórakoztatásra való törekvés a műsorvezetők és riporterek munkájában fölénőtt más, alapvető normáknak. Összeütközött a jó ízlés, a tartalmi alaposság, a politikai-ideológiai igényesség alapkövetelményeivel. Talán a legfeltűnőbb példákat erre ezen a héten az Ifjúsági Rádió (ekkor még kísérleti) óráiban találták munkatársaink, Bánáti Ferenc és Kárpáti Zoltán. Csak utalok elemzéseikre a műsorok egyes mozzanatairól – lásd az átlagos lány és a Cápa; Muhammad Ali; az intarziakészítő magatartásmodellje témáiban. Érdekes, hogy a cseverészés helyt kapott az egyébként több tanulmányban (pl. Papp Zsolt, Erőss Ferenc) méltatott információs magazinokban is. Furcsa ellentmondás van például az Esti Magazin legtöbbször informatív, tömör, célratörő riportjai, és az ezekhez kapcsolódó, öncélú érdekességre beállított műsorvezetői csevely között. Kezdődik a dolog rögtön a – ma már kényszerzubbonyként kötelező – az ún. *headline*-nál. Elvileg ennek célja a műsor tartalmának ismertetése, az érdeklődés felkeltése volna. Az Esti Magazin headline-jai azonban legtöbbször olyanok, mint egy humortalan ember abszurd viccei. (Ráadásul járványosak: egyre több rádió-, sőt tévéműsorban követik a példát.) Csatlakoznak ezekhez azok a „kis színes" betétek, amelyeket különböző álalkalmakból becsúsztatnak a tartalmasabb műsorrészek közé. Gyakran a közbeszóló szerkesztő véleményét is a nyögvenyelős szellemeskedés jellemzi. Azt, hogy nem egyes munkatársak egyéni megbicsaklásáról van szó – bár ez is előfordul –, jelzi, hogy a legjobb riportok készítői is (pl. Sárközi Erika – lásd Papp Zsolt méltatását az író-újságíró találkozó riportjáról, Esti Magazin, XI. 23. és 168 óra-beli anyagáról) amint beülnek a műsorvezetői székbe, kötelezve érzik magukat, hogy csicseregni kezdjenek – nyilván azért, hogy rádiós szakmai presztízsüket ezen a területen is igazolják. Talán nem fölösleges emlékeztetnünk, hogy egyik munkatársunk sem a szórakoztatás, az érdekesség, a könnyedség, a csevegés ellen emelt szót – hanem a tartalmatlan szórakoztatás, a hamis érdekesség, a cinikus könnyedség, a cseverészés ellen.

Ellentmondásos szerepet játszik a rádióműsorok egy részében a *rövidség,* a *lényegre törés* egyébként vitathatatlan szakmai normája is. Főleg a problémafeltáró, oknyomozó riportokban válik előnyből hátránnyá. Tóth Olga (a nőkkel foglalkozó műsorok kapcsán) kimutatja, hogy ezekben (de bizonyára a többi műsorban is) *a műsor apropóján kívül alig tudunk meg valamit a szereplőkről.* A riportok nem egész embereket állítanak elénk, hanem csak egy-egy „metszetet" ezekből az emberekből, a mindenkori riporttéma irányultsága szerint megcsonkítva. Ebből is következik, amit Tóth adatsze-

rűen bizonyít, hogy az adott témakörben és időszakban „a rádió riportjainak információgazdagsága messze elmarad a vizsgált sajtótermékekétől és a rádió lehetőségeitől". Hogyan fordul visszájára az egyébként csak helyeselhető szakmai norma, hogy a műsor legyen rövid, lényegre törő? Szemléletes példát nyújt erre például Demszky Gábor részletes elemzése a *Tisztelt gyámhatóság!* című műsorról. A riporter annyira céltudatosan, az *általa vélt lényegre* törve kérdez, hogy elmegy minden olyan információlehetőség mellett (lásd az elemzést), mely a prekoncepciót akárcsak módosíthatná is. Ellenpéldaként hadd említsük a *Falurádió* adásait (lásd Juhász Pál és Kenéz Győzőné írásait), amelyek, mint Juhász írja, *tisztességesen körüljárják* témáikat. Ez bizony *időbe kerül* – éppen ezért alakították ki a műsorban a *folytatásos interjúk* (más műsorokban, véleményünk szerint kelleténél kevesebbet alkalmazott!) gyakorlatát. Különösen veszélyes a rövidség az ún. oknyomozó, felelősségkutató műsorokban. Ezekben ugyanis a vitatott témákban leggyakrabban azt a sémát alkalmazzák, hogy egymás után megszólaltatnak különböző véleményű embereket, míg a műsor végén a riporter vagy a műsorvezető azután levonja a tanulságot. Úgy látszik, mintha így az igazságot járnák körül. Ez azonban inkább látszat. A műsor bizonyító ereje ugyanis hamis logikán alapul. A felsorakoztatott vélemények mögött a riporterek a legritkább esetben rajzolják fel a megszólaló ember portréját is. Miért baj ez? Azért, mert a vélemény *hitelességét* csak az egész ember igazolhatja. Riportjaink hemzsegnek a „forráskritika" nélkül átvett megnyilatkozásoktól. Nagyon kevés műsorban veszik maguknak a fáradságot (és ez bizony a.kockázatos), hogy – a témáról elmondott néhány mondatán *túlmenően* – jellemezzék, bemutassák a nyilatkozókat. Nem erősíti a rádió demokratizmusát sem, hogy a bemutatást legtöbbször elintézni vélik azzal, hogy bemondják az *illető társadalmi rangját, funkcióját.* Ez logikailag a tekintélyre hivatkozó érvelésnek felel meg, ami köztudomásúlag nem a legerősebb argumentációforma. Csak mellékesen jegyezhetjük meg, hogy kihalóban van, talán már ki is halt a riporteri munkából a *láttatás* mint szakmai eszköz. A riportalany a semmiből jön, nincs arca-keze-lába, a semmiben tartózkodva szólal meg hangja, és a semmibe tűnik el. Még szerencse, hogy a hangszín és beszédmodor olykor sokat elárul a tulajdonos alkatáról, különben a rádiózás az angyalok dialógusához kezdene hasonlítani, hiszen azok a testetlen szellemlények. Már alig emlékezünk rá, mikor hallottuk valakiről, hogy testes vagy sovány, őszes vagy koromhajú, magas vagy alacsony, netán kék szemű. Ha valaki erre azt feleli, hogy ezek nem jellemmeghatározó tényezők, hivatkozhatunk egyszerű emberi kíváncsiságunkra. De arra már semmi logikai magyarázat nincs, hogy a megszólalók

fizikai környezetét (szobájukat, bútoraikat, könyveiket, a helyiségek egész légkörét) miért nem jelzik riportjaink többségében. Pedig ezek azután igencsak jellemzőek a beszélő társadalmi helyzetére, ízlésére, egyéniségére. Valószínű, hogy a tévesen értelmezett lényegre törés, rövidség normája játssza ebben a fő szerepet – egészen addig, hogy ma már talán ki se kell vágni a riportokból az ilyen „fölösleges" leíró részeket, a személyiséget körüljáró dialógusokat – mivel már eleve fel sem veszik ezeket.

A rövidség szakmai normájának eltorzult hatásával találkozunk néhány olyan esetben is, amikor a kiszabott műsoridő nyilvánvalóan inadekvát a műsor vállalt témájával. Háber Judit és Somlai Péter egymástól függetlenül, de egybehangzóan jelzik például, hogy a XI. 22-i Iskolarádió *Családi életre nevelés* témájú negyedórás „órája" már az időhiány miatt eleve képtelen volt témáját (szerelem, szexuális élet) akárcsak minimális teljességgel is áttekinteni. A szerelemről szóló részben még okos magyarázatok kapcsolódnak az élménybeszámolókhoz, a szexualitásról viszont már csak definíciók hangzottak el. Hiányzott a vita, a lehetséges eltérő vélemények konfrontálása. Szerencsére a műsor még így is fontos konkrét információkat tudott közölni (adott esetben a fogamzásgátló tabletták felírásának lehetőségeiről). Az, hogy a műsorok hosszúsága a tartalomhoz igazodjék, valószínűleg színvonalasabb és nagyobb önállóságú szerkesztői munkát követel, és mindenképpen egy célszerűen rugalmas műsorszerkesztést.

A műsorstruktúra egyébként is a szakmai normák megfogalmazódásának egyik legalapvetőbb formája. Vizsgálatunkban számos részmegjegyzés található a műsorstruktúrával, illetve a műsorszerkesztéssel kapcsolatban. Mivel ezek legtöbbje egyedi műsorok adásidőpontjának többé vagy kevésbé szerencsés megválasztására vonatkozik, itt nem ismertetjük őket. Utalnunk kell azonban két alapvetőbb témára: a reggeli műsor és a délutáni műsor szerkezetére. Előbbiről Kenéz Győzőné és Andor Csaba, utóbbiról Váradi László anyagára hivatkozunk. A délutáni műsorról szólva, Váradi László problematikusnak látja a Kossuth adó jelenlegi műsorszerkesztési gyakorlatát. Megvizsgálta, hogy a panelvizsgálat tanúsága szerint a hallgatók milyen arányban maradnak hűségesek a műsorhoz, vagy kapcsolgatnak ki-be. Az adatok azt mutatják, hogy a Kossuth adón lényegesen nagyobb a ki-be kapcsolók aránya, mint a Petőfin, azaz a műsor szinte egyetlen ízlésrétegnek sem felel meg. Tele van olyan zökkenőkkel, melyek az előző műsor hallgatóját taszítják, kikapcsoltatják vele készülékét. Ha ez így van, annál feltűnőbb, hogy az a műsorszerkesztés, mely délután ki-be kapcsoltatja a Kossuth adó hallgatóival a készüléket, a reggeli zenés műsorban (különösen a lényegesen nagyobb hallgatottságú Kossuth adón) mennyire a legki-

sebb közös nevező elve alapján szerkeszt műsort (nem a Krónikára értve). Lévai Júlia, Vágó Judit, Andor Csaba és Kenéz Győzőné kritikusan elemzik a *Jó reggelt!* zenei anyagát. Véleményeik olykor egymással is vitáznak. Összképként mégis az rajzolódik ki, hogy a reggeli műsor zenei anyaga *kiszámíthatatlan*, azaz egy hallgató sem veheti biztosra, hogy adott időpontban ízlésének megfelelő vagy legalábbis őáltala tolerált (!) zenét kapjon. Durva váltásokkal következnek egymás után olyan műfajok, amelyekről minden alapfokú ízlésvizsgálatból közismert, hogy más-más közönségnek tetszenek. Ráadásul az *egyes stílusokon belül* sem érvényesül következetes értékszemlélet. Különösen fájdalmas, hogy úgy tűnik (erre nincs statisztikánk), a komolyzene minden formája kiszorulóban van a reggeli műsorból, ideértve az eredeti vagy stílushűen feldolgozott (Sebő stb.) népzenét is. Munkatársaink utalnak rá, hogy jelentős közművelődési lehetőség vész így el, hiszen a könnyebb operaáriák, ritmusosabb-táncosabb zenekari részletek, netán egy-egy dallamos hangszerszóló is olyan rétegek fülét szoktathatná a komolyzenéhez, akik azt önálló műsor formájában biztosan kikapcsolják. Az ötvenes években a komolyzenei számokat még be is konferálták – talán érdemes lenne felülvizsgálni azt a döntést is, mely ezt eltörölte. Valóban ezen múlna a műsor ritmusa? Váratlansága és szokatlansága ellenére – vagy talán éppen azért! – hívjuk fel a figyelmet Kenéz Győzőné javaslatára is: vajon nem bírna-e el a reggeli műsor alkalmanként két-két percnyi szép és közérthető *verset?*

Összefoglalva a *szakmai normák átértékeléséről* mondottakat, úgy véljük, hogy a beérkezett anyagok legtöbbje kimondva vagy csak utalással jelzi, hogy a normák módosítására folyamatosan szükség van. Elkerülhetetlen, hogy a szakmai normák a napi munka automatizmusaiban időnként ellentétbe ne kerüljenek alapvető tartalmi (ideológiai, politikai, esztétikai) követelményeinkkel. Ebben semmi rossz nincs, ez a munka velejárója. A rádió megszerzett presztízsének fenntartása, a színvonal további emelése éppen azáltal valósul meg, ha ezeket az ellentéteket következetes önvizsgálattal felderíti, és a szükséges korrekciókat folyamatosan végzi.

*

3. Vélemények az egyes műsorterületekről

A műsorterületek alábbi felosztása nem teljesen azonos a rádió szervezeti vagy műfaji osztályozásaival – inkább kutatásunk szándékos vagy szándékolatlan súlypontjaihoz igazodik. Nem véletlen például, hogy a közművelődési műsorok a beérkezett anyagokban viszonylag nagy súllyal szerepelnek. Viszonylag kevés anyag foglalkozik az oly fontos gazdasági műsorokkal (néhány elemzés nem készült el!) – így ezeket most nem különítjük el. (Megjegyezzük egyébként, hogy az ÁRTVB februári ülésén volt napirenden az egész évi rádió- és televízió-műsorok gazdasági tartalmait is részletesen elemző, a Kutatóközpont által készített anyag. (Néhány esetben, ahol értékes, de kevés elemzés futott be, egyenesen az eredeti jelentésekhez utasítjuk olvasóinkat – például Zsolt Róbert és Kutas János sportműsor-kritikáihoz.)

3.1. HÍREK, KRÓNIKÁK, INFORMÁCIÓS MŰSOROK

Őszinteségében meghökkentő, rádiós szempontból keserű-édes vélemény következik, vitaindítónak: „A magam részéről nem szeretném, ha politikai tájékozottságom a tömegkommunikációs eszközök hírszolgáltatásán alapulna (tisztában vagyok a tabukból és a protokolláris kötelezettségekből fakadó torzulásokkal és a tájékoztatás meglevő fehér foltjaival); mégis azt kell mondanom, hogy ha csak tévé és rádió volna, akkor már százszor inkább a rádióból tájékozódnék."

Feltehetőleg ez a vélemény nem egyedülálló. Éppen a vezető értelmiségiek, de egyszerűen a politika iránt mélyebben érdeklődők igen sok információs csatornát vesznek igénybe a (magyar) tömegkommunikáción kívül: gondoljunk alapvetően a pártinformációra, a személyes kapcsolatokra, a szervezetek tájékoztatóira – de, a másik oldalon, a külföldi utakra, személyekre és rádióadásokra, tévéműsorokra is. Hírközlésünket tekintve Boros Péter konkrét esettanulmányokban elemzi a rádió „kommunikációs stratégiáit", a jó és a rossz példákat.

Fejezetcímei jól jelzik elemzésének főbb pontjait:
- amikor a rádió rövidít és besulykol (Bukaresti találkozók);
- amikor a rádió válogat (CDU–CSU-frakcióviszály);
- amikor a rádió ugyanúgy keveset mond, mint a televízió és az újságok (Elliott L. Richardson látogatása);
- amikor a rádió hallgat, és az újságok összevissza beszélnek (a Belkereskedelmi Minisztérium forgalmi gyorsjelentése);
- amikor a rádió mást szólaltat meg (Körzeti tévéstúdiók).

A közelmúltban lezajlott műsorértekezleten a dinamikusabb hírszolgáltatás igénye és ennek gyakorlati-politikai akadályai nagyon pregnánsan felvetődtek. Kisebb jelentőségű témában bár, de a most vizsgált műsorhéten

(Wolf Biermann ügyével kapcsolatban) is „átküldtük hallgatóinkat az ellenséghez".

Angelusz Róbert és S. Molnár Edit a krónika típusú műsorok anyagában vizsgáltak egy fontos részkérdést: a *szervezetekről* bemutatott képet. Legérdekesebb megállapításuk, hogy az említett szervezetek 69%-áról a műsorok nem adnak értékelést, 26%-ukról pozitív értékelést nyújtanak (a szervezet tevékeny, megold valamit stb.), és csak az esetek 5%-ában nem tudja a szervezet a problémát megoldani – az explicit értékelés azonban ilyenkor is elmarad. Hol jelentkezik akkor a krónikák közismert kritikus hangneme? – teszik fel a kérdést a szerzők. A válasz: a kritika mindig a jelenségre irányul, és sosem a *jelenség* létrehozójára. Nem az ok, hanem a kijavítás felől vizsgálódnak a riportok.

Ugyancsak az Angelusz – S. Molnár szerzőpáros hívja fel a figyelmet arra, hogy a krónika típusú műsorokban előforduló szervezetek közül minden második gazdasági szervezet. (A *Népszabadság*ban csak minden harmadik.) Terestyéni Tamás adatai azonban arra mutatnak, hogy ez a gazdaságcentrikusság nem mindig párosul árnyalt kifejtéssel: a gazdasági közlésekben alig van példa az összefüggések bemutatására, a közlések túlnyomó része csak leír egy konkrét eseményt – éspedig főleg pozitív eseményt. (Ezek a megállapítások már a műsor *egészére* vonatkoznak – nem csak a krónikatípusú műsorokra.) Műsoraink legitimációs technikáját vizsgálja Pártos Ferenc két esettanulmánya.

A riporteri munkát tekintve főleg a 168 óra és az Esti Magazin kapott dicsérő megjegyzéseket; munkatársaink az egyedi riportműsorokról inkább kritikusan szóltak. Még a 168 órát tekintve is felmerült azonban a riporteri munka szakmai-ideológiai szakszerűsége (a Gunnar Myrdal riport volt a negatív példa.)

Az Esti Magazinból Papp Zsolt a XI. 23-ai adást emelte ki. „Miért nem újságíró írta a Kesudiót? Hiszen ők is tudják! Aztán megfordítva: miért nem újságírók ma a nagy írók? Régen azok voltak!" „A kérdések találat-értékét – teszi hozzá Papp Zsolt – mi sem mutatja jobban, mint hogy a két megkérdezett, amúgy tiszteletre méltó író olyan – enyhén szólva – sumákolásba kezdett, ami éppen a válasz kikerülésével húzta alá a probléma valóságát." Papp Zsolt követendő például állítja a riporternő – Sárközi Erika – határozottságát, masszív, saját véleményt sejtető rákérdezéseit. Sok méltatást kapott az informatív tevékenység is. Ezen belül érdemes odafigyelni Demszky Gábor kritikai megjegyzésére: a pályakezdő pedagógusok elhelyezkedéséről szóló részletes és pontos tájékoztató még hatásosabb lett volna, ha kiemelik az új rendelkezés által bevezetett változásokat, a nóvumot.

Végül ide kívánkozik egy fontos megjegyzés a reggeli műsor ügyében: Andor Csaba hívja fel a figyelmet, hogy érdemes lenne a vidéki adóknak is adni reggeli információs műsort. A javaslat már máskor is felmerült, Andor Csaba érvei azonban megfontolandók.

3.2. IRODALMI MŰSOROK FELNŐTTEKNEK ÉS GYEREKEKNEK

Az irodalmi (jellegű) műsorok esztétikai szempontú elemzésében vizsgálatunk nem nyújthat radikális újdonságot a szokásos rádiókritikákhoz képest. Ha csak azt nem – és ez talán mégsem lényegtelen –, hogy Bendl Júlia *teljességre törekedve* mutatja be a hét ilyen adásait, amire más kritikában még nem volt példa.

Szegedy-Maszák Mihály és Szörényi László irodalomtudományi szempontból elemeztek műsorokat; több munkatársunk pedig szociologikus szemlélettel közeledett egyik vagy másik adáshoz. (Ismét utalunk arra, hogy a műsorok mutatója lehetővé teszi az olvasónak az egyes műsorokra vonatkozó többféle vélemény szembesítését.)

A vélemények együtteséből az irodalmi műsorokról az az összkép alakul ki, hogy a rádióműsornak ez a területe érdekes, változatos volt ezen a héten is, de színvonalában a kívánatosnál egyenetlenebb. Felvetődik tehát a szerkesztői munka szakmai színvonalának kérdése. Több munkatársunk is kiemelkedőnek tartotta például az Emil Boleslav Lukac-interjút, nem is egy szempontból. Mégis, egy súlyos szakmai tévedés benne maradhatott a műsorban. A kérdezett tévedhet, nagyságát ez nem rontja le, a rádió azonban, ilyen szinten, nem. Kedvezőtlen értékelést váltott ki három munkatársunkban is a Gondolat, egyikük meg is jegyezte, hogy az Új Zenei Újság a maga nemében mennyivel magasabb színvonalú. Visszafelé sült el a jó szándék az „Olvastam egy novellát" adásában: a novellát rossznak, az elemzőt felkészületlennek találták többen is. A jó műről színvonaltalan bírálat esete volt a Kritikusok fórumában Zelk Zoltán könyvének méltatása; és sok problémát vetett fel a Mindenki Könyvtára Sütő-adása is. A bevezető is, a dramatizálás is elmosta a mű legerőteljesebb jegyeit, ráadásul Bendl Júlia megfigyelése szerint indokolatlan és stilárisan rontó csonkítások történtek a szövegen. E vélemények összessége – ha csak, reméljük, egy hétre is, de – felveti a kérdést: jól gazdálkodik-e a szerkesztői munka a rendelkezésre álló szellemi kapacitásokkal?!

Méltányolták munkatársaink a régi magyar irodalom műveit a hét műsorában, bár Bendl Júlia furcsállotta a Jónás próféta... bevezetőjét, melyből

„megtudhattuk, hogy a tragikus megrázkódtatás következtében jobbá, okosabbá, nemesebbé vált a magyarság...".

A héten egyáltalán nem volt mai külföldi költő verse a rádióban (mai külföldi zeneszerzőtől is csak egy mű szerepelt...). A versműsorokról ettől eltekintve igen pozitív összkép alakult ki, mindössze néhány bíráló hanggal. Munkatársaink egyöntetűen méltányolták a hét kiemelkedő rádiós eseményét, Nagy László saját versmondását.

A gyerekeknek szóló rádiójátékokat, a többi gyerekműsort, valamint az esti meséket elemezve munkatársaink egységes, de nem egyértelműen rokonszenves szemléletet véltek kirajzolódni. Munkatársaink itt olyan szempontokra hívhatják fel a műsorkészítők figyelmét, amelyek eddig minden jó szándék mellett is bizonyára kiestek látókörükből. Az *Egy öreg ház három csodája* című modern mesét elemezve a mese szocializációs szerepére utalnak. Szalai Júlia úgy véli, hogy a ház három emelete képletesen egy „társadalmi épület" három emeletét is exponálja. Részletes és frappáns elemzéssel bizonyítja, hogy a műsor – nyilván a szerkesztők szándékától függetlenül – azt sugallja, hogy „szegényeken, elesetteken a csoda segíthet csak, a gazdagok és műveltek pedig maguk művelnek csodákat". A Mogyorótorta egyik „rejtett üzenete" Bendl Júlia szerint az, hogy a gyerekek vessenek ki maguk közül minden deviáns személyt, mindenkit, aki más; ne is kíséreljék megérteni. Tóth Olga is úgy véli, hogy ez a játék rossz, és veszélyes modelleket nyújt a gyerekek számára. „Vannak férfiak, akikkel kellemes és kellemetlen kalandok történnek, és vannak nők, akik kényelmessé teszik a férfiak életét, akik meghallgatják a férfiak bajait, átveszik azok nézeteit, végrehajtják utasításaikat, a házimunkából gyakorlatlanságuk és gyámoltalanságuk miatt felmentik őket, és végül velük együtt örülnek a happyendnek." „Remélhetőleg – folytatja Tóth Olga – a Mogyorótorta lányhallgatói nem fogadták el a darab modellnyújtását, és nem vonták le azt a következtetést, hogy *számukra az életben csak a férfiak által megszerzett mogyoróból a mogyorótorta megsütése marad!*" Bendl Júlia az esti mesék legtöbbjében, de a *Kislány vizitben* c. rádiójátékban (XI. 28.) is azt látja jellemzőnek, hogy a gyerekeket szabályok, korlátok közé szorítják, ráadásul ezek felnőtt szabályok. „Az élet értéke kizárólag a kötelességteljesítés mértékétől függ. A kötelességek létét és azok teljesítését valóban meg kell tanítani a gyerekeknek. De *a gyerekműsorok többségében a kötelesség nem egy összefüggő rendszer egyik eleme, hanem önmagáért és önmagában létező, önkényesen megszabott korlát.*" Ezt támasztják alá Szalai Júlia elemzései is az óvodások műsoráról és a különböző játékműsorokról. „Az óvónő nem oldódik fel a gyerekekkel, a gyerekek nem játszanak, hanem *előadnak* egy játékot, s az egész

műsorból hiányzik az, hogy a 3-5 éves gyerekek csoportokba verődnek, egymás szavába vágnak, korrigálnák és kiegészítenék, tovább színeznék egymás játékait, meséit – hiányzik minden természetesség. Azt sugallja, hogy milyennek *kell* lennie az *iskolára* készülő, sokat tudó gyereknek, s a változatosságot mindössze az képviseli, hogy ez a gyerek tud szavalni, tisztán és a többiekkel ritmusban, dallamban, szövegmondásban összehangoltan énekelni, *felelni, ha kérdezik, csöndben lenni, ha nem kérdezik – szabályosan lenni.*"

Egy konzervatív, többé-kevésbé autoriter, nemhogy a szocialista, de még a modern polgári nevelési elvektől is évtizedekre elmaradott nevelési eszmény megkövült hagyományai bukkannak elő az elemzések nyomán a műsorokból. Vigotszkij, Piaget, Spock, Mérei, Ranschburg, Ginott előtti világ ez. Meghökkentő megállapítás az egyébként okvetlenül „kedves", „jól megcsinált", „változatos" műsorokról... De éppen ezért kell felfigyelnünk rá.

A jó középszerűen megcsinált gyerektörténetek felszínes realizmusának veszélyeire figyelmeztet. Ugyanis az igazi művészet is, meg ez a felszínes-kedves kisrealizmus is „bemutatja a dolgokat olyannak, amilyenek". Csakhogy az igazi művészet, még ha elmaradott állapotokat ábrázol is, hiszen mást nem tehet, ha realista, *sosem igazolja* ezeket, hanem *meghaladásukra* buzdít! Ez az, ami hiányzik a félművészetből, az olyan kedves-kellemes játékokból, mint a Mogyorótorta vagy az Egy öreg ház három csodája. Nem kétséges, hogy mindkettő valósághű képet fest. Tényleg, ma még legtöbb helyen a férfiak kiszolgáltatják magukat a nőkkel; a gazdagok lehetőségei nagyobbak, mint a szegényeké stb. Ha nem ezt mondanák, hazudnának. Így viszont a gyerek a ráismerés örömével hallgatja őket – csak éppen ez marad el, hogy a művek elindítanák őt a fennálló rossz állapotok valamiféle szerény, az ő színvonalán levő, de reális *kritikája* felé. A rádió gyerekműsorai jelentős népszerűségnek örvendenek minden korosztályban. Ez csak növeli az alkotók felelősségét, és még szükségesebbé teszi a szemlélet korszerűsítését.

3.3. ZENEI MŰSOROK

Vizsgált hetünkön a Kossuth adón a teljes műsor 23%-a, a Petőfin 6%-a, a 3. műsorban 67%-a volt komolyzene. A komolyzenei műsorok speciális műsorpolitikai problémákat vetnek fel. Ezek azok a műsorok, ahol talán a legkevésbé vitatott a kulturális értékesség szempontja, de itt a legalacso-

nyabb, másrészt, a kevésbé iskolázott rétegek toleranciája is. A kulturális misszióval szemben ott áll tehát az a szempont, hogy nem érdemes hallgatók tömegeivel záratni el a készüléket egy-egy adott pillanatban pusztán azáltal, hogy nekik tetsző műsor után komolyzenét közvetítünk. Bácskai Erika úgy fogalmaz, hogy „olyan mértékben, s olyan időpontokban, adókon adjanak komolyzenét, hogy ugyanakkor *biztosítani lehessen a többi réteg folyamatos rádióhallgatását.*" A 3. műsor és a Petőfi-adó rossz vételi viszonyai miatt éppen ezért úgy véli, hogy sok a 23% komolyzene a nemzeti főadón. Ugyanilyen szempontból vethető fel: nem túlzás-e három teljes opera közvetítése egy héten? Nem túlzás-e esténként kb. 2 óra komolyzenét adni a Kossuth adón, amikor még jelentős tv-nélküli rétegek léteznek, akik ekkor szívesen hallgatnának rádiót, de kulturális hátrányaik miatt éppen nem komolyzenét?! Bácskai vitázik azzal a nézettel, mely az ide-oda elszórt komolyzenei műsorokkal jelentősebb mennyiségű véletlenül odacsöppenő hallgatót remél szerezni. Szerinte a véletlen révén megnyerhető pluszközönség elenyésző, viszont azok, akik már kedvelik a komolyzenét, *hiába keresnek stabil műsoridőkben jelentkező komolyzenei adásokat.* Pedig ez igen fontos volna. Lackó Mihály a rádió komolyzenei műsorpolitikáját általánosságban elemzi, és megállapít bizonyos egyensúlyi zavarokat. A különböző nemzedékek preferenciáiból vezeti le a zongora (idősebbeknek) és a beat-hangerőt megközelítő szimfonikus zene (fiatalabbaknak) túlsúlyát a vonós és egyéb kamarazene rovására. Ugyanígy kimutatja a 18–19. századi zene túlsúlyát, amit a rádió szerinte azzal vél kompenzálni, hogy romantikus zenét szinte csak új-tárgyilagos előadásban sugároz, barokk zenét pedig „korhű", neoobjektív stílusban. Ha ehhez hozzávesszük az előadó-művészet történeti nagyságait, zeneszerzőnként bérelt helyeiken (Mozart: Karl Böhm, Beethoven: Klemperer, Brahms: Furtwängler), már alig érheti meglepetés a rádióját kinyitó zenekedvelőt. Kritikai megjegyzéseket tesz a szöveges, elemző műsorokra is; szakkifejezések üres halmozását tapasztalja, az illusztráció nem a szöveget illusztrálja, a műsor úgy tesz, mintha a zenét magyarázná meg, holott csak a zenei műszavakat teszi érthetővé. Más szerzőink jobb véleménnyel vannak a hét zenei elemző műsorairól, különösen Földes Imre Mindenki zeneiskolája adásáról (Kozák Gyula, Nemes Mária).

A populáris zenei műfajokkal vizsgálatunkban főleg Vágó Judit és Lévai Júlia foglalkozott. Vágó Judit elemzésében adatokkal támasztja alá a Jó reggelt! műsor már említett zenei bírálatait. A Kossuth adón például a vizsgált héten a reggeli zenés műsor 59%-a volt tánczenekari stílusú, ebből 30% a Stúdió 11 és hasonló stílus... A blokkos ismétlések gyakorlata

furcsa spirált eredményez: ami egyszer bekerült, azt ismétlik, ismétlik, ismétlik. Hetünkön az egyéni énekesek által előadott számokból 112 számot énekesnők, 41-et férfi énekesek produkáltak. 19 énekesnő és 12 férfi énekes került műsorba, így egy nő átlagban 6 számmal, egy férfi pedig 3,5 számmal szerepelt. Talán férfiak szerkesztik a műsorokat? Meghökkentő preferenciák is adódnak: az összes tánczenei műsor 4%-a, azaz több mint egy óra jutott ezen a héten Cserháti Zsuzsának, ki tudja, miért. Vágó Judit rezignált következtetésekre jut a hazai rádiós tánczene minőségét illetően: középszerűséget lát, önálló stílus nélkül. „Mire megértük, hogy a műsorpolitika támogatja, engedi a modern zenét, teret ad a legkorszerűbb törekvéseknek, szerepelteti, sőt futtatja a legmodernebb, legnépszerűbb együtteseket is, helyet kaphat minden új kezdeményezés, addigra – úgy tűnik – a műfaj kifáradt, nem tudja megújítani magát." Lévai Júlia hasonló következtetésekre jut az általa „közhasználatúnak" nevezett zenei műfajok rádiós kultivációjának elemzéséből. Egyrészt, példával illusztrálja a rádió keresletteremtő szerepét. A *Sír a telefon* című „minősíthetetlen giccset" senki se kérné (jelenleg tömegesen követelik), ha a rádió külföldről be nem hozza, nem népszerűsíti. Nagyon alapos, gondolatgazdag és sokakat bizonyára vitára ingerlő elemzése után – melyet már csak terjedelmi okokból sem tudunk itt kivonatolni – azt a tanulságot vonja le, hogy „a rádió az összes közhasználatú műfajban (a könnyűzenétől a Szabó családig) egyfajta mentalitáshoz, a mindent leegyszerűsítő, megnyugtatóan átlátható, ugyanakkor álmozgékony árukereskedéshez tartja magát. Az értékeket minden területén igyekszik összemosni, könnyeddé tenni. Árukapcsolásos módszerével nem vállal egy irányzatot sem igazán (néhány ifjúsági műsor kevés műsoridejét kivéve). Jellege *utánjátszó*, a tíz évvel ezelőtti divatokat ma szentesíti (Beatles). Hangnemével ugyanakkor az összetartozás, a koncepciózus gondolkodás látszatát kelti. Egyszóval a közhasználatú műfajok területén kizárólag a kiszolgálás és bizonyos fokig a demagógia szerepköreit tekinti feladatának, a változtatás, a befolyásolás lehetőségeivel csak kis mértékben él."

Lévai elemzése nem kerüli meg a *népzene-magyar nóta* kényes kérdésnek számító témáját sem. A Rádió hivatalos, a zenei osztályok által jóváhagyott műsorstatisztikája ez ügyben semmi felvilágosítást sem ad, mivel hosszú évek vitái után sem tesz különbséget, nemhogy autentikus stílusú és városias feldolgozású népzene között sem, hanem népzene kategóriájába sorolja bele a magyarnóta-műsorokat is! Ez a statisztikai módszer félrevezető. Dezorientálja a kulturális vezetést ahelyett, hogy feltárná számára

a valós szituációt. Lévai Júlia éppen ezért elkészítette a vizsgált hét műsorából a populáris műfajok részletezett statisztikáját naponként. Ennek egész hétre vonatkozó része a következő:

POP (beat, jazz-rock, rock, progresszív pop)	19 óra 50 perc
SLÁGER (hagyományos tánczene, sweet)	18 óra 12 perc
ESZTRÁD (szimfonikus könnyűzene, fúvós)	13 óra 53 perc
NÉPZENE, archív, autentikus	0 óra 49 perc (!)
NÉPZENE, autentikus stílusú feldolgozás (Sebő, Muzsikás stb.)	1 óra 30 perc
NÉPZENE, városias feldolgozás, Állami Népi Egy.	9 óra 15 perc
JAZZ	3 óra 0 perc
SANZON	1 óra 10 perc
OPERETT, ZENÉS JÁTÉK	9 óra 32 perc
NÓTA	5 óra 15 perc
VÁROSI FOLK	0 óra 0 perc
Összesen	72 óra 41 perc

„Döntő az állami népi stílus többsége, azoké a sem ide, sem oda tartozó, esztrádosító törekvésű feldolgozásoké, amelyek nem vállalják magát a népzene világát olyannak, amilyen, hanem állandóan engedményeket tesznek hol az esztrád, hol a duhaj stílus felé. Ebben az összefüggésben a népzene tényleges értékei közül sokszor még a formális elemek sem érvényesülnek – maguk a dallamok sem azonosak a másfajta kísérlet torzításában, a ritmusokból elvész az aszimmetria stb. A *49 perc autentikus anyag* és az egy óránál alig több, modern interpretációban elhangzó zene alig nyújt összehasonlítási, netán választási lehetőséget. Lényegében az értékek elferdítésével, megmásításával állunk szemben. Az elmúlt évek hosszú vitáinak egyetlen eredménye volt: a műsorok címe most már kissé differenciáltabban tesz különbséget a magyar nóta, a feldolgozás stb. között. Igaz, közben a közönség is megtanulta, mi a különbség a „népi zenekarok" és a Sebő-együttes között" (Lévai Júlia).

3.4. KÖZMŰVELŐDÉSI MŰSOROK

Gazdag volt a hét választéka közművelődési műsorokban, de gazdag anyag érkezett be munkatársainktól is. Felkéréseinkben eleve nagy súlyt fektettünk a közművelődési műsorok problémáira, de a spontán műsorválasztásokból is igen sok ebbe a kategóriába esett. Ez utóbbit azért tartják pozitív és fontos jelenségnek, mert jelzi, hogy egy nem jelentéktelen értelmiségi

réteg figyelmét fel tudták kelteni a rádió közművelődési műsorai, beleértve a Mindenki Iskolája műsorait is. Nagy Márta adata szerint ezen a héten 17 műsorban 47 kulturálisinformáció-egységet közvetített a rádió, nem számítva a műsor stb. ajánlatokat.

A Mindenki Iskolája adásairól munkatársaink sokrétű, differenciált elemzéseket adtak. Majdnem egyöntetű volt a vélemény, hogy Eörsi István költészetműsorai a műfaj csúcsteljesítményei, csak egy bíráló tartotta a dialógusformát mesterkéltnek, a kategóriákat szakszerűtlennek. A Város és a falu, valamint a Miért folyik az osztályharc című adások szigorúbb véleményeket váltottak ki. Sematikusnak, korszerűtlen szemléletűnek találták őket munkatársaink. Legnegatívabb megítélést váltott ki a Magyar népdalok című adás (XI. 27.), melyben valóban meghökkentő módon dallam nélkül prezentálták a népdalokat, ráadásul érzelgős előadásban.

A különböző vetélkedők visszhangja nem mondható kedvezőnek. Hol a kérdéseket találták túl könnyűnek, hol a közönség volt alkalmatlan a versenyzésre, hol a „kérdve kifejt módszer" kísértete bukkant fel. Megkérdőjelezte Szabó Miklós a Messziről messzire „eljátszató" módszerét (felületes, vulgármarxista frázisokat szül), Kenéz Győzőnének pedig magának a vetélkedőmódszernek közművelődési előnyeiről támadtak kételyei. Az adott hetinél színvonalasabb műsorok talán meggyőzik, hogy – remélhetőleg – tévedett...

A fentieken kívül munkatársaink több mint tucatnyi egyedi közművelődési műsort elemeztek. Az összkép általában kedvező, a hibákkal együtt is egy pezsgő műhelymunka eredményei köszönnek vissza a műsorokban.

Itt utalnánk még Róbert Péter részletes elemzéseire a Mit ajánl a Rádió? témakörben. Az általa exponált számos probléma közül itt azt emeljük ki, hogy a jelek szerint a rádió saját műsorajánlataiban az *értékorientáló* funkció nem érvényesül következetesen. Valamiféle teljességeszmény jegyében olyan műsorokat *ajánlanak*, amelyeken semmi ajánlani való nincsen. Nemcsak ajánlották, de kifejezetten „túlajánlották" például Szimonovnak az író saját színvonalának mélyen alatti munkáját vagy Padisák Mihály darabjának közvetítését. Ajánlottak olyan zenés műsorokat is (Kifutópályán, Bob herceg), amelyek bizony inkább a „tűrt", mint a „támogatott" kategóriába valók lennének. Érdemes lenne egyértelműen eldönteni, hogy azokat a műsorokat, amelyeket a Rádió meglevő, de nem támogatandó igények kielégítésére ugyan sugároz, de értéknek nem tekint, *nem szükséges, nem is szabad külön ajánlani.*

3.5. NÉHÁNY EGYÉB MŰSOR: FALURÁDIÓ, NYUGDÍJASOK MŰSORAI, JOGI MŰSOROK

Fontosságuk, de néhány kiemelkedően érdekes szakvélemény is indokolja, hogy ezzel a három műsorfajtával külön is foglalkozzunk.

A *Falurádió* két recenzensünktől is alaposan megindokolt kedvező véleményt kapott. Mindkét szerzőnk kiemeli, hogy a Falurádió a hazai tömegkommunikációban legkevésbé vette át a kistermelő-ellenes demagógia szólamait; éppen ezért legkevésbé veszített hiteléből is. Juhász Pál szerint a műsor még arra is módot talált, hogy helytelen döntéseket finoman, implicit módon bíráljon. Kenéz Győzőné arra hívja fel a rádiósok figyelmét, hogy a kisfalvakból eltávozik a vezető értelmiségi réteg. Ez településszerkezeti visszaegyszerűsödést jelent: hiányozni fognak az eltávozó tanítók, agronómusok, tanácsi dolgozók. Ez fokozza a rádió fontosságát, például az elszigeteltség feloldásában. Kritikai megjegyzést a Falurádióra csak Andor Csaba tett, ő is inkább javaslat formájában: túl hosszúnak érzi ezt a prózai blokkot a reggeli zenés műsorban, és szívesen látna benne zenei átkötéseket. A többi falusi tárgyú műsor közül a *Haladni csak együtt lehet* váltott ki méltányoló bírálatot. Elismerve a műsor értékeit, munkatársunk szóvá tette a műsorvezető szolgai alázatát neves riportalanyaival szemben, és hiányolta, hogy nem kezelték legalább minimális iróniával fontoskodó gesztusaikat, amelyekből kiderült, mennyire fontos közintézményeknek tekintik ők – önmagukat.

Ami a *nyugdíjasok műsorait* illeti, Ráduly Margit keménynek, lényegre törőnek érezte Kondor Katalin munkáját a Takaréklángon c. adásban, a továbbdolgozás, -foglalkoztatás kérdéseiről. Rádulynak és Somlai Péternek is problémái voltak viszont a „Hogy tetszik lenni" című adással. Sokféle nyugdíjas van! – figyelmeztetnek. Nem minden nyugdíjasra jellemző a passzivitás, nem mindenkinél az emlékezés a hálás téma.

Mintegy 250 percnyi műsor volt a héten közvetve vagy közvetlenül jogi vonatkozású. Ez feltűnően sok idő. A hét egyik reprezentatív műsora, a Sajtókonferencia is jogi tárgyú volt. Mindez bizonyára összefügg a „szolgáltató rádió" koncepciójának előtérbe kerülésével. A Sajtókonferenciáról már esett szó, említettük, hogy fő hiányossága a rákérdező-elmélyítő reflexiók teljes hiánya volt (Hankiss Ágnes). Két munkatársunk is jelezte, hogy a műsorkészítőknek „problematizálni" kellett volna a nagyfai alkoholelvonó intézettel kapcsolatos választ, hiszen nem közömbös, hogy létezik olyan intézmény, ahol büntetőeljárás nélkül is két évig szabadságvesztés sújthat valakit, ma már leginkább betegségnek tekintett antiszociális magatartásáért (Demszky, Szabó). Hankiss Ágnes mutat rá még, hogy a műsorra nem a felnőtt-felnőtt kapcsolatok voltak a jellemzők, hanem inkább a szülő-kisgyerek típusú, egyoldalú, kioktató kapcsolat. Mindez sokat rontott az egyébként minden bíráló által fontosnak, hézagpótlónak minősített műsor hatásán. Dr. Demszky Gábor mutat rá írásában a rádió jogi műsorainak egy általános problémájára. Úgy látszik, mintha a *büntetőjog* e műsorok számára kívül volna a mindennapokon, elkülönítik, kizárják a jogsegély témái közül. Végső soron pozitív, bár nem ellentmondásmentes kép alakul ki a jogi műsorokról. E műsorokban ugyanis a jog természet adta létezőként jelenik meg, kikerülhetetlen, megváltoztathatatlan fétisként. Nem hallunk a szabályozás mögötti érdekkonfliktusokról, preferenciákról. Nincs jogkritika, nem merül fel a változtatás, a módosítás igénye. Ez utóbbi annál furcsább, mivel éppen ezek a műsorok gondosan továbbítják a hallgatókhoz a jogban ténylegesen létrejövő változások híreit.

4. Befejezés

Nincs értelme befejezésként összefoglalást adni az összefoglalásról. Mint jeleztük, munkánk, státusát tekintve egyébként is *vitaanyag*, nem pedig ítéletek gyűjteménye.

A Magyar Rádió az általunk vizsgált héten 21 195 perc műsort sugárzott, ami körülbelül 44 nyolcórás munkanapnak felel meg. Nyugodtan állíthatjuk, hogy nincs ember, aki ezt a hatalmas mennyiséget teljes egészében végighallgatta volna – és az év ötvenkét ilyen hétből áll! Vállalkozásunk hibáival és hiányosságaival együtt is az *első kísérlet* legalább egy hét anyagának átfogó vizsgálatára. Hajlamosak vagyunk elfeledkezni a tömegkommunikációs eszközök, köztük *a rádió által közvetített információkincs tényleges gazdag*ságáról. Vizsgálatunk talán legfontosabb eredménye az, hogy érzékletessé vagy legalábbis érzékelhetőbbé tette ennek a kincsnek a valóságos dimenzióit. Sem jelenleg, sem a még hiányzó részkutatások lezárása után nem mondhatjuk majd el, hogy *teljességében feltártuk* e vizsgált hét műsorát. De már a most feltárt anyag arra mutat, hogy éppen a műsortartalmaknak tulajdonított fokozott jelentőség miatt nagy távlatai vannak a rádió belső, önmagára irányított kritikai-ellenőrző-helyesbítő munkájának. Ha összehasonlítjuk a budapesti kulturális intézmények látogatottságáról Béres Attiláné által kigyűjtött adatokat, kiderül, hogy a televízió kivételével még az összes kulturális rendezvény látogatóinak összege is kisebb, mint a rádiót bármikor hallgatóké. Vizsgálatunk során mindvégig törekedtünk arra,

hogy érezzük és éreztessük a rádiónak ezt a nagy és a jelek szerint nem csökkenő, hanem fokozódó társadalmi jelentőségét és ebből eredő felelősségét. Vajon eredményeink, ha igazak a vizsgált hétre, igazak-e egész évre is? A mellékelt kötetek egyikében közöljük a vizsgált hét, valamint a teljes 1976-os év műsorstatisztikáit. A kettő összehasonlítása azt jelzi, hogy hetünk lényegében semmilyen statisztikai szempontból *nem tért el* lényegesebben az év többi hetének átlagától. A műsor periodicitása nyilván okoz kisebb eltéréseket. Nem minden rendszeresen jelentkező műsor fordult elő éppen ezen a héten. Ennek ellenére biztosak vagyunk abban, hogy az alapvető összefüggések az év más heteire vonatkoztatva is így állnak fenn.

Csorbáival, homályos foltjaival együtt is bizakodva, segítő szándékkal adjuk át ezt a szerény rádiós tükröt a műsorkészítőknek. Reméljük, még azok sem törik össze, akik esetleg nem a világ legszebb rádióműsorát fedezik fel benne...

1977. március

LEVELEK A „66"-HOZ (A MAGYAR TELEVÍZIÓRÓL)

(1982)

A „66" című szavazógépes tv-műsor minden adása előtt néhány héttel felhívást tesznek közzé a televízióban, rádióban és nyomtatott sajtóban, hogy jelentkezzenek, akik a következő műsor témakörében kérdést kívánnak feltenni. Az így jelentkezők közül válogatják ki (előzetes személyes megkereséssel) azokat is, akik majd az adásban részt vesznek. A műsor készítői azonban hangsúlyozzák, hogy a műsor támaszkodik azok leveleire is, akik személyesen nem lehetnek jelen a stúdióban. (Ezt az adás során a műsorvezető-szerkesztő Bán János előtt fekvő nagy halom levél, melyet a kamerák időnként közeliben mutatnak, látványként is hangsúlyozza.) A „66" televíziós témájú adásáról folytatott több rétegű vizsgálatunkban tehát indokoltnak tűnt a beérkezett levelek vizsgálata is.

Az 1982. április 14-ei „66" adás, melyben Nagy Richárd, a Magyar Televízió elnöke válaszolt a nézők kérdéseire, összesen ezer levelet kapott. (Egészen pontosan 994-et.) Elemzésünk teljes körű: minden levelet kódoltunk, köztük természetesen azokat is, amelyek íróit végül behívták a stúdióba.

(A televíziós műsorkészítés gyakorlati követelménye, hogy mindig legyen „tartalék". Ezért 66-nál több nézőt hívnak be, hogy akkor se legyen üres szék, ha valaki nem érkezik meg. Az adásokat néhány nappal előbb veszik képmagnóra. Az április 14-ei adás felvétele műszaki hiba miatt két napon át tartott; volt olyan néző, aki a második napon már nem tudott részt venni, és ezért más vette át a helyét. Így végül is 71 olyan levélírónk van, aki adásban szerepelt.)

Az ezer levél nemcsak a színes készülékek képernyőin mutat tarka sokféleséget, hanem tartalmát illetően is. Többségüket kézzel írták, de sok a géppel írott; a levélírók közt megtaláljuk a tizenéves gyerekeket és a nyugdíjas nagymamákat. Sok levélíró expressz vagy ajánlva küldte sorait – talán

hogy ezzel is nagyobb nyomatékot adjon véleményének –, és voltak, akik levelüket két példányban küldték, külön Nagy Richárdnak és külön Bán Jánosnak, hogy el ne kallódjék.

Az ezer levél végigolvasása érzékelhetővé teszi, hogy nem véletlen: kik írták a leveleket. Olyan nézők, akik valamiért az átlagosnál jobban „motiváltak"; akikből a „66" felhívása kiváltja az ingert, hogy leküzdve a mindnyájunkban meglevő természetes tehetetlenséget, tollat fogjanak, és írjanak. Van, aki kifejezetten az adásba jelentkezik, mások viszont külön kérik, hogy ne kelljen a kamerák elé ülniük. Akár így, akár úgy, végül is ők ezren képviselték „a" nézőket ebben a „66"-ban. Az ezer levél a televízióval kapcsolatos közvélemény valamiféle megnyilvánulása – ez vitathatatlan. De miféle? Jellemzi-e a lakosság egészét, vagy csak a különösen aktív réteg véleménye? Kik ezek a levélírók, milyen életkori, iskolázottsági, lakóhelyi csoportokba sorolhatók? Hogyan látják a Magyar Televízió működését, műsorpolitikáját? Inkább elégedettek vagy inkább kritikusak? Milyen kép él bennük a Magyar Televízióról? Elemzésünk egyik súlypontja ez a kérdéscsoport lesz.

A másik súlypont magával a „66" című műsorral kapcsolatos. Ez a szellemes ötleten alapuló és nagy szakmai hozzáértéssel készülő sorozat mini-népszavazások egymásutánját kínálja a nézőknek, azzal a feltételezéssel, hogy e szavazások, ha nem is „tudományosak", de valamilyen mértékben mégis jellemzők. Amint véleménykutatásainkból (lásd ott) kitűnik, a műsor nézőinek jelentős része úgy érzi, valóban az ő véleménye kapott hangot a megszólaltatott (megszavaztatott) 66 stúdióvendég által. Mások viszont az egész műsort afféle manipulációnak tekintik, és elvitatják tőle a közvélemény bármiféle kifejezésének érdemét is. A magunk részéről pedig hozzá kell tennünk, hogy itt műsor készül (és nem népszavazás és nem közvélemény-kutatás); tehát a műsorkészítés *szakmai normái* szükségszerűen meghatározzák a kiválasztás és lebonyolítás menetét. Kíváncsiak vagyunk tehát arra is, hogy milyen (esetleg nem is tudatosuló) szakmai normák, elvárások érvényesültek a stáb munkájában, miközben az ezer levélíróból kiválasztották először azt a két-háromszázat, akit személyesen megkerestek, majd ezek közül a „hatvanhatokat", akiket végül is adásba hívtak. Kik ezek a hatvanhatok, miben különböznek a többi levélírótól, mi volt leveleikben (vagy személyiségükben) az a bizonyos valami, amiért adásba kerültek, és éppen ők? Hozzászólásaikban, szavazásaikban megjelent-e az ezer levélíró véleménye, vagy valamilyen irányban eltértek ettől? Máris több kérdést vetettünk fel, mint amennyit tanulmányunkban meg tudunk majd válaszolni...

Még egy szó a téma súlyáról. Nem szeretnénk túlértékelni a következők jelentőségét. Maga a „66" című műsor is tudatosan kerüli annak látszatát, mintha valóban népszavazást jelentene. (Ugyanakkor persze már alapötlete is az ezzel való kacérkodásra épül...) A következő elemzésben hasonlóan szeretnénk eljárni: egy játékos műsort elemzünk, és ennek tudatában is maradunk. Közben kacérkodván a gondolattal, hogy hátha megfigyeléseink e kereteken túl (is) mutatnak.

Kik írtak a „66"-nak?

A felhívás jellegéből következett, hogy a levélírók általában sok adatot közöltek magukról. Pontos címet adtak meg, megírták életkorukat, foglalkozásukat. Névtelen levél gyakorlatilag nem érkezett. A levélírók nemét csak 5, lakóhelyét csak 11 esetben nem lehetett megtudni. A levélírók mintegy 60%-a közölte életkorát, további 20%-uknál a levél tartalmából, illetve írásából becsülni lehetett. 80%-uk közölte foglalkozását. Iskolai végzettséget csak 20% közölt, de további 50%-nál lehetett megbízhatóan becsülni.

Lakóhelyük szerint levélíróink közt igen sok a fővárosi (41%) és az egyéb városi (37%), és kevés a községi (22%) lakos. A valóságos arányoktól való eltérés forrása a főváros túl- és a községek alulreprezentáltsága: a statisztika szerint a fővárosban él a lakosság 19%-a, községekben viszont 46%. A vidéki városokból körülbelül a lakosság arányában érkeztek levelek.

Említést érdemel még, hogy az ezerből 13 levél Csehszlovákiából, 3 levél pedig Romániából érkezett.

A levelek nagy többségét egy-egy személy írta alá, 25 levél érkezett család, 10 levél valamilyen baráti kör és 12 levél munkahelyi, iskolai, katonasági csoport nevében.

Az egyéni levélírók 54%-a férfi, 46%-a nő (tudjuk, hogy az összlakosságban 48/52 az arány). A valóságos aránytól való eltérés azonban nem nagy. Ha figyelembe vesszük, hogy más életterületeken milyen nagy eltérések mutatkoznak általában a férfiak javára, inkább azt mondhatjuk, hogy a levélírók közt a nők aránya örvendetesen közel van a férfiakéhoz.

Életkorukat tekintve levélíróink között feltűnően kevés a fiatal felnőtt, és feltűnően sok a 60 éves és idősebb.

1. tábla. A levélírók életkori megoszlása

20 évesnél fiatalabb	8,6%
20–39 éves	19,3%
40–59 éves	27,1%
60–x éves	45,0%

(N = 803, akikről meg lehetett állapítani korukat.)

A 20 évesnél fiatalabbak aránya körülbelül megfelel a lakosságon belüli aránynak, ha figyelembe vesszük, hogy gyakorlatilag a 14 éven felüli fiatalok jöhettek számításba. A 20–39 éves fiatal felnőttek aránya viszont csak fele, a 40-59-évesek aránya pedig csak kétharmada a lakosságon belüli arányuknak. A 60 éves és idősebbek ezzel szemben több mint kétszeresen vannak túlreprezentálva. Nem hisszük, hogy ez csak azzal lenne magyarázható, hogy a nyugdíjasoknak sok idejük van levelet írni. Amint a későbbiekben, a levelek tartalmát vizsgálva látni fogjuk, a nyugdíjasok nagy részének mást jelent az életében a televízió, mint az aktív korosztályoknak. Ezenkívül leveleikben nagyon sok a gyakorlati panasz és kérés, melyek mögött igen sokszor felfedezhetők az anyagi gondok. E tényezők együttesen magyarázhatják a levélíró nyugdíjasok feltűnően nagy arányát.

Iskolázottság szerint a levélírók a felnőtt magyar lakosságnál jóval iskolázottabb csoportot alkotnak. Mint már jeleztük, az iskolai végzettséget részben konkrét közlések, részben tartalmi utalások (pl. egyes foglalkozások) alapján kódoltuk. Ily módon kérdezettjeink 69%-áról tudjuk többé-kevésbé biztosan az iskolai végzettséget. Ezen belül a levélírók 29%-a (!) volt diplomás és további 38%-a érettségizett. (A felnőtt lakosság megfelelő mutatói: 7 és 23%.) 17%-uk végzett 8 általánost, és 16%-uk 8 általánosnál kevesebbet.

A foglalkozási megoszlás pontosan megfelel az életkor és az iskolai végzettség adatai alapján várhatónak:

2. tábla. A levélírók foglalkozási megoszlása

Vezető, értelmiségi	12,4%
Egyéb szellemi dolgozó	8,6%
Munkás	17,9%
Mezőgazdasági fiz. d.	2,4%
Tanuló	7,2%
GYES	1,5%
Nyugdíjas	47,9%
Egyéb	2,1%
	100,0%

Az aktív dolgozók aránya nem éri el az 50%-ot, nagyon kevés a mezőgazdasági dolgozó és a munkás is, viszont igen sok a vezető és az értelmiségi. Viszonylag kevés az „egyéb szellemi dolgozó".

Ha több jellemző szerint tagolt csoportokat is vizsgálunk, további érdekes megoszlásokat is találunk. A vezetők-értelmiségiek közt $^2/_3$-$^1/_3$ az arány a férfiak javára, az egyéb szellemi dolgozók közt ugyanilyen, sőt nagyobb a nők javára. A levélíró fizikai dolgozók közt ismét a férfiak vannak jóval többen, a nyugdíjasok közt pedig az arány megfelel a minta egészének. Budapesten azonos a férfi és nő levélírók száma, a vidéki városokból másfélszer annyi férfi írt, mint nő, a községekben viszont alig több a férfi levélíró, mint a nő. A férfi levélírók átlagos életkora lényegesen magasabb, mint a nőké. (A közhittel ellentétben női levélíróink ugyanolyan gyakran közölték korukat, mint a férfiak.) Viszont: a 20 éven aluliak 91%-a közölte korát, a 20–59 éveseknek 79%-a, a 60 éves és idősebbeknek viszont csak 61%-a. Budapesti levélíróink kissé idősebbek általában, mint a vidékiek, vidéki város és község közt viszont ebből a szempontból nem találtunk különbséget. Szellemi dolgozó levélíróink négyötöde budapesti, munkás levélíróink legnagyobb csoportja vidéki városi. A tanulók közül is a vidéki városokból írtak a legtöbben – többen, mint Budapestről. Nincs igazi alapunk, hogy ezekhez az adatokhoz különösebben kommentárokat fűzzünk. Talán így önmagukban is érdekesek, és mindenesetre hozzátartoznak a levélírók csoportjának jellemzéséhez.

A tömegkommunikációs eszközökhöz érkező leveleket Magyarországon is több tanulmányban elemezték már. Az egyes lapkiadók „házi" elemzésein túl három jelentősebb tanulmányról van tudomásunk:

Heleszta Sándor: A sajtólevelezés társadalmi jellemzői (1970–71; a TK Dokumentációjában)

T. Pálvölgyi Márta: Levelek a Rádióhoz (Komplex rádiókutatás című vizsgálatsorozatban, TK. 1977)

Schneider Márta: Levelek a Televízióhoz 1976-ban. ELTE BTK Népművelés szak, szakdolgozat. Vez. tanár: Szekfü András adjunktus, 1980.

Érdemes nagyon röviden összehasonlítani a levelezőkről adott képüket a jelen vizsgálat adataival, mivel jellegzetes különbségeket is észlelhetünk a hasonlóságok mellett. (A három vizsgálat módszertanilag nem teljesen összemérhető, ennek taglalásától azonban most eltekintünk.) A Rádió levelezésében, ahol igen sok magánjellegű probléma fordul elő, a férfi-nő arány a valóságosnak megfelelő, nem fordul át a férfiak javára. A vizsgált sajtó- és tv-leveleknél a közéletibb jelleg miatt magasabb a férfi levélírók

aránya, véli Schneider Márta. Feltételezését igazolni látszik a „66" leveleinek adata is. Sem a Rádióhoz, sem a Televízióhoz írt levelek közt nem tapasztaljuk a városi levélírók olyan túlsúlyát, mint a „66"-hoz írott leveleknél. Sőt, előbbiekben Budapest kifejezetten alulreprezentált. Az iskolázottsági adatok is eltérő képet mutatnak. A Rádióhoz, Televízióhoz „általában" írott levelekben „meglepően nagy a viszonylag kevés iskolával rendelkező réteg aránya, és feltűnően csekély a diplomás levélírók száma" (Schneider Márta). Az idős emberek aránya a Rádióhoz, Televízióhoz írott levelek között is magas, magasabb a lakosságbeli arányuknál. Ez a különbség azonban a „66"-hoz írt levelek szerzőinél még nagyobb, közöttük még több az idős, nyugdíjas ember.

Hogyan értelmezhetnénk összefoglalóan ezeket a különbségeket? Miben nyilvánul meg a kétféle levélírási késztetés közti eltérés? Mennyiben ültet más rétegeket az asztalhoz az általában az intézményhez írott, gyakran személyes tárgyú levél, mint a konkrétan egy műsorhoz címzett és témájában is körülhatárolt megnyilatkozás? Úgy tűnik, hogy bár a tévéműsor mint téma szinte az egész társadalmat érinti, két réteg körében kevésbé vált írásra ösztönző erővé: a középkorú, főleg falusi, iskolázatlan és általában a fiatal nézők között. Előbbiek esetében valószínűleg csak a súlyos személyi probléma elégséges ok a levélírásra (vagy átírásra!) – ilyenkor gyakran írnak is, amint ezt főleg a Rádió levelezésében tapasztaljuk. A fiatalok viszont talán kevésbé vannak ráutalva a televízióra, nem „egyetlen szórakozásuk" – mint ahogy az öregek írják. Ezzel egyben magyarázhatjuk az idősek feltűnően magas arányát is: számukra a tévéműsor elegendő oknak bizonyult, hogy – néha íráshoz nem szokott kézzel is – tollat fogjanak, és a „66"-on keresztül a televízió elnökéhez forduljanak. Hogy mit írnak, mit kérnek, arra még visszatérünk.

Kik jelentkeztek az adásba, és kik kerültek be?

A levélírók 18,8%-a kifejezetten közölte, hogy szeretne az adásban is részt venni, szeretné leírt észrevételeit ott is előadni. 5,4%-nak ellenkező gondja volt: ők azt hangsúlyozták, hogy nem kívánnak képernyőre kerülni, csak el akarták mondani véleményüket egy levélben. A többi levélíró nem nyilatkozott e tekintetben.

A műsor készítői természetesen nemcsak azok közül válogattak, akik adásba is jelentkeztek. Végső soron a nem jelentkezők közül pontosan ugyanolyan arányban kerültek be adásba, mint a kifejezetten jelentkezők közül – tehát a kiválasztás során a saját felkínálkozás nem vált szemponttá. (Sőt, két olyan néző is adásba került, aki levelében még jelezte, hogy nem akar. Őket úgy látszik, sikerült meggyőzni.)

A bekerülés kérdése úgy látszik, a férfiakat izgatta igazán. Mind a jelentkezők, mind az elhúzódók között sokkal több a férfi, mint a nő. A budapestiek gyakrabban vetették fel ezt a problémát, mint a vidékiek: mind jelentkező, mind félrehúzódó több van köztük. Életkor szerint a legtöbben a 20-39 évesek közül jelentkeztek, nem sokkal kevesebben a 40–59 évesek közül. Érdekes, hogy a levélírásban alulreprezentált fiatal felnőttek közül azok, akik „mégis" írtak, milyen lelkesen vágynak szerepelni: minden harmadik jelentkezik közülük! A 60 éves és idősebb korosztályból viszont, akik nagyon sokan írtak, csak kevesen (minden hetedik) jelentkeznek szereplésre. A nyilvános fellépés már idegen a korosztály jelentős részétől. Köztük a legmagasabb (7,5%) a fellépéstől kifejezetten elzárkózók aránya is.

(Érdekesen függ össze az életkor közlése a fellépési szándékkal. Akik nem jelentkeznek, de nem is zárkóznak el, 55-ban közlik korukat. A jelentkezők közül 73% közli korát, az elzárkózók közül csak 44%! Mintha a jelentkezők koruk közlésével is elő kívánnák segíteni bejutásukat, és mintha az elzárkózók zárkózottsága életkorukra is kiterjedne...)

Foglalkozási csoportok szerint az aktív dolgozók között szinte nincs is eltérés: egységesen 30% körüli arányban jelentkeznek. Velük szemben áll a nyugdíjasok már említett alacsony jelentkezési (és magas elzárkózási) aránya.

És kik kerültek végül is az adás szavazó közönségébe? A válogatási folyamat során a férfifölény tovább nőtt, 60% fölé emelkedett. A műsor készítői „megfiatalították" a résztvevőket: a 40 alatti korosztályokból többet, a 40 felettiekből kevesebbet hívtak be, így az átlagéletkor – a levélírók csoportjához mérve – lényegesen csökkent. (Akik *közölték* korukat a levélben, majdnem kétszer akkora valószínűséggel kerültek be az adásba, mint akik nem. Ugyanígy, akik konkrétan közölték iskolai végzettségüket, azok is nagyobb arányban kerültek adásba, mint akik nem.) A kiválasztásban az iskolai végzettség szerint a skála széthúzódott: még több diplomás került be, és ugyanakkor megnőtt a 8 általánosnál kevesebbet végzettek aránya is. Ezzel összefüggésben a foglalkozási csoportok közül több mint kétszeresére növekedett a vezetők-értelmiségiek amúgy is magas aránya: minden ötödik vendég volt vezető vagy értelmiségi! Megnőtt a munkások aránya is (majdnem elérte az egyharmadot), és a tanulók közül is több került be, mint amit a levélírók közti hányaduk alapján várhattunk volna. Egyéb

szellemi dolgozó, mezőgazdasági fizikai dolgozó alig került az adásba. Ami a legfeltűnőbb: 13%-ra csökkent a nyugdíjasok képviselete. Ők, akik az átlagnál kétszerte többen írtak levelet, végül is a lakosságbeli arányuknál másfélszer kisebb arányban kerültek a szavazók közé. Míg egy munkás levélírónak 1:5,5; *egy vezető vagy értelmiségi levélírónak 1:5,8; egy nyugdíjas levélírónak 1:40,3 arányú esélye* volt az adásba kerülésre. Ez lényegesen rontotta lehetőségeiket arra, hogy problémáikat akár kérdések feltevésével, akár a játékos szavazásokon megfelelő súllyal képviseljék. Lakóhelyi megoszlás szempontjából a községi lakosok hátránya tovább növekedett – közülük csak minden huszadik került be a szavazók közé, holott már a levélírók közt is jóval kevesebben voltak, mint a lakosságban. Így a stúdióvendégek 86%-a (!) volt városi lakos, a fővárosból valamivel kevesebben, mint a vidéki városokból.

Megvizsgáltuk az adásba kerülés esélyeit abból a szempontból is, hogy *milyen hangvételű* levelet írt a jelentkező.

A levelek hangvételét négy csoportba soroltuk:
– szélsőségesen éles, bíráló,
– tárgyilagos, elemző (akár bírál, akár dicsér),
– konform, elégedett,
– semleges, nincs hangulati elem.
(A levelek 12%-a besorolhatatlan volt, mert csak annyit tartalmazott, hogy az illető jelentkezik az adásba.)

Eszerint a levelek 23,8%-a volt éles, bíráló; 22,1%-a tárgyilagos-elemző; 22,3%-a konform-elégedett és 31,9%-a semleges hangnemű.

A férfi levélírók 25%-a írt éles-bíráló hangvételű levelet, a hölgyek közül csak 15%. Ők több (23%) konformista és jellegtelen (33%) levelet írtak, mint a férfiak (18 és 23%).

Az életkorral a levelek hangneme *élesedik*. A 60 éves és idősebb levélírók közt kétszer annyi az éles hangvételű levél (27%!), mint a 20–39 évesek közt. Az idős kor nem higgadtságban, hanem fokozódó elkeseredettségben nyilvánul meg a levélírók közt. Ugyanez az összefüggés más nézetben: az aktív dolgozók leveleiben 10-15% élesen bíráló; a nyugdíjasokéban 23%. Az iskolai végzettség a hangnemet kevéssé befolyásolja.

A hangnem lakóhely szerinti megoszlását érdemes táblázatos formában is áttekinteni:

3. tábla. A levelek hangneme a levélírók lakóhelye szerinti bontásban (%, csak az értékelhető levelek)

	Budapest	Vidéki v.	Község	Össz.
Éles, bíráló	24,9	24,2	20,3	23,8
Tárgyilagos-elemző	29,5	17,9	17,2	22,1
Konform-elégedett	17,6	23,9	27,6	22,3
Semleges	28,0	33,9	34,9	31,9
Összesen	100,0	99,9	100,0	100,1
N =	329	330	192	851

Budapestre tehát a viszonylag sok éles, illetve tárgyilagos és a viszonylag kevés konform, illetve semleges levél jellemző. (Utóbbiak aránya még így is eléri a 45%-ot...) A vidéki városokban ehhez képest a fő különbség a tárgyilagos-elemző hangvételű levelek arányának csökkenése. Az éles hangvétel aránya változatlan, a konform és a semleges hangvétel aránya már lényegesen nagyobb. A községekben csökken az éles hangvétel aránya, tovább nő a konform és a semleges hangvételé. A budapesti levelek hangvételi arányai tehát kiegyensúlyozottak a bíráló-tárgyilagos pólus dominanciájával; a községekből írottakéi ugyancsak kiegyensúlyozottak, de a konform-semleges hangvétel jegyében, míg a vidéki városokéi polarizált képet mutatnak: kevés a tárgyilagos elemzés, és sok a bíráló, illetve konform szélsőség.

Műsorkészítői szempontból érdekes szakmai problémát jelent, hogy behívják-e adásba a szélsőségesen éles, bíráló hangvételű levelek íróit. Mind a korrektség, mind pedig a műsor érdekessé, „izgalmassá" tétele amellett szól, hogy be kell hívni őket a stúdióba. Nagyobb baj egyébként sem történhet, hiszen az adás nem élő, bármely oda nem illő epizódot a montírozás során ki lehet iktatni. Ugyanakkor az intézményi lojalitás és egyszerűen az adás általános légkörével kapcsolatos elvárások arra indítanak, hogy túl sok ilyen bíráló ne kerüljön a szavazók közé. Hogyan oldották meg ezt a problémát a „66" szóban forgó adásának készítői? Adataink tanulsága szerint nem hagyták ki a stúdióközönségből az éles hangú bírálókat sem. Azonban a stúdióközönség és a levélírók nagyobb csoportjának összetétele között nem lényegtelen különbségek mutatkoznak.

Míg a levélírók közt 23,8% volt az éles-bíráló hangú, a stúdióban az ilyen levélírók aránya már csak 15,9% volt, azaz kétharmadára csökkent. De ugyanígy csökkent a tárgyilagos-elemző hangvételű levelet írók aránya is, szintén 15,9%-ra. A konform-elégedett levélírók aránya 22,2%-kal gyakorlatilag változatlan maradt. Másfélszeresére, 31,9%-ról 46,0%-ra nőtt viszont a semleges, hangulati elemet nélkülöző levelet írók aránya! Tudjuk

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 2

természetesen, hogy az adásba történő meghívásnak nem egyetlen, sőt talán nem is legfontosabb kritériuma volt a levél hangvétele. Biztosra vehető, hogy az előzetes személyes megbeszélésnek ebből a szempontból sokkal nagyobb súlya volt. Meg is lehet érteni az éles hangú bírálók arányának bizonyos mértékű visszafogását. Nehezebb magyarázatot találni arra, hogy miért csökkent a tárgyilagos-elemző hangvételű levelet írók aránya szintén. A konform-elégedettek megtartása és a semlegesek (némi rosszmájúsággal: a jellegtelenek) arányának erős növelése bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy (amint azt az adás után végzett telefonos közvélemény-kutatás alanyai nagy számban kifogásolták) a televízió elnökének az intézmény tekintélyével is megtámogatott személyisége némileg háttérbe szorította az adás többi résztvevőit.

Miről írtak?

A levelek leggyakoribb témája a *műsorszerkesztés*sel kapcsolatos dicséret és bírálat. Minden második levélben (46,2%) előfordul ilyen észrevétel. Érdekes, hogy a levélíróink által képviselt közvéleményben a műsorszerkesztés fontossága megelőzi mind az egyes műsorokat, mind az egyes tévészemélyiségek dicséretét vagy bírálatát. Vajon lehet-e ezt annak jeleként felfogni, hogy negyedszázados televíziózás után kezd elterjedni egy toleránsabb szemlélet, mely nem vonja kétségbe a más ízlésének megfelelő műsorok létjogosultságát, és saját ízlését, érdekeit inkább abban kívánja érvényesíteni, hogy milyen műsorszerkezetben kapnak helyet a műsorok?

A második leggyakrabban említett téma természetesen a megszokott: a műsorokkal, műsorfajtákkal kapcsolatos *kívánságok*. A levelek 32,1%-a tartalmaz ilyen kívánságot.

Az *egyes műsorok tartalmával* kapcsolatos dicséret, bírálat aránya nem sokkal marad el a kívánságokétól: 28,9%.

A *tévészemélyiségek* dicsérete, bírálata viszont már lényegesen (meglepően?) kevesebbszer fordul elő: csak a levelek 15,9-ában.

Két közvetetten kapcsolódó témakör: *információkérést* (pl. mikor ismételnek meg valamit?) tartalmaz a levelek 11,3%-a, az *adással, műsorral kapcsolatos technikai problémát* említ a levelek 10,7%-a. Idesoroltuk például a feliratokkal, képminőséggel, hangerőviszonyokkal kapcsolatos megjegyzéseket.

A tévénézéssel kapcsolatos, de az MTV tevékenységét közvetlenül nem érintő témát (pl. antennagondok, a színes tv ára) vet fel a levelek 4,9%-a.

Végül megemlíthető, hogy a levelek 10,9%-ában ír a feladó olyan, *a televízióhoz egyáltalán nem kapcsolódó témáról, ami neki személyes gondja, esetleg elmesél az életéből valamilyen eseményt stb.*

A felsorolt százalékok összege meghaladja a 100%-ot, mivel egy-egy levélben több témát is említhettek. Gyakran igen sok téma is előfordult, mi a levélíró szerinti fontosság sorrendjében az első öt témát kódoltuk.

Nem független egymástól a levelek témája és a hangnem.

4. tábla. A különböző hangnemű levelek témáinak megoszlása %-ban

Hangnem Témák	Éles, bíráló	Tárgyilagos, elemző	Konform, elégedett	Semleges
Egyes műsorok	40,9	53,4	35,4	9,7
Műsorszerkesztés	63,9	71,0	43,6	29,4
Műsorkívánságok	15,9	33,7	42,1	48,4
Tv-személyiségek	28,8	24,9	16,9	6,5
Adástechnikai pr.	17,8	15,0	10,3	6,8
Információkérés	8,2	10,4	10,3	19,4
Egyéb tv (nem MTV)	6,7	6,2	6,2	4,3
Személyes (nem tv)	7,7	11,9	16,4	12,2
N =	208	193	195	279
Megjegyzés:	Mivel egy levélben több téma is előfordulhatott, a %-ok összege meghaladja a 100-at. Nem kerültek be a táblába értelemszerűen azok a levelek, melyekben a levélíró semmi mást nem közöl, csak azt, hogy jelentkezik az adásba.			

Az *éles hangú* levelek írói elsősorban a műsorszerkesztést bírálják, másodsorban az egyes műsorokat, harmadsorban a tv-személyiségeket. Viszonylag sokan hánytorgatják fel az adástechnikai problémát is. Ezzel szemben műsorkívánsággal ritkán, információkéréssel még ritkábban állnak elő, és a televíziózáshoz nem kapcsolódó személyes ügyeikkel nagyon ritkán hozakodnak elő.

Az *elemző levelekben* még több szó esik a műsorszerkesztésről és az egyes műsorokról, a tv-személyiségekről valamivel kevesebb. Kétszeresre nő viszont a műsorkérések aránya, és több az információkérés és a személyes ügy is. Míg az éles bírálóknál a levelek alaphangja szinte kizárta, hogy kérjenek, a tárgyilagos hangnemben még a bírálat után is lehet műsor- vagy információkéréssel folytatni a levelet.

A *konform, elégedett* levelekben nagyot csökken a műsorszerkesztés, az egyes műsorok és a tv-személyiségek említési aránya, bár az első kettő még mindig viszonylag magas. Itt már minden második levélben van műsorkívánság vagy információkérés! Köztük a legnagyobb a nem idetartozó személyes ügyekkel előállók aránya is (minden hatodik). Őket még az adástechnikai problémák sem izgatják.

Végül a *semleges* hangú levelekben meghaladja a kétharmadot a műsorkívánságok és az információkérések aránya. Tv-személyiségekkel, egyedi műsorokkal alig foglalkoznak, csak a műsorszerkesztés említési aránya marad itt is jelentős, bár a többihez képest a legkisebb.

Külön kódoltuk azt is, ha a levélíró valamiféle *összehasonlítást* tett. Minden tizedik levélíró összemérte a Magyar Televíziót más országok televízióival, és ugyancsak minden tizedik hasonlította össze a tévét más kommunikációs eszközökkel, főleg a rádióval.

A külföldet nézők közül 30 levélben a szlovák, 26-ban az osztrák, 13-ban a jugoszláv televízió volt az összehasonlítás alapja. 7-7 levél mérte az MTV-t a szovjet, illetve az amerikai televíziózáshoz. 19-en általában a szocialista, 18-an általában a kapitalista, 28-an pedig általában „a külföldi" televíziózást hozták fel mércének.

Úgy látszik, a más rétje zöldebb, mert levélíróink országoktól-társadalmi rendszerektől függetlenül majd minden esetben a külföldi televíziót ítélték jobbnak a magyarnál (az említések 17%-ában nem volt értékelés, 78%-ban a külföldi és csak 5%-ban a magyar televízió volt pozitív példa.)

A *más közlési eszközökkel, hírforrásokkal* összehasonlító levelekben is csak 4%-ban tartják a magyar televíziót a jobbnak. Ugyanakkor a „másik" eszközt is csak 30%-ban dicsérik, és a levelek többsége (66%) nem értékel, azaz csak a másságról beszél. (Mint említettük, a legtöbb ilyen összehasonlításban a rádióval vetették egybe a televíziót.)

Az adás témái a levelekben

Ha modellben próbáljuk meg elképzelni a társadalmi erőteret, melyben egy „66" adás létrejön, a következő fő ágenseket tételezhetjük fel:

I. *A társadalomvezetés* (állami és pártvezetés) bizonyos elvárásokkal él az MTV műsorával általában, a „66"-tal kapcsolatban konkrétan is; és tud arról, hogy a lakosságnak („nézők") is vannak elvárásai.

II. *A lakosság* (nézők) az adás témájával kapcsolatos problémáira vár választ (felvilágosítást vagy netán megoldást). Tudatában van annak, hogy az adott témában az állami és pártvezetésnek is van álláspontja.

III. *Az adás vendége* a fenti két elvárásnak igyekszik eleget tenni saját részterületének érdekeit figyelembe véve. Tekintettel van a közlési eszköz szakmai normáira, melyeket a műsorvezető-riporter képvisel (valamint az adás képernyőn meg nem jelenő szakmai munkatársai, például a rendező, operatőrök).

IV. *A műsorvezető-riporter* a fenti három elvárás „metszéspontján" helyezkedik el, mint tévés személyiség saját és az intézmény szakmai-politikai normáit képviseli. Különböző formákban eljutnak hozzá a társadalomvezetés és az intézményvezetés (MTV) elvárásai, ezek azonban nem tartoznak jelen vizsgálatunk körébe. A lakosság (nézők) elvárásairól is van egy általános elképzelése (mint tapasztalt televíziósnak); a konkrét információt azonban ettől a két alcsoporttól kapja:

V. *A levélírók* a lakosság 0,1 ezreléknyi sajátos alcsoportja, Mint láttuk, lényeges jellemzőikben különböznek a lakosság egészétől: okvetlenül aktívabbak, más a viszonyuk a televízióhoz (hiszen különben ők sem írtak volna); iskolázottságuk magasabb, korösszetételük eltérő stb.

VI. *A stúdióközönség, a „hatvanhatok"* a levélírók alcsoportján belül egy még kisebb alcsoport, míg a levélírók alcsoportja a nézők közül „önkiválasztással" jött létre, a stúdióvendégek csoportja kettős kiválasztással: az önkiválasztás utáni második rostálást a műsorkészítők végezték.

A „66" szóban forgó adásának a fenti általános modellhez képest különleges sajátossága volt a vendég személye: a vendég ezúttal a közlő intézmény (MTV) elnöke volt. Azaz: ahogy az adásban el is hangzott, a műsorvezető „főnöke". A III. és IV. ágens tehát – más adásokhoz képest – egymást szinte átfedő érdekeket képviselt.

Az adás témáinak sorozata a „66"-ban a vendég, a műsorvezető és a stúdióközönség interakciójából alakul ki. A legaktívabb szerep természetesen a műsorvezetőé, aki mind a témakörök felvetésével, mind az adás végleges formájának montírozásával (és természetesen a stúdióközönség személyi összetételének meghatározásával) operatívan befolyásolja a végeredményt.

Az I–IV. pontban felsorolt ágensek konkrét elvárásait tulajdonképpen nem ismerjük, ezekről kevés adat lehet birtokunkban. Ismerjük viszont a *levélírók kérdésfelvetéseit* (köztük az adásba került levélírókéit), és ismerjük magát a végeredményt, az adást. Nem érdektelen tehát ezt a két ismert és dokumentált tényállást összehasonlítani; vajon az adásban elhangzott problémák ugyanazt a problémakört tükrözik-e, mint a levelek? Teljes egybeesés persze valószínűtlen. Milyen irányúak akkor az eltérések? Mi az, ami az adás logikája szerint vált fontossá, és mi az, ami fontos volt a levélíróknak, az adásban mégis háttérbe szorult? Ily módon bizonyos képet

kaphatunk az I., III. és IV. ágensek által képviselt erőtérről is. A II. ágens, a lakosság viszonyát az adáshoz vizsgálatunkban két véleménykutatás: az adást közvetlenül követő telefonos megkérdezés és az adás nézőinek körében végzett postai kérdezés hivatott feltárni.

Az adásban felvetődött témaköröket, szám szerint 22-t, külön is lekódoltuk. Nem tettünk különbséget a között, hogy a témát az MTV elnöke, a műsorvezető vagy valamelyik stúdióvendég exponálta-e, hiszen az első kettő közt nem volt, nem is lehetett észrevehető eltérés; a vendégek pedig legtöbben afféle egykérdésű emberként voltak jelen, akik azért ültek ott, és azt tudták-érezték is, hogy feltegyék azt a bizonyos kérdést levelükből, amelynek alapján őket oda kiválasztották.

5. tábla. Az adás témáinak említései a levelekben

1–10 említés	Műsoros videokazetta	1
	Tegeződés	3
	Műhold	4
	Kábeltévé	4
	Sorozatok előtti összefoglaló	6
	Harmadik csatorna, több csatorna	10
	Nézettség, készülékek száma	10
11–50 említés	Gólokról összefoglaló	14
	Miért 13 rész egy sorozat?	23
	Adásidő mennyisége	25
	Látványosság (Rajnai A. műsorai)	30
	Tájékoztatás gyorsasága	32
	Sport átkerülés a II. csatornára	36
51–100 említés	Hiteles-e a televízió?	58
	„Rózsaszín vagy fekete?"	66
	„Kilós filmek"	77
	A főműsor kezdetének időpontja	95
101 v. több eml.	Hétfői adásnap	110
	Legyen-e több ismétlés?	111
	Mikor fejeződjön be a műsor?	121
	Sportközvetítések mennyisége	137
	I–II. csatorna egyeztetése	162

Hangsúlyozzuk, hogy ezek a témák említései, tehát a hétfői adásnap témához kódoltuk azt a levelet is, amelyik sürgeti, és azt is, amelyik hangsúlyozza, hogy jó így, ne legyen hétfőn adás. Az említés ténye volt tehát a kódolás alapja.

Az adástémák előfordulásainak elemzésekor először is lehagyhatjuk azokat a témákat, melyek nyilvánvalóan a „kis színes" funkcióját töltötték be, azaz csak hangulatteremtő, -oldó szerepük volt (pl. tegeződés, miért 13 rész egy sorozat, sorozatok előtti összefoglaló), illetve amelyek pillanatnyi aktualitásra reagáltak (a Rajnai-féle elektronikus műsorok körüli nézői felzúdulás, mely a levelekben nem csapódott le igazán).

A fennmaradt témákat három nagy csoportba oszthatjuk. A legtöbb levélbeli említést kapott témák a műsorszerkesztést vitatják. (Itt köszön vissza korábbi témastatisztikánk erre vonatkozó adata.) Idesorolhatjuk a következőket:

– I–II. csatorna egyeztetése,
– Sport mennyisége és átkerülése a II. csatornára (összevonható),
– Főműsor kezdete és befejezése,
– Hétfői adásnap,
– Ismétlések,
– „Kilós filmek" (miért kell megvenni „olyan sok rossz filmet?").

Feltehető, hogy ezeknek a témáknak a műsorra tűzésével a „66" kifejezetten a nézői közvéleményhez igazodott. Nem valószínű, hogy tárgyalásuk az MTV-nek lett volna érdeke – legfeljebb annyiban, hogy időnként magas szinten ismertetni kell az intézmény álláspontját, azaz ápolni kell a public relationst. Azért nem valószínű, hogy e témák az MTV-nek lettek volna fontosak, mivel az elnök mindegyikre azt válaszolta, hogy úgy van jól, ahogy van; másképpen nem is lehet; így helyes, változást nem akarnak, és nem is lesz.

Fentiek illusztrálására álljon itt egy epizód:

Női vendég: Azt az x számú filmet, azt kutyakötelességük megvenni, tehát a rossz filmek közül is meg kell annyi filmet venni, amennyi elő van írva?

Elnök: Nem kell. Nem. Mit adjak helyette?

N.: Például vetélkedőt.

E.: Mit?

N.: Vetélkedőt.

E. (szavába vág): De hát az nem az a műfaj, a vetélkedés, az vetélkedés, kérem!

N. (folytatja): A gyerekek kérik a vetélkedőt, másrészt pedig így játszva taníthatnánk a gyerekeket – és a felnőtteket is. A vetélkedők nagyon alkalmasak erre szerintem.

E. (szavába vág): Kérem szépen. Most mozifilmekről beszélünk. Ha Önnek van egy feladata, hogy a családnak évente ötvenkétszer kell vasárnapi ebédet főzni. Most helyette nem küldheti el őket tornaversenyre ebéd helyett... (nevetés), mert az ebéd az ebéd. A tornaverseny az tornaverseny.

N. (közbevág): De ha az a film egyszer rossz? Akkor még mindig jobb egy vetélk – no, mindegy. Jó, rendben van.

E. (megpróbál közbeszólni): Na de félretéve...

N. (folytatja): A másik pedig az, hogy összefüggő sorozatoknál az ember gyakran nem emlékszik már az elejére (stb. témát váltott).

Ebben az esetben a hozzászóló nő nevetségessé lett téve, mintha ő tornaversennyel kívánná etetni a családját (érdemes felfigyelni a hagyományos női szerepkör előkerülésére – a hölgy mintegy vissza lett küldve a főzőkanálhoz). Holott a szöveget újrahallgatva világos, hogy a hozzászóló nem tett mást, mint megkérdőjelezett bizonyos műsorszerkesztési alapfeltevéseket. Hiszen a műsorban igenis lehet egyes műsortípusokat mással helyettesíteni, amint ezt az adás óta eltelt háromnegyed évben (az ország és az MTV gazdasági problémái miatt) egyre gyakrabban tapasztaljuk is. (Igen érdekes az is, ahogy a hozzászóló villámgyorsan lereagálta, hogy meddig terjed a befolyásolási lehetősége, és *szó közben* témát váltott, azt a jelentéktelen, ezzel szemben teljesíthető kérést vetve fel, hogy hosszú sorozatoknál ismertessék adások előtt az előzményeket. Ebben aztán teljes lett az egyetértés hozzászóló és válaszoló közt.)

Áttekintve ezekben a kérdésekben a levélírók állásfoglalásait, azt találjuk, hogy az I–II. csatorna ügyében 127:19 arányban az egymáshoz simuló, egyeztetett szerkesztés mellett foglaltak állást, 16-an pedig erre konkrét (tartalmi) javaslatokat is tettek. Ez az állásfoglalási arány egyben annak is a kifejezője, hogy a levélíró tévénézők igen jelentős része úgy érzi: ma nem ilyen az I. és II. műsor egyeztetése. A sportközvetítések ügyében jobban megoszlottak a vélemények, többen sokallották is a jelenlegi erre szánt időt. Külön kis vitát jelent a labdarúgó, közvetítések megítélése: az erről írók harmada sokallja a focit a képernyőn, kétharmaduk keveselli.

Az *ismétlések* műsorpolitikai kulcskérdésében 86:24 arányú azok többsége, akik ismétléspártiak. De közöttük is külön tábor a délelőtti, külön a délutáni ismétlések hívei, és sokan kérik a II. csatornán adott műsorok I. csatornán való ismétlését, valamint a nem főműsorban adott műsorok főműsorbeli ismétlését is. Hétfői adásnap ügyében a levélírók 11%-a nyilatkozott, kilenctizedük mellette, egytizedük hangsúlyozottan ellene.

Az ismétlések kapcsán adott válaszban már kibontakozott az MTV elnöke által képviselt intézményi stratégia egyik fő témája: a műsoridő növelésének propagandája. Az ismétlések iránti kérést ugyanis az Elnök kifejezetten azzal utasította el, hogy nincs rá műsoridő. Utalt arra is, hogy terveztek növelést, de ez nem valósulhatott meg. Többször hangoztatta, hogy „minden szomszéd ország 130 órát sugároz", és hangulatilag azzal emelte ki lemaradottságunkat, hogy Európában talán „csak Albánia" sugároz kevesebbet.

„Sajnos azért kellett az ismétlésünket lekorlátozni, mert az adásidőnk... azt hittük, hogy az adásidőnk növekedni fog. Itt most elárulok egy titkot: azt hittük, mert volt remény rá. De közben kiderült, hogy nem tudjuk emelni az adásidőt technikai és más okoknál fogva. Ezért kellett csökkenteni (ti. az ismétléseket! Sz. A.) és az új műsorok elhelyezését biztosítani abban az idősávban, amivel rendelkezünk. Nekünk van 87 forintunk egy pénztárcában (utalás a 87 adásórára – Sz. A.) – nem tudunk kivenni belőle 120-at..."

Adottnak tételeződött föl tehát, hogy ismételni csak műsoridő növelésével lehet. Holott adatainkból világos, hogy jelentős azon nézők tábora, akik szívesen vennének egy-egy színvonaltalan „új" műsor helyett nekik tetsző ismétléseket. Az intézményi érdek azonban a műsorgyártás mennyiségi fokozatában vagy szinten tartásában jelentkezik. Ezért kell a műsoridő növelését követelni, a megnövelt műsoridő azonban arra kényszerít, hogy engedményeket tegyenek a színvonalban. Ha fenn akarják tartani a műsorarányokat (lásd fentebb a kilósfilm kontra vetélkedő vitát), műsorra kell tűzni a rossz minőségű árut is.

Az intézményi érdek bűvös köre ezzel bezárult, körülfogva a szegény nézőt, akit vajmi kevéssé érdekel az adásidő 87-ről 130 órára való feltornázása, hiszen ő szabadidejéből akkor se fog tudni 20-28 óránál többet tévé előtt tölteni hetenként. Ez pedig ha megduplázzuk, se több 50 óránál (kétcsatornás választék), és ha hozzáadunk néhány délelőttöt, ott vagyunk a 87 óránál. Amint leveleinkből kiderül, a nézőt az érdekelné – bár ezt vonatkozó szakértelem hiányában így megfogalmazni nem tudja –, hogy az intézmény ne saját érdekviszonyainak bűvkörében forogjon, és aszerint adjon vagy ne adjon, ismételjen vagy ne ismételjen, hanem igazodjék az ő, a néző igényeihez és főleg életritmusához.

A főműsor kezdődjék korábban (nem fog), a 30 perces tv-híradó legyen 15 perces, annyi is elég, és legyen fél nyolc előtt (marad 30 perces, fél nyolckor), a főműsor fejeződjék be hamarabb (nem fog), legyen hétfőn is adás (nem lesz), legyen több ismétlés (nem lesz). Korán kelő, fáradt, korán fekvő, hétfőn is szórakozni akaró, a nem mindig érdekes és nem mindig közérthető híradó elől inkább kicsit elhúzódó nézők képe rajzolódik ki a levelekből és az adásbeli megszólalásokból. A szerény kérések mögött ki-

rajzolódik az az emberi igény, hogy az értük való intézmény igazodjék hozzájuk, és ne fordítva.

A felvetett témák másik fő csoportjába azokat sorolhatjuk, amelyek adásba kerültek, pedig kevés vagy nagyon kevés levélben vetődtek csak föl. Ilyenek:

- a műsoros videokazetták kérdése,
- a műhold,
- a kábeltévé,
- a harmadik csatorna,
- a nézettség, készülékszám,
- az adásidő mennyisége.

Mivel ezeket a kérdéseket a nézők alig-alig vetették fel, kézenfekvő a feltételezés, hogy exponálásuk, esetenként hosszas kifejtésük az MTV intézményi érdekeire vezethető vissza. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy ezek nem fontos témák, sőt meggyőződésünk, hogy néhány közülük kulcsfontosságú a hazai televíziózás jövője szempontjából. Csak azt kell rögzítenünk, hogy a nézők nem szorgalmazták különösebben felvetésüket. Milyen feltehető intézményi érdekek indokolhatták a témák hangsúlyos felvetését? A nézettség és a készülékek száma a nézőknek egyszerűen nem jelent problémát – az intézménynek viszont némileg a cég reklámja. Az adásidő mennyiségéről már szóltunk. A harmadik csatorna – melyet a nyilatkozó a műhold kérdésével kapcsolt össze –, valamint a kábeltelevízió az intézmény expanziós törekvéseit demonstrálja. Ugyanígy a videokazetták ügye is. (Az újságolvasó néző csak az év vége felé olvashatta az ekkor már folyó tárgyalások eredményét, mely szerint az MTV, a MOKÉP és a MAFILM közös videoirodát alapít. A „66"-beli említés, bár erre nem utalt, mintegy letette az intézmény névjegyét a perspektivikusan nagy jelentőségű kazettapiacon.)

Végül a harmadik fő csoportba, a közepes gyakoriságú említések csoportjába azok a témák kerültek, melyek politikai jellegűek, ezért nem a nézők nagy tömegét, hanem csak egy viszonylag szűkebb, de élénken érdeklődő rétegét érintik. E kérdések tárgyalása nem mentes az intézmény számára bizonyos – nagyon szerény – kockázattól, lásd a hitetlenség kérdését az adásban. Bekerülésük a műsorba annak köszönhető, hogy ez a kockázat valóban szerény, és a műsorkészítők szempontjából a kezelhetőség határain belül marad; a „kényes" témák felvetése azonban ma már szinte hozzátartozik egy érdekességre számot tartó műsor kötelező repertoárjához. Idesorolhatók:

- a tájékoztatás gyorsasága,
- „rózsaszín vagy fekete?",
- hiteles-e a televízió?,
- (bizonyos fokig ide is tartozónak tekinthető a kilós filmek már tárgyalt témaköre).

Mint említettük, ezek a kérdések nem nagyon gyakran vetődtek fel, egyenként, csak a levelek 3-6%-ában. Ez a néhány tíz levél is megoszlott egymással is ellentétes álláspontokra. A politikai tájékoztatást például az ezzel foglalkozó levélírók fele nagyon frissnek tartja, és csak egyhatoduk érzi lassúnak. A „rózsaszín vagy fekete" kérdésében az erről írók 41%-a úgy véli, hogy a tv inkább jobbnak mutatja be az ország helyzetét, mint a valóság; 8%-uk szerint inkább rosszabbnak mutatja. 24%-uk szerint reális a kép. A legérdekesebb az a néhány (27%) levél, mely szerint a televízió nem mutatja be az ország helyzetét, tehát se rosszabbnak, se jobbnak, se reálisnak nem ítéli a képet, mivel szerinte ilyen képet a televízió nem ad.

Az adásban bizonyos feltűnést keltett, hogy a 66 stúdióvendégből 11 (azaz 17%) úgy vélte, hogy az MTV politikai tájékoztatása nem (eléggé) hiteles, megbízható, és ki is tartott ebbeli véleménye mellett. Nos, az ezzel foglalkozó levélírók *60%-a szerint nem megbízható, nem hiteles a televíziós tájékoztatás,* és csak 40%-uk írja az ellenkezőjét. Ezzel és néhány hasonló témakörrel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk valamit. A hétfői adásnapról természetes, hogy azok írnak elsősorban, akiknek *hiányzik,* tehát a fennálló helyzeten változtatni akarnak. Azok, akiknek így jó, ahogy van, csak akkor írnak, ha úgy érzik: ez az állapot veszélyben van, meg akarják változtatni, tehát ki kell állniuk azért, hogy ne változzék. Ugyanígy, azok *többsége,* akik elégedettek az MTV hitelességével, nem fognak levelet írni csak azért, hogy ezt közöljék. Inkább azok írnak erről a témáról, akiknek kifogásuk van, akik úgy érzik, hogy bizonyos híreket nem vagy csak két-három nap késéssel közlünk, akik szerint „kozmetikázzuk" a híreket, akik szerint más szöveget mondunk a kép alá, mint az eredeti idegen nyelvű szöveg. (A példák az adásban hangzottak el.) A kérdezés nélkül, spontán befutó vélemények tehát főleg azt tükrözik, hogy *van, létezik,* és létszámát tekintve *nem jelentéktelen* egy olyan réteg, mely valamivel (adott esetben a tájékoztatás hitelességével vagy a hétfői adásszünettel) elégedetlen. E réteg valóságos kiterjedését, súlyát csak a reprezentatív közvélemény-kutatások tudják pontosabban felmérni. Ugyanakkor nyilvánvaló az

is, hogy a témát felvetők 60%-ának elégedetlensége a televízió hitelességével így is *fontos jelzés*.

Személyi jellemzőiket tekintve a hitelesség kérdését felvetők közül a férfiak sokkal kételkedőbbek, mint a nők: a nők inkább hitelesnek, a férfiak jóval nagyobb arányban hiteltelennek tartják a tájékoztatást. A foglalkozási csoportok közül mind az értelmiségi, mind a munkás levélírók közt kicsit több az, aki hiteltelennek véli, mint aki hitelesnek, de ezek kisszámú csoportok. Érdekes, hogy a nyugdíjasok közt a legnagyobb a kételkedés a hitelességben: 13:6-hoz. Budapesten 4:3, vidéki városokban 1:1, községekben 4:1 az arány a kételkedők javára. Külföldi levélíróink ebben a kérdésben nem nyilatkoztak.

Azok a levélírók, akik kifejezetten hitelesnek érezték a tájékoztatást, az átlagnál nagyobb, egyharmados arányban jelentkeztek adásbeli részvételre. Akik hiteltelennek érezték, azok nemigen jelentkeztek, de nem is zárkóztak el. Végső soron ez mindegynek bizonyult: az adás résztvevői közé egyetlen olyan levélíró sem került be, aki a hitelesség kérdését felvetette; se az, aki hitelesnek, se az, aki hiteltelennek tekintette a televíziós tájékoztatást. Az adásbeli 11 ellenszavazat tehát az itt elemzett levelek íróin kívüli további 11 személytől származott.

Kiknek a nevében írnak, mivel indokolják véleményüket?

Általánosan elterjedt szokás, hogy ha valamely intézménynek írunk, megpróbálunk mondandónknak különböző eszközökkel súlyt, felelősséget adni, és megpróbáljuk azt különböző érvekkel alátámasztani. Levélíróink többsége is így járt el. Nagyon sok levélben szerepel hivatkozás valamely társadalmi rétegre, csoportra, amelynek nevében ír az illető, és nem érdektelen azoknak az érveknek a megoszlása sem, amelyeket álláspontjukat igazolandó felsorakoztatnak.

Kire hivatkoznak, kiket képviselnek? (Lásd 6. tábla.) A levélírók 33,7%-a hangsúlyozza, hogy (csak) önmagát, a saját véleményét képviseli. A következő legnagyobb csoport 14,6%-kal az idősek, nyugdíjasok nevében ír – a levélírók életkori és foglalkozási összetételének ismeretében ez nem meglepő. Az idesorolható levélírók közül körülbelül minden harmadik hivatkozik erre. A gyerekekre való hivatkozás (12,5%) némileg eltérő jellegű: őrájuk ugyanis főleg a felnőttek hivatkoznak.

6. tábla. Kikre hivatkozik, kinek a nevében ír? %

Hangsúlyozottan (csak) a saját nevében	33,7
Idősek, nyugdíjasok	14,6
Gyerekek	12,5
Család	9,8
Fiatalok	9,8
Szomszédok, barátok, munkatársak	9,4
Munkások, dolgozók	7,3
Falun élők, vidékiek	7,2
Magyarok	5,7
Akiknek nincs 2. csatornájuk	5,2
Párttagok, egyéb pol. szervezet tagjai	3,5
Kis keresetűek	3,4
Szülők	2,7
Egyedülállóak, magányosak	2,4
Nők	1,5

N = 994

Érdekes az is, hogy a munkásokra hivatkozók 10%-a értelmiségi és egyéb szellemi dolgozó, 40%-a pedig nyugdíjas, aki tehát nem az idősek-nyugdíjasok felől éli át helyzetét, hanem mint (volt) munkás, (volt) dolgozó. A „magyarok"-ra arányuknál nagyobb mértékben hivatkoznak a vezetők-értelmiségiek és a nyugdíjasok, lakóhely szerint a városiak, és – érthetően – a határainkon túlról érkezett levelek szinte mindegyikének írója.

Külön kezeltünk (ezért a 6. táblába sem vettük be) a hivatkozásoknak egy másfajta, kevéssé rokonszenves csoportját. A levélírók 14%-a vélte úgy, hogy „legtöbb néző" véleményét képviseli, és további 9,6% nem kevesebbet állított, mint hogy „minden néző" ővele ért egyet. A legtöbb nézőre hivatkozók közt férfiak-nők egyformán voltak, foglalkozási csoport szerint is mindenki képviselve volt, a nyugdíjasok az átlagnál nagyobb arányban. Az agresszívabb, kivételt nem engedő, „minden" nézőre hivatkozó levélíróknak viszont már kétharmada férfi, szintén majdnem fele nyugdíjas, és kilenctizedük városlakó.

A levélírók 7,7%-a hivatkozott valamiféle személyes kötődésre, mely őt a „66" című műsorhoz vagy szereplőihez fűzi. 33-an kifejezetten szeretik a műsort, 14-ük szerint érdekes a műsor, bár lehetne jobb is, 12-en különösen szeretik Bán Jánost, és 14-en különösen szeretik Nagy Richárdot. „Mióta Nagy Richárd elvtárs a televízió elnöke, azóta sokat javult a két program színvonala", írja az egyik levelező, egy másiknak anyja ismerte Nagy Richárd édesanyját, a harmadiknak a fia a Televízió üdülőjének gondnoka... A levélírók 13,3%-a hivatkozott más televíziós személyiségekhez fű-

ződő valamilyen személyes kötődésére. 41-en csak dicsértek, 29-en tárgyilagosan elemeztek, 30-an szidtak egyeseket, 13-an sokakat szidtak, 19-en emlegették fel személyes ismeretségüket, rokonságukat, kapcsolatukat valamely televízióshoz.

Talán a legkedvesebb az a levél volt, melyben az írók úgy kérték a sportműsoroknak a II-ról az I. csatornára helyezését, hogy pecséttel igazoltatták: „A Nagyközségi Hazafias Népfront Bizottsága is támogatja, illetve javasolja, hogy ezen kérésünknek a T. Műsorszerkesztő Bizottság a lehetőségeihez mérten eleget tegyen."

Hogyan érvelnek, mivel indokolják véleményeiket a levélírók? Statisztikai százalékaink csak igen halvány képet tudnak adni arról a tarka sokféleségről, a néhol groteszk, másutt megható vallomásokról, melyek a leveleket jellemzik. Az érveket, indokokat nem is lehet teljesen rendszerezni, meg kell elégednünk azzal, hogy néhány jellegzetes csoportba soroljuk őket.

„Úgy éreztem, írnom kell" – írja, vagy ehhez hasonló általános személyes indíttatásra hivatkozik a levélírók 3,8%-a. Saját tapasztalatát hangsúlyozza 4,4%. Sokat nézi a tévét 14,3%, régóta nézi 4,6%. És természetesen van, aki véleményét azzal indokolja, hogy ő fizeti az előfizetési díjat... (3,3%). 7,0%-nak különösen fontos az adás témája (azaz a televíziózás).

Amikor egyes műsorokról írnak, a levelek 5,4%-ában minősítik a művészi színvonalat, 7,3%-ban a témaválasztást, 9,4%-ban az alkotókat, 11,6%-ban a szereplőket.

A műsorszerkezetről írva, 33,2% tartja azt rossznak, változtatásra szorulónak, és 5,0% jónak, megőrzendőnek. 5,6% hivatkozik arra, hogy éjszakás vagy ellenkezőleg, korán kell kelnie; 9,9% közli, hogy ő beteg, általában fáradt. A betegségre, fáradtságra hivatkozók közt több a nő, mint a férfi; csak 4%-uk fiatalabb 40 évnél. 37%-uk 40–59 éves és 59%-uk 60 éves vagy idősebb. Kisgyerekekre, családi indokokra hivatkozik a levélírók 5,4%-a, egyéb szociális indokra 8,0%.

„Olcsóbb lenne az MTV-nek", ha megvalósítaná, amit ő javasol, véli a levélírók 5,8%-a. Mások (2,2%) viszont éppen ellenkezőleg, azt írják, nem kellene sajnálni a pénzt – ugyancsak javaslatuk megvalósítására.

A levélírók 10,7%-a arra hivatkozva kéri valamely műsor sugárzását, hogy nem látta, pedig szerette volna. 4,5%-uk már látta, de szívesen megnézné újra. 7,2% hivatkozik arra, hogy van, ami csak a tévében látható...

Külön kódoltuk, hogy hányan hivatkoznak a televízió oktató-nevelő szerepére. Meglepően magas: 14%-os az ilyen hivatkozások aránya. Meghaladja – bár nem sokkal – azok arányát, akik a televízió szórakoztató szerepét hangsúlyozzák.

A televíziózás veszélyei közül 5,3%-os említést kapott, hogy egészségtelen, szemrontó. Feltűnően magas, 11,5%-os azok aránya, akik szerint a televízió „rosszra nevel", „rossz példát mutat". Bár az életkorral növekszik azok aránya, akik szerint a tévé rosszra nevel, már a 20–39 évesek közt is 7% említi ezt, a 40–59 évesek közt 12%, a 60 éves és idősebbek között pedig 15%. E vélemény jellegzetesen az iskolázottabb levélírók sajátja: a diplomások 16%-a vélekedik így, az érettségizettek 13%-a, míg a 8 általános iskolát végzetteknek csak 9%-a, a még kevesebbet végzetteknek pedig csak 1%-a. Kicsit több közöttük a nő, mint a férfi, és nagyobb köztük a falusiak aránya, mint a levélírók között általában.

Vélemények műsorokról, műsortípusokról

A levelek tartalmának jelentős része a műsorokkal kapcsolatos kívánságokat, véleményeket tartalmazza.

7. tábla. Vélemények műsorokról, műsortípusokról (absz. számok)

Műsor, műsortípus	Tetszik	Tetszik, és többet kér	Nem tetszik	Nem tetszik, és kevesebbet kér	Tiltsák be
Politikai műsor általában	32	16	12	26	0
Híradó, hírek	53	7	19	5	0
Gazdaságpolitika	16	12	4	4	0
A HÉT	68	5	5	2	2
„66"	38	3	8	1	0
Kék fény	16	7	3	1	0
Dok. film, portré, Tengerre magyar	21	23	16	24	0
Egyéb közéleti – pol.m.	30	20	23	18	0
Ism. terj. általában	44	28	8	11	0
Természetfilm, úti film	39	54	6	0	0
Művészeti ism. terj.	18	17	1	1	0
Jogi esetek, Családi kör stb.	72	20	31	15	4
Vetélkedők	79	39	18	8	0
Stúdió 82	18	1	7	2	0
Színházi közvetítés	22	69	6	8	0
Iskolatelevízió	15	9	8	42	2
Komolyzene	20	50	13	15	3
Operett	27	79	5	4	0
Beat	9	22	17	29	13
Magyar nóta, cigányzene	9	68	2	3	0
Népdal, népzene	4	41	1	3	0
Tv-játék, tv-film ált.	55	63	27	6	0

Műsor, műsortípus	Tetszik	Tetszik, és többet kér	Nem tetszik	Nem tetszik, és kevesebbet kér	Tiltsák be
Sorozatok	81	24	17	14	0
„Régi" magyar filmek	13	81	2	4	0
Mai m. film, „m. film"	5	21	32	3	2
Régi nyugati filmek	11	40	8	6	1
Mai nyugati filmek	8	28	12	21	1
Háborús filmek	5	5	9	39	4
Krimi	27	22	21	99	7
Vidámság, szórakozás	26	155	4	2	1
Kabaré	18	45	17	1	1
Önök kérték kív. műs.	15	11	3	0	0
Gyerekműsorok	32	54	20	12	1
Ifjúsági műsorok	13	45	4	5	0
Reklám	5	2	11	33	2
Szex/trágárság, durvaság	3	2	23	49	12

A vélemények, kívánságok kódolásában igyekeztünk azokhoz a fogalmakhoz tartani magunkat, ahogy ezek a levelekben felmerültek, azonban néhány esetben össze kellett vonnunk kategóriákat. A táblázatban világosan elkülönülnek olyan műsorok, melyek egyértelmű tetszést váltanak ki, olyanok, melyek megosztják a véleményeket, és van olyan is (háborús filmek, reklám), amely szinte nem is kap jó szót. Néhány megjegyzés a táblázathoz: Amint arra korábban már utaltunk, a politikai műsorok megosztják a közönséget. A HÉT és a gazdaságpolitikai műsorok szinte csak pozitív visszhangot kaptak, a híradónak és a politikai műsoroknak általában már van egy rétege, mely nem kedveli. A műsorszerkezet realitásait általában elfogadják: nem kérnek „többet" A HÉT-ből, bár kedvelik, és nem kérnek „kevesebbet" a Tv-Híradóból, hiszen sejtik, hogy mindig lesz belőle. Levélíróink az átlagosnál iskolázottabb réteget alkotnak, így nem meglepő, hogy az ismeretterjesztő és kulturális műsorok szinte mindig kedvező színben jelennek meg leveleikben. Az Iskolatelevízió „ellenzéke" főleg azokból a nyugdíjas vagy több műszakos nézőkből áll, akik úgy érzik: délelőtt-délután azért nincs „igazi" műsor, mert az ITV elveszi a helyét. Érdekes jelenség, hogy míg a komolyzenének és a beatnek sok kedvelője és sok ellenzője is van, az operettnek és a magyar nótának, cigányzenének szintén csak kedvelői írnak. Ez azzal függ össze, hogy a komolyzene és a beat ellenzői főleg egy intoleráns, kevéssé iskolázott, idősebb rétegből kerülnek ki, ők azok, akik körében a *betiltás* szélsőséges lehetősége is felmerül. Nem hiszem, hogy az operettet és a magyar nótát nem kedvelők köre sokkal szűkebb volna. De ez egy iskolázottabb, fiatalabb, városibb réteg, melynek gyakorlatához hozzátartozik a

tolarencia is. Ők legfeljebb elcsukják a tévét, ha nem tetszik nekik (egyébként jobb anyagi helyzetük és nagyobb mozgékonyságuk miatt nincsenek is annyira kiszolgáltatva a képernyőnek). Ők tehát nem írnak levelet, hogy kevesebb magyar nóta legyen, vagy hogy tiltsák be az operettet. A krimi az a műfaj, mely levélíróink véleményét leginkább megosztotta. A kabarét ellenzők viszonylag jelentős számát (amint az a levelekből kiderül) nem kabaréellenesség jellemzi, hanem a felháborodás az előző szilveszteri műsor „erkölcstelen" jelenetei miatt. Ugyanígy nagyon sokan kárhoztatják, kulturáltabb vagy primitívebb érveléssel, a műsorokban szerintük elharapózott durvaságot, trágár beszédet vagy „a szexet" általában. Üdítő kivétel az a nyugdíjas bácsi, aki csinos fiatal lányokat szeretne tornázni látni.

Befejezés

A „66"-nak ez az adása tévéműsor volt a televízióról, nem véletlen, hogy oly sok néző fogalmazta meg levelében, mit jelent neki a televízió, mit vár a televíziótól. Befejezésképpen néhány szép vagy tanulságos véleményt szeretnék ismertetni ezek közül.

Nehéz meghatódottság nélkül olvasni annak az idős, beteg asszonynak sorait, aki így ír: „...én a Rádiót Kis mennyországnak nevezem, a Tv-t Csodálatos Nagy Mennyországnak ..." Vagy a két műszakban dolgozó, 47 éves ruhagyári munkásnő levelét: „Szeretném bejárni a világot, sajnos erre mód nincs. A TV-ből nézek ki mindent." De az is sokat elárul az öregek helyzetéről, amikor ezt olvassuk: „...várható-e, a TV havidíjának csökkenése, mivel már nagyon sok van az Országban TV? „Nekünk már a busz sem jár, mert öregek vagyunk." „Nekünk sok időnk már úgy sincs... Bizony újraéledünk, ha nekünk való műsort látunk vagy hallunk." Vagy amikor az 52 éves tsz-tag nő azt írja, hogy imádja a tévét, de estére már fáradt...

„Kérem elnézésüket az őszinteségemért, de sokszor szeretném, ha vissza is lehetne beszélni a televízióba..." Ez a kívánság, és a televízió valamiféle *társadalmi kontrolljának* igénye nagyon sok levélben megszólal. Bizonyára vannak rossz tapasztalatok is, sok a keserű hang. Egy levélíró azt javasolja, *nézessék* a tv-műsort a vezetőkkel is. „Ne a Televízió Elnöke döntse el, hogy legyen-e hétfőn adás, vagy sem" – írja egy másik néző, számon kérve a műsort az előfizetők pénzéért. „A tv-nél annál kezdődik a néző, akinek telefonja van" – írja egy 53 éves lakatos. „Bizonyosan magas fokot érhetett már el a tv-nézők elégedetlensége, hogy egy 66 nyúlfarknyi műsorral kelljen betapasztani a szájukat" – így egy másik néző, majd azt javasolja, hogy ad-

janak számot a szerkesztők munkájukról a nézőnek. Egy munkásból lett jogász néző tizenhat oldalas levelében számos egyéb javaslat mellett *társadalmi zsűri* létrehozását sürgeti, a televízió demokratikus ellenőrzésének céljából. A nyugdíjas iparművésznő is azt javasolja: „vezessenek be valami zsűri-félét", hiszen ő csak tudja, hogy más területen minden alkotást zsűriztetni kell, hogy ne rontsa az emberek ízlését, hátha a televíziónak is jót tenne ez?! Ugyanő javasolja, hogy közöljék a külföldi filmeknél, hogy *ki vásárolta*. A talán naivnak tűnő javaslat mögött tiszteletet érdemel a felelősség tisztázásának és vállaltatásának szándéka. „Vonjuk felelősségre azokat, akik pocsék rossz filmekért kiadnak sok pénzt!" – írja egy másik néző.

Ezer levélben a tegnapi és mai magyar társadalom ezerféle furcsasága, szélsősége is felcsillan. 80 éves nyugdíjas vasmunkás zavarodott levelében antiszemita, anti-ferencjóska, anti-Horthy, anti-Rákosi nézeteket hangoztat. Egy volt partizán Illyéstől, Dérytől, Darvas Ivántól félti a szocializmust. Egy észak-magyarországi fiatalasszony leírja tragikus családi életét – gyerekei epilepsziásak –, és lakást kér. Konformista feljelentő a szomszédja CB-rádiójára panaszkodik, mely zavarja az ő tv-vételét. De nem akárhogy: „én minden műsort megnézek főleg a politikai és szovjet műsorokat, igaz, hogy ezeket a műsorokat zavarja a legjobban" (CB-rádiójával a szomszéd...). De itt van a hazatelepült magyar villamosmérnök levele, aki a kulturális színvonalat hiányolja a televízióban, és felveti: miért nincs műsor a határokon túli magyaroknak? Itt van a tsz-könyvelő, aki közben elvégezte a teológiát (!), és a jó ízlést, a kulturális értékeket, a vallásos emberek tiszteletét méltatja. A 75 éves nyugdíjas, 45-ös párttag így summáz: „Féltem a jövőt!" A nyugdíjas budapesti szakmunkás így ír: „A magyarságnak közel egyharmada külföldön él. Ezt a tényt a tv nem látszik tudomásul venni, mert pénzt, fáradságot nem kímélve a világ végére is képes elküldeni forgatócsoportját, hogy ott néhány perces interjút készítsen számunkra teljesen közömbös, idegen emberekkel, míg a határainkon túl élő magyarokhoz soha senki el nem látogat, nem érdeklődik sorsuk, életük felől, mintha az ott élő magyarok nem is léteznének!"

Sokáig lehetne idézni a felemelő vagy lehangoló levelekből. Lesz-e hatása soraiknak és azoknak a soroknak, melyeket addig és azóta is napról napra írnak a közlési eszközöknek a nézők, hallgatók? Hadd idézzek két elkeseredett, sőt drasztikus véleményt. „De azokat is megnézem, akik jó fizetésért szórakoznak a hozzájuk írt könyörgő leveleimen!" – így az egyik. A másik pedig: „Tudom, hogy levelemnek a világon semmi értelme. Továbbra is ilyen szar lesz a műsor, mint eddig volt."

Ne nekik legyen igazuk!

AZ ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS TECHNIKÁK ÉS TÁRSADALMI RELEVANCIÁJUK

(1980)

Egyre több szó esik azokról a technikai újításokról, amelyek a tömegkommunikációs eszközök fejlődését befolyásolják, illetve új eszközökként alkalmazzák őket.

A tanulmány a társadalmi hasznosítás oldaláról veszi sorra ezeket az eszközöket, és mérlegeli hazai elterjedésük esélyeit.

Bevezetés

Nincs telefonom. Amikor nyolc évvel ezelőtt erre a környékre költöztünk, a Posta megígérte, hogy 1980 előtt nem lesz. Be is tartotta, amit ígért. Sajnos, még le sem járt a határidő, és újabb ígérettel gazdagodtam: telefon 1985 előtt sem várható. Mivel – úgy hittem – addig nem várhatok barátom felhívásával, hazafelé jövet a Moszkva téren nyilvános fülkéből akartam beszélni vele. A könyves pavilon fülkéinek felében törött volt az ajtó üvege. Beléptem az egyikbe, leemeltem a kagylót, nem volt vonal. Süket csend. Kilépve csak rá kellett néznem a szomszéd fülkéből kilépő sorstársamra, hogy itt már ne próbálkozzam tovább. A buszvégállomásnál négy fülkében a Mechlabor csodás „új" készülékei büszkélkedtek. Az ajtókban icipici táblák: Szerelés alatt. Szemben a presszó előtti dupla fülke egyik készülékén, a pénzvisszaadó ablakban udvarias – nyomtatott – apró cédula: elnézést, nem működik. A másik készüléken ilyen papír nem lévén, öntevékeny módon magam állapítottam meg ugyanezt. A Szilágyi Erzsébet fasor sarkán a kagylóból a mikrofonbetét kitépve. Úgy látszik, barátom mégiscsak vár 1985-ig. Hazavittem a gyereket a szöcskebusztól, leültem az írógéphez, hogy a fenti című dolgozathoz hozzáfogjak, felütöttem a kikészített szépnyomású könyvet a 327. oldalon, és (angolul) a következőt olvastam:

„Képzeljünk el egy várost parkokkal, virágokkal és tavakkal, ahol a levegő kristálytiszta, és az autókat nagy parkolókban a városszélen tartják. A házaknak és a lakásoknak egész falnyi képernyőik és számítógép termináljaik vannak. [...] Az otthoni dolgozást támogatják, és megkönnyítik egyesek számára a képtelefonok és a számítógép használati lehetőségek. A telefonok és videocsatornák összekapcsolásával konferenciákat is lehet tartani.

Kiváló számítógéppel segített oktatás van; és az otthonokból is hozzáférhető egy nagy oktatási filmtár, ezáltal a tanárok a nevelés humánusabb és alkotóbb aspektusaira összpontosíthatnak. Az információlehívó berendezések lehetővé teszik a lakosoknak, hogy képernyőikre híreket, sporthíreket, tőzsdei adatokat, időjárásjelentéseket, enciklopédiákat hívjanak le, valamint jelentések és dokumentumok hatalmas tömegét. Szó sincs azonban arról, hogy a képernyő pótolná a könyvet – sőt, lehetővé teszi a polgároknak, hogy áttekintsék a kiváló helyi könyvtárak anyagát, ahonnan a könyveket és folyóiratokat megrendelhetik, vagy személyesen elhozhatják.

Szinte nincs is utcai rablás, mivel a legtöbben csak igen kevés készpénzt hordanak magukkal. A vendéglők és üzletek fel vannak szerelve bankkártya-terminálokkal, és az átutalási rendszer úgy működik, hogy a bankkártyákat csak tulajdonosuk használhatja. A polgárok rádióhívó készülékeket viselhetnek a rendőrség vagy a mentők hívására, ha akarják. Az otthonokban tolvaj- és tűzriasztó-készülékek vannak, közvetlen összeköttetésben a rendőrséggel és tűzoltósággal. Egyes épületek tévékamerákat használnak biztonsági célokra, melyek központi őrállomásokhoz vannak csatlakoztatva. Az összes közmű számlázása automatikusan történik a központra kapcsolt mérők révén.

Az otthoni képernyők kiváló távdoktori szolgáltatásokat is nyújtanak, részben számítógéppel, részben ápolónőkhöz és orvosokhoz történő képtelefon-kapcsolással. Vészhívók is vannak a mentők kihívására, ha szükséges. Egyes otthonokban kinyomtató berendezések vagy facsmile gépek találhatók, melyekkel üzleti dokumentumokat, kiválasztott hír-egységeket, pénzügyi és tőzsdejelentéseket, elektronikusan továbbított leveleket, bankszámlakivonatokat, légi menetrendeket stb. kaphatnak meg. Számítógépet használhatnak az otthon írott dokumentumok szerkesztésére, és ezeket a dokumentumokat kábelen eljuttathatják munkatársaiknak."

És így tovább. Még szó sem esett a képmagnókról, kazettákról, a képlemezről. A könyv más helyein viszont részletesen tárgyalták a távközlési műholdakat, köztük a lakosság számára közvetlenül műsort sugárzókat, a különböző kábeltévé-rendszereket.

Becsuktam a könyvet.

I. Mi van, mi lesz és mi lehet?

A. HAGYOMÁNYOS ESZKÖZÖK ÉS ÚJ ESZKÖZÖK

Amikor a műsorszóró rádió megjelent a színen, a napilap mint kommunikációs eszköz már régen elérte teljes kifejlettségét. Ha leteszünk egymás mellé egy napilapot a húszas évekből és egyet 1980-ból, a különbségek lényegtelenek a hasonlóságokhoz képest. Kialakultnak, megállapodottnak volt tekinthető a napilap társadalmi hasznosítása és egyéni használata is. A rádiónak mint eszköznek már kevesebb idő adatott profilja kialakítására: ha a sajtó 200-250 évig lehetett fő tömegkommunikációs eszköz, a rádió már csak mintegy 30 évig élvezhette (a fejlett országokban) amúgy is viszonylagos monopóliumát. A televízió bevezetése után szintén igen rövid idő múlva, mintegy 20 évvel később már megjelentek – kísérleti stádiumban – egy következő kommunikációs periódus eszközei. A társadalom még a fejlett országokban sem szokhatta meg a televíziót, nem alakította ki a tévé használatának és hasznosításának viszonylag optimális módozatait. Mivel az új eszközök kifejlesztése és piacra dobása legalább három szféra bonyolult összhatásának függvénye (műszaki-katonai fejlődés, társadalmi-politikai igények, gazdasági feltételek), elmondható, hogy az új eszközök megjelenése hol egyik, hol másik szempontból „elsietettnek", „szervetlennek", „az organikus fejlődésbe nem illeszkedőnek" tűnik, és ez az adott szempontból valóban igaz is lehet. Az új eszközök műszaki kifejlesztését és piacra kerülését jelenleg nemhogy Magyarországról, de úgy tűnik: világviszonylatban sem nagyon lehet irányítani, kanalizálni. Fel lehet azonban mérni ennek a rajtunk kívüli tényezők által okozott mozgásnak a főbb irányait, és ki lehet dolgozni a szelektív átvétel és felhasználás lehetőségeit. A tudományos kutatás számos ponton vizsgálhatja a terjedés és felhasználás folyamatait, elemezheti a meglevő és prognosztizálhatja a várható hatásokat, alternatívákat fogalmazhat meg a társadalompolitikai döntések számára. Jelenlegi legsürgősebb feladatunk azonban még annak tudatosítása, hogy *szükség van és lesz* tudatos társadalompolitikai *döntésekre és beavatkozásokra* az új eszközök magyarországi elterjedésével és hasznosításával kapcsolatban.

Melyek tehát ezek az „új eszközök"? Mielőtt akárcsak ideiglenes választ is adhatnánk, fel kell figyelnünk a kommunikációs eszközök (és eszközhasználat) fejlődésének egy sajátosságára. Mindkét oldalról *megszűnőben van a határ a tömegkommunikációs és* (nem tömeg) *kommunikációs eszközök között*. Vajon tömegkommunikációs eszköz-e egy 2500 lakást ellátó kábeles

rendszer, mely néhány csatornáján *saját* szolgáltatásokat nyújt (lásd később)? Tömeg-e még az így elért néhány száz vagy néhány tíz ember? És másfelől: nem válik-e a telefon a tömegkommunikációs rendszer részévé, amikor rádió- és tévéműsorokba „beépül", illetve amikor egy számítógépi adatbankból előfizetők ezrei (később milliói) hívhatnak le praktikus egyedi információkat házi tévékészülékük képernyőjére? (Prestel, Bildschirmtext.) Ha azonban dolgozatunk témájának szempontjából érdemes egy kalapba rakni a többé vagy kevésbé tömegszerű eszközöket, akkor még egy kiegészítést kell tennünk. Jelen szempontból az *„új eszközök" közé kell sorolnunk néhány „régi eszköz"* (telefon, rádió, televízió...) *minőségileg újszerű használati módját is.* Különösen akkor, ha ez más (esetleg új) eszközökkel összekapcsolva, integráltan történik. Magyarország szempontjából, ahol a régi eszközök infrastruktúrája is évekkel-évtizedekkel (telefon) van lemaradva az igényektől, számon kell tartanunk mindazokat a lehetőségeket, amikor a – gazdagabb országokban – új eszközökkel elért szolgáltatásokat megközelítő minőségben a régi eszközök továbbfejlesztésével, invenciózus kiterjesztésével is nyújtani lehet.

A továbbiakban részletesebben a magyar szempontból (is) jelenleg és 1990-ig legfontosabbnak ítélt új eszközökkel fogok foglalkozni. Ezek véleményem szerint a következők:

– kábeltelevízió,
– kazettás képmagnók,
– közvetlen műsorszóró műholdak,
– „sorközi" és telefonos képernyőszöveg, valamint az otthoni képernyő egyéb új funkciói.

A nagyobb teljesség kedvéért jelzem, hogy tudatosan hagyom ki a következőket: Képtelefon (hazai jelentősége a jövőben is csekély), képlemez (nyugaton sincs még piacon, egyelőre a képmagnók a következő évtizedre háttérbe szorították. Mivel felvenni nem tud a készülék, lejátszásra csak akkor terjedhet el, ha lényegesen olcsóbb lesz a képmagnóknál), compact disc (a képlemez elvén működő különleges minőségű hanglemez, még nincs piacon). Még ha a technikai fejlődés és a piaci viszonyok valamilyen váratlan összjátéka eredményeképpen ezek (vagy más, hasonló eszközök) tömegesen piacra kerülnének is a nyolcvanas években, a kialakuló új kommunikációs *rendszer* egészén nem módosíthatnak.

Érdemes elővenni a 10 évvel ezelőtti helyzetfelméréseket, prognózisokat. Magam is szerkesztettem egy kötetet „Rádiózás-televíziózás 1970" címmel annak idején. Mit vártunk akkor, mi valósult meg belőle, és milyen

(mennyivel több) jogon remélhetjük, hogy a feltételezések a fenti új eszközökről a nyolcvanas években valóra válnak? A hetvenes évek szakirodalma, szakközvéleménye a képmagnók gyorsan terjedését várta; készpénznek vette, hogy a képlemez (néhány laboratóriumi bemutatás alapján) a hetvenes évek közepén már piacra kerül, a hetvenes évek közepén már felbocsátják az első közvetlen műsorszóró műholdat, kevés jelentőséget tulajdonított a kábelnek és a képernyőszöveg-eljárásoknak.

A kábeltelevízió iránti érdeklődés azóta felfutott, és most ismét apadóban van: kiderült, hogy a kábel sem csodaszer, és ha nem jól szervezik a szolgáltatásokat, akkor nem lesz használója a sajátos kábelműsoroknak. Ennek ellenére a kábeltévé olyan sokrétű, elvileg is jelentős fejlődést ígér, hogy a nyolcvanas évek kommunikációpolitikai döntéseiben kulcskérdéssé fog válni. A kazettás képmagnók első generációja technikailag éretlennek bizonyult, és korán jött: még nagyon telítetlen volt a színes tévé piac is. A most bedobott második generáció rendszerei és készülékei megbízhatóbbak, több szolgáltatást nyújtanak (köztük olyanokat is, amit eddig csak a képlemez ígért), és nagyobb marketing erőfeszítéssel kerülnek bevezetésre. A műholdak a hetvenes években több kísérletben (India, Alaszka, Kanada) bizonyítottak, és a nyolcvanas évek elejére várható a ténylegesen közvetlen sugárzó műholdak fellövése Európában és Amerikában is. Ami pedig a képernyőszöveg-eljárásokat illeti, ezek lekörözték a korábban jött új eszközöket, és már rendszeresen, illetve (az interaktív változat) kísérletileg üzemelnek.

Mennyiben várható, hogy mai prognózisaink megbízhatóbbak lesznek a tíz évvel ezelőttieknél? Talán annyiban, hogy ezek az előrejelzések szerényebbek. Szinte ugyanazt mondják a nyolcvanas évekre, ami már a hetvenes évekre is megígértetett. Tíz év késéssel talán csak megvalósulnak. A megvalósulás magyar vonatkozásairól a későbbiekben még lesz szó, most pedig lássuk a valószínű új eszközöket egyenként.

B. KAZETTÁS KÉPMAGNETOFONOK

A kazettás képmagnetofonok gyártása Európában és Japánban kezdődött a hetvenes évek elején. Az Egyesült Államokban a japánok előnyét olyan nagynak találták, hogy versenyképes ipari háttér híján (!) a japán készülékek átvétele mellett döntöttek, így az USA képmagnóit vagy Japánból importálják, vagy japán cégek leányvállalatai állítják elő. Újabban jelennek meg licenc átvétellel az amerikai készülékek is. Európában a Philips cég

fejlesztette ki elsőnek kazettás képmagnóját, saját rendszerrel. Ebből 1972–77 között mintegy 5000-et gyártottak ausztriai üzemükben, és adtak el Európa-szerte. Újabb, a Grundiggal közös fejlesztésük megkétszerezi a játékidőt, de nem kompatibilis az előző saját rendszerrel sem. A reklám szerint azonban ez egészen rövid életű lesz, mert már 1980 elején piacra kerül nagy slágerük, a Video 2000 jelzésű rendszer, mely 2 × 4 óra színes tv-műsort vesz fel egy kazetta két oldalára, és ezzel a jelenleg kapható rendszerek közül messze a leghosszabb játékidőt fogja nyújtani – ha tényleg elterjed. A képmagnók európai elterjedtségéhez még néhány NSZK-adat: 1979-ben a háztartások 4%-ában volt valamilyen gyártmányú képmagnó, 1978-ban 85 000 darabot adtak el, és ez a szám 1979-ben becslések szerint *megkétszereződött*. A videoeszközök forgalma ezek szerint meghaladta a félmilliárd márkát az NSZK-ban 1979-ben. Japánban 1980-ra 8-10%-os telítettséget várnak, és ezzel a képmagnó eléri azt a bűvös 10%-ot, amitől kezdve – a marketingszakértők szerint – megugrik a kereslet, mivel a lakosság körében a készülék ugyanolyan elfogadottá (és illikké) válik, mint a színes tévé vagy a hűtőgép. Az 1979-es Japánban eladott mintegy 600 000 készülék (!) után a szakértők 1980-ra ennek dupláját várják, nyilván beleszámítva az olimpia hatását. A japánok 1979-ben átlépték az 1 milliós határt a képmagnóexportban – mintegy 450 000 ment Európába és 550 000 az USA-ba. A kazettás képmagnók 1979-es forgalmát tehát összesen mintegy 2,2 millió darabra becsülik, aminek durván 30-30%-a jut Japánra, az Egyesült Államokra és Nyugat-Európára, míg a fennmaradó 10%-on osztozik a világ többi része.

Jelenleg öt jelentősebb kazettarendszer áll versenyben egymással. Régi jó szokás szerint *mindegyik összeegyeztethetetlen* a másik néggyel, a felvett anyagot csak saját rendszerű géppel lehet lejátszani. Feltehetően a következő évtizedben ezekből három rendszer marad versenyben, de ezek (talán a következő képmagnó-generációkig, talán azokon túl is) *maradnak is* a versenyben. A három rendszer: A Sony Beta-formátuma (Betamax gépekre), a JVC VHS-rendszere (Video Home System) és feltehetőleg valamelyik Philips/Grundig-rendszer az újabb kettő közül. Csak megjegyzem még, hogy általában ezt meg kell szorozni hárommal, mivel a világban létező három színestévé-rendszer miatt (NTSC, PAL, SECAM) még az azonos gépen felvett kazettát sem lehet lejátszani, ha nem azonos rendszerben vették fel. Ezt a hátrányt azonban többnormás (drágább) gépekkel már ma is csökkenteni lehet.

A mai képmagnó-generáció tagjai többé-kevésbé egységesen a következőket nyújtják:

– Színes tévéfelvétel és lejátszás (felvétel tévéadásból vagy más forrásból – kamerázok egy másik műsor nézése közben is).
– Gyorsított-lassított lejátszás, állókép, képszámlálás, megkeresés.
– Egy-két hétre előre beprogramozható, hogy mely műsorokat, mettől meddig vegye fel a gép automatikusan – amíg a kazetta tart.
– Új vagy második hang felvétele a kép mellé.
– Távvezérlés, többnyire drót nélkül.
– Létezik telepes-hordozható kazettás képmagnó is.

A képmagnók elterjedésének viharos gyorsasága miatt egyelőre nincsen olyan kutatásról tudomásom, amely ezek *otthoni használatát* feltérképezte volna. Nem tudni, hogy a vevők élnek-e a lehetőséggel, és ténylegesen kiszabadítják-e magukat a tv-műsorrend rabságából – ahogy a reklámok mondják. Csak az intézmények, iskolák, ipar, kereskedelem stb. képmagnóhasználatáról van valamelyest megbízhatóbb képünk. Fontos új fejlemény viszont, hogy megkezdődött a nagyközönség számára a felvett kazetták kölcsönzése. A *Spiegel* 1979/50. számának 228. oldalán a Telerent cég egész oldalas hirdetést közöl, mely szerint kölcsönöz (a tévékészüléken kívül) képmagnót, felvevőkamerát és „videofilmeket" is. Nem tudok viszont még arról, hogy van-e már ország, ahol a könyvtári hálózat ráállt volna a kazettakölcsönzésre. Figyelemre méltó a fenti NSZK-cég árajánlata: *egy kazetta egy hétre 12 DM*. Ez megfelel *egy* jobb mozijegy árának – és ezért egy hétig nézheti az egész család, ismerősök, bárki vendég az illető műsort, ha van készülékük. Nincs még adatom a műsorválasztékról, de csak idő kérdése, hogy gyakorlatilag végtelenné váljék, hiszen – mivel a kölcsöndíjból a filmgyártók is részesednek – a kölcsönzés nekik is üzlet.

C. KÁBELTÉVÉ

A kábeltévé története bonyolultabb, mint a képmagnóé, ezért csak nagy vonalakban vázolhatom. A kezdet a nagyközösségi vevőantenna volt: rosszul ellátott völgyekben feltették a hegyre, és kábelen vezették a műsort az otthonokba. A következő lépés az egyébként ott nem fogható (pl. szomszéd országbeli) műsorok kábelezése volt. Több országban folytak kísérletek a „fizetőtévével", ahol műsoronként vagy előfizetési díj fejében speciális programot szállítottak – például egészen új filmeket hirdetések nélkül. Megkezdődött a kábelek műsorkapacitásának növelése. Ennek nincs se elvi, se gyakorlati határa, hiszen egy kábelen is igen sok műsor továbbítha-

tó, és egy otthonba több kábel is bevezethető. Az USA-ban törvény írja elő az új kábelek minimálisan 20 tv-műsoros kapacitását, de kísérletképpen működnek ennek többszörösével is kábelrendszerek. A kábeltechnika lehetővé teszi az ún. „vissza-csatorna" üzemeltetését is, azaz az otthonból is lehet jeleket továbbítani a központba; ennek kapcsolásos formája pedig (a telefonközponthoz hasonlóan) bármely kábel-előfizetőt összeköthet bármelyik másikkal – az adott rendszeren belül. A lehetőségek összefoglalását Szalai Sándor 1972-ben az UNITAR megrendelésére írott tanulmányából idézem (*Valóság*, 1974/6):

„Csupán az ilyen kábelhálózat kiépítésére, a megfelelő elektronikus berendezések olcsó, tömeges előállítására és a társadalmi használat kifejlesztésére, de *nem* a tudomány és technika lényegileg új (ma még ismeretlen) vívmányaira volna szükség ahhoz, hogy a kábelhálózathoz csatlakoztatott minden egyes háztartás számára lehetővé váljék nemcsak a hagyományos típusú rádió- és televízió-programok nagy választékában való válogatás, hanem az is, hogy a kábel valamelyik csatornáján át pillanatok alatt elektronikus fénymásolati példányt kapjon tetszőleges újságból vagy folyóiratból, képtelefoni úton továbbított csekkel fizethessen, a háztartásban élő családtagok bármelyike, otthonából ki sem mozdulva, tanfolyamokon és szemináriumokon vegyen részt, de nem »levelező hallgatóként«, hanem úgy, hogy ténylegesen részt vesz az előadásokon és megbeszéléseken, kérdez és felel. Szinte el sem lehet gondolni, hányféle vonatkozásban változnék meg a társadalmi élet, ha a háztartási közszolgáltatások – a villany, a víz, a gáz és a szennyvíz-elvezetés – immár szinte hagyományosan megkövetelt csatlakozásain felül még egy ötödik közületi hálózathoz is csatlakozhatnék minden háztartás: a tömegközlésben való részvétel, s a személyes jellegű kétirányú kommunikáció legváltozatosabb lehetőségeit biztosító *egyetemes távközlési hálózathoz*."

Ahhoz persze, hogy a kábeltévé ennyire kifejlődhessék, és átvehesse egy *ötödik közmű* szerepét, szükséges lenne, hogy a jelenleginél jóval több háztartás kapcsolódjék a kábelre. Csak így válnának gazdaságossá a felsorolt (és még sorolható) szolgáltatások. Ezzel szemben egy 1977-es adat szerint az USA-ban ekkor 3700 kábeltévérendszer működött, ebből 966 a lakosság 80%-át tömörítő ipari központokban. A háztartásoknak mintegy 10%-a van kábelre kapcsolva, az egy hálózatra kapcsolt háztartások átlagos száma 3500. Ezzel a struktúrával nem lehetséges a kétirányú kábel-összeköttetést kiépíteni a jelenlegi gazdaságossági követelmények mellett. Ugyanakkor a vizsgált állomások jelentős arányban közvetítenek *egyéb szolgáltatásokat*. (68% közvetít automatizált információt: hírek, időjárás, sport, tőzsde stb. 34% közvetít saját helyi programot. 28% üzemeltet „fizetőtévé" csatornákat. 8%-nál üzemel a „public access" – a közönség által működtetett – csatorna.) Egy Los Angeles környéki kábeltársaság 1975-ben a következő 28 csatornát üzemeltette előfizetői számára:

A Theta–Cable System csatornái, Los Angeles Area, 1975
Forrás: *Journal of Communication*, Summer 1975.

1. NBC nemzeti hálózat,
2. CBS nemzeti hálózat,
3. ABC nemzeti hálózat,
4–6. Független állomások,
7. ETV (oktatási tv) állomás,
8–13. további helyi műsorszóró állomások.

Egyetlen állókép közvetítve:
14. tv-műsor fontosabb adásai (tájékoztató),
15. a kábelrendszer csatornáinak tartalomjegyzéke,
16. időjárás és pontos idő,
17. sporteredmények.

Lapozott oldalak:
18. országos és nemzetközi hírek,
19. részletes sporthírek (AP Newswire),
20. helyi kaliforniai és Los Angeles-i hírek,
21. pénzügyi hírek,
22. üdülési időjárási információ.

Számítógépes vásárlási útmutató:
23. élelmiszer-vásárlási tanácsadó,
24. úti tanácsadó (benzinárak stb.).

A kábelhálózat saját műsora:
25. helyileg előállított műsor (a Theta Cable készíti),
26. fizetőtévé-csatorna (havi nyolc film – 2-2 film hetenként, naponta többször lejátszva).

Közösségi nyitott csatornák:
27. oktatási nyitott csatorna (az iskolák készítik a műsort),
28. közösségi nyitott csatorna (a lakosság bármely tagja készíthet műsort).

Ebben a rendszerben sincs „vissza-csatorna". Még a számítógépes vásárlási útmutató is csak annyiban számítógépesített, hogy az összegzi a 13 legfontosabb szupermarket-hálózatból a 130 legfontosabb árucikk árváltozásait, és naponta elkészíti azt a 78 képoldalt, melyet a gép lapoz a kamera előtt újra és újra.

Kétirányú kábelhasználatra egyelőre csak kísérleti rendszerek létezéséről tudunk az Egyesült Államokban (QUBE-rendszer, Colombus, Ohio) és Japánban (Tama-Újváros). Amikor a hagyományos tévékínálat hirtelen így kiszélesedik, több okból sem várható a nézettségi adatok radikális változása. A nézési szokások köztudottan stabilak, a nagy tévétársaságok kínálata óriási konkurenciát jelent már a kisebb adóknak is, nem beszélve a még kisebb kábelrendszerekről, a kábel információinak egy része (pl. az adatok) olyan természetű, hogy használatuk időbe alig kerül, tehát a nézettségben nem jelentkezik. (Ha valaki fél perc alatt megnézte a várható időjárást, ez értékelhetetlen adat a hagyományos nézettségi módszerben.) Az idézett tanulmány szerint egy átlagos időpontban a bekapcsolt készülékek 75%-a a három nagy hálózatra van állítva, a készülékek további 21%-án nézik a független állomásokat, 1%-ra tehető az ETV adó nézettsége, és *a fennmaradó 3%-on osztozik minden más műsorkínáló* – beleértve a 8–13. pont alatt említett helyi adókat és a kábeltársaság által nyújtott, a 14–28. pont alatt felsorolt szolgáltatásokat. Így kapjuk az egyes kábelműsorokra jutó néhány százas vagy akár néhány tízes nézőszámokat. Nyilvánvaló, hogy ezek a nézőszámok csak azokban az esetekben jeleznek valamit, amikor a kábelrendszer „műsornak" nevezhető szolgáltatást nyújt. (A többi esetben az igénybevételek számából lehet a használatra következtetést levonni, ilyen adatot azonban nem találtam.) A műsorkínálat tárgyköréből elhagyhatjuk a „fizetőtévé" műsorokat. Ezeknél ugyanis a fő költségtényező a jogdíj, és a kábeltársaság ezt a nézőszámokkal (fizető nézőkről van szó!) arányosan fizeti a gyártónak. (A fizetőtévé tehát elektronikusan kiterjesztett mozi. A Theta társaság esetében olyan, mintha behoznának az otthonomba két éjjel-nappal játszó mozit, és az ott futó heti filmeket megnézhetném tetszésem szerint a reggel 9-es vagy este 8-as előadáson, az egész héten bármikor. Ez igen nagy jelentőségű műsorpolitikai újdonság mind a mozihoz, mind a tévéhez viszonyítva. Még visszatérek erre a hazai helyzet elemzésében.)

A kis nézőszámok a legnagyobb problémát az ún. *public access* műsoroknál jelentik. E műsorokhoz az elmúlt évtizedben igen nagy reményeket fűztek azok, akik a kábeltévétől a kulturális vagy a politikai demokrácia új lehetőségét remélték. A nyitott (public access, PA) csatornákon bárki készíthet műsort. Az USA-ban a törvény kötelezi a kábelcégeket ilyen csatornák fenntartására, és arra, hogy minimális műsorkészítési feltételeket ingyen, illetve névleges térítésért biztosítsanak az érdeklődőknek. Cenzúra nincs, a közleményért a készítő viseli a felelősséget. A New Yorkban működő TelePrompTer kábelcég kétéves működése során a két PA-csatornán összesen két alkalommal volt konfliktus műsorok tartalma miatt, mindkét esetben *szokatlanul* erős pornográf effektusok miatt. Csak utalhatok a PA-kísérletek gazdag sajtójára. A kritikák lényegét összefoglalja az egyik cikkíró költői kérdése: „Tudnak az Ön barátai és szomszédai olyan tévéműsort készíteni, melyet Ön szívesen megnézne?" Néhány szempont a PA-párti érvek közül: A PA nem elsősorban egyének eszköze, hanem közösségek önkifejezése (kellene legyen). A különböző közösségek igenis tudnak olyan műsort készíteni, melyet tagjaik, sőt kívülálló érdeklődők is megnéz(het)nek. Ha egy egyesület PA-műsorát csak 100-an nézik meg, ezt nem a nagy hálózatok milliós (illetve az adott kábelhálózatra eső néhány ezres) nézettségével kell összemérni, hanem azzal, hogy milyen más módon, mennyi szervezéssel, költséggel stb. lehetne ugyanezt az információt ahhoz a száz emberhez eljuttatni. (Pl. lakógyűlést szervezzünk? Sokszorosítsunk stencilt? stb.) Gyakorlati megjegyzés, kritikai védelem: teljesen kialakulatlan a PA (és egyéb, nem hagyományos) műsorok műsorpropagandája. Az újságok nem közlik ezeket, más nézőszervezés nincsen. Ha valaki hatást akar, informáljon és szervezzen előtte. Összefoglalóan (és nemcsak az USA, hanem az európai kísérletek: Milton Keynes, Swindon Viewpoint, Kiruna, Melick en Herkenbosch stb.) tapasztalatai alapján az mondható el, hogy a kábeltévé nem hagyományos használatára igen sokféle elképzeléssel próbálkoztak, és ezek ott voltak viszonylag sikeresek, ahol valóságos kulturális, politikai vagy egyéb igényeket voltak képesek kielégíteni.

D. KÖZVETLEN MŰSORSZÓRÓ MŰHOLDAK

Ez az NSZK közvetlen műsorszóró műholdja a tervek szerint megkezdi kísérleti adásait 1983-ban, és ha a vételhez szükséges kiegészítő adapter ára a tömeggyártásban valóban kb. 100 dollár lesz, akkor a nyugatra látogató magyar turista innen-onnan összetakarított száz dollárján a nyolcvanas években nem közepes kazettás magnót vesz majd, mint a hatvanas években, és nem egy jobb számológépet vagy két kvarcórát, mint a hetvenes években, hanem bizony műholdadaptert, kis összecsukható 90 centis parabolaernyővel. És ha az NSZK betartja az erről 1977-ben aláírt nemzetközi egyez-

ményt, és tényleg csak az ott engedélyezett területre sugároz műholdjával, magyar turistánk akkor is felteheti háza tetejére a kis parabolaantennát, és ha a Győr-Zalaegerszeg közti vidéken lakik, 50 pW/m³ térerővel kiváló minőségben foghatja mindazt, amit az NSZK-műhold sugároz. (Lásd a mellékelt térképet.) Ha keletebbre lakik, a vétel minősége gyengébb lesz. De drágább antennával még az ország közepén is nézheti a műsort. Semmi akadálya annak sem, hogy a mai sok lakásos házak közösségi antennáira csatlakoztassanak akár 1000 lakásnak egy parabolát. És ez csak a kezdet. Hasonló vételi lehetősége lesz hazánkban az olasz műholdnak, és jóval nagyobb az osztráknak. Még ha az adapter árának pesszimistább becslése igazolódik be (1000 DM – 600 dollár), akkor is elgondolkoztató a perspektíva.

Ami a *mi* műholdunkat illeti, még ha erről a jelen gazdasági helyzetben nem is érdemes álmodozni, azért megnézhetjük a nekünk kiosztott jogos beszórási területet. Lényegében azt mondhatjuk, hogy egy magyar műhold jogosan beszórhatja a szomszédos országok teljes magyarlakta területeit, és talán – rosszabb minőségben – még Bukarestben is foghatja az ott élő, százezernél többre becsült magyar nemzetiségű román állampolgár. A teljes Magyarországot beszórja majd a jugoszláv és a csehszlovák műhold, és jócskán belóg területünkre a lengyel, a román és a szovjet hold lábnyoma.

Mindez akkor, ha minden fél pontosan betartja jogait és kötelezettségeit. De az sem zárható ki, hogy különös véletlen folytán valamely ország technikai hibából kissé szélesebbre nyitja a műhold antennáját, és műsora a megállapodott területen túlra is eljut...

A világon egyelőre csak az NSZK közölte konkrétan műholdtervét. Az USA-ban, az *International Herald Tribune* 1980. január 2-ai közlése szerint a Comsat műholdvállalat két-három hónapon belül adja be kérelmét a Federal Communications Commissionnak, hogy közvetlen műsorszóró műholdat üzemeltethessen Amerika felett.

E. KÉPERNYŐSZÖVEG-ELJÁRÁSOK

Ha minden lakásban lesz széles sávú kábel, semmi akadálya nem lesz annak, hogy a korábbiakban felsorolt igen sokféle, kábelen továbbítható szolgáltatás megvalósuljon. Ez azonban még igen távoli jövő. A műszaki szakemberek azonban már a közeljövőre is ajánlanak olyan eljárásokat, amelyek a kábellel nem rendelkező tévétulajdonosoknak is biztosítanak a

képernyőn olvasható szöveg/ábra szolgáltatást. Erre két technikai lehetőség is kínálkozott:

A hagyományosan sugárzott tv-műsor esetén a frekvenciasávban vannak ún. letapogatási hézagok. Ezekben információt lehet közvetíteni úgy, hogy az a futó adást nem zavarja. Akinek a készülékén van hozzá adapter, az egy kapcsológombbal lehívhat mintegy 70-100 kis oldalnyi írott szöveget, akinek nincs ilyen adaptere, az semmit sem vesz észre. Ezt az eljárást hívják az NSZK-ban teletextnek, Angliában Ceefaxnek, illetve Oraole-nek (BBC, illetve ITA), Ausztriában Videotextnek. Mindhárom említett országban már folynak az adások, az erre felszerelt vevőkészülékek száma azonban csekély. Előnye ennek az eljárásnak, hogy a sugárzott szöveg a meglevő tévéadók vételkörzetében mindenütt fogható, hiszen a tévéjel része. Hátránya a korlátozott kapacitás. Egy 100 oldalnyi anyagot a sorközi hézagokban mintegy 25 sec. alatt lehet átvinni, ami azt jelenti, hogy ha benyomom a gombot, és várok egy bizonyos oldalra, átlagosan 12,5 sec. várakozással kell számolnom.

A másik lehetőség a telefon. Egy központi számítógép adattárolóból telefonon bármely szöveget, ábrát stb. lehívhat a Bildschirmtext-rendszer előfizetője a tévéképernyőjére. Ez a rendszer interaktív: kapacitása elvileg korlátlanul bővíthető, hiszen a telefonvonal csak a lehívást és a lehívott anyagot közvetíti. Ez a rendszer még csak kísérletként működik.

Már ebből a rövid ismertetésből is kiderül, hogy a két rendszer lehetőségei teljesen különbözők. A sorközi hézagban sugárzó videotext-rendszerek bevezetése központilag viszonylag olcsó: csak egy szerény szerkesztőség kell hozzá, és egy műszaki központ. Jelentős viszont a készülékoldali költség: az adapter jelenleg $^1/_8$-dal emeli meg a színes tévé árát. A Bildschirmtexthez szintén drága adapter kell, de itt a központi berendezés beruházási költsége is nagyobb, és az üzemeltetés is drágább, bonyolultabb. Némileg ellensúlyozza ezt az, hogy a használók használatukkal arányos díjat fizetnek, tehát a Bildschirmtext üzleti vállalkozássá válhat a jövőben.

A videotext tipikus programlehetőségei hasonlítanak a kábeltévé állókép-szolgáltatásainak egy részéhez (rádiós-tévés műsorinformáció, hírek, időjárás-jelentés), de van egy sajátos lehetősége is: folyamatosan változó *feliratokat* is közvetíthet az éppen futó tv-műsorhoz. Ez szolgálhat nyelvi célokat (pl. az egyik NSZK-kísérletben a német nyelvű futó műsort török feliratokkal sugározták – elvileg a török vendégmunkások számára) vagy oktatási célokat oktató tévéműsorok esetén. Az interaktív Bildschirmtext programja viszont valamiféle komplett társadalmi információs központot jelent – tartalmazza az *összes* menetrendet, az összes vásárlási-vendéglátási információt, árukatalógusokat, oktatási programokat stb. Mivel telefonvo-

nalat használ, a Bildschirmtext-típusú kísérlet mindenütt a postához (is) tartozik. Másfelől, már az eddigi kísérletekben is az információkat magán- és állami cégek, intézmények százai szolgáltatták. Az 1979-es nyugat-berlini Internationale Funkausstellung alkalmával a Bildschirmtext-kísérlethez három nagy folyóiratoldalon sorolták fel az információszállító cégeket. Az „A" betű alatt pl. 15 szállító található, közte az AEG-Telefunken, az Autóklub, az Allianz Biztosító, az ABC-Utazási Iroda, a Kommunikációkutatási Munkaközösség, az *Architektur und wohnen* c. folyóirat és – utolsóként, de nem utolsósorban – az Axel Springer kiadó.

F. KÉPERNYŐ ÉS EGYEBEK

Áttekintésünk végére érve, két zárógondolat:
Nyilvánvaló, hogy az említett (és nem említett) új eszközök elterjedésük során egymással is kombinálódnak. Különös jelentősége lesz például a kábellel párosított otthoni képmagnónak, de fontos a műhold + kábel kombináció is (ilyenkor nagyobb lehet az antenna, és egy egész közösséget láthat el), és fontos lehet a műhold + otthoni képmagnó párosítás.

Valószínűnek látszik, hogy – amint ezt többen megjósolták – belátható időn belül kialakul valamiféle otthoni információkezelő egység típusa, amelynek központi magja a színes képernyő, de amely ki van egészítve billentyűzettel számok és betűk „beadására". A színes tévének ezt a sokoldalú felhasználását – egyelőre még külön-külön készülékekhez kapcsolva – érzékelteti a mellékelt ábra.

Az új kommunikációs eszközök tehát feloszthatók úgy is, hogy nagy részük, talán többségük *képernyőhöz csatlakozik*, kisebb részük viszont különféle *egyéb* funkciókat lát el, mint a hordozható kommunikációs készülékek, személyi hívók, az autókba szerelt rádiótelefonok, a CB-adóvevők (citizens band – állampolgári sáv, ahol bárki adóvevőzhet) stb.

II. A magyarországi perspektíva

A. A NEMZETKÖZI FEJLŐDÉS HAZAI SZEMPONTÚ KRITIKÁJA

Kiindulópontunk csak az lehet, hogy Magyarország enyhén szólva *nem nagyhatalom* – sem katonailag-politikailag, sem gazdaságilag-technológiailag. Az új kommunikációs eszközök kifejlődése pedig kifejezetten a katonai-politikai és a gazdasági-technológiai erőtérben zajlik, és korántsem tekinthető valamilyen éteri tisztaságú, ideális célokért zajló folyamatnak. Ellenkezőleg: kifejezetten tisztátalan, beszennyezi az erőpolitika, a (kommunikációs) imperializmus és ellenimperializmus, a transznacionális vállalatok profitérdekei stb. Sajnos, ennek a nagy jelentőségű folyamatnak alig van hazai szakkritikája, és nem tudok ilyenről a velünk szövetséges országokban sem. Publicisztikánk több-kevesebb alakítással átveszi a nyugati baloldali és főleg a nyugati kommunista kritika idevágó tételeit, néha szólamait. Ennek megfelelően legtöbbször megelégszik annak kimutatásával, hogy az új eszközök kifejlesztése piaci és politikai érdekek szerint zajlik (nem pedig humanista kulturális érdekek szerint, még kevésbé a mi politikai érdekeink szerint). Ezen vég nélkül lehet sajnálkozni. Kimutatják többnyire azt is, hogy az új eszközök nem szolgálnak „tényleges" emberi szükségleteket, ennek megfelelően elterjesztésükhöz a szükségleteket, ennek megfelelően elterjesztésükhöz a szükségleteket manipulálni kell, mesterséges, álszükségleteket kell létrehozni. Ezen a ponton már komoly szükség lenne, hogy vitába szálljunk barátaink érvrendszerével, ugyanis ők a konkrét monopóliumellenes harcok hevében elfelejtkeznek arról a marxi gondolatról, hogy az ember termelő tevékenysége során (a létfenntartáson túli) szükségleteit is maga termeli, az újonnan született szükségleteket tehát csak maga az emberi gyakorlat minősítheti – hosszabb távon és visszamenőleg – valódi vagy álszükségletekké. Ennek megfelelően az új kommunikációs eszközöket is egyenként és konkrétan kell elemezni, lehetőleg széles körű gyakorlati kísérletek után, hogy beillenek-e egy kívánatosnak tartott jövőképbe. Nagyon sok esetben az volna a feladat, hogy ha már egy új eszközt nem a szocialista országokban fejlesztettek ki, hanem ott, ahol és olyan motívumokkal, amilyenekkel – például a kommersz képmagnót a privát szórakozási szféra számára –, akkor az eszköz importjával, illetve gyártástechnológiájának elsajátításával együtt *ne vegyük át automatikusan* a használatára kialakult kommerciális rutinokat. Frázis-mélységben fogalmazva úgy mondhatnánk, hogy a képmagnót például eszképista szórakoztató eszközből közművelődési eszközzé téve kellene meghonosítanunk hazánkban. Erre most még van némi lehetőség, hiszen drágasága miatt amúgy is főleg intézmények szerzik be (bár már ma sem kizárólag azok!). De magának a tévének, illetve a színes tévének az elterjedése (ahogy kényszerű-közösségi eszközből privát eszközzé vált) arra inthet, hogy ha nem alakítjuk ki társadalmi szinten a képmagnó-használat vonzó és olcsó közösségi modelljét, akkor nálunk is uralkodóvá válik individualista, eszképista használata, először természetesen a népesség felső státusré-

tegeiben. Ugyanez a követelmény vonatkozik egyenként az összes új kommunikációs rendszerre, főleg pedig ezek – rendszerként szemlélt – *együttesére*, hiszen az előttünk álló évtized ezt a minőségileg új eszközegyüttesrendszert fogja megalapozni. Nem elég cenzurális-tilalmi intézkedésekkel korlátozni ezek nem kívánatos használatát, sőt, úgy tűnik, ez korunkban és éppen *ezeknél az eszközöknél szinte lehetetlen is lesz*. Pozitív használati alternatívákat és rutinokat kell kialakítani.

B. A LEHETŐSÉGEK, A VESZÉLYEK ÉS A KÍVÁNATOS STRATÉGIA

Milyen valószínűsége van hazánkban az ismertetett új eszközök elterjedésének? Az alábbi néhány gondolat nem helyettesítheti az erre vonatkozó konkrét gazdasági-műszaki elemzéseket, egyre azonban ezektől függetlenül is rámutathatunk: ha elkészülnek ilyen elemzések, ezek semmiképp nem egy fejlődési vonalat fognak felrajzolni, hanem egy széles *fejlődési sávot*, melyen belül a társadalompolitikai döntésnek megfelelően több út is lehetséges, az *adott* technikai és az *adott* gazdasági-politikai feltételek mellett is. Egyaránt fenyeget az alá nem támasztott, voluntarista, napi politikai szempontú döntések veszélye (vö. pl. a SECAM-rendszer kritikátlan elfogadását és következményeit) és az a veszély is, hogy a kérdéseket fel sem tesszük, a döntések szükségességét fel sem ismerjük, így a folyamatot részérdekek automatizmusaira bízzuk.

Költségek

A kábeltévé embrionális elődje, a hazai nagyközösségi antennák sokasága azért jöhetett létre, mert velük a helyi Ingatlankezelő Vállalatok *pénzt takaríthattak meg*. Az igazi széles sávú sokcsatornás kábelrendszer óriási beruházási költséggel járna, távlatilag azonban elkerülhetetlen lesz. Addig arra kellene törekedni, hogy az *amúgy is* létesülő nagyközösségi antennák, de a társasházak szintjéig lemenően, műszakilag minél jobban közelítsenek a jövő szintjéhez. Kívánatos lenne az ilyen prekábelrendszerek integrálása, ahol lehet. (Háztömb, kerület, városrész, város szinten.) Az önálló és fél-önálló műsorszolgáltatás létrehozását össze kellene hangolni a művelődési központok szemiprofesszionális videoellátásával, ami már folyamatban van.

A kazettás képmagnók elterjedését anyagi lehetőségeink szerint támogatni kellene, a kívánatos használati rutinok (fent említett) kialakításával együtt. Hallani KGST-n belüli licencátvételek lehetőségéről – ebben szkeptikus vagyok, túl nagy a műszaki szintkülönbség az átvételhez. Ártámogatott formában, de a közkönyvtárak névleges díjához képest reális díjszabásokkal sürgős feladat a videotékák megszervezése.

A magyar műsorszóró műhold fellövését a realitások jócskán a következő évtizedbe, ha nem évezredbe utalják. Egyelőre még egy KGST-holdtölte sem dereng a felhők mögül. A fellövésre kerülő idegen műholdak műsoranyagának hazai közcélú hasznosítása is távoli probléma, ezért anyagi kihatásai is figyelmen kívül hagyhatók.

A videotext típusú, tévéadás sorközi hézagát használó információs szolgáltatást adóoldalról viszonylag csekély költséggel el lehetne kezdeni, először nyilván kísérleti jelleggel. Az elterjedést amúgy is az dönti el, hogy milyen ütemben csökken az erre felszerelt tévékészülék árkülönbözete. (Gyors ütemben fog csökkenni, mivel teljesen elektronikai problémáról van szó.) Ha Nyugat-Európában a rendszer elterjed, a magyar tévégyáraknak is rá kell állniuk az ilyen készülékek gyártására, exportérdekeik miatt. Ez lehet a hazai elterjedés záloga is.

A „Bildschirmtext" típusú interaktív, telefonos rendszer hazai elterjedése az évtizedben nem várható. A többi új kommunikációs eszköz hazai terjedése a fentiekhez képest csak másodrangú kérdés. Jó lenne persze lépni olyan területeken, mint a CB-rádiózás hazai bevezetése, ami pénzbe se kerül az államnak, és sok előnye lenne. Kiemelném – bár máshol nem tárgyalom – a *vetített képet adó tévékészülékek* hazai terjesztésének kérdését. Ezek az egyelőre még nem olcsó, de nem is megfizethetetlen készülékek a nyugati eszközkínálatnak abba a vékony sávjába tartoznak, mely kifejezetten egy közösségi orientációjú, kulturális jellegű társadalompolitika számára lehet igazán fontos. A vetítős tévé kulcsfontosságú a képmagnó közösségi hasznosítása szempontjából is. (Mozinyi ember nézheti.)

Használat

Az új eszközök használatára vonatkozóan előtérbe kell állítani néhány hagyományos szocialista értéket mint célértéket. Legyen ez a használat:

- közösségi
- emancipatórikus
- demokratikus
- kulturális jellegű.

A közösségi jelleget azért hangsúlyozom, mert az új eszközök belső sajátsága, hogy az egyén számára, individuálisan is akkor használhatók igazán, ha használatuk közösségi módon vagy legalábbis abból kiindulva történik. (A tévé is nem kis részben azért válhatott manipulatív eszközzé, mert közösségét individualizálta.)

Legyen a használat modellje emancipatórikus, azaz ne növelje az egyén kiszolgáltatottságát se dolgoknak, se embereknek, se a társadalom intézményeinek.

Legyen demokratikus jellegű, de ne legyenek illúzióink. Társadalmunk új kommunikációs eszközei nem lehetnek demokratikusabbak, mint a társadalom egésze. Decentralizált jellegük miatt azonban *lehetnek* humanizáltabbak (nem lesznek azzá maguktól!), és realizálhatnak olyan, a társadalomban meglevő demokratizmus-potenciálokat, amelyek a jelenlegi túlcentralizált tömegkommunikációs struktúra miatt (és nem lényegi okból) nem tudnak megvalósulni.

Végül legyen kulturális jellegű, azaz szolgálja az emberi önmegvalósítás hosszú távú stratégiáit, amelyek a kulturális értékekben fogalmazódnak meg. Nyomatékosan hangsúlyozni kell azonban, hogy a kulturális jelleg *ne a gazdasági szférával szemben* keresse megvalósulását. Az új eszközök rendszerét gazdaságilag minél inkább önfenntartóvá kell tenni. Minden olyan kulturális rendszer, mely gazdaságilag támogatásra szorul, ki van szolgáltatva a támogatási döntéseknek, ezáltal autonómiája csorbul.

Stratégiák

Az új kommunikációs eszközök megjelenését kihívásnak kell felfognunk. Ezt a kihívást helyenként támadássá élezi a ráépülő gazdasági vagy politikai imperializmus. Elhárítása nem történhet csak defenzív módon, hiszen a veszélyt a nemkívánatos információk (beleértve a használati rutinokat) beáramlása jelenti, ezt pedig a helsinki megállapodások légkörében egyre kevésbé lehet adminisztratív-technikai úton meggátolni. Teljes általánosságban szólva, a nemkívánatos használati rutinok behatolása ellen az *integráció* kínálkozik stratégiának, a nemkívánatos tartalmak és az egyes egyén használati rutinja szintjén pedig a *szocializáció*. Mivel erről másutt már írtam, itt csak röviden:

Integrációra van szükség azért, hogy az új eszközök a hazai intézményrendszerbe ne dezintegrált módon épüljenek be, ahogy ez a spontán folyamatban történne és történik. Az integráció a meghonosítandó készüléktípusok egységes kiválasztásától kezdve a kulturális kapacitások célirányos felhasználásáig kellene hogy átfogja a területet.

A szocializáció problémája úgy kerül ide, hogy már a tévé használatára sem tudjuk szocializálni a felnövő nemzedéket; az új eszközök pedig erre kellene hogy épüljenek. Ha akár műsorimporttal, akár műsoros kazetták révén, akár műholdról nemkívánatos anyagok kerülnek be a hazai nyilvánosságba – és ez már ma is így van –, ez ellen csak a fejeken belül lehet gátat vetni. Ennek néha az állja útját, hogy az importált anyag nagyon is megfelel bizonyos hazai csoportok manipulatív érdekeinek, és ezek védelmükbe veszik. Mind a tévé használatára, mind az új kommunikációs eszközök használatára elsősorban az iskolának és magának a tévének kellene szocializálnia a felnövő nemzedéket.

E. A KUTATÁS: EREDMÉNYEK, MULASZTÁSOK, LEHETŐSÉGEK, FELADATOK

Az új kommunikációs eszközök témájában a TK tevékenységének legnagyobb pozitívuma a kiadói munka volt, melynek során a szakmabeli magyar olvasó – ha eljutott hozzá, mivel biztos vagyok benne, hogy ilyen kiadványaink számos mérnökhöz és közgazdászhoz nem jutnak el, aki ebben érdekelt – képet kaphatott az új fejleményekről. A TK kiadványai viszonylag jól követték a műholdas távközlés és a kábeles kommunikáció témaköreit, bár korántsem olyan jól, mint pl. a *Media Perspektiven*, az NSZK tömegkommunikációs rendszerének belső információs bulletinje. Képmagnó és videotext, CB stb. ügyekben kevésbé voltunk jók. Saját kutatásaink, tanulmányaink fél kézen megszámolhatók, és ebben úgy érzem, komolyan elmarasztalhatók vagyunk. Pozitívumként azért hadd említsem meg Reich Ágnes és Jakab Zoltán néhány írását, valamint egyes nagyobb témák (III/3, R80[1]) idevágó gondolatait. Az integrációhiány miatt és egyéb okokból Magyarországon sem az új kommunikációs eszközök témáinak általában, sem ezek társadalmi hasznosítása ügyének nincsen konkrét gazdája. Súlyos

[1] Utalás két zárt körben terjesztett tanulmányra. III/3: egy középtávú kutatás zárójelentése (A tömegkommunikációs eszközök agitációs és propagandatevékenységének hatékonysága az egyes társadalmi csoportok körében. Javaslatok a párt- és állami szervek propagandamunkájának továbbfejlesztéséhez. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1974, 200. o.), R 80: Társadalom és rádiózás a 80-as években – Prognosztikai tanulmány. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, X. évfolyam, 3. sz., 1978. (Sz. A. 2007.)

mulasztásunk, hogy emiatt nem kiabáltunk eléggé, nem adtunk elég gyakran és elég hangosan jelzéseket az illetékes szerveknek az ügy fontosságáról, a lépéskényszerekről. Az említett tevékenység eredményeit elismerve is elmondható, hogy elmulasztottuk a külföldi tapasztalatok rendszeres és adekvát összefoglalását, kritikáját és hazai továbbgondolását. Nem kutattuk azokat az új jelenségeket, amelyeket pedig kutathattunk volna. Nincs például adatunk arra, hogy befolyásolja-e és ha igen, miként, az emberek tévénézési szokásait az egyes dunántúli nagyközösségi antennákra kapcsolt készülékeken fogható 6-8 tévéprogram. Nem kutattuk azt sem, hogy ahol van képmagnó, hogyan használják.

A fenti kritikai megjegyzések jelzik további munkánk lehetőségeit és feladatait is. Alapvetően át kellene gondolnunk Magyarország viszonyát az új eszközökhöz (a lehetséges-kívánatos és a lehetséges-nemkívánatos viszonyt is!); ebben kívánt némi segítséget adni ez az anyag, és ezt várom a TK-80[2] vonatkozó vitájától. Az átgondolásnak ki kellene terjedni bizonyos filozófiai szempontoktól kezdve a politikai és kulturális szempontokon át a gazdasági és műszaki kérdésekig. Feladatunkat az jelzi, hogy minden jel szerint egy olyan folyamat előtt állunk, ahol igenis van döntési tér, befolyásolni lehet a bekövetkező események egyikét-másikát. Ehhez a TK-nak feladata lehet az információszolgáltatás az eddigi módon, csak esetleg kissé magasabb szinten, de bizonyos konkrét kutatások is. Ehhez szükség lesz tömegkommunikáció-fogalmunk átgondolására és annak felmérésére, hogy a tömegkommunikáció kutatásához mennyire kell ebbe bevonnunk a társadalmi kommunikáció egészének jelenségeit is. A TK a televízió hazai elterjedésének második évtizedében kezdte meg működését, amikor az ezzel kapcsolatos kártyák nagyjában-egészében már le voltak osztva. Az új kommunikációs eszközök rendszerszerű elterjedését kutatóként végigkövetni legalább olyan izgalmas feladat lehet, mintha módunk lett volna a tv hazai útját az ötvenes évektől rendszeresen kutatni és dokumentálni.

1980. január

[2] TK 80: A Tömegkommunikációs Kutatóközpont belső vita- és kiadványsorozata 1980-elején a nyolcvanas évek tömegkommunikációjáról és annak kutatásáról. A jelen tanulmány is ehhez készült. (Sz. A. 2007.)

BIBLIOGRÁFIAI JEGYZET

Az idő rövidsége miatt emlékeimen és a TK vonatkozó kiadványain kívül csak az alábbi publikációkra támaszkodtam:

J. Martin: *Future Developments in Telecommunications*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N. J., 1977, 668 o.
Marcel Toussaint: Home Video. A *Time* magazin melléklete, 1979. december, 32.
Szalai Sándor: *A távközlési technika társadalmi távlatai* (1972).
Valóság, 1974/6, 9–25.
Media Perspektiven (1975–1979. évfolyamok)
Journal of Communication (1975–1979-es évfolyamok)

Talán érdemes megemlítenem, hogy mind a *Media Perspektiven*, mind a *Journal of Communication* esetében az összes számoknak több mint a felében volt egy vagy több olyan írás, mely kifejezetten ehhez a témához szólt hozzá. Ez talán jelzi a téma súlyát a nemzetközi közfigyelemben.

MEGJEGYZÉSEK A SAJTÓSTRUKTÚRÁHOZ
(1980)

1. Időszaki sajtótermékek, 1980

Ebben a fejezetben leíró jelleggel áttekintjük a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala (A továbbiakban: TH) által időszaki sajtótermékként nyilvántartott kiadványokat. Első közelítésként azt a módszert választottuk, hogy lekódoltuk a TH „Időszaki sajtótermékek jegyzéke" (Lezárva: 1980. május 15.) című kiadványának teljes anyagát, mind az 1661 tételt a lehetséges különböző szempontok szerint. Ebben a fázisban nem tartottuk feladatunknak az adatok ellenőrzését, bár néhány hiányra, tévedésre felfigyeltünk. Nem kódoltuk az egyedi (nem visszavonásig szóló) engedélyű lapokat sem, mivel a kiadvány ezeket nem tartalmazza. (Mivel ezeknek a lapoknak fontos szerepük van a struktúra változásaiban, a későbbiekben lesz szó róluk.) Mi jellemzi tehát ezt az 1661 féle kiadványt, mely tulajdonképpen csak 1660 féle (mivel egy kiadvány két helyen is szerepel tévedésből...)?

Az 1661 tétel 30,2%-a (501 db) *üzemi híradó*. Nem tévesztendők össze az üzemi lapokkal (ezek száma további 94), melyek az üzemi pártbizottságok lapjai. Az üzemi híradók a vállalatvezetés hatáskörébe tartozó információs kiadványok, sokáig nem is tekintették lapoknak őket. Kérdéses, hogy helyes-e, ha ma így tartjuk nyilván, ugyanúgy, mint az 59 db általános és középiskolai diáklapot. Az üzemi híradók és a (nem felsőoktatási) diáklapok nélkül mintegy *1100 hazai lapról beszélhetnénk*, ami – és erre még visszatérünk – valószínűleg reálisabb kép a helyzetről, mint a sokak számára ijesztően sok 1661 lap.

A TH nyilvántartása részben tematikusan, részben a felügyeleti szervek szerint tagolódik. A *felügyeleti szervek* egyes esetekben egybeesnek a *laptulajdonossal*. (Így a legtöbb MTA-szaklapnál és egyes minisztériumok, pl. MÉM esetében is gyakran.) A laptulajdonosok száma az 1100 „tényleges" hazai lap esetében *mintegy 640*. Azért nem lehet és nem is érdemes pontos

számot megadni, mert gyakran ugyanazon szerv különböző alegységei is laptulajdonosok. Ha pl. az MSZMP-t egyetlen laptulajdonosként tekintjük, azaz megyei, városi bizottságainak lapjait hozzáadjuk a központiakhoz, akkor mintegy 600 laptulajdonosról beszélhetünk.

(Ha viszont az üzemi híradókkal stb. együtt 1661 lapról beszélünk, és nem vonjuk össze az azonos szervek különböző szintjeit, akkor – maximálisan – 2000 laptulajdonos lenne Magyarországon, az MSZMP-től (*Népszabadság*) a Celldömölki Eötvös Loránd Általános Iskola 1752. sz. Kállai Éva Úttörőcsapatának híradójáig, mely *Varázsvessző* címmel havonként 100 példányban jelenik meg.)

Földrajzi megoszlásban a laptulajdonosok székhelye általában egyben a szerkesztőségek székhelye is.

1. tábla. Hol szerkesztik a magyar lapokat?
(az 1100 tényleges lapra vonatkoztatva, 1980)

Budapest	80,1%
Megyei jogú város	6,1%
Egyéb megyeszékhely	9,9%
Egyéb város	2,6%
Község	0,9%
	99,6%

Budapesten belül érdemes egy pillantást vetni a kerületek szerinti megoszlásra is (lásd a 2. táblát). A budapesti tényleges lapoknak ezek szerint 63,9%-át szerkesztik az V–VI–VII–VIII. kerületekben, a „legkevesebbet" (80-at) a VII. kerületben, a legtöbbet, 287-et az V.-ben.

A következő csoportba az I., II., XI., XII. és XIV. kerületeket sorolhatjuk, 25-től (XII.) 60 lap szerkesztőségével (XI.); ebben az öt kerületben szerkesztik a budapesti tényleges lapok további 24,6%-át.

A további 11,5%-on osztozik a fennmaradó 13 budapesti kerület, köztük Óbuda, Újpest, Kőbánya, Angyalföld, Lőrinc, Erzsébet, Csepel.

Az érdekesség kedvéért kódoltuk a *szerkesztők nemét*. A 1100 tényleges lap közül 1088-ról van adatunk. Mindössze 5 lapnak van 2 szerkesztője, kétszer férfiak, kétszer nők és egy vegyes páros. Ez utóbbit figyelmen kívül hagyva, a hazai lapok *86,8%-át férfi, 13,2%-át nő szerkeszti.*

2. tábla. Budapesti lapszerkesztőségek száma kerületek szerint, 1980

Kerület	Lapszerkesztőségek száma
I.	53
II.	27
III.	7
IV.	7
V.	287
VI.	97
VII.	80
VIII.	112
IX.	33
X.	20
XI.	60
XII.	25
XIII.	17
XIV.	57
XV.	2
XVI.	2
XVII.	2
XVIII.	2
XIX.	2
XX.	1
XXI.	5
XXII.	3
Összesen	901

A férfi/nő arányban *nincs* különbség a budapesti és az országos adat közt. Budapesten 86,1%-13,9%. Van viszont eltérés bizonyos laptípusok esetében. Kiemelhető például az üzemi lapok szerkesztőinek megoszlása. Budapesten átlagon felül nagy arányban vannak közöttük *nők: 37,1%-ban.* Ezzel szemben vidéken még az amúgy is szerény országos arányt sem éri el a nők részesedése az üzemi lapok szerkesztői között, mivel mindössze 4 nő szerkeszt vidéki üzemi lapot, azaz a 32 szerkesztő *12,5%-a.*

Visszatérve a területi megoszlásra, tekintsük át a vidéki lapok elhelyezkedését helységtípus szerint. (Az üzemi híradókat és a nem felsőoktatási diáklapokat ismét figyelmen kívül hagyjuk.)

3. tábla. A („tényleges") vidéki lapok száma helységtípusok szerint megyénként (1980)

	Megyeszékhely	Egyéb város	Község	Összesen
Baranya	15		1	16
Bács-Kiskun	9			9
Békés	7		1	8
BAZ	11	5		16
Csongrád	13	2		15
Fejér	8	5		13
Győr-Sopron	15	4		19
Hajdú-Bihar	13	2	2	17
Heves	10			10
Komárom	6	1	2	9
Nógrád	7			7
Pest	1 (Bp.)	4	1	6
Somogy	12			12
Szabolcs-Sz.	9			9
Szolnok	5	3	1	9
Tolna	8			8
Vas	9	1		10
Zala	4		1	5

A 3. tábla megerősíti és részletesebben bontja ki azt a képet, mely már az 1. táblából is kialakulhatott a magyar sajtó sajátos helyi koncentráltságáról. Ez a helyi koncentráció nagymértékben *közigazgatási* szempontú, és figyelmen kívül hagy számos egyéb sajtóstrukturáló (lehetséges) tényezőt. Ezek a tényezők (például az oktatási-kulturális tradíció, az ipari háttér, a mezőgazdasági – nagyüzemi – háttér, az idegenforgalmi szerep stb.) ma *csak akkor válnak hatékonnyá* a sajtóstruktúrában, ha egybeesnek a közigazgatási struktúra *megyeszékhelyeivel.*

Ha meggondoljuk, hogy hazánkban a fővároson és a többi megyeszékhelyen kívül további 80 város található, elszomorító a városokban szerkesztett lapok csekély száma (27), ami ráadásul ennél is kevesebb várost jelent. Elmondható tehát, hogy Magyarországon a nem megyeszékhely városok mintegy háromnegyede kívül reked az érdemi lapok sajtóstruktúráján.

(A tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy adatbázisunk *nem* tartalmazza külön lapként az egyes megyei lapok mutációit. Bár ezek valóban nem önálló lapok, nem tagadhatóan teljesítenek néhány olyan feladatot, mely egy városi lapra jellemző. Ugyanakkor erősen vitatott, hogy helyettesítik-e a város esetleges saját lapját?! Nem beszélve arról, hogy a vidéki városban szerkesztett lapról szólva nem csak napilapra vagy hasonló funkciójú hetilapra, esetleg mutációra gondolhatunk.)

A 9 községi szerkesztésű lap még aránytalanabbul kevés a községek számához viszonyítva. Különösen akkor az, ha számításba vesszük a magyar nagyközségek számát és jellegzetességeit.

Mihez képest csekély ezeknek a lapoknak a száma? Semmiképpen sem a helyi hatalmak presztízsigényeiből indulunk ki.

A *helyi kommunikációs szükségletekhez képest* nevezhetjük szegényesnek vidéki lapstruktúránkat.

(Sajtótörténészek és idősebb újságírók, tájékoztatáspolitikusok is gyakran emlékeztetnek arra, hogy hazánkban már a századfordulón is 2-3 heti-, sőt olykor napilapot is eltartott egy-egy kisváros. Ha nem is kívánjuk átvenni az e lapokhoz fűződő kistőkési praktikákat és az olykor alacsony színvonalat, maga a tény elgondolkoztató.)

A helyi kommunikációs szükségletek az elmúlt évtizedben több okból is ugrásszerűen *nőttek*. Egyrészt, a közigazgatási hatáskörök lejjebb adásával nőtt a helyi szervek autonómiája. Másrészt, a *közös tanácsok létrejöttével* új kommunikációs szükségletek támadtak. Amíg a tanács, az iskola, az orvosi rendelő stb. a saját kisközségben voltak, a lakosság számos elemi információt megkapott a hagyományos eszközökkel (régebben kidobolás, lármafa, faliújság-hirdetőtábla és főleg a szóbeszéd). A közös tanácsok székhelyén kívüli községekben most problematikussá vált számos ilyen elemi információ továbbítása, mivel kiestek a hagyományos eszközök, és helyüket alig pótolja valami.

Egyelőre a (potenciálisan) nagy lehetőségeket nyújtó elektronikus sajtó sem segít ezen a problémán: helyi rádióink több megyényi területet látnak el, azaz regionálisak és nem lokálisak; ugyanez vonatkozik a kiépülő helyi tv-stúdiók hálózatára. A vezetékes rádiókat szinte mindenütt leszerelték, holott helyi funkciójuk kialakulhatott volna; a vezetékes televíziózás pedig (melynek műszaki alapja a nagyközösségi antennarendszerekkel jelentős mértékben kiépült) rendezetlen jogi helyzete miatt még kísérletileg sem működik helyi kommunikációs eszközként.

Ami a *kiadással (is) foglalkozó intézményeket* illeti, ezek száma 1980-ban 300. Ebből a 300-ból azonban mindössze 59-et találunk, amely egynél több időszaki sajtóterméket jelentet meg, valamint – ha nem a Hírlapkiadó Vállalat részének tekintjük őket, akkor – további 18 megyei lapkiadó vállalatot (Pest megyében nincsen külön ilyen).

4. tábla. Lapkiadással foglalkozó intézmények, 1980

Csak egy lapot ad ki	225 intézmény
2 vagy több lapot ad ki:	
Hírlapkiadó V.	103 db
megyei lapkiadói	114 db
Lapkiadó V.	226 db
Ifjúsági Lapkiadó V.	62 db
Népszava Lapkiadó V.	31 db
további 13 könyv- és lapkiadó	214 db
8 kül. oktatási-továbbképzési intézmény	16 db
7 kül. kutató és szervező intézet	17 db
6 információs központ stb.	39 db
5 könyvtári intézmény	13 db
6 egyesület, társulat	18 db
10 egyéb	25 db

Kigyűjtöttük és kódoltuk a lapkiadással foglalkozó intézmények címeit is, azonban, miután ezek a szerkesztőségek földrajzi megoszlásához képest lényeges újat nem mondanak, elemzésüktől itt eltekintünk. Ugyancsak eltekintettünk attól a ténytől, hogy az üzemi híradók egy kisebb hányadát a nagyobb lapkiadók adják ki. A 4. tábla adataiban ezek nem szerepelnek (az üzemi lapok természetesen igen).

Igen fontos tényezője a lapstruktúrának, hogy a kiadott lapok mekkora hányada kerül *postai terjesztésre*. Az általunk vizsgált összes lap közül a Posta 26,5%-ot terjeszt, ez azonban csak a lapcímeknek ilyen kis hányada. Akár megjelenési példányszámban, akár papírtonnában mérjük, a Posta által terjesztett sajtó aránya rögtön sokkal nagyobb lesz; túlnyomó hányaddá változik. Budapesten például az üzemi híradókkal együtt számított lapok 35,2%-át terjeszti a posta, ha az üzemi híradókat nem számítjuk, akkor már 45,5%-ukat (a Budapesten szerkesztett lapok cím szerinti darabszámát tekintve).

A vidéken szerkesztett lapok közt mindössze 45-öt találtunk, amelyet a posta is terjeszt. Ezek közt természetesen ott vannak a megyei és városi napilapok, valamint a vidéki irodalmi folyóiratok. Ezzel körülbelül ki is merítettük a terjesztett lapok körét, más kérdés, hogy a mai struktúrában lehetne-e, érdemes lenne-e mást is terjesztenie a Postának a vidéken szerkesztett lapok közül?! Jelenlegi vidéki lapjaink közt igen csekély azoknak a száma, melyek – az említetteken kívül – tartalmuk révén joggal döngethetnék a kapukat, postai terjesztést kérve. (Megjegyezzük, hogy vidéki lapoknál a postai terjesztés nem mindig jelent országos postai terjesztést.)

2. Az előző állapot: 1974 (Összehasonlítás)

Áttekintésünkhöz rendelkezésre álltak a magyar sajtó hat évvel ezelőtti, pontosabban 1973/74 fordulóján rögzített hasonló típusú adatai is. Az a felmérés az öt évvel ezelőtti sajtóbeli változtatások előkészületei során jött létre. Bár a megjelenő lapok száma és jellemzői folyamatosan alakulnak, változnak, az öt évvel ezelőtti átalakulás (mely többek között kapcsolódott az 1975/34-es MT rendelet által teremtett új helyzethez) viszonylag nagy mértékű, mondhatni ugrásszerű változást hozott. 1974-es adatainkat tehát joggal tekinthetjük egy a mostanit megelőző „állapot" pillanatfelvételének.

1974-ben a Tájékoztatási Hivatal 1283 lapot tartott nyilván. Jelen áttekintésünkhöz ebbe a számba nem vettük bele az MTI kiadványait, mivel ezek 1980-ban – nyilván sajátos jellegük, korlátozott terjesztésük stb. miatt – egységesen kimaradtak a listáról. (Mind 1974-ben, mind 1980-ban szerepel viszont a *Daily News-Neueste Nachrichten*, mely „szabályos" lapja az MTI-nek.)

Az 1980-as és az 1974-es pillanatfelvétel között nagyobb volt a változás, mint amit a két lapszám különbsége sugall. Ugyanis 289 lap szűnt meg ebben az időszakban, 667 lap keletkezett, a kettő különbsége jelenti a 378 címnyi változást.

(Ezek az adatok is csak tájékoztató jellegűek lehetnek. Ha pl. indult egy lap 1975-ben, és megszűnt 1979-ben, akkor áttekintésünkbe nem került be. Az indulás-megszűnés helyett pontosabb, ha a két megfigyelt állapot különbségeiről beszélünk. Megszűnésnek tekintettük lapok összeolvadását, illetve szétválását, a létrejött utódlapokat új lapként regisztráltuk. Címváltozások esetében, profilváltozások esetében alkalmanként – és bizonyára vitathatóan – döntöttük el, hogy azonos vagy új lapként könyveljük el az utódot.)

Kiindulásként hasonlítsuk össze a 74-es és a 80-as állapotot a TH-ban használatos laptípusok szerint (5. tábla).

5. tábla. „Időszaki sajtótermékek" megoszlása 1974/80 (A TH nyilvántartása alapján, db)

		1974	„_"*	1980
1.	Központi napilap	7		7
2.	Vidéki napilap/megyei	19		19
3.	Városi lapok	6	2	4
4.	Politikai hetilapok	19	3	17

* „_" rovatban: az 1974-ben meglevők közül *már nem létező* lapok száma.

		1974	„_"*	1980
5.	Politikai folyóiratok	11	1	16
6.	Magyar ny. szovjet lapok	3		7
7.	Szakszervezeti lapok	22	2	20
8.	Szaksz. elméleti folyóiratok	5		6
	Kulturális lapok:			
9.	Központi irodalmi lapok	8		10
10.	Vidéki irodalmi lapok	14		21
11.	Film-színház-zene-tánc-képzőművészet	18	4	26
12.	Könyvtár	11	5	12
13.	Könyvtár – Vidék	4	1	11
14.	Közművelődés	4		6
15.	Közművelődés – Vidék	1		9
16.	Szórakoztató-hobbi	33	25	20
17.	Ismeretterjesztő	9		15
20.	*Az MTA lapjai*	85		118
	(Egyéb) Szaklapok			
21.	Belker. Min.	17	8	15
22.	Eü. Minisztérium	49	5	47
23.	Ép. és Városfejl. Min.	25	6	21
24.	Igazságü. Min.	5		7
25.	KGM	31	9	38
26.	Könnyűip. Min.	7	5	8
27.	KPM	31	9	38
28.	Közp. Stat. Hiv.	7		8
29.	Külker. Min.	22	9	19
30.	Külügymin.	2		4
31.	MÉM	42	12	52
32.	MüM	4	1	3
33.	Nehézip. Min.	16	5	19
34.	„Oktatási Min." – Bp.	28	2	37
35.	„Oktatási Min." – Vidék	1		5
36.	Orsz. Vízügyi Hivatal	4		5
37.	Pénzügymin.	8	1	7
38.	Egyéb szaklapok	10	1	11
39.	Fegyveres testületek	23	4	21
40.	Egyházi lapok	15	1	16
41.	Szövetkezetek – központi l.	5	1	8
42.	Szövetkezetek – Bp.	7	6	1
43.	Szövetkezetek – Vidék	33	16	17
44.	Egyesületek, tömegsz., szöv.	10	3	14
45.	MTESz	63		86
46.	Központi sportlapok	9	3	10
47.	Sportszövetségi híradók	27	6	21
48.	Hivatalos lapok	45	5	44
49.	Hivatalos lapok – vidék	24	3	21
50.	Gyermek- és ifj. lapok	3		9
51.	Ifjúsági mozgalmi lapok	25	12	24

		1974	„ _ "*	1980
	Üzemi lapok és híradók			
52.	Üzemi lap – Bp.	62	1	62
53.	Üzemi lap – vidék	31	1	32
54.	Üzemi híradó – Bp.	115	53	212
55.	Üzemi híradó – vidék	168	62	289
56.	Egyetemi, főisk. lapok – Bp.	11	2	17
57.	Egyetemi, főisk. lapok – vidék	11	1	26
58.	Középisk. és ált. isk. I. – Bp.	8	6	23
59.	Középisk. és ált. isk. – vidék	12	9	36
		1283		1661

A fenti táblázatot ajánlatos óvatosan tanulmányozni. Ugyanis mint az előző oldalon már jeleztük, a középső oszlop nem a gyarapodást jelzi, hanem hogy az 1974-ben létezett lapok közül hány nem létezik már ma. Mégis, a három szám egymás mellett furcsa matematikát ad: elveszünk a MÉM 42 lapjából 12-t, marad 52, és így tovább.

Az 5. táblázat 59 rovatából csak 14-ben mutatkozik csökkenés 1974-hez képest, és a csökkenés mértéke általában jelentéktelen. Csak a szórakoztató hobbilapok és a vidéki szövetkezeti lapok kategóriáiban sikerült érdemlegesen megnyirbálni a lapállományt. Azonban – ha nemcsak ezt a statisztikát tekintjük, hanem az újságárus pavilonok valóságos kínálatát is – az ajtón kidobott szórakoztató-hobbilapok visszajöttek az ablakon akár magazin, évkönyv, külön kiadvány formájában, akár egyedi engedélyes kiadványként. Ezek egyike sem jelentkezik felsorolásunkban, mely – a TH gyakorlatának megfelelően – csak a visszavonásig érvényes engedéllyel rendelkező, hivatalosan is stabilnak tekintett lapokat tartalmazza. Vessünk most egy pillantást arra a mechanizmusra, ahogy Magyarországon lapok megszűnnek, illetve indulnak. Nincs módunkban – és nem is feladatunk – az erre vonatkozó hivatalos döntések sorozatát végigkövetni, melyek során hol papírtakarékosságra, hol politikai szempontokra, hol kulturális értékekre hivatkozva dőlt el lapok sorsa – időnként tömegesen, mint öt évvel ezelőtt, máskor, a közbülső időszakokban pedig egyedi huzavonák során. Csak néhány makroösszefüggést villanthatunk fel adataink alapján, valamint néhány illusztratív értékű példát elemezhetünk. Mivel struktúraelemzést végzünk, amikor egy-egy lapot említünk, az mindig csak a tágabb jelenség szemléltetését szolgálja, nem az illető lap vagy a vele kapcsolatos események részletes elemzését, még kevésbé megítélését. A példák hiánya azonban annyira megfosztaná tanulmányunkat konkrétságától, hogy vállalnunk kellett az említések „veszélyét".

A) AMI KIHULLOTT 1974 ÓTA

Az 1974-es állományból eltűnt 289 lap listája (lásd a mellékletet) nagyon vegyes képet mutat. Miután az 5. tábla képet adott az eltűnt lapok jellegéről és (részben) fenntartó szerveiről, illetve főhatóságairól, nézzük meg most őket 1973-as példányszámuk, nyereséges/veszteséges voltuk, illetve papírfelhasználásuk oldaláról. Az 1000 alatti példányszámú lapok közül 38,7% szűnt meg (103 db). Ez lényegesen több, mint a megszűnés átlaga az összes lapnál (22,5%). Az 1000-2000 példányig terjedő lapoké még mindig magasabb az átlagnál: 26,9%.

A 2100-5000 példányos kategóriában a megszűnési arány már kissé az átlag alá süllyed: 20,0%. (Bár a 29 db 5000 példányos lapból 10 db kimúlt – 34,5%, az a kivétel azonban nem módosítja a trend egészét.)

Elmondható tehát, hogy 251 lap, az összes eltűnt lap 86,9%-a az 5000-ig tartó példányszám-kategóriából esett ki. (A túlélő lapoknak csak 65,5%-a található ebben a kategóriában.) Úgy tűnik tehát, hogy a nagyobb példányszámú lapok jobb esélyekkel védekezhettek a megszűnés (vagy a megszüntetés...) ellen.

Ami a nyereség/veszteség adatokat illeti, ezeket nagy fenntartással érdemes csak kezelnünk. Köztudott, hogy áraink ma sem reálisak, 1973-ban még kevésbé voltak azok. Mégis tanulságos lehet, hogy az 1973-ban *ráfizetéses* lapok közül *16,0%* múlt ki, a *szerény nyereséggel* (tízezertől félmillió Ft) működők közül 25,9%, míg a komolyabb nyereségnél ismét csökkent a mortalitás; 0,5 millió és 1 millió közti nyereségnél már csak 3,4% (egy lap...), fölötte pedig mind a 9 lap ma is él. Talán az sem érdektelen, hogy a *ráfizetés mértéke* hogyan befolyásolta egy-egy lap életben maradási esélyeit. Az 50 legnagyobb ráfizetéssel működő lap közül (minimális ráfizetés 1,3 millió, max. 36 millió) mindössze 4 szűnt meg (8%). A skála másik végén, 158 olyan lap közül, melynek ráfizetése „csak" 250 000 Ft vagy kevesebb volt, a kimúlás aránya 27,8%. Nem kívánunk valamiféle álnaivitással csodálkozni ezeken az adatokon. Közhely, hogy a sajtóstruktúra változásaiban a múltban az anyagiaknak igencsak korlátozott szerepe volt, és – bár a gazdasági tényező szerepe azóta előbbre lépett a rangsorban – ma is csak egy a sok fontos meghatározó közül. Mégis, nem árt eltűnődni azon, hogy 1974 és 80 közt a szerény nyereséggel és szerény veszteséggel működő lapok közül minden negyedikre várt az eltűnés, míg a nagy nyereséggel és nagy veszteséggel működők közül minden huszonötödikre vagy tizenharmadikra csak.

Lapmegszűnésnél (és új engedélyezésnél is) gyakran játszanak szerepet papírtakarékossági szempontok. Úgy tűnik azonban, hogy 1974 óta főleg

azok a lapok szűntek meg, amelyek évi 1000 kg-nál kevesebb papírt fogyasztottak: ilyen a megszűntek háromnegyede! (75,1%). Az éppen 1 tonnát fogyasztó lapok közül 25,6% szűnt meg, az egynél többet, de tíznél kevesebbet fogyasztók közül 16,9%. Az 50 tonnán felül fogyasztó 93 lap közül csak 5 tűnt el: 5,4%.

B) AZ ÚJONNAN ÉRKEZETTEK: 1974–80

A 667 féle, 1974 óta létrejött és ma is létező lapnak több mint fele (57,7%) üzemi híradó vagy iskolai lap, mely nem rendelkezik külön kiadóval, vagy ha igen, ezt a TH jegyzéke nem tünteti fel. A fennmaradó, feltüntetett kiadóval rendelkező új lapok 72,3%-át budapesti kiadó alapította, 7,5%-át az öt megyei jogú város valamelyikében alapították, míg a fennmaradó 20,2%-ot egyéb vidéki településen.

Hogyan, milyen irányba változtatja ez meg a lapok települési struktúráját? Úgy tűnik, hogy ha szerény mértékben is, de csökkent a Budapest-centrikusság. Az új lapok (az üzemi híradókat, iskolai lapokat most nem számítva) közt 11 százalékponttal kevesebb a budapesti alapítású, mint a régiek közt (ott 83,7% volt budapesti); valamelyest nőtt a megyei jogú városok aránya, és lényegesen nőtt az egyéb vidéki helyiségeké. (A régi lapoknál csak 9,8% volt, az újonnan jötteknél már 20,2%.)

A leglényegesebb változást azonban – amint erre már korábban utaltunk – az üzemi híradók nagymértékű beáramlása jelentette. Az újonnan jött lapok közt – ha most mindent ideszámítunk – 55,8%. Ha visszaemlékszünk, hogy ebben az összevont (4–) kategóriában milyen jelentős kiesés volt 1974–80 közt (130 lapocska hullott el), nyilvánvaló, hogy ez a terület ma a magyar sajtó legmozgékonyabb része. Ha úgy tetszik: a legdinamikusabban alakuló, vagy ha úgy tetszik, a leglabilisabb, a legkevésbé kialakult.

Az utóbbi években indult lapok 31,5%-a 500 vagy kevesebb példányban jelenik meg esetenként. 25,4%-uknál 501–1000 példány, és csak 3,0%-uk esetében haladja meg a megjelenés a 25 000 példányt. Persze ez a 3% még így is 20 lapot jelent. Ilyen módon az újabb lapok – de hát ez természetes is – átlagukat tekintve lényegesen alacsonyabb példányszámban jelennek meg, mint a már 1974-ben is jelenlevők.

Az elmúlt hat évben a legtöbb új (és máig élő) lapot a Lapkiadó Vállalat indította (37 db). (Ezúttal sem számítjuk az üzemi híradókat és az iskolai

lapokat.) Utána következik az Akadémiai Kiadó 29 új lappal. A további alapító kiadók már lényegesen kevesebb új lappal álltak/állhattak elő: Ifjúsági Lapkiadó 8; Hungexpo 6; NIMDOK 5; MÉM Inf. Központ 4-4 lap, a Hírlapkiadó Vállalat, a Magyar Eszperantó Szövetség, a NIMIGÜSZI 3-3 lappal stb.

3. A sajtóstruktúra-váltás társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai

1. mottó: „A magyar sajtó struktúrája rossz. (Felsőszintű sajtópolitikai vezető, interjúban, 1980. aug.)
2. mottó: „Nyilvánvaló, hogy versenygazdaságban nem engedhetjük meg magunknak azt az időveszteséget, hogy reformot csak akkor lehet bevezetni, ha a konzervatív (merev) megoldások részleges csődjükkel már sokkhatást váltottak ki."

(Bognár József akadémikus)

„Magyarországon túl sok a lap!" „Magyarországon túl kevés a lap, fehér foltok vannak!" „Kevés a papír, szigorúbban kellene elosztani!" „Mi lesz a sajtó árával?!" „Baj van a terjesztéssel, a remittendával!" „Hova tegyük az üzemi lapokat és különösen az üzemi híradókat?" „Lehet-e ma vállalkozni, újat kezdeményezni, rosszba belebukni a magyar sajtóban?" „A magyar nyomtatott sajtó nem vette figyelembe a rádiót, még kevésbé a tévét!" „A rádió és a tévé már nem új eszköz, az új eszközök most törnek ránk – mi lesz a sajtóval?!"

Ilyen és ehhez hasonló, egymásnak is ellentmondó kérdések, dilemmák csengtek fülünkben, amikor a sajtóstruktúra tanulmányozásához hozzákezdtünk. Ezek körülbelül a szakma mai közhelykérdései. Segítségükkel körbejárhatók a lapengedélyezés és indítás, a lapfenntartás (költségek, papír) és a lapszerkesztés strukturális problémái. Végső soron pedig a sajtótevékenység, a párt- és állami irányítás és a társadalmi öntevékenység egymást átható területe. Nyilvánvaló volt, hogy a kérdések átgondolásához nem elegendő sem az intézményi lapstruktúráról összegyűjtött és fentebb részben ismertetett (nagyobb részben pedig statisztikákban és számítógépes táblák formájában rendelkezésre álló igen rövid idő (négy hét) keretei közt bővebb tájékozódásra, konzultációkra volt szükség. Átnéztünk statisztikákat, postai adatokat, a Tájékoztatási Hivatal lapnyilvántartásának anyagait, a témára vonatkozó párthatározatokat, jogi szabályozást. Egyéb

olvasmányaim közül inspiráló vitára ingerlő voltuk miatt kiemelem dr. Varga Károly *Az ízlés és a műsorpolitika* szociológiájáról (MRT, 1968) című könyvét, Dalos György 1971-es kéziratát (A publikációs struktúra bírálatához) és Bognár József akadémiai előadását (*Látóhatár*, 1980. július) – mely utóbbiból e fejezet címét is adaptáltam. Végül, de nem utolsósorban munkatársainkkal felkerestük konzultációra az MSZMP KB Agit-Prop. Osztályán Fodor Lászlót, az MTI Igazgatóságán Lakatos Ernőt, a Lapkiadó Vállalatnál Siklósi Norbertet, a Hírlapkiadó Vállalatnál Till Imrét, a Tájékoztatási Hivatalnál Simon Ferencet és Pomp Károlyt, a Művelődési Minisztérium Sajtófőosztályán Fodor Gábort, a Magyar Postánál Faragó Csabát, az MM Kiadói Főigazgatóságán Jávori Jenőt, az MTA MKKE Vállalkozáskutató Csoportjánál Liska Tibort. A következőkben gyakran támaszkodunk a tőlük hallott, gyakran egymással is vitázó véleményekre, a gondolatmenetért azonban a felelősség a sajátunk. Továbbá öt külső munkatárssal esettanulmányokat készítettünk összesen 12 lapról, különösen a lapindulás, profilkialakítás, illetve – egy esetben – a lapmegszűnés sajtóstrukturális problémáira tekintettel.

A) SOK-E A LAP MAGYARORSZÁGON?

> „A tünet az, hogy pelyva van a kenyérben, de a diagnózis megmutatja az igazi bajt: búza megy veszendőbe."
>
> W. N. McPhee (Idézi Varga K., i. m.)

Szinte minden konzultációs beszélgetésben visszatért az a megjegyzés, hogy sok lap van hazánkban. A TH kiadványa, mely 1661 kiadványt sorol fel, érzékletes módon riasztja a szemlélőt. Valószínű azonban, hogy ha egyáltalán van ilyen probléma, akkor az kettéválasztható egy igazgatásrendészeti és egy tájékoztatáspolitikai részproblémára.

Az igazgatásrendészeti dilemma a következő: hivatali és belbiztonsági érdekek fűződnek hozzá, hogy a bármiféle megjelenő sokszorosított információ minél pontosabb engedélyezési és nyilvántartási eljárás tárgyát képezze. A hazai bürokratikus hagyományok szerint ennek módja a totálisan centralizált ügyintézés. Ugyanakkor ezáltal az ügyintéző Tájékoztatási Hivatal szétforgácsolja erejét, és nem tud a szó nemes értelmében *politizálni*, mivel csipcsup ügyekben kell elnökhelyettesi vagy elnöki szintig felfelé *adminisztrálnia*.

> A TH dossziéi tele vannak a kicsinyes problémák felső szintű levelezésével. Kiadói igazgató engedélyt kér, hogy [...] lapjába színészfotót helyezhessen el. Főosztályvezetői válasz: „nem kifogásoljuk, hogy a [...] példányaiba színészfotót helyezzenek el. Kérjük, hogy a fotókon bemutatásra kerülő színészek körét szíveskedjenek egyeztetni, illetve jóváhagyatni a Kulturális Minisztériummal."

A TH ügymenetén belül is önellentmondásban van a kulturális politikával összhangban létrejött decentralizáció és a megmaradt centralizáció. A lapok jelentős részének engedélyezésében például a döntő szót a megyei (Bp. kerületi) pártbizottság mondja ki, a TH ezek után szinte csak „ráüti a pecsétet". Az 1975/34-es MT rendelet nyomán a TH-t számos olyan kiadvány öntötte el, melyet korábban csak helyi szinten, illetve a Kulturális Minisztérium Kiadói Főigazgatóságán engedélyeztettek. Az üzemi híradók túlnyomó részén egyébként sincs mit „irányítani". Ezek nyilvánosságuk szintjét tekintve nem lépnek túl a vállalati gyűlések, körlevelek, faliújságok hatókörén. Papírfelhasználásuk jelentéktelen. Igazgatásrendészetileg tehát a kiadványoknak ezt a körét (jelenleg félezer lap) *helyi hatáskörbe* kellene utalni, és *nem kellene lapnak tekinteni*.

A tájékoztatáspolitikai probléma túlnő az üzemi lapok körén, és a következő kérdést veti fel: ha a sajtóstruktúra rossz (amint ebben minden partnerünk egyetértett), és lényegi változtatást kíván, milyen természetű beavatkozással érhető el a kívánatos állapot? Az öt év előtti adminisztratív beavatkozás, amint ezt adataink világosan megmutatják, már rövid távon is hatástalan volt. Ennek okát két tényezőben látom:

- A megszüntetni tervezett lapok közül teljesen esetleges, a tájékoztatáspolitikai céloktól független erőviszonyok alapján dőlt el, hogy mi szűnik meg és mi marad. Ezt az 5. tábla adatai is jelzik.
- A beavatkozás nem tudta módosítani azokat a társadalmi szükségleteket, melyek a lapindításokhoz vezettek, és azokat a mechanizmusokat sem, amelyekkel egy-egy lapindítási akció társadalmunk ideológiai, hatalmi és gazdasági erőterében lezajlik. Mivel pedig ezek a szükségletek (vagy talán érdekekről beszélhetünk) változatlanul, sőt növekedve fennmaradtak, és a mechanizmusok is (továbbra is) rendelkezésre álltak, a struktúra jelentős része rövid idő alatt visszaállt a trendvonalra.

Valószínűnek tartom, hogy ha bizottságaink munkája nyomán a párt- és állami vezetés hoz egy határozatot az adott körülmények közt optimális struktúra bevezetésére, ez a határozat egy-két évre módosít a jelenlegi struktúrán, de távlatilag szintén hatástalan lesz. Hacsak nem sikerül olyan *szabályozó mechanizmusokat* kiépíteni, melyek bizonyos ráhagyásokkal, de a lapindításban és megszüntetésben érdekeltté teszik az érintetteket, és hogy miben legyenek érdekeltek, azt elsősorban az olvasóknak kell – vásárlói magatartásukkal – eldönteniük. Az ebből adódó politikai problémára később visszatérek.

B) HOL VANNAK A FEHÉR FOLTOK?

A jelenlegi sajtóstruktúra más, nem kevésbé jó szándékú bírálói kevésnek tartják a jelenlegi számú lapot. Rámutatnak – joggal –, hogy a látszólag sok lap közt alapvető hézagok vannak. Mivel társadalmunkban nincsen olyan politikai struktúra, melynek egymással konkuráló összetevőire ráépülhetne egy sajtóstruktúra (vö. egypártrendszer), a jelenlegi struktúrának az a vonása, hogy „politikai" intézményeknek teljes sajtóspektrumot biztosít a napilaptól a hetilapokon át a folyóiratokig, erősen formális és diszfunkcionális. Diszfunkcionális, mert szervezeti presztízsérdekeket tükröz, és mert éppen azon a területen gátolja meg egy-egy lap kritikai funkcióját, amelyre az illető lap (szervezete kapcsán) profilírozva volna. Hogy a legkényesebb példát említsem, a magyar sport kritikai elemzését minden más lapban jobban lehet olvasni, mint a *Népsport*ban. (Nota bene – ha lennének is politikai pártok, nem biztos, hogy a rájuk épülő sajtóstruktúra korszerű lenne. A pártpolitikai lapok szerepe a fejlett ipari országokban egyértelműen visszaszorult.) Ha viszont nem lehet a sajtót politika szerint strukturálni, akkor részben *funkciók*, részben *más rétegképző tényezők* alapján kell – *strukturálódni hagyni* (és ösztönözni).

Valószínű, hogy az *Esti Hírlap*ot nem azért veszik olyan lelkesen, mert a Budapesti PB lapja – lehet, hogy az olvasók jelentős része ezt nem is tudja. Hanem azért, mert kora délutáni (szoc.) bulvárlap, budapesti vonatkozásokkal. Ugyanezt kiadhatná a Népfront, a KISZ, a Fővárosi Tanács – bárki. Nincsen viszont déli lapunk (12 óra), *késő* délutáni lapunk (17–18 óra) és esti lapunk (20-21 óra).

Hogy *voltak* fehér foltok, azt bizonygatják az olyan sikeres alapítások, mint az *IPM* vagy a *História*. Nem valószínű, hogy ma már ne lennének. A fehér foltok kitapogatására azonban, úgy tűnik, nincsen jobb módszer a

„trial and error" klasszikus módszerénél. A kísérletek azonban nem véletlenszerűen vezetnek sikerhez vagy bukáshoz. A siker esélyeit a jól kiválasztott főszerkesztő (szakember!) és sok más tényező növelheti. Hiába készül határozat, terv, állásfoglalás, ha hiányzik a szükséglet a vevők, a tehetség a készítők oldalán. Ezek pedig csak a „piacon" derülnek ki.

Természetesen állást lehet foglalni bizonyos konkrét lapok alapítása érdekében. Minden kakas tudja, hogy hajnalban a napfelkelte érdekében kell állást foglalni és határozatot hozni. Ma például a legkülönbözőbb körök egyetértenek abban, hogy hiányzik sajtóstruktúránkból egy színvonalas, de/és népszerű családi lap, afféle *Stern*, a „szocialista *Tolnai Világlapja*". A kisördög csak azt kérdezi bennem, hogy akkor is akkora lenne-e az egyetértés, ha vezető pártpolitikusunk nem ejt el ilyen értelmű megjegyzést? És nagy kérdés az is, hogy ki, mikor, hogyan lát hozzá. Az, hogy szocialista lesz, biztosítva látszik. A világlap jelleg már kevésbé, a tolnaiságról nem is beszélve...

Ugyanígy valószínűnek látszik, hogy valamilyen formában hagyni kell kifejlődni a *városi* helyi sajtót. De nem úgy, hogy határozattal beindítjuk, ahol mi jónak látjuk. Már ma is különböző városok ostromolják az engedélyező szerveket, dicső múltjukra, jelenbeli erényeikre és pénzükre, paripájukra, nyomdakapacitásukra hivatkozva. Méltányos akadályversenyt kellene a fal helyébe állítani: bizonyítson, aki tud, hogy van szükséglet, van képesség.

C) A SAJTÓ ÁRA

Bárki, aki ma megvesz 1,20-ért egy *Népszabadság*ot és 32 Ft-ért egy *IPM*-et, rájöhet, hogy a sajtó árstruktúrája ma átmeneti állapotban van. A sajtó jelentős részét ún. „politikai áron" adják, más részét közelítőleg piaci áron. Szerintem a kakas ma azt kukorékolja, hogy a politikai ár történelmi kategória, és eltűnőben van.

- Olyan korszakban alakult ki, amikor drága iparcikkek mellé olcsó élelmet és szolgáltatást adtak, megoldva ezzel a pillanat problémáját (stabilizáció), és évtizedes infrastrukturális problémák magját vetve el.
- *Ebben* az árstruktúrában, azokban a politikai viszonyokban, és akkor, amikor tévé nem volt, és a rádió sem terjedt el igazán, a politikai ár logikus szerepet játszott. Nem volt szükség arra, hogy kereslet-kínálat viszonyban szabályozó funkciót töltsön be, mert a lapok sorsa nem ezen múlott. A struktúra dinamikája csekély volt, és központi döntések intézték a változásokat.

Ma az újságírószakma számos jeles képviselője szerint lapjaink unalmasak, mert nem kell eladni őket, elkelnek úgyis. Devalválódott az újságírói mesterség és tehetség becsülete. Szürke *védett* lapjaink mellett ugyanakkor felburjánoztak a *védelem nélküli* lap-gyomok, melyek minden permetezés nélkül is életképesek, tarkák, magasra nőnek. Az, hogy időnként látványosan *buknak*, minőségük (összességébeni) *javulásának* záloga, hiszen a férgese lehullik, nem a fán díszeleg.

A sajtó reális (piaci) árát ellenzők alapvetően a keresetek mai szintjére hivatkoznak – „ki venne 6 Ft-ért ofszet *Népszabadság*ot?" Néhány éve én is megkérdeztem volna, hogy ki venne 25 Ft-ért (akkor egy kiló narancs ára) *paprikát?* Nos, ma én veszek. Szívom a fogamat, de veszem. És ha sikerül gazdasági szerkezetünk átalakítása, melyben *nemcsak az árak* lesznek értékhez igazodók, hanem munkám bére is, olcsóbban veszem pl. a magnókazettát, a zsebrádiót – drágábban a paprikát meg a *Népszabadság*ot.

Minden ártámogatás pazarláshoz vezet – a kérdés csak az, hogy van-e tényleges politikai ellentétele az így kiadott összegnek? Ma a *Népszabadság* nem az egyetlen tömegközlési eszköz az MSZMP kezében, mint volt Lenin idejében a pártlap. Számos ponton kiegészítik egymást a rádióval, televízióval és a közeljövőben várhatóan a teletexttel is – lásd később. A reálisabb újságárak csökkentenék a papírpazarlást, mindenki meggondolná, hogy információs szükségletét hogyan és mennyiért elégítse ki. Ha ma veszek egy szubvencionált lappéldányt, a szubvenciót azok a polgártársaim fizetik ki, akik ezt a lapot nem olvassák. Én pedig, állampolgárként, fizetem nekik azt a szubvencionált lapot, amit ők olvasnak, de én nem. Ha ezek az összegek kiegyenlítik egymást, igazságos a rendszer, de nincs rá szükség. Ha viszont nem egyenlítődnek ki, akkor valaki fizet egy másik valaki művelődéséért, szórakozásáért. És a szociológiai vizsgálatok alapján az mondható, hogy a társadalom rosszabb anyagi helyzetű és kevésbé iskolázott (ennek kapcsán a szubvencionált tájékoztatást, kultúrát kevésbé használó) rétegei fizetik meg a középrétegek és a felső rétegek szubvencionált fogyasztását.

A másik leggyakoribb ellenérv: mi lenne a diákokkal és az öregekkel, nyugdíjasokkal? Hogyan olvasna egy diák *Valóság*ot 30 Ft-ért vagy egy nyugdíjas egy napilapot havi 150-ért? Erre többféle válasz is adható. Egyrészt: a világon igen sok helyen van kedvezményes diák-előfizetés a legkülönfélébb újságokra, és nyugdíjaskedvezményről is tudok. (Szenior-előfizetésnek hívják.) Nálunk ez ma elképzelhetetlennek tűnik, mert csak a fölös postai adminisztráció, a visszaélési veszélyek látszanak belőle, és az 1,20-as *Népszabadság*ból nehéz lenne nyugdíjasengedményt adni (bár talán

lehetne...). A reális újságárak bevezetése esetén azonban meglenne a gazdasági létjogosultsága arra az átmeneti időszakra (ez sok év lehet), amíg beáll az új fogyasztási egyensúly. Ugyanakkor ha struktúrában gondolkodunk, ilyenkor fel kell ötleni bennünk, hogy milyen érdekes: a piaci lapárral dolgozó országokban hány helyen van a mienkénél fejlettebb, gyorsabb, este/vasárnap is nyitott közkönyvtári rendszer?! Biztos vagyok benne, hogy egy jobb könyvtári rendszer mellett mai folyóirat-vásárlásaim jó része pazarlásként (egyéni pénz- és társadalmi papírpazarlásként) lepleződne le.

D) KEVÉS-E A PAPÍR?

A sajtó árával kapcsolatos véleményrendszerbe szervesen illik a papírgazdálkodás átalakításának szükségszerűsége is. Folyik az egész népgazdaság átalakítása a hiánygazdálkodásról egy racionálisabb, kevésbé pazarló gazdálkodásra. Miért a sajtó papírja legyen kivétel? Egyrészt: a sajtó papírjának népgazdasági „súlya" mesterségesen van felfokozva. A kapott tájékoztatás szerint a népgazdaság papírszükségletében mintegy 13% a sajtóé. Ráadásul ennek is több mint 90%-át elviszi a néhány tíz legnagyobb volumenű újság. Az induló, a sajtó rugalmasságát biztosító, kis példányszámú lapok papírszükséglete népgazdasági szinten elenyésző.

Másrészt: Jelenleg a papírkontingentálás egy olyan hatalmi eszköz, melyet akkor vetnek be, amikor már más (politikai, szakmai) kifogás nem vethető be – azaz akkor, amikor szerintem nem is kellene kifogást emelni, hanem engedélyezni kellene a lapot! Jellemzően követhető a TH levelezésében az ezzel kapcsolatos huzavona; a kiadók természetesen megtalálták a kibúvó módját; ha már csak a papírba köt bele a hivatal, felajánlják, hogy megszüntetnek valamely más, „fölöslegessé" vált kiadványt. Persze minden épeszű kiadó tart ilyen, bármely pillanatban fölöslegessé tehető kiadványokat, hogy fenntartsa mozgási szabadságát. (Ha az ilyen kiadványt azelőtt nevezi valaki fölöslegesnek, mielőtt a kiadó maga felajánlja valami más célra, akkor mindig lehet érveket találni a megvédésére.) Ha feltételezzük, hogy kiadóink és szerkesztőink politikailag megbízhatóak és szakmailag kompetensek, és ha ráadásul érdekeltek egy progresszív lapstruktúra kialakításában, miért kell ilyen megalázó trükkökre kényszeríteni őket?

A papírt annyiért kellene adni a lapoknak, amennyibe kerül. Ha kevesebb van belőle, drágábban kellene adni. Akkor meggondolnák, mit és

mennyit kérnek. Még le lehetne írni néhány ilyen közhelyet, de hiszen ezekkel ma már tele van a gazdasági sajtó, politikai szempontból csak azt tenném hozzá, hogy természetesen legyenek kiemelt, védett lapok. De: minél kevesebb, mert a védettségtől hamis biztonságba kerülnek, és degenerálódnak. És a védettség csak átmeneti időre szóljon.

E) A LAPTERJESZTÉS ÉS A REMITTENDA

Ha valaki veszi a fáradságot, és elolvassa a Sajtóterjesztési Híradót, a Posta Vezérigazgatóság hírlapterjesztési szaklapját, tanulságos ingamozgásra fog bukkanni. A séma a következő: Bizonyos határokkal és kivételekkel a lapok remittendáját 5%-ban rögzítették. Ez racionális intézkedésnek látszik, hiszen különben mi gátolná a szerkesztőségeket és kiadókat, hogy szubvencionált, tehát irreálisan olcsó lapjukból óriási mennyiségeket dobjanak utcára, pazarolva ezzel a papírt és a pénzt?! Igen ám, de ha a remittenda kevesebb, akkor a lap reggel korán elfogy, délelőtt se kapható már, emberek bosszankodnak, és a lehetségesnél kevesebb példány kel el. (Ezért privilégium a magasabb remittendaengedély.) Persze a remittendát nem lehet naponta megkötni, hanem bizonyos időszakra átlagolják. Tegyük fel, hogy valamilyen okból tavasszal nem fogy el lap. Rosszak a cikkek, vagy drágulás volt – mindegy, miért. Nő a remittenda. Erre a terjesztők kevesebb lapot hívnak le. De nemcsak annyival kevesebbet, hogy ismét elérjék az 5%-ot, hanem 3,2 vagy 0% remittendára hívnak le, ugyanis be akarják hozni a tavasszal felgyűlt hátrányt. A tavaszi sok remittenda majd kiegyenlíti magát a nyári remittendával egy szép éves átlag 5%-ra. A következmény: laphiány, bosszankodó olvasók, reklamáló szerkesztőség. Ezek után a Híradóban rimánkodó cikk jelenik meg: nagyobb remittendát, kartársak! Tessék kihasználni az 5% lehetőségét! Igen ám, de a terjesztőknek akkor már nem reális az 5%, hiszen „elköltötték" tavasszal. A rimánkodás tehát hatástalan marad. Ilyenkor jönnek az engedmények, felemelik az 5%-ot, vagy – ami gyakoribb – azt a lapot „kiveszik" az átlagolásból. A lap újra kaphatóvá válik. Beáll az egyensúly, a kedvezményre nincs szükség, megszüntetik. Egy szép napon valamiért nem kel el a lap. Megnő a remittenda, takarékoskodni kell, hogy betartsuk az átlag 5%-ot. És kezdődik az egész elölről.

Kérdés: nem kellene reális lapárakkal a szerkesztőséget arra ösztönözni, hogy a kiadóval és a postával közösen *gazdálkodjék* a lappal, és az egész remittendaszabályozást megszüntetni?!

F) AZ ÜZEMI LAPOK ÉS HÍRADÓK

Mint láttuk, az üzemi híradók jelenleg fő bűnbakká lettek: az 1975/34-es MT rendelet beterelte őket a sajtóstruktúra karámjába, és most mindenki arra panaszkodik, hogy zsúfolt a térség, sokan vagyunk. Már jeleztem, hogy ez álprobléma, egy tollvonással megoldható; és a tollvonásnak messzemenően megvannak a politikai feltételei is. (Helyi szervek autonómiájának fejlődése, felelősség.) Két szempontra azért érdemes felhívni a figyelmet.

- Nehezen bizonyítható, de valószínű, hogy a hetvenes évek második felében begyűrűző üzemi híradók csak de jure születtek akkor. De facto, valamilyen formában (stencil, félig körlevél stb.) feltehetően többségük már a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején létrejött, az akkori gazdasági reformmozgás logikus kísérőjeként. Éltek-éldegéltek is addig, senkinek sem okozva fejfájást, amíg legalizációjuk és egyidejű problémává válásuk be nem következett.
- Ha az üzemi demokráciát komolyan vesszük, nemcsak az üzemi lapok, az üzemi híradók sem szoríthatók „vissza" – hanem fejlesztendők. De a fejlesztés módja nem valamiféle intézményes beavatkozás. Elsősorban az üzemi demokrácia fejlődése fogja kikövetelni a híradók *üzemies* fejlesztését, ami elvileg különbözik attól, amit a *sajtós* fejlesztés minden szép szó ellenére a gyakorlatban jelent. (Máshonnan kikopott újságíró másodállásban összecsapja a lapot x vagy y szája íze szerint.)

Mind az üzemi lapoknál, mind az üzemi híradóknál, de még a másutt említett városi lapoknál is gondolni kellene arra, hogy ezek feladatra jönnek létre. Létezik egy kommunikációs szükséglet. Ezt valahogy most is ellátják a vállalatok, csak érzik a feszítő erőt, hogy nem sikerül igazán. A híradók, üzemi lapok, városi lapok nem egyedüli megoldások, hanem alternatívarendszerek részei. Funkcionális alternatívájuk egy-egy gyűlés, egy faliújság, egy hangosan beszélő, egy kisvárosban a nagyközösségi tévéantennára kapcsolt helyi közlemény stb. Ha valahol van szükség intézményes beavatkozásra, akkor ott, hogy meg kell ismertetni a munkáskollektívákkal ezeket a lehetőségeket, hogy ők kialakíthassák maguknak az igényeik és lehetőségeik szerinti igazit.

Ami az üzemi *lapokat* illeti, adatainkból úgy tűnik, hogy struktúrájuk megmerevedett. Ahhoz képest, hogy a magyar gazdaságban milyen hatalmas változások vannak folyamatban, egyelőre nincs jele annak, hogy ez

tükröződne az üzemi lapok *struktúrájában*, még kevésbé, hogy a struktúra elébe menne a változásoknak, és támogatná azokat. Közismert konfliktusforrás, hogy ezek a lapok a pártbizottságok lapjai, és ez néha súrlódáshoz vezet a gazdasági vezetéssel. Az újságírók ilyenkor hivatkoznak védettségükre. Ugyanakkor, amikor ez a struktúra biztosít bizonyos mozgásteret az üzemi lapnak a gazdasági vezetéssel szemben, a pártbizottságokat és pártszervezeteket megfosztja attól az állandó kontrolltól, amit *számukra* jelenthetne az üzemi lap, hiszen, mivel tőlük függ, őket nem vagy csak szőrmentén bírálja. Olyan esetben pedig, ha egy konkrét kérdésben a gazdasági vezetés foglal el progresszívebb álláspontot, mint a vállalati pártszervezet – és ilyen is előfordult már –, az üzemi lap retrográf szerepet is betölthet. A dilemmára nincs recept, valószínűleg a dolgozók fokozottabb aktivitása és autonóm kontrollja jelenti a fejlődés útját.

G) VÁLLALKOZÁS, KUDARC, SIKER

A sajtóstruktúra időbeni változásának szélső esetei a lapalapítások és a lapmegszűnések. Kulcskérdés, hogy tud-e a szocialista társadalom ezekre olyan mechanizmusokat kidolgozni, melyek a rendszer belső mozgástörvényeiből fakadnak, és nem azokat kontrakarírozni kísérlik (amint láttuk, általában sikertelenül), és amelyek megfelelnek a szocialista társadalom bizonyos alapnormáinak. Jelenleg mind a jogi szabályozás, mind az ahhoz kapcsolódó gyakorlat *visszafogó* jellegű. Jellemző, hogy a 34/1975 MT rendelet, mely jelenleg tulajdonképpen elsősorban konkretizálja az Alkotmányban rögzített sajtószabadsággal való élés gyakorlati feltételeit, hogyan fogalmaz:

1. § (3) „Időszaki lap megjelenése *csak* akkor engedélyezhető, ha országos vagy helyi politikai, gazdasági, illetőleg kulturális szükségletet elégít ki, tartalmában megfelel a Magyar Népköztársaság jogszabályainak, az előállításához szükséges anyagi-műszaki és pénzügyi feltételek a népgazdasági *terv keretében* biztosítva vannak." (Kiemelések – Sz. A.) Úgy tűnik, hogy a szövegben egymással ellentmondó háttér-feltételezések fogalmazódnak meg. Egyfelől a *szükséglet* fogalmának bevezetése (bár nem tudom, e rendelet előzményeiben benn volt-e) akár a 8-12 évvel ezelőtti demokratizmusviták lecsapódása is lehetne. Nem utal arra a rendelet, hogy milyen módon derül ki, hogy az engedélyezendő lap tényleg szükségletet elégít-e ki, vagy sem. A terv hangsúlyozása viszont a megelőző gazdasági mechanizmusra utal, nem szólva arról, hogy az anyagi-műszaki és pénzügyi feltételekre vonatkozó rész redundánsnak is tűnik. Miért kell betiltani olyan lapot, melynek nincsenek meg ezek a feltételei? El sem indul, vagy megbukik magától. A fogalmazás jogalkotásunknak egy olyan stádiumáról tanúskodik, amikor még a jelenleginél is, de a közeljövőben kívánatosnál sokkal kevesebb szerepet szántak a szocialista közösségek öntevékenységének, autonómiájának. Végül nem mindegy, hogy a törvényben engedélyezhető olvasható-e (mint most), vagy „akkor... engedélyezendő"! A jelen fogalmazás szerint ugyanis indoklás nélkül megtagadható olyan lap engedélyezése, mely reális szükségletet elégít ki, tartalmában megfelel államunk jogszabályainak, és feltételei biztosítva vannak.

Feltehető, hogy egy a mostanit felváltó sajtóstruktúrának a jelenleginél nagyobb önkorrekciós potenciállal kell rendelkeznie. Ehhez hozzátartozik a megfelelő jogi szabályozás is. Ha ezekre a változásokra gondolok, melyek jelenleg az általam belátható területek közül például a Művelődési Minisztériumban végbemennek, úgy tűnik, hogy a sajtóirányításban is azt az utat kellene követni, hogy leadják azokat a döntési jogköröket, melyeket az érintettek szintjén hatékonyabban lehet gyakorolni, és *adminisztratívból politikai* igazgatási szervvé kellene tenni a sajtóirányítás szerveit. Jelenleg a *döntéshozatal* szintje teljesen elvált a *következmények* szintjétől. A sajtóapparátusban kibontakozó kezdeményezések felett a konkrét ügyek apró részleteiben is egy olyan irányító apparátus dönt, mely döntésének semmiféle konkrét következményét nem viseli, ebben az értelemben *nem felelős*.

> Korábbi példánkkal: ha főosztályvezető megtiltja a színészkép elhelyezését (ahelyett, hogy „nem kifogásolja"), visszaesik a lap forgalma. Ezért nem ő tartja a hátát, hanem továbbra is a szerkesztő és a kiadó. De ha van színészkép, és nő a példányszám, abban sem érdekelt igazán. Ő dönt, de érdekeltsége töredéke az érintettekének.

A döntésszint és a következményszint (felelősségszint) közelítése feltehetően növelné a sajtóban az annyit hiányolt „szocialista vállalkozói szellemet", érdekeltté tenné a szerkesztőket, munkatársakat és kiadókat a lap szakmai színvonalának és közönségvonzásának emelésében.

A vállalkozásokkal járó kudarcoktól, bukásoktól pedig nem félni kell, hanem humánus bukásmechanizmusokat kellene kiépíteni, felismerve, hogy a bukás se nem okvetlenül szégyen, se nem istencsapása, hanem a kísérleteket indokolt esetben vállaló tájékoztatáspolitika szükségszerű kísé-

rő jelensége. Nem a bukás következménynélküliségéről van szó, hanem beépítéséről a struktúra dinamikájába. Egy indokolt lapbukás a sajtóvezetés sikere, nem kudarca.

H) A RÉGI-ÚJ TECHNIKA ÉS AZ ÚJ-ÚJ TECHNIKA

Ha ma valaki sajtószakembernek felteszi a kérdést, hogy milyen viszonyt lát a nyomtatott sajtó és a rádió-tévé közt, minden valószínűség szerint a legmélyebb gondolat, melyet hallani fog, a következő lesz: „A televízió hatására az emberek kiéheztek a képekre, ezért több képeslap kell nekik." Úgy tűnik, hogy ez, bár igaz, nem elégséges szellemi fegyverzet a probléma megoldására. Ha az elektronika valóban négyszeres kihívást jelent (lásd Bizottságunk kiinduló anyagát), akkor valóban át kell gondolni ennek szerkezeti (strukturális), tartalmi, terjesztési és személyi következményeit. A rádió és a televízió azonban ma már csak régi-új technika, kikerülhetetlenül küszöbönállnak az új-új technikák, melyek nem lesznek tekintettel arra, hogy mi még a régi-újakhoz sem voltunk szívesek adaptálódni.

(Az adaptálódás hiányát itt is arra lehet visszavezetni, hogy azok a döntéshozói szintek, ahol érdemi döntést lehetett – volna – hozni, nem érezték következményeit a döntés elmaradásának. Ezt számtalan ad acta tett előterjesztés sorsával lehet bizonyítani.)

Az új-új eszközöknek ma már bő irodalma van, magam is írtam róluk más helyen. Két dolgot emelek ki témánk szempontjából:

– Magyarországon az új technikák közül (sajtóvonalon) legelőször a teletext, a kábeltévé és végül a műholdas vétel válik érdekessé.
– Az új eszközök nem a meglevők (rádió, tévé) mellé lépnek be, hanem átalakítják, átfunkcionálják azokat, és azokkal együtt alkotnak új rendszert. A *nyomtatott sajtó* struktúráját tehát nem lehet a ma létező rádióhoz vagy tévéhez igazítva tervezni, mivel ezek maguk is radikálisan megváltoznak. Ide kínálkozik még egy idézet Bognár akadémikus tanulmányából:
„Feltehető egyébként, hogy egy ilyen, »felülről« minden dilemmát megoldó, közepes időszakra szóló program készítése ma nem is lehetséges és nem is racionális, hiszen az bizonytalan hipotézisek alapján

túl sok [...] energiát kötne le, és ezért éppen a változásokhoz történő alkalmazkodást nehezítené meg egy olyan periódusban, midőn a fejlődés felgyorsult, az események bennünket érintő effektusai még nem prognosztizálhatók, hatásuk pedig megtöbbszöröződött."
Már csak ezért sem vállalkozhatnánk tehát az új sajtó-rádió-tévé-teletext-kábeltévé-műhold rendszer prognosztizálására. A funkcionális alternatívák gondolatköre azonban segíthet bizonyos körvonalak kirajzolásában. Az új eszközegyüttes ma is létező szükségleteket fog (jobban) kielégíteni, és már létrejöttének többéves periódusa során folyamatosan új szükségleteket fog teremteni. Milyen eltolódások várhatók a szükségletek kielégítésének funkcionális alternatíváiban?
– a teletext (képernyőújság) mentesíti a nyomtatott sajtót az olyan hírek közlésétől, melyeket az olvasó nem kíván rögzíteni, és amelyek gyorsan változnak, állandóan aktualitást igényelnek. (A rögzítés megoldása – facsimile – is csak idő kérdése.) Alapvetően centrális eszközként fog startolni, központi programmal, a két tévécsatornára épülve.
– A kábeltévé ellenkezőleg, abszolút *helyi* szolgáltatásként indul. Helyi információs igényeket elégíthet ki már ma is meglevő kábeleivel (lásd nagyközösségi antennák). Korlátlan csatornakapacitásával minőségileg új ismétlési struktúrát nyújt, átalakítja a tévéhasználatot: megszűnik az adások országosan egyidejű nézése.
– A közvetlen műsorszóró műhold lassabban, de érkezőben van. A baráti országokkal közösen új lehetőség kapcsolataink ápolására. A konkurens hírforrások számára újabb behatolási lehetőség.

Anélkül, hogy tovább részletezném a várható hatások, a mai eszközök átalakulásának sokféleségét, röviden jelzem, hogy a háromféle új-új eszköz háromféle intézményes politikai reakciót kíván.

– A teletext gyors, központi állami döntésre vár. El kell dönteni a választandó technikai eljárást, valamint a központi szerkesztőség intézményi helyzetét. Adóoldalon a műszaki beruházási igény minimális, vevőoldalon a költség ma még jelentős, a sorozatgyártással lényegesen csökkenthető. Biztosított a hazai készülékgyártó ipar érdekeltsége, mivel nemsokára eladhatatlan lesz a teletextre fel nem szerelt (de legalább elő nem készített) tévékészülék a világpiacon. A teletext irányában nincs jelentős társadalmi nyomás, mivel újdonsága miatt nem ismerik, nem is kereshetik. (Ez azonban nem zárja ki, hogy pl. a bécsi tv körzetében, ahol az adások idén már elkezdődtek, ne alakulna ki egy olyan hazai nézőközönség, amelyik tud németül, és „ráharap"...)

– A kábeltévé ugyan szintén nem létezik, de az antennarendszerek formájában kezdetleges szinten mégis adott. Az utóbbi 4-5 évben kialakult egy *társadalmi igény,* mely már ma is engedélyigényekkel ostromolja a Postát és a Televíziót. Itt nem központi akcióra van szükség, hanem a jelentkező igények okos, műszakilag összehangolt és társadalmilag-politikailag kívánatos irányú továbbengedésére. Már ma is adott a lehetőség 4-5 kísérleti rendszer üzemeltetésére. (A részletekre most nem térek ki.)
– Végül a közvetlenül sugárzó műhold esetében egyelőre ismét csakis központi (sőt a szocialista országokkal koordinált) döntésre van szükség, ami a saját hold fellövését illeti. Érdemes lesz viszont eleve gondolni arra, hogy a holdról minél több közösségi és minél kevesebb egyéni antennát kelljen ellátni. A konkurens műhold műsora a nyolcvanas évek közepén technikailag vehető lesz, de még legalább az évtized végéig van idő felkészülni arra, hogy műsorpolitikailag és tájékoztatáspolitikailag milyen teendőt jelent. A sajtó szempontjából a műhold a legtávolibb várható hatás.

4. Befejezés – avagy milyen sajtóstruktúrát javasoljunk?

Összefoglalva, a sajtóstruktúra 1974–1980 közötti változásáról tapasztaltakat, elmondható, hogy ez a változás igen ellentmondásos volt. A sajtóstruktúra tényleges fejlődését elfedte egy olyan igazgatásrendészeti helyzet, melyben lappá nyilvánítottak nem lapokat, és ezzel létrejött egy „sok a lap" pszichózis. Nem alakult ki a lapok egészséges indítási és bukási lehetősége. A lapindítást még az utólagos sikerrel bizonyított esetekben is fölöslegesen sok huzavonával, ügyeskedéssel, sajtón kívüli erők mozgósításával lehetett elérni. Kevés a lapmegszűnés, ami van, az sem öntörvényű folyamat eredménye, inkább megszüntetésé. A sajtó jelenlegi finanszírozási, papírkiutalási és engedélyezési rendszere nem ösztönöz újságírói vállalkozókészségre, inkább a biztosra menést, a szürke középszert támogatja. Az 1975-ös radikális átalakító intézkedéseket nem lehetett következetesen végrehajtani, mert a társadalom reális erői ezt meggátolták. Jelentős intézményi ellenállás dacára is virágzanak a szabadidő- és hobbilapok, hol lapként, hol különféle álruhákban, átmeneti formákban, mivel létező olvasói igényt elégítenek ki. Azokat a jogos panaszokat, melyek szerint itt nem társadalmi érdekről, hanem újságírói csoportérdekről, személyi összefonódásokról stb. van szó, nem a lapok – amúgy is kudarcra ítélt – visszafogásával kell elintézni, hanem éppen ellenkezőleg: még több ilyen lap engedélyezésével, versenyszituáció kialakításával. Sokféle ötlet, javaslat kering a szakmában, hogy egy új struktúrában milyen új lapokra lenne szükség, a megszüntetésekre – érthetően – kevesebb, és akkor is elfogult vélemény hallható.

Éppen ezért úgy vélem, hogy *nem érdemes* olyan struktúrajavaslattal előállni, mely *magát a struktúrát tekintve konkrét.* Egy ilyen javaslaton, legyen az elvileg bármily kitűnő, az idő és a társadalmi gyakorlat hónapok alatt átlép. Hasznossá akkor válhatunk, ha

– segítünk a funkcionális célértékek konkrét megfogalmazásában,
– és ha olyan struktúraalakulási mechanizmusra teszünk javaslatot, melyben kibontakozhatnak az újságíró-társadalom (és tágabban: az újságot sajnos nem író társadalom!) ma még visszafogott alkotó energiái. E mechanizmus kialakításával többet tehetünk a mindenkor optimális struktúrák folyamatos, egymást követő kialakulásáért, mint bármely lapcímrendszer javaslattal.

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ MINT AZ INFORMÁCIÓÁRAMLÁS KÖZVETÍTŐJE

VITAANYAG

(1983)

Bevezetés – *A tömegkommunikáció háttériparáról – Információ és autonómia – A paternalista modell elméletben és gyakorlatban – A reform tömegkommunikációja: a tömegkommunikáció reformja – Befejezés – Jegyzetek*

I. Bevezetés

A jelen tanulmány feladata az „Információtechnológia-információkultúra" c. OMFB–REI[1] vitaanyag[2] (1) tömegkommunikációs vonatkozásainak továbbgondolása, kidolgozása. Mielőtt azonban az érdemi tárgyaláshoz foghatnék, tisztáznom kell egy terminológiai kérdést. Pontosan milyen az összefüggésrendszer információ, kommunikáció és tömegkommunikáció között?

A témát a vitaanyag Függelék I. nevű része taglalja, és attól válik problémává, hogy most is – mint annyiszor – feszültség, ellentmondás van a köznapi (és sajtóbeli, politikabeli) szóhasználat, valamint a tudományos célú, zárt logikára törekvő fogalomrendszer között. Sőt, a köznapi szóhasználat önmagán belül is ellentmondásos. Induljunk ki ebből. Köznyelvileg az információ kétarcú fogalom: lehet az akció, és lehet az akció során „mozgó" valami, a közlemény, illetve az akció eredménye. Mint akció, az információ kifejezetten egyirányú akcióként jelenik meg, szemben a kommunikációval, mely a nyelvhasználatban a két- vagy többirányúságot asszociálja. (Informálunk valakit vagy valakiket, kommunikálunk egymással.) Az egyirányúság különösen feltűnik akkor, amikor a nyelv az információból igét képez. „Informálódom valamiről": információt keresek, szerzek be. Ennek során kommunikálok, hiszen két, vagy többoldalú beszélgetésben szerzem be az információt, a folyamat lényege mégis egyirányú: én kapok, valaki ad.

[1] Rendszerelemzési Iroda

[2] Horányi Özséb – Németh Loránd: *Információtechnológia – információkultúra* (vitaanyag). OMFB-REI 15-82-02-Et 1983. március.

Ezért marad meg a nyelvhasználat (bár, mint mondtam, kommunikációs folyamatban valósul meg a cél) az informálódás kifejezésnél. Ezek után világos, hogy a tömegkommunikáció (mint erről számtalan fejtegetés szól) tulajdonképpen nem igazán kommunikáció, sokkal inkább tömeginformáció. A tömegkommunikációban, minél tömörebb, annál kisebb a kétirányúság. Ez nem elsősorban mennyiségi kérdés. A vissza irányú közlések a tömegkommunikációban minőségileg más (alárendelt) helyzetűek, és mindig a tömegkommunikációs intézmény abszolút kontrollja alatt állnak. (Betelefonálások, olvasói levelek, illetve a közvélemény-kutatások által feltárt vélemények egyformák abban, hogy mindegyiket csak úgy és annyiban veszi figyelembe a tömegkommunikációs intézmény, amennyiben az számára saját szempontjai szerint előnyös.)

A vitaanyag[1] az információt alapvetően hatásként definiálja (24. o.), akkor viszont nincs értelme az információáramlás fogalmának (25. o.), hiszen a hatás nem áramlik, az áramlás maga a hatás. Az információfogalom „másik" (eredmény, közvélemény) jelentését tehát nem lehet büntetlenül kidobni az ajtón, mert visszaoson az ablakon át.

Ha megkérdeznénk száz politikust vagy államigazgatási vezetőt, de akár sajtóbeli vezetőt is, információpolitikán kilencvenkilencen valószínűleg tájékoztatáspolitikát értenének, mivel – ebben az összefüggésben – ők is az információ akció-hatás értelmezésére gondolnak, és ezt alapvetően egyirányúan fogják fel. Az egyirányúság itt nem technikai értelemben használatos, hanem az erőviszonyokat, a hierarchiában elfoglalt helyet jelzi. Valamely, technikailag kétirányú információáramlás társadalmi-politikai tartalmát tekintve nagyon is egyirányú lehet.

Az OMFB számítógépesítési koncepciója[3] ezzel szemben információpolitikán lényegében a számítástechnika informatikai expanziójának társadalompolitikáját érti. Ez belső következetlenséghez vezet, hiszen éppen mivel expanzióról van szó, mely részben behálóz-átalakít hagyományos területeket (pl. államigazgatás, i. m. 86), részben kétirányú közeledéssel kapcsolódik régebbi területekhez (pl. a telematika és a tömegkommunikáció), a számítástechnika expanziójaként felfogott információpolitikának megőrizve bár, de meg kell szüntetnie a (szűkebb, hagyományos értelmű)

[3] A *számítógépesítés hazánk hosszú távú fejlődésében* OMFB 16–8001-K, 1982. december.

számítástechnika orientációját. Bár az expanzió igénye a számítástechnika felől (annak rohamos fejlődése következtében) vetődött föl, és bár az expanzió motorja (vagy „hordozórakétája") alapvetően – ha nem is kizárólagosan – továbbra is a számítástechnika marad, az expanzió „politikája" csak a magasabb össztársadalmi szintű szemlélet esetén lehet hatásos, nem zárkózhat be a számítástechnikai szemléletbe. Ennek ékes jele az idézett koncepció 86. oldalán a tudománypolitika, a művelődéspolitika, a tájékoztatáspolitika említése a műszaki politika, a számítástechnika alkalmazásai és a hírközlési szakigazgatás mellett.

Az „Információtechnológia-információkultúra" vitaanyag (1) lényegében megteszi azt a lépést, melyet a koncepció (2) még csak jelez: a számítástechnikai expanzió következményeinek teljes figyelembevételével megkísérel áttérni az össztársadalmi szemléletre. Jelen tanulmányban ugyanezen irányban kívánok továbbhaladni, ehhez viszont a következő fogalmi tisztázást javaslom:

– Jelenleg fogalmi zavar van, mert amit tömegkommunikációnak nevezünk, az nem kommunikációs, hanem információs jellegű, amit a vitaanyag információkultúrának hív, az viszont kifejezetten kommunikációs jellegű tevékenység és állapot.
– Információpolitikán a sajtó és a közélet felől érkezők inkább tájékoztatáspolitikát, a számítástechnika felől érkezők pedig inkább informatikapolitikát értenek, holott – lásd fentebb – ennél többről, másról van szó.

Ezért ismét[4] a kommunikációpolitika-terminus bevezetését és következetes használatát kell javasolnom, a következő értelmezésben: a kommunikációpolitika az információkezelés társadalompolitikája. A társadalom részrendszereinek (az egyéntől a csoportokig és intézményekig[5] információval kapcsolatos tevékenységeit kölcsönösségi szempontból, azaz egymásra vonatkoztatva, azaz kommunikációként (vagy nem kommunikációként!) tekinti.

Úgy vélem, hogy a fenti értelemben felfogott kommunikációpolitika-fogalmat viszonylag csekély erőfeszítéssel el lehet fogadtatni mind a tudományos igényű publikációkban, mind pedig a közéletben. Ez utóbbi különösen fontos, hiszen olyan fogalomról van szó, melyet döntés-előkészítési munkák során kell használni. A vitaanyag (1) 28–29. oldalán írottak tulajdonképpen megelőlegezik a fogalom bevezetését, és a vitaanyag első részében a fogalmi pontosítás végig elvégezhető. Az eredeti gondolatmenetek ezáltal nem csorbulnának, sőt az információ (közlemény)–információ (aktus)–kommunikáció (kölcsönösségi információaktusok) pontos fogalmi elkülönítése néhány helyen a gondolatok továbbfejlesztését is lehetővé teszi.

[4] Szekfü András: Új lehetőségek a tömegkommunikációban. *Magyar Tudomány*, 1982, 11. sz., utánközölve: *Látóhatár*, 1983. február és *Reflektor*, 1983, 2. sz.

[5] Lásd (1), 25.

A következőkben a magyar tömegkommunikációs rendszert a társadalmi kommunikáció részrendszereként, a társadalmi információáramlás egyik közvetítőjeként fogjuk tárgyalni a többi részrendszerrel és közvetítővel összefüggésben.

II. A tömegkommunikáció háttériparáról

A történelem első igazi tömegkommunikációs eszköze a nyomtatás, a sajtó. Az első olyan *politikai fogalom*, mely a tömegkommunikációval kapcsolatos: a sajtószabadság.

„Vegyenek el mindent, csak szabad sajtót adjanak, s nemzetem szabadsága, boldogsága fölött kétségbe nem esem, vagy nyomtatási szabadság, vagy a szabadság elnyomása. Út közép itt nincs! Én a sajtó szabadságára voksolok!" – így beszélt, nem sokkal harmincadik születésnapja előtt Zemplén megye közgyűlésén 1832-ben Kossuth Lajos.[6] Beszéde a francia jakobinusok gondolatait visszhangozza.[7] De hasonló megfogalmazásokkal Táncsicsnál, Petőfinél is találkozunk.[8]

Nem egészen másfél száz évvel későbbi a következő kijelentés: „...az igazi kérdés nem az, hogy vajon a tömegkommunikációs eszközök szabadok-e, hanem az, hogy ki által, hogyan, mi célból és milyen következményekkel folyik a szükségszerű irányítás?"[9] A hangsúlyeltolódás feltűnő, pedig a szerző, George Gerbner amerikai professzor ugyanúgy március 15-e és a szabad sajtón kinyomtatott tizenkét pont bűvöletében nőtt fel, mint minden magyar fiatal, lévén ő is magyar születésű.

Ahogy a polgári forradalmak korszakának reprezentatív véleménye lehet a Kossuth-idézet, úgy korunk tömegkommunikáció-szociológiájára is jellemző Gerbner véleménye. Két korszak különbségéről van tehát szó,

[6] *Az élő Kossuth*. Vál. és bev.: Katona Jenő. Bp., é. n. (1948) 7.

[7] Szabad György: *Kossuth politikai pályája* Bp., 1977. 23–24.

[8] Fekete Sándor: A sajtó és szabadsága. *Jel-Kép*, 1982, 1. sz.

[9] G. Gerbner: Cultural Indicators – the Third Voice, in Gerbner-Melody: *Communications Technology and Social Policy*. New York, 1973.

nem személyes nézetekéről. Valaminek történnie kellett a köztes évszázadban, ami a különbséget magyarázza. A sokféle gazdasági, technikai, társadalmi és politikai változást témánk szempontjából egy megállapításban foglalhatjuk össze: a szóban forgó időszak során *a tömegkommunikáció kézműiparból iparrá* (nagyiparrá) *alakult.*

A 19. században mind a gazdasági, mind a műszaki-szervezési „küszöbök" – itt nem részletezhető körülmények révén – alacsonyak voltak. Jelképesen szólva, a 12 pont kinyomtatása sem anyagilag nem tette tönkre a Landerer és Heckenast céget, sem műszaki problémát nem jelentett. A kor liberális forradalmárai joggal érezhették, hogy – mai szóval – az adekvát társadalmi kommunikációs rendszer fő problémája a hatósági cenzúra. Mára viszont a sajtó szabadsága szükséges és elégséges feltételből szükséges és nem elégséges feltétellé alakult. Csak témánk szempontjából megengedhető túlzással úgy fogalmazhatunk, hogy szabad lehet akármilyen cipőt készíteni, ezzel a cipőipar problémái nem oldódnak meg. A bőripar, sőt az állattenyésztés, a cipőkellék-háttéripar, a cipőipari gépgyártás, a gazdaságosság, a képzett munkaerő hiánya a kül- és belkereskedelem összefüggéseiben dől el, hogy szorítani fog-e a cipő?

A tömegkommunikáció ipari jellegéről szóló tanulmányok lehetővé tették a modern tömegsajtó, a rádió és a televízió működésének súlyosabb megértését. Az újságírói és a szerkesztőségi tevékenység megfigyeléséből és elemzéséből olyan, nagy heurisztikus értékű fogalmak születtek, mint a „kapuőr" (gate-keeper) vagy a „hírérték" fogalmai.[10] Az ilyen irányú kutatások ma már két-három évtizedes múltra tekinthetnek vissza. A körülöttük kibontakozott tudományos eszmecsere, az újabb kutatások és egyszerűen az eltelt idő szemléletformáló ereje ma már időszerűvé teszi az iparszerű tömegkommunikáció-felfogás kritikai értékelését. Ennek – témánk szempontjából – két fontos iránya lehet. Egyrészt érdemes röviden szemügyre venni, hogy milyen iparfelfogás van e szemlélet hátterében, azaz kimondva vagy kimondatlanul miféle iparhoz hasonlítják a tömegkommunikációt? Másrészt vissza kell helyezni a „szerkesztőségkutatásokat" a tágabb társadalmi környezetbe, azaz a tömegkommunikációt a társadalmi kommunikáció információkezelési folyamatainak egyikeként kell kezelni, olyanként, mely egy információs láncnak se nem kezdete, sem nem végpontja.

Az iparszerű tömegkommunikáció-felfogás hátterében jól kivehetők a futószalagos nagyipar körvonalai. A hírtermelés futószalagán a riportalanytól az újságírón át a rovatvezetőn, szerkesztőn, főszerkesztőn át a nyomdába vezet a termék útja, és minden kapuőr egy-egy „meós". Nem kell azonban iparszervezési szakembernek lennünk ahhoz, hogy rámutassunk: az ipar-metaforában szereplő üzem a valóságban nem olyan autark egység, mint ahogy az sematikus elképzelésekben szerepel. A tömegkommunikáció jobb megértéséhez is szükségesnek látszik, hogy az „iparszerűség" fogalmát ne (vagy ne csak) a futószalagra szűkítsük, hanem jusson eszünkbe az iparszerűségről a diverzifikáció, iparról szólva gondoljunk számtalan kis, kevesebb közép- és néhány nagyüzem igen sok oldalú *kooperációs hálójára,* változatos irányú információ és termék áramlására. Magyar vonatkozásban az iparmetaforának további heurisztikus lehetőségei vannak a tömegkommunikációval kapcsolatban. Nem kell mást tennünk, mint végiggondolni az iparban a gazdaságireform-párti és reformellenes intézkedéseket, szervezeti alternatívákat, és behelyettesíteni ezeket a tömegkommunikáció tárgykörében.

Ha a két szélső érték egy olyan ipar, melyhez a lakosság szükségleteit a felülről érkező tervutasítások közvetítik, és ahol az óriásvállalat a tervutasításokat lebontja, és belső gyáregységeit utasítja ilyen vagy olyan termékek termelésére, valamint egy olyan másféle ipar, ahol a gazdasági-műszaki racionalitás szabja meg az önálló vállalkozások méreteit, és ezek egymással szabadon kooperálva, a piac igényeit közvetlenül érzékelve működnek – vajon a kettő között hol helyezkedik el az a mechanizmus, mely ma tömegkommunikációs rendszerünkre jellemző?

A másik szemléleti korrekció a tömegkommunikációs intézményrendszer és a társadalmi környezet kapcsolatára vonatkozik. A tömegkommunikációs kutatásoknál a kutatás tárgyának behatárolása kezdetben olyan volt, hogy a kutatók aktív ágensként csak a tömegkommunikációt elemezték, a befogadókat pedig – amint a fogalom is jelzi – alapvetően passzívként, néha áldozatként vizsgálták (hatásvizsgálatok). A kommunikáció ún. kétlépcsős áremelésének elmélete (Katz és Lazarsfeld 1955) óta az a szemlélet átalakulóban van, ma már a tudományos szemlélet nagy súlyt helyez a befogadó aktivitásának vizsgálatára is. Az intézményrendszer kutatásában kezdetben a hangsúly természetszerűleg esett a rendszer belső működésének kutatására (szerkesztőségvizsgálatok). A tudomány önmozgásán kívül az utóbbi tizenöt év bukásukban is nagy hatású társadalmi megmozdulásai ugyancsak kellettek ahhoz, hogy a hangsúly itt is kissé arrébb tevődjék: hogy vegyük észre, a tömegkommunikációs intézményrendszer hírtermelő mivoltában sem valamiféle önmagára utalt, zárt egységként működik, hanem a társadalom egyetemes hírtermelő mechanizmusainak részeként.

[10] Lásd Jakab Zoltán: *Megszerkesztett valóság,* MR TK. Bp., 1980.

A kutatásokból kirajzolódik, és az általunk is javasolt modell tömegkommunikáció és társadalom viszonyát inkább látja hasonlónak egy népdalokat gyűjtő, azokat lejegyző, feldolgozó és azok élményei alapján szuverén művet is alkotó zeneszerző tevékenységéhez, mint a semmiből alkotó zseni fikciójához. Amint a következőkben részletesebben is kifejtjük, a magyar tömegkommunikációs intézményrendszerben komoly strukturális változásokra van szükség, hogy az a századvég kihívásainak meg tudjon felelni. Ez azonban ma már szinte közhelynek számít szakkörökben akkor is, ha a felismerést évek elmúltával sem követték érdemi intézkedések.

Kevésbé közhelyszerű talán a másik gondolat, mivel túllép a tömegkommunikációs intézményrendszer falain. Eszerint nem is lehet az intézményrendszert érdemben megreformálni addig, amíg a társadalom egészének kommunikációs gyakorlata maga is meg nem változik. Visszatérve iparmetaforánkhoz, a tömegkommunikáció (ezen belül is különösen a rádió és a televízió) ma túlnövesztett trösztként monopolizálja az információpiac jelentős részét. Ezt a trösztöt felosztani azonban nem csak azért nehéz, mert hatalmas partikuláris érdekek fűződnek fenntartásához. Nehéz azért is, mert részben elsorvadt, részben ki sem alakult az a *háttér* („háttéripar"), mely egy célszerűen tagolt struktúrában a nagyipar mögé csatlakozik, nincsenek középcégek és bedolgozók, főleg pedig hiányzik az a kapcsolatkultúra, mely egy ilyenféle sokirányúan tagolt struktúra működésének nélkülözhetetlen jellemzője. Információiparunkban az óriás trösztöt (a tömegkommunikációt) tulajdonképpen csak a „fusizók" második gazdasága veszi körül, amennyiben mindannyian információfusizásra kényszerülünk a társadalmi kommunikációs struktúra szűk keresztmetszetei miatt.[11] Ez a fusizás kiterjed a munkahelyi, a lakóhelyi, a lakóhelyi-közéleti és a nagypolitikai információkra egyaránt. A kérdés ez: van-e mód fusizásunk legalizálására, megteremthető-e mindannyiunk részvételével a tömegkommunikáció háttéripara?!

III. Információ és autonómia

Az információ „második gazdasága" ugyanúgy sokféleképpen értékelhető, mint a népgazdaságé. „...Társadalmunk információpiaca maga is a hiánygazdaság tüneteit mutatja a kereslet [...] rendszeresen és tartósan meghaladja a kínálatot, amely merevebben korlátozott annál, semhogy a szükséges rugalmasságra és expanzióra képes lenne" – írja Szecskő Tamás[12]. A „házilagos kivitelezésű" információ tehát jelentős pozitív szerepet tölt be, hiszen lehetővé teszi az élet folytatódását mind praktikus szinten (lásd a mindennapi élettel kapcsolatos számtalan, hivatalosan nem beszerezhető információt), mind pedig a tudati eligazodás, a világértelmezés szintjén. Amikor a magyar tömegkommunikáció késve, hiányosan vagy egyáltalán nem informál valamilyen eseményről, legyen az magyar vonatkozású baleset, katasztrófa, a baráti országok egyes eseményei vagy negatívan minősített közemberek akciói, a lakosságban feszültség halmozódik fel. A saját gyűjtésű (esetleg gyártású) információ, függetlenül attól, hogy mennyire „igaz", ezt a feszültséget csökkenti, így elviselhetőbbé teszi az életet. (Csak igen ritka az olyan szélsőséges eset, amikor a fusizott információk végső soron tömegpánikká állnak össze.)

A negatívumok szintén kézenfekvők. Nyilvánvaló, hogy a fusizott információ kevésbé megbízható, mint a szakszerűen begyűjtött, komoly hozzáértéssel rendelkező specialisták által feldolgozott, kommentált hír. Az információ-fusizás gazdaságtalan is, „a társadalmi időalap tekintélyes hányadát kötheti le ez a tevékenység, de ami ennél is kellemetlenebb, többnyire hozzájárul a társadalmi előnyök és hátrányok kumulálódásához is".[13] Ezen belül azonban már célszerű megkülönböztetéssel élnünk. A második gazdaságban nem mindegy, hogy olyan terméket állítanak-e elő, mely egyébként nagyiparilag, óriási sorozatban kiválóan (és gazdaságosan) gyártható volna, csak éppen gazdaságunk anomáliái miatt hiánycikké vált, vagy olyat, mely éppen így, rugalmas kisüzemi formák közt termelhető (csak) gazdaságosan. Amikor *külpolitikai tényinformációkat* kell házilagosan előállítani (különböző változatokban beszerezni, majd ezeket ütköztetve eljuttatni a végtermékhez), az egyértelműen gazdaságtalan. Nem tekinthető viszont ennyire negatívnak az a tevékenységünk, melynek során az általunk többé-kevésbé áttekintett élettérben (munkahely, lakóhely, iskola stb.) gyűjtjük-feldolgozzuk az információkat. Ilyenkor egészen más a viszonyunk a tömegkommunikációs eszközökhöz. Sok esetben az újság, rádió, tévé eleve nem is lehet képes arra, hogy érdemben informáljon a mi mikrovilágunkról, tehát a házilagos információkészítés nem valami jobbnak, értékesebbnek a pótszere, hanem öntörvényű, természetes élettevékenység. Ilyenkor csak arról lehet szó, hogy kiegészítik, keretbe, összefüggésbe helyezik-e saját információinkat a tömegtájékoztatás hírei,

[11] Lásd erről: Szecskő Tamás: Jegyzetek az információ értékéről. *Valóság*, 1982, 12. sz.

[12] Uo.

[13] Uo.

vagy sem? Ráismerek-e saját élményeim megfelelőjére az újságcikkben, mely nem rólam szól, de szólhatna? Vagy éppen azon kell bosszankodni, hogy az ott lakók által lármás, poros, zajos és büdös purgatóriumként átélt lakótelepsilókat ismét címlapon látjuk az eredménypropaganda argumentumaiként? Idetartozik az a kérdés is, hogy mi történik levelemmel, telefonommal, ha valamilyen nyomós okból magam is a közlési eszközhöz fordulok? Közlik a levelet, beolvassák a kérdést, vagy esetleg választ se kapok? Úgy érzem, hogy az én sajtóm, az én rádióm-tévém felerősíti hangomat, függetlenül attól, hogy véleményemmel egyetért, vagy sem, avagy megcenzúráz engem, és csak a neki tetsző keretek között biztosít számomra (ha egyáltalán) nyilvánosságot?

Végső soron a fenti problémák az *emberi autonómia* kérdéskörébe torkollnak. Az autonómia fogalma, ahogy a következőkben használni kívánom, önmagunk feletti rendelkezésünket fejezi ki, azt, hogy urai vagyunk-e sorsunknak és körülményeinknek, vagy sem. Vannak-e támaszaink, jogi, erkölcsi, anyagi vagy egyéb természetűek, melyekbe megkapaszkodhatunk konfliktus esetén is, vagy pedig ilyenek híján helyzetünket eleve reménytelennek ítélve, nem is merészkedünk érdek-összeütközésbe, több vagy kevesebb joggal úgy vélve: úgyis csak veszthetünk.

Az információk házilagos fabrikálása félig (de, mint láttuk: csak félig!) eltorzult formában fejezi ki autonómiánkat az információs szférában. Valóságos autonómiát fejez ki annyiban, amennyiben az általunk áttekintett életszférában, illetve – ha van ilyen – sajátos szakterületünkön termelünk magunk és esetleg mások számára is hasznos információt. Ugyancsak valóságos autonómiát fejez ki akkor, amikor az általunk közvetlenül már át nem tekinthető szférákban fogalmazunk meg önálló véleményeket. Torz formában jelenik meg viszont az autonómia, amikor megbízható tényinformációk híján tényeket is magunknak kell termelnünk, az általunk át nem tekintett szférákban. A politikus csizmadia (én még ismertem egyet, jogi végzettséggel ült a kaptafa mellett a Szigetvári utcában) csak akkor válik (tragi)komikus figurává, ha a tényeket is alakítania kell, nem csak a véleményeket.

A „második információgazdagság" értéket és torzulást még el nem különítő metaforájából tehát kirajzolódhat a tömegkommunikáció számára a hírek körforgásának kezdő- és végpontja. Minden hírközlő tevékenység kezdete, alapvető vonatkoztatási pontja: az állampolgárok problémahelyzeteiből, konfliktusaiból kikristályosodó információmennyiség. Minden hír innen ered, és ha elveszti szerves kapcsolatát ezzel a közeggel, irrelevánssá, ha pedig ellentétbe kerül vele, hazuggá válik. És minden hírközlő tevékenység végpontja is az állampolgárok véleményező-befogadó tevékenysége, az a befogadás, melyről az újabb vizsgálatok egyértelműen bizonyítják: nem passzív magunkat átengedést, hanem nagyon is aktív információ-továbbfeldolgozást jelent.

Láttuk tehát, hogy a kommunikációs körforgás „kezdet/vég" pontján az állampolgár minden áron megkísérli megőrizni autonómiáját. (Szó szerint *minden áron:* gyakran a tények feláldozásának árán is. Mégis ezt kell tennie, mert csak így oldhatja fel az alkalmanként diszfunkcionális tömegkommunikációs tevékenység által okozott kognitív és emotív disszonanciákat.) Ez az autonómiaőrzés a citoyen-citizen lét természetes velejárója lehetne, az információ-hiánygazdaság viszonyai között azonban szükségtelen áldozatokkal jár.

Az okok megértéséhez vissza kell térnünk a hiánygazdaság jelenség egészéhez, Szecskő Tamás, már idézett cikkében[10] a következőket írja erről: „...míg a gazdaság hiányjelenségeit többnyire az erőforrások szűkössége okozza, az információkínálat korlátai jóval összetettebb történeti, ideológiai és szociológiai okokban kereshetők. Ezek közül talán a legalapvetőbb a politikai gyakorlat információ-koncepciójának történelmi háttere, a klasszikus »agit-prop«-szemlélet, amelynek az itt kifejtettek szempontjából három lényeges vonatkozása van. Az egyik az információ instrumentális értékének hangsúlyozása (azaz, hogy a cél által szentesített eszközként kezeli az információt – Sz. A.), a másik az a történeti-szerkezeti összefüggés, hogy a tömegekbe a tudatosságot kívülről kell bevinni. A harmadik egy történelmi körülmény: az, hogy az »agitprop« szemlélet, klasszikus formájában, a nemzetközi munkásmozgalom illegalitásának időszakában artikulálódott először. [...] a szocialista társadalomnak [...] azt a történelmi bravúrt kell megoldania, hogy az illegalitás, tehát a legtisztább »antinyilvánosság« hagyományait tisztelve-megőrizve építsen ki egy újfajta társadalmi nyilvánosságot. [...] a kapitalizmussal szemben, amely az információs piacon inkább a keresleti oldalt befolyásolja, nálunk elsősorban a kínálat a szabályozás tárgya. Erre a kényelmesebb, de kevésbé célravezető paternalizmusra azonban a társadalom tagjai nem feltétlenül hálás gyermekként reagálnak." Az agitprop szemlélet paternalizmusa tehát oly módon szabályozza a tömegkommunikációs kínálatot, ami beleütközik az állampolgárok információs autonómiájába.

IV. A paternalista modell – elméletben és gyakorlatban

Mielőtt rátérnék a paternalista modell ellentmondásainak felvázolására, két megjegyzést kell tennem. Egyik: a mai magyar társadalom kommunikációs (ezen belül tömegkommunikációs) rendszere nem írható le a pater-

nalista modell tiszta, szélsőséges formáival. A szocialista demokrácia különféle, az utóbbi két évtizedben kifejlődött új mozzanatai jelentős autonómiákat hoztak létre a paternalista modellen belül, melynek érvényessége ezzel korlátozódik. Ugyanakkor, amint köztudott, konfliktushelyzetekben retardációs folyamat megy végbe, a tömegkommunikációs rendszer visszahúzódik a paternalista szemlélet csigaházába, ami mellesleg nagyban gátolja a konfliktushelyzetekre való adekvát reagálásban. A második megjegyzés: a paternalista modell, bár gyökerei messzebbre nyúlnak, egyértelműen az 1948–56 közötti korszak öröksége. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a szándékok és a célok terén demokratikus és szocialista. Alkalmazott eszközei viszont szükségszerűen eltávolodnak a demokratizmustól, és ezzel a szocialista ideáloktól is. Ez a szocialista országokban jelentkező paternalista szemlélet legnagyobb belső ellentmondása.

A paternalista modell elvi alapja az a megállapítás, hogy az információ minden eddigi társadalomban hatalmi eszköz volt, akként kell tehát kezelni a szocialista társadalomban is. A centralizált politikai hatalom megfelelőjeként létrejön a centralizált információs rendszer, a hatalmi hierarchia leképeződik az információs hierarchiában. Megfogalmazódnak a tájékoztatáspolitika központi céljai, ezeket a politika apparátusa lebontja az alsóbb szintekre, és gondoskodik érvényesítésükről. Pozitív értelemben ez a „megfelelő" szellemű közlemények megjelenését biztosítja, negatív értelemben pedig kizárja a kóros, a rendszertől idegen, ellenséges stb. anyagot.

A modell belső korrekciós mechanizmusa nem tartalmazza az előzetes politikai cenzúrát, legfeljebb kényes esetekben lehetővé teszi előzetes konzultációkat. Az irányítás napjainkban lehetőség szerint kevés operatív beavatkozással történik, módszere inkább az előzetes tájékoztatás, a súlypontok megjelölése, és a tájékoztatási eszközök munkájának rendszeres utólagos értékelése, jutalmazásokkal és büntetésekkel. A modell megfogalmazott alapelvei közé tartozik, hogy a felvethető problémák, illetve a tárgyalásmód „kényessége" fordítva arányos a nyilvánosság mértékével: szűk körű szakmai publikációkban a határ messzebb húzódik, mint a televízió csúcsidős műsoraiban. A modell hierarchikus: meritokratikus alapon a társadalmi hierarchia magasabb fokain több és kevésbé szűrt információt biztosít. Az elit részére zárt körű vetítéseken át nem vett filmeket, a Kossuth Kiadó számozott kiadványaiban nyilvánosan meg nem jelent könyveket, az MTI bizalmas és még bizalmasabb kiadványaiban nyilvánosan meg nem jelent híreket biztosít. A nyilvános telefonhálózat hiányosságait a K-vonalak és az egyéb zárt hálózatok kompenzálják. A nagy tömegszervezetek (párt, szakszervezet, KISZ) kiépítették a maguk felülről lefelé működő tájékoztatási és alulról felfelé begyűjtő információs hálózatait. Külön területe a modellnek a baráti országokkal, illetve mozgalmakkal kapcsolatos külpolitikai hírek felügyelete, itt elv az, hogy csak olyan híreket adunk ki, amelyeket az illető ország központi tájékoztatási szervei kiadtak.

A paternalista modell önmagán belül zárt, logikus rendszert alkot. Ugyanakkor tények bizonyítják, hogy a gyakorlatban csak csikorogva vagy egyáltalán nem működik. Miért nem működik, amikor nem működik? És maradna a baj vele akkor is, ha működne? Talán kezdjük a kiinduló elveknél.

Abból a megállapításból, hogy az információ minden eddigi társadalmi rendszerben hatalmi eszköz volt, nem okvetlenül következik, hogy a szocialista rendszerben is annak kell maradnia. Kiindulhatnánk abból is, hogy a szocialista társadalomnak különböznie kell minden eddigi társadalomtól – többek között ebben is. Ez esetben a hatalmi szerepre vonatkozó követelmény kettéosztható. Változatlanul követelmény marad, hogy a társadalom kommunikációs rendszerét ne sajátíthassa ki valamely elnyomó osztály. De ebből nem következik egy másik centralizált, hierarchikus kommunikációs rendszer kiépítése (amint az pl. a sajtóban történt) vagy a régi rendszertől átvett centralizált struktúrák megtartása az ideológiai tartalom átfestésével (Rádió, MTI).

A paternalista modell elvi előfeltevései közé tartozik a lakosságon belül meghúzható éles különbségek létezése. A modellben elkülönül egy „megbízható" és egy megbízhatatlan rész. A megbízhatók teljes körű tájékoztatást igényelnek, és többé-kevésbé kapnak is (főleg, ami a külföldön publikált információkat – újság, könyv, film – illeti). A megbízhatatlan többségtől ezeket hatósági intézkedéssel távol tartják, és feltételezik, hogy az érintettek többsége ezekre az információkra nem is vágyik. A valóságban azonban nincsenek ilyen éles rétegkülönbségek a lakosságon belül. A jelentősen megnövekedett iskolázottság a házastársi, szülő-gyerek kapcsolatok révén kihat néhány izolált rétegtől eltekintve, a társadalom egészére. Vajmi kevés „megbízhatósági" különbség mutatható ki azok közt, akik zárt körű információhoz hivatalból hozzájutnak, illetve nem jutnak hozzá. (Természetesen sem eddig, sem ezután nem a tényleges államtitokról vagy katonai titkokról beszélünk, hanem a tájékoztatási rendszer említett nem nyilvános és fél-nyilvános fórumairól.) Annak ellenére, hogy tájékoztatási rendszerünk elismerten a legszínvonalasabb a szocialista országok között, a lakosság széles rétegeiben élnek fenntartások a kapott tájékoztatás teljességével és tárgyilagosságával kapcsolatban. E fenntartások viharos gyorsasággal aktivizálódnak a különféle krízishelyzetekben, amikor köztudottan ugrásszerűen megnő a külföldi rádiók hallgatottsága, a

külföldi tévék nézettsége. (Ez önmagában jelzi a paternalista modell tragikus diszfunkcionalitását: miféle szisztéma az, amely éppen a krízishelyzetekben nem tudja megőrizni klienseinek lojalitását?!) Az állampolgárok fenntartásai a paternalizmussal akkor is aktivizálódnak, amikor – külföldi útjaikon – ideiglenesen kijutnak hatóköréből. Köztudott, és nemrég egy felmérésünk is igazolta,[14] hogy a külföldre utazó magyarok – utaztak bár másik szocialista vagy kapitalista országba – lelkesen nézik meg azokat a filmeket, amelyeket itthon a filmátvétel megtagad tőlük: a szexfilmet, a horrort és bármit, amiről tudják-sejtik, hogy nem jut el Magyarországra. A paternalista információpolitika annyiban is diszfunkcionális, hogy bizalmatlanságot kelt a politika és az állampolgár között. Évről évre felmerülnek pl. olyan rémhírek (mostanában ismét megerősödtek, a rádió is kénytelen volt foglalkozni velük), hogy a híres-hírhedt külföldi filmeket a magyar mozik megcsonkított változatban mutatják be. Bár legjobb tudomásom szerint ez nem igaz, számtalan olyan nézővel beszéltem, aki „látott" külföldön olyan változatot az *Édes élet*ből, a *Ben Hur*ból, a *Szelíd motorosok*ból stb., mely „hosszabb" volt a hazainál. A rémhírek ez esetben is, mint mindig, rejtett társadalmi feszültségeket artikulálnak igazságtartalmuktól teljesen függetlenül.

A paternalista modell is elvileg kétirányú információáramlás színterének tartja a tömegkommunikációt: funkciójának tekinti, hogy „jelzéseket" továbbítson a lakossághoz. A gyakorlatban a partnerlista modellben egyik funkció sem tud adekvát módon megvalósulni. Az erősen irányított rendszerben elkerülhetetlen, hogy az alulról fölfelé irányuló információk fel ne vegyék a felső szint elvárásainak lenyomatát. A lengyel válságban szélsőséges formában nyilvánult ez meg. A tömegsztrájkokat megelőző napokban is változatlanul tele voltak az újságok az eredménypropaganda diadaljelentéseivel. (Ennek nyomán a magyar lapok is. Érdemes megnézni, mit tudhatott meg a hazai olvasó 1980 első felében a készülődő lengyel viharról saját lapjainak kiküldött tudósítóitól.)

Az újságírók körében folytatott vizsgálatok szerint az olvasó csak nagyon elvont formában él az újságíró tudatában.

A rovatvezető, a szerkesztők a különböző felső szervek elvárásai ennél konkrétabbak. A kommunikátor gyakorlatilag nincs függőségi viszonyban olvasójától, nézőjétől. Presztízse, fizetése, előmenetele nem függ példányszámtól, nézőszámtól vagy a közönség bármilyen más reagálásától, hanem a szakma belső normái szerint mérettetik meg kollégái és felettesei által.

[14] Szekfü András: *A cápa utolsó tangója – Magyar nézők külföldi mozikban.* MR TK, 1983. – Könyvünkben a 234. oldalon táblázat.

Az alulról felfelé irányuló információáramlás tehát a következő szűrési fokozatokon át valósul meg: első szűrő az újságíró problémapercepciója. Második a riportalany elképzelése arról, hogy mit illendő mondani, mi az, ami még kimondható, és miből lehet bármiféle kellemetlensége. Három: mi az, amit ebből a riporter belevesz cikkébe, műsorába. Négy: mit fogad el ebből a felelős szerkesztő. A józan politikus örömmel vegyes gyanakvással olvashatja politikai elvárásainak képmását, de gyanakodhat, hogy vajon a cikkeknek milyen információértékük van? Mennyit közölnek a valóságról, és mennyit a tájékoztatáspolitikáról magáról? Sejtvén, hogy a nyilvános tömegkommunikáció legalábbis kiegészítésre szorul, a politika saját zárt körű információcsatornákat épít ki magának. Érdekes kommunikációpolitikai kérdés, hogy vajon elvileg is szükség van-e ilyen csatornákra (a titkos külügyi és hadi információkon kívül, természetesen), vagy ezek csak a nyilvános rendszer hiányosságai miatt szükségesek, azaz ennek jó funkcionálása esetén minimálisra lennének szoríthatók? Valószínűleg az utóbbiról van szó. A zárt körű információ azonban két okból sem képes hatékonyan korrigálni a nyilvános szféra hiányosságait. Egyrészt, mert – a zárt körűségen belül – rá is érvényesek azok a szűrődési-kiválasztódási hatások, melyeket a nyilvános kommunikációban láthattunk.

G. Gerbner bevezetésében idézett kérdését itt is föltehetjük: hogyan, milyen következményekkel folyik a szükségszerű feldolgozási folyamat? Amíg az alapszervi információkból többlépcsős szerkesztési, kivonatolási, rövidítési, összefoglalási feldolgozással elkészül a néhány oldalas felső szintű hangulatjelentés, törvényszerűen módosul a benne foglalt kiindulási közlendő-tömeg. Kevés szociológiai vizsgálat folyt erről az átalakulásról, de a beszámolók a tartalom szelídüléséről, dekonkretizációjáról tudósítanak.

A zárt körű információk korrekciós funkciójának hatástalanságát még egy okra is visszavezethetjük. A kutatók többsége egyetért abban, hogy a modern tömegkommunikáció hatalmas erővel formálja a világról kialakított képmásunkat. Akár hiszünk neki, akár vitatkozunk vele, *napirendmeghatározó* hatása alól nem vonhatjuk ki magunkat. A lakosság milliói számára válik gondolkodási és beszédtémává az, amit főleg a televízió, de a rádió és a sajtó is kitűz tudatuk faliújságára. Nincs az az elefántcsonttoronyban élő csúcspolitikus, aki ebből teljesen ki tudná vonni magát. A politikai piramison lefelé pedig egyre inkább valószínű, hogy az apparátusok tagjai (minden extrainformáció mellett is) ugyanezt a tömegkommunikációs diétát kapják, mint a lakosság. Az „addig mondták, míg maguk is elhitték" szélsőséges esetére (és következményeire) ismét a lengyel krízis hozható

példaként. De kevésbé szélsőséges formában a jelenleg állandóan velünk van. A paternalista tömegkommunikációval nem az a baj, hogy hazudik, hanem hogy nem mondja ki a lehetőség szerinti teljes igazat. Éppen ezért ritka az olyan ember, aki a nyilvános tömegkommunikáció tartalmait *teljesen* elutasítaná. Erre semmi oka nincsen, hiszen – sokféle összehasonlításban – „nem is olyan rossz", sőt esetenként kifejezetten színvonalas a magyar tájékoztatás. Az inadekvát információval szemben nincs védettség – káros hatása alól az sem mentesül, aki (fent) a bizalmas közleményekkel vagy (lent) többé-kevésbé ellenséges külföldi forrásokkal kísérli meg ellensúlyozni. A *kommunikációs környezet* olyan életszféránk mindannyiunknak, mint halnak a víz: ugyanabban a lében úszunk, és nagy lendülettel is csak pillanatokra tudunk kivágódni felszíne fölé, hogy aztán csobbanva zuhanjunk vissza elemünkbe. A paternalista kommunikációs rendszerben tehát illúziónak bizonyul az az elképzelés, hogy a rendszer korlátaitól tisztségviselőit mentesíteni lehetne.

Alulról, az állampolgár kommunikációs autonómiája felől nézve csak a csonkulás mértéke vitatható, ténye aligha. Gondoljuk végig, mi történik akkor, ha az állampolgár a tömegkommunikációs eszközöket arra kívánná felhasználni, amit félrevezető nevük jelez, azaz kommunikációra? Amíg az állampolgár levélben vagy telefonon kommunikál, addig autonómiáját írás-, illetve beszédkészségének korlátain és a postatitokba vetett bizalmán kívül semmi nem korlátozza. Ha azonban a tömegkommunikációs *eszközök* valamelyikét tekintené saját eszközének, számíthat-e a sajtó, a rádió vagy a televízió postagalamb-szolgálataira? A jelek szerint az állampolgárnak ez eszébe sem jut. Meg se próbálja, hogy polgártársaihoz valamiféle közlendőt a tömegkommunikációs eszközök útján juttasson el. Ha megengedünk magunknak egy kis iróniát, elmondhatjuk: egész Magyarországon csak *kettő* ember van, aki ezt teszi: Südi Bertalan, Jánoshalma, és dr. Del Medico Imre. A sajtó[15], a rádió[16] és a televízió[17,18] levelezési rovataiban feldolgozott levelek konkrét szociológiai vizsgálatai egyformán azt mutatták, hogy az állampolgárok az esetek döntő többségében *nem egymással*, hanem a közlő szervekkel, illetve az államhatalommal akarnak kommunikálni, amikor levelet írnak. (A levelek vagy a műsorra vonatkoznak, esetleg konkrét kérésekkel, vagy az állami és vállalati bürokrácia ellen hívják segítségül a „jó királyként" felfogott és misztikus hatalommal felruházott közlési eszközt.) A kivételek a szabályt erősítik: a *Magyar Nemzet* és az *Élet és Irodalom* színvonalas levelezési rovataiban az értelmiség különféle frakciói üzengetnek egymásnak jobbra és balra, föl és le. Egy hasonló intenzitású *össztársadalmi* kommunikációs folyamat részeként ezt egyértelműen pozitív jelenségként értékelhetnénk, így azonban inkább szelepfunkciót, a következménynélküliség szabadságát kell látnunk benne.

[15] Heleszta Sándor: *A sajtólevelezésről.* Kézirat. 1973.
[16] Pálvölgyi Márta: Levelek a Rádióhoz. MR TK, 1977 (KRK).
[17] Schneider Márta: Levelek a Televízióhoz (bölcsészkari diplomamunka, 1979).
[18] Szekfü András: *Levelek a 66-hoz.* MR TK, 1982. – Könyvünkben a 000. oldalon.

Mint már utaltunk rá, a paternalista kommunikációmodell egyértelműen az 1948–56 közötti korszak öröksége. Jeleztük azt is, hogy tiszta formájában már nem érvényesül. Nem csodálkozunk, ha támogatói között ott találjuk azokat, akiknek politikai reflexeit máig ható módon határozta meg az a korszak, és akik teljes szubjektív jó szándékkal hisznek a paternalista módszerek egyedül üdvözítő voltában. Furcsa módon azonban a paternalista modellnek az utóbbi években támogatói akadnak az „ellenkező" oldalnál is. A reformot támogató és hordozó szakértelmiség körében kialakult egy számbelileg sem jelentéktelen, politikai súlyban pedig egyenesen jelentős réteg, mely mély gyanakvással viseltetik a *nyilvánosság* mechanizmusaival szemben. E réteg képviselői öntudatukat szakértelmükre alapozzák, az ideológiai elkötelezettség, megbízhatóság szempontjai számukra irrelevánsak. (Nem ellenségesek, mint a régi szakértelmiség egy része, hanem egyszerűen közömbösek.) Nem azért támogatják a reformot, mert eszmeileg rokonszenves nekik, hanem mert szakszerűségi alapon az tűnik jelenleg a legjobb megoldásnak. „Most reformmechanizmust készítek, de olyan jó kis hadikommunizmust is tudnék csinálni" – mondta nemrég egy előadásban a réteg egy kiváló és rokonszenves képviselője öniróniával, de azért kicsit komolyan is. E réteg számára a nyilvánosság a fölösleges csinnadrattát jelenti. Aggodalmaikat többnyire külpolitikai hivatkozásokkal támasztják alá („csak ne csapjunk nagy zajt, addig jó, amíg nem figyel ránk senki"), de politikai szempontból is a nyilvánosság mellőzését pártolják. A közvélemény szavától érdemi hozzászólást nem várnak, szakszerűségkultuszuk kizárja, hogy szakmán kívülieket partnernek tekintsenek. Nem érzékelik, hogy szükségük lenne a közvélemény politikai súlyára támogatásként, mivel nem érzékelik, hogy volna a közvéleménynek politikai súlya. A gazdasági válság megnövelte annyira a műszaki és a gazdasági elit szakemberek tekintélyét, hogy elfelejtsék: politikai krízis idején milyen könnyen lehet félreállítani bármely, a társadalmi bázistól elszakadt értelmiségi csoportot, így a neotechnokráciát is. Számukra az az alternatíva,

[19] Lásd (1), 23.

hogy az információpolitika társadalmi ellenőrzése, illetőleg ennek intézményrendszerei megteremtése nélkül „csak" a manipuláció színvonalát változtatnánk az információpolitika kidolgozásával, egyáltalán nem elrettentő, sőt bizonyos értelemben kifejezetten kívánatos.

A neotechnokrata paternalizmus csak kevéssel rokonszenvesebb a régi vágású „agitprop" paternalizmusnál. Nem látom szükségesnek megismételni azokat az érveket, melyek a társadalmi nyilvánosság fontossága mellett szólnak. (A befejező részben amúgy is kitérek egy lehetséges pozitív modell néhány vonására.) Veszélyesnek érzem azt az elvi álláspontot, mely a politikai kompromisszum minden józan közép-európai elme által elfogadott princípiumát kiterjeszti a nyilvánosság és az információ szféráira. Ahogy a két világrendszer békés egymás mellett élése nem zárja ki, sőt feltételezi az ideológiai álláspontok ütköztetését, ugyanúgy elfogadhatatlannak tűnik reálpolitikai exigenciákból a tudattermelés szférájára korlátozó gyakorlatot vezetni be. Ez egyet jelentene egyébként a megkötött kompromisszumok tartalmi kérdéseinek elmosásával, aminek a végén már az a lehetőség áll, hogy elmosódik magának a kompromisszumkötésnek a ténye is, és széles rétegek elhiszik, hogy nem azért vagyunk ott, ahol vagyunk, mert idáig lehetett eljutnunk adott körülmények között, hanem azért, mert tulajdonképpen ide akartunk éppen eljutni, ez a végcél. Szerencsére ilyen szélsőséges formában a veszély csak társadalmunk politikailag kevéssé tudatos rétegeit fenyegeti (bár ez önmagában sem hanyagolható el), viszont ezt az alternatívát is végig kellett gondolni logikus végkifejletéig, hogy a kezdetnél is lássuk, hová vezet.

A reformpárti paternalizmus a kommunikációpolitikában átmeneti jelenség, mind tartalmát, mind pedig időbeli perspektíváját illetően. Azért jött létre, mert a hetvenes évek elejének reformellenes fordulata után a hetvenes évek végén a reformgondolatot a gazdasági válság ugyan visszakényszerítette azokra is, akik azt ellenezték, de a reformpárti erők korántsem kerültek magabiztos pozícióba. Napjaink második reformhullámát ugyanúgy kompromisszumok jellemzik, mint a 15 évvel ezelőtti elsőt, csak éppen részben (nem teljesen) eltérő jellegű kompromisszumok. Ha Berend T. Iván tíz vagy húsz év múlva megírhatja kitűnő könyve[20] folytatását, majd pontosabb ismereteink lehetnek e téren is. Mindkét reformhullámban közös volt az a kompromisszum, hogy a szó legszorosabb értelmében népünk érdekében hozott döntések nem válhattak és nem válhatnak

[20] Berend T. Iván: *Gazdasági átkeresés*, 1956–1965. Bp., 1983. Lásd még Bauer Tamás recenzióját, *Könyvvilág*, 1983. július.

népi döntésekké. Azt a furcsa jelenséget tapasztalhatjuk, hogy a döntések tartalma sokkal radikálisabban változott, mint a döntéshozatal módja. A gazdasági kényszer elég erő ahhoz, hogy a reform irányába mutató döntéseket kényszerítsen ki, de nem elég ahhoz (vagy talán nem következik jellegéből, lényegéből), hogy megváltoztassa a döntéshozatal gyakorlatának évtizedes folyamatosságát. A gyakorlatnak ez a folyamatossága a politikai elit azon rétegének érdekeit fejezi ki, amely (ma már) azt az árat is megfizeti a hatalomban való részvételért, hogy eredeti politikai jelszavaival szembekerüljön – feltéve, ha megmaradnak azok a múltból öröklött politikai mechanizmusok, melyek ezt lehetővé teszik számára. A kommunikációpolitikai paternalizmus ezt a – tartósan bizonyára fenn nem tartható – egyensúlyt fejezi ki napjainkban. Az „agitprop" mechanizmus felvállalja a gazdasági reform jelszavait, és régi módszereivel kitűzi őket a tájékoztatáspolitika faliújságára. Az „áramkörökbe" beáll egy bizonyos – nem alacsony, de nem is magas – „jelszint". De – az elektronikai metaforánál maradva – nem felejthetjük, hogy ez a jelszint nem úgy jött létre, hogy pozitív visszacsatolások révén „megemelkedett", hanem úgy, hogy egy „kapcsolóval" beállították az új szintet. A gazdasági reformmal kapcsolatos tömegkommunikációs közlemények fő jellegzetessége, hogy tagadják és a maguk eszközeivel igyekeznek visszafogni is a reform mozgalom-jellegét.

A magyar tömegkommunikáció reformképe egy olyan reformot mutat, mely tulajdonképpen ugyanolyan hivatalos intézkedés (vagy ilyenek sorozata), mint amilyen hivatalos intézkedés állandóan történik különféle közügyekben. Ennek megfelelően a reform a magyar tömegkommunikációban egy sajátos, fojtogató védelem alatt áll. Vegyük példának a sokat emlegetett vállalkozói szellemet és a kisvállalkozásokat. Mivel ezek egyfelől hivatalos politika rangjára emelkedtek, egyszeriben megszűntek a sajtóban az ellenük irányuló támadások. Pedig nyilvánvaló, hogy a magyar társadalomból nem tűnhettek el egyik percről a másikra azok a rétegek, amelyek évtizedeken át megtöltötték a lapok hasábjait a vállalkozási szellem elleni támadásokkal. (A „0-1" kapcsoló most 1-es állásban van. De nem is 2-esben!) A konzervatívabb rétegek teljes egyetértésben vannak a fent említett reformpárti paternalistákkal abban a tekintetben, hogy „nem-szabad túllihegni" a kisvállalkozásokat, a vállalkozási szellemet, egyáltalán a reformot. A konzervatívabb rétegek ma csak így tudják (tompított formában) megfogalmazni a reformmal szembeni ellenérzéseiket, hogy a reformot „elfogadva" a „túlzások" bírálatába fognak. A reformpárti paternalisták viszont „reálpolitikai" megfontolásokból félnek attól, hogy túl nagy sikerük lesz, és hogy túl nagy zajt csap a reform körül a tömegkommunikáció.

Nem kell túl sok rendszerelméleti ismeret ahhoz, hogy belássuk: a „0-1" típusú szabályozással csak kis lépéseket lehet biztonságosan tenni, nagyobb léptéknél a visszajelzés menet közbeni hiánya még helyesen kitűzött cél esetén is bizonytalanságot okoz. A vállalkozási szemlélet „fojtogató védelme" csak látszólagos védelem, hiszen kiszűri azokat a korrekciós információkat is, melyek az egyszer hozott iránydöntések folyamatos kiigazításához szükségesek. E korrekciós információk híján a mozgás esetleg valóban ellenőrizhetetlenné válik. Például, amikor az első (68-as) reform hasonló védelem alatt állt, a technokrata rétegek kontroll híján olyan jövedelemszabályozási rendszert vezettek be, mely szélsőségeivel kiváló ürügyet adott a reform elleni – akkor sikeres – támadásra. Feltehető, hogy kellő folyamatos visszacsatolás esetén a reformot hordozó menedzserréteg „észreveszi magát". Ha azt a politikai döntést megelőzte volna tényleges népi eszmecsere (aminthogy ugyanúgy nem előzte meg, mint ahogy más reform előtti döntéseket sem előzött meg), ki kellett volna derülnie, hogy milyen rétegérdekeket sért a tervezett szabályozás. Ha pedig az érdekkifejezést érdekérvényesítés is kísérte volna, talán sor se kerül az inkriminált intézkedésre. Az, hogy jelenleg a tömegkommunikációban a vállalkozásokat se zajosan dicsérni nem lehet, sem érdemben vitatni, azt jelenti, hogy minden rokonszenvünk ellenére sem lehetünk biztosak, jó úton haladunk-e. (Például: míg korábban halálos veszélynek nyilvánították a tőkeképződési jelenségeket, ma negligálják ugyanezeket. Az egyetlen közgazdasági kísérlet – Liska Tiboré –, mely megkísérelte a vállalkozásokon belül feloldani a tőkeképződés dilemmáját, és ezáltal megkísérelt a szocialista tradíció felől közeledni a kérdéshez, bohócsipkát kapott jutalmul a neotechnokrata reformerek többségétől.)

A paternalista kommunikációpolitika tehát megfosztja a reformot a vele adekvát kommunikációs rendszertől, ezért hosszú távon összeegyeztethetetlen vele. Mint a konzervatív rétegeknek tett engedmény (vagy másként fogalmazva: mint a visszavonuló konzervativizmus egyik utóvédje) addig lesz még életképes, amíg a reform annyira meg nem erősödik, hogy kibontakozhatnak politikai konzekvenciái.

Egy nem kívánt ellenkező esetben pedig, ha a reformellenes erők ismét visszaszorítják a reformot (amit nem tartunk valószínűnek, de sajnos nincs teljesen kizárva), szintén megszűnik a reformpárti paternalizmus a kommunikációpolitikában, mivel ez esetben a „másik" fél fogja felmondani ezt az átmeneti képződményt. Hogy ez esetben – ti. a reform újabb veresége esetén – milyen kommunikációpolitika felelne meg a közállapotnak, annak kifejtését e sorok írója átengedi arra hivatottabbaknak. A következőkben megkísérlem a reform ma kirajzolható *jövőképének megfelelő kommunikációpolitika* néhány várható elemét megfogalmazni.

V. A reform tömegkommunikációja: a tömegkommunikáció reformja

Az Információtechnológia-információkultúra című vitaanyag maga is a gazdasági reform gondolatkörében mozog, amikor így fogalmaz: „Az információ elérhetővé tételével kapcsolatban a politizáló rendszer (szervezet) egyik alapkérdése, hogy a kollektív rendszerben *az információ célvezérelt központi elosztását* valósítja-e meg, vagy *a piacgazdálkodásba bekapcsolt szabályozásként* kezelje-e, esetleg a két lehetőség valamilyen kombinációját valósítsa-e meg"?![21] Ez a kérdésfelvetés akármennyivel rokonszenvesebb is, mint az agitprop gyakorlat, mely számára az első alternatíva a természetes, számomra hiányosnak tűnik. Hiányossága a koré, mely szülte, az alternatíva ilyetén felvetésében ugyanis világosan tükröződik az a magyar reformer-gondolkodás, mely a tervutasításos rendszer elleni harcában szinte egyetlen eszközként tartja számon a piaci mechanizmusokat. A civil szféra hazai fejletlenségének lenyomata jelentkezik ebben, no meg az, hogy a magyar reformgondolkodástól sose volt idegen a felvilágosult abszolutizmus, a felülről bevezetett reform módszere. Mi hiányzik az alternatívából, mi volt az eredeti háromszög, melynek itt már csak két csúcsa maradt? A harmadik csúcs a civil öntevékenység pólusa lehetne. Ne feledjük: a szocialista munkásmozgalomban nemcsak a végül megvalósult etatista tendenciák voltak jelen, hanem a munkásság önszerveződésének legkülönbözőbb formái is, a szorosan vett gazdasági-politikai szervezkedések mellett kulturális, önművelő, szakmai, egészségügyi és sportszervezetek. Ha pedig a polgári társadalmakat nézzük, ott is megtaláljuk az állambürokrácia és a tőkeviszonyok mellett mint harmadik szervező elvet, az állampolgári öntevékenységet. A fejlett tőkés országok polgárai számtalan egyesületben, social workben, ad-hoc akciókban és mozgalmakban élik politikainak még nem nevezhető, mert földközeli (grassroots) közéletüket. (Mely természetesen minősíthető politikai szempontból *is*, és politikai tényezővé *is* válhat, szervező elve azonban nem a szorosan vett politika, hanem a helyi közélet.)

[21] Lásd (1.) 46.

A civil öntevékenység pólusa alapvetően abban különbözik a másik kettőtől, és korrekciós funkciója is azon alapul, hogy *nem elidegenedett*. Az állampolgárok mindennapi életével való teljes összefonódottsága, gyakran beleragadása ebbe a szférába szinte per definitionem biztosítja számára az el-nem-idegenedett jelleget. Az elidegenedést itt értékmentesen használjuk, azaz: tudjuk, hogy bizonyos magas szintű szervezési funkciók mind a politikában, mind a gazdaságban szükségszerűen termelik ki az elidegenedést (a külsővé, idegenné válást az állampolgár szempontjából). Tudjuk azt is, hogy a nem elidegenedett szféra igen gyakran a nevetségesség határáig partikuláris, kicsinyes, földhözragadt stb.

Ezt a jellegét a szépirodalom számos alkotásban elemezte, általában a szeretetteljes irónia közegében mutatva fel sajátosságait.

A három pólust tehát egymással szoros kapcsolatban képzelhetjük el, és minden valóságos társadalmi megmozdulás e három pólus erőterében helyezkedik el valahol, gyakran el-elmozdulva egyik vagy másik vonzerő irányában. Mivel minden valóságos társadalmi megmozdulás mögött tényleges érdekek és feszültségek vannak, mindhárom pólus számot tarthat rájuk. Fiktív példánk legyen egy állatvédő egyesület. A valóságos feszültség: az állatok helyzetének problémái (hadd ne soroljuk fel ezeket). Az állatok problémái érzelmileg érintik az embereket, erkölcsi kötelességként élik át a cselekvés szükségességét, kilépnek passzivitásukból, és akcióba fognak. A probléma és a lehetséges megoldások *a civil öntevékenység* formáját sugallják. De: az állatvédő egyesület is kommercializálódhat. Lehetnek érvek amellett, hogy ezt nem (ezt sem) kell ingyen csinálni. Létesítsünk állatmegőrzőt, ahol pénzért vigyázunk a nyaralók otthonhagyott állataira stb. És politizálódhat is az állatvédelem: bekapcsolódhat a környezetvédők, sőt a zöld pártok mozgalmába, országos politikai tényezővé válhat. Vagy az állam ráteheti kezét, közpénzekből finanszírozhatja, tisztviselőket nevezhet ki élére, kiépítheti a sintérhálózatot. (Mindkét esetben egyben el is idegenedik.)

Sok érv szól amellett, hogy a három pólusnak valamiféle egyensúlya kívánatos, hogy konkurenciájuk szerencsés esetben munkamegosztássá és kooperációvá is válhat – dinamikájuk, egymással való ütközésük azonban ugyanúgy feltétele az egészséges társadalomnak.

Ha a célvezérelt, központi elosztást politikai jellegű szabályozásnak tekintjük, a piaci viszonyokat a par excellence gazdasági szabályozásnak, akkor a civil öntevékenység – ezekkel szemben – etikai szabályozást jelent a társadalomban. (A szociológia más, ezeket átmetsző szabályozásokat is ismer, például a vallási és jogi szabályozásokat – a társadalmi szabályozások tehát nem egymást kizáró, hanem kifejezetten kiegészítő jellegűek.)

Mindezek előrebocsátására azért volt szükség, hogy megértsük a reform tömegkommunikációjának, a tömegkommunikáció reformjának ezt a paradoxonát, hogy a *kommunikációpolitika feladata*, ha a reformmal adekvát kíván lenni, *nem elsősorban a gazdasági szféra és a gazdasági vállalkozásjelleg erősítése a tömegkommunikációban, hanem a civil öntevékenységé.*

Kelet-Európában illúzió és naivitás volna reálpolitikai programként követelni, hogy az állam vonuljon ki a tömegkommunikációból. Nem fog. Nem olyanok a külpolitikai és belpolitikai erőviszonyok, és – ez sem lényegtelen! – nem olyanok a hagyományok, a politikai-közéleti reflexek sem, hogy ez lehetővé válna. Az állampolgári demokratikus hagyományok gyengesége miatt az állampolgári szféra hazánkban nem szerveződött igazán sosem politikai-közéleti tényezővé. Ezért, amikor a hetvenes években széles körű igényként vetődött fel a túlcentralizált társadalmi szerkezet megváltoztatása, senkinek sem juthatott eszébe (mint ahogy Franciaországban például eszébe juthatott!), hogy ezt állampolgári megmozdulások sorozatával próbálja elérni. Teljesen nyilvánvaló volt, hogy a gazdasági (és szerényebb mértékben a művészeti, ezen belül irodalmi és filmművészeti) szféra lehet a változás motorja. Ott halmozódtak fel a legkézzelfoghatóbban a feszültségek, és ott nyílt lehetőség olyan változtatásokra, melyek – ha nem is mentek simán, lásd Berend könyvét – végül is nem ütköztek falba sem. A magyar reformnak azóta is megvan az a hibája, hogy – furcsa ezt leírni – gazdaságcentrikus...

Politikacentrikus nyilván nem lehet, hiszen nem érdemes a macskát hátulról előre simogatni. (Ugyanakkor ma már az is közhely, hogy a politikai reformok túlzott elhanyagolása hozzájárult a gazdasági reform időleges bukásához.) A baj inkább ott van, hogy nem politikacentrikus, de nem is „életmód centrikus"... Miközben – gazdaságcentrikus lévén - őszinte jó szándékkal igyekszik megteremteni az áruk és szolgáltatások bőségét, nem vesz tudomást arról, hogy az emberi *élet minőségéhez* árukkal és szolgáltatásokkal ki nem elégíthető szükségletek is hozzátartoznak. (Sőt az árutermelés gyakran veszélyezteti is e szükségletek kielégítését.) Mivel a korábban elemzett három pólus közül Magyarországon hagyományosan a civil öntevékenység a leggyengébb, azaz éppen az, mely az erők játékában az élet minőségének képviseletét volna hivatott hordozni, az életmódprobléma nem vált igazán hatékony közéleti tényezővé. A művészet és néhány társadalomtudomány (szociológia, pszichológia) vált a probléma felvetésének színterévé, és ennek nyomán a nyolcvanas évek közepére-végére

prognosztizálható, hogy az életminőség-életmód problémakör közéleti erővé válik. Remélhető, hogy ez egybe fog esni a civil öntevékenységi szféra szintén folyamatban levő megerősödésével. Ismét szeretném hangsúlyozni: nem a hagyományos politikai és a reformergazdasági szférák rovására, hanem azokat kiegészítve, mintegy betöltve a struktúra jelenleg gyengén töltött, szinte üres pozícióját.

A tömegkommunikáció kikerülhetetlen reformjának motorja ugyanúgy a gazdasági szféra lesz, mint ahogy a politika lassan mozduló reformját is évtized(ek)kel előzte meg a gazdasági reform. Már jelenlegi tömegkommunikációs struktúránk pozitív vonásainak jelentős része is a reformfolyamatnak (és áttételes kisugárzásának) köszönhető. A reformmal egyidős a gazdasági szféra zárt terjesztésű fóruma, a *Világgazdaság*, és nagyjából a reform második hullámával egyidős a *Heti Világgazdaság*. Mi sem jelzi jobban a gazdasági reformszemlélet tömegkommunikációs vetületének kettősségét, mint a *Heti Világgazdaság* és az *Interpress Magazin*. A *HVG* a színvonalas, progresszív publicisztika diadala, feltűnő közönségsikerrel. Az *IPM* viszont a kommerciális szemlélet áttörését testesíti meg a magyar sajtóban. (Az áttöréshez páncél is kellett – ezt a Nemzetközi Újságíró Szövetség szolgáltatta...[22]) Az *IPM* is nagy közönségsiker eget ostromló árai ellenére. Az úgynevezett színvonaltalanságot is bizonyos magas szakmai színvonalon prezentálja, sikere tehát megérdemelt.

A tömegkommunikációban a reformtól tehát *HVG*-ket és *IPM*-eket várhatunk, azaz a reformnak elkötelezett elitlapokat, és piaci sikert jelentő kommerszlapokat. (A rádióban és a televízióban is megtaláljuk ezek megfelelőit, bár ott a nagyfokú centralizáltság miatt ritkább a markáns profil a trösztökön belül.)

A civil öntevékenységi szféra vajmi keveset kapott a reformtól a tömegkommunikációban. A mindennapiság akkor és annyiban kapott fórumot, amennyiben kommerciálisan kiaknázható volt (szabadidő magazinok). Pedig más országok tapasztalataiból köztudott, hogy az állampolgári kezdeményezések kommunikációja nem szervezhető meg adekvát módon, ha egy más elv (a piaci), alapjaira helyeződik. A magyar sajtóigazgatás bozótján a *HVG* vagy az *IPM* még át tudott törni. De a mozgáskorlátozottak lapjának már rögösebb útja volt (végül is egy szövetkezeti híradó tojásából bújt ki nagy nehezen). A nyomtatott sajtónál ez esetben az elektronikus sajtó könnyebben nyitott kiskapukat. Szerényen és feltűnés nélkül vált a civil öntevékenység fórumává az Ablak című tévéműsor. Egy szűk, de exponált

[22] Horváth G. Tamás: *Az Interpress Magazin és az Alfa c. folyóiratok létrejötte.* MR TK, 1980.

részterületen bizonyította be az állampolgári akciók jogosultságát Ráday Mihály városvédő tévéműsora. A rádióban is szerényen, de következetesen folyik a szolgáltató műsorok fejlesztése – ezeknél azonban az öntevékenységi szemlélet erős paternalisztikus elemekkel keveredik. Bár tömeges és kommunikáció, de (vagy éppen ezért?) nem tömegkommunikáció a CB-rádiózás. Puszta léte is a civil öntevékenység megnyilvánulása, funkciói között a gazdasági és a nem gazdasági (pl. közösségi, humanitárius, hobbi) jellegűek egyaránt megtalálhatók. Pedig nemcsak a civil öntevékenységnek volna szüksége kommunikációs és tömegkommunikációs fórumokra.

A magyar tömegkommunikációnak (és általában a kommunikációs rendszernek) *még ennél is nagyobb szüksége volna a civil öntevékenységre.*

Feltéve, hogy a tömegkommunikáció szervezeti reformjai során enyhül az „információs hiánygazdaság" (lásd korábban) feszültsége, *a civil öntevékenységi szféra* válhatna a tömegkommunikáció pozitív értelemben vett *hátteriparává.*

A civil öntevékenységi szférában válik lehetővé, hogy az információtermelő állampolgár meghaladja saját partikularitását, anélkül azonban, hogy azonnal átlépné az elidegenedett szférákba. Köznapibb módon fogalmazva: igen sok újságolvasó ember játszik a gondolattal, hogy „beírjon" az újságnak. Akár magában a lapban ingerli fel valami, akár a saját kis világában talál megírni valót. Döntő többségüket azonban valami meghatározatlan rossz érzés visszatartja attól, hogy tényleg leüljenek az írógéphez. Ha megkérdeznénk, miért nem írták meg végül is, amit akartak, olyan válaszokat kapnánk, hogy úgysem érdemes, nem is közölnék, ha közölnék, akkor se történne semmi, és „így" tulajdonképpen csak nevetségessé lehet válni. Talán még olyan is akadna, aki következményektől fél. A gazdasági szféra információáramlásának bizonyos felszabadulásáról tanúskodik, hogy ugyanez az állampolgár sokkal magabiztosabban ül az írógéphez, ha valamely gazdasági egység érdeke forog kockán – legyen az vállalat, szövetkezet vagy kisvállalkozás. Tovább tágulna a megszólalók köre, ha kiépülnének a civil szféra (nálunk részben mindig is hiányzó, részben dogmatikus túlbuzgósággal szétvert) közösségi intézményei – egyesületek, körök, ügyekhez kötődő állampolgári ad hoc bizottságok, civil kezdeményezések. (Erről részletesebben lásd Hankiss Elemér tanulmányát.[23] Rendkívül fontos mozzanata minden ilyen laikus megszólalásnak, hogy az illető nem „kívülről" szól hozzá a kérdéshez, hanem ott van, és ott is marad abban a körben,

[23] Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák – Diagnózisok.* Bp., 1983.

melyről nyilatkozik. Így az érdek-képviseleti mechanizmus teljesen közvetlen formában valósul meg, a közlő az érintett közösségnek *felelőse marad*, napról napra szembe kell néznie a többiekkel, vállalva, amit írt. (Eltérően a hivatalos újságírótól, aki nem felelős riportalanyainak, akár ott jár és „visszamegy, ahonnan jött" és akit függőségei saját felsőbbségéhez kötnek.)

A jelen tanulmány szakember-olvasói között (legyenek bár műszaki, közgazdasági, társadalomtudományi vagy kommunikátor-szakemberek) bizonyára sokan vannak, akiket nem lelkesít különösebben a dilettáns részvételnek ez a megjósolt fellendülése. Megértem, hogy nehéz a *mai tapasztalatok* (a ma tömegkommunikációjában szóhoz engedett dilettánsok, valamint exhibicionista önjelöltek) ismeretében különösebb örömmel nézni a laikus részvétel növekedése elé. Ismét hangsúlyoznom kell tehát, hogy a fentebb leírt laikus részvételnek minőségileg különböznie kell a mai szerény kezdeményektől, és hogy ennek csak az lehet a biztosítéka, ha kiépülnek a civil szféra ma hiányzó intézményei, az állampolgári autonómiák. De van a laikus részvételnek egy olyan határesete is, amely éppen a *szakszerűség* szférájában hozhatna minőségi változást a tömegkommunikációban – érdemes tehát egy kissé részletesebben kitérni rá.

A *független szakértők* (és szakértői intézmények) *információtermelő* tevékenységéről van szó. Szakmailag vegyes összetételű társaságokban többször lehettem már tanúja olyan vitáknak, ahol a következő konfrontáció alakult ki: A jelen lévő újságíró, rádiós vagy tévés szerkesztő, esetleg filmes vendégek riasztó történeteket adtak elő arról, hogy cikküket, műsorukat, filmjüket hogyan herélte ki a felső szintű beavatkozás, hogy milyen apróságokért, félmondatokért, snittekért kellett – hol győztes, hogy vesztes – csatákat vívniuk, hogy hány izgalmas témájukat dobta vissza már az indulás pillanatában a szerkesztő, főszerkesztő, stúdióvezető. (Hozzátehették volna azt is, hogy az így kialakuló öncenzúra miatt hány értékes témát fel se vetettek már, hány kényesebb megközelítésmóddal meg se próbálkoztak.) A közgazdász, műszaki vagy orvos vendégek általában egyetértettek azzal, hogy szomorú és káros az információk ilyenfajta megcsonkítása, és a maguk szakmájának belső információáramlásából számos hasonló példát említettek. Azonban egy idő után felvetették a kérdést: vajon ha egy jó tündér hirtelen eltörölné a magyar tömegkommunikációt megkötő összes, időben is változó tilalmakat – lényegesen javulna-e újságjaink, rádiónk-tévénk, filmjeink színvonala? Bizonyára lenne javulás, abban mindenki egyetértett. De ha a jó tündér csak az újságírók fölé terjesztené ki védőszárnyait (azaz, fogalmazom meg én a jelen tanulmány gondolatmenetében a társadalom információtermelő és továbbító, feldolgozó folyamatait egyébként érintetlenül hagyva) a javulás nem lenne se jelentős, se tartós. Visszatérve a tanulmány elejének témaköréhez (Kossuth Lajos vs. George Gerbner), hiába lenne „szabad a sajtó", ha változatlan körülmények között folyna az információk megtermelése és feldolgozása.

Magyarország méreteiből, lakosságszámából is következik, hogy az országot át- meg átszövik a függőségi viszonyok, oldalági kiszolgáltatottságok. Az ágazati minisztériumok rendszere pedig intézményesítette, hogy egy-egy szakma „tudástermelő" intézetei nemcsak munkakapcsolatban és pénzügyi ráutaltságban vannak a szakma egészével, hanem ráadásul hivatali függőségben is az illető minisztériumtól. Az akadémiai kutatóintézetek hálózata ezt a helyzetet bizonyos fokig enyhíti, azonban minél távolabb kerülünk az alapkutatásoktól és az elfogadott, hagyományos tudományoktól, annál kevesebb az akadémiai (tehát nem ágazati alárendeltségű) kutatóhely. A sajtó, még a szaksajtó is, ritkán a tudástermelés fóruma. Sokkal inkább a már (valahol, valamilyen intézményes vagy magánkeretek között) megtermelt információt továbbítja, dolgozza fel, erősíti fel, népszerűsíti. A függőségi helyzetben megtermelt információ olyan információ, melynek „előjele" van. Rányomja bélyegét az az intézmény, melynek keretei közt létrejött. Minél inkább közeledünk a *döntés-előkészítésben* felhasználható információ köréhez, ez annál inkább így van. Aki a magyar (nem csak tömeg-) kommunikációs rendszerben áramló információkból döntésre akar jutni, kénytelen valamilyen, többnyire intuitív módon figyelembe venni a kapható információk említett „előjeleit", és valamiféle faktorokkal korrigálni a kapott tudást. Nagyon kevés Magyarországon a *valóban független szakértői testület*, mely – legalábbis tendenciájában – „előjel nélküli" információkkal segítené a társadalmi döntések előkészítését. Esőben-napsütésben, akkor is, ha szívesen hallják, és akkor is, ha nem... Legyen szabad a fentieket néhány gyakorlati példával érzékeltetnem.

A World Communication Yeart (melyet hazánkban árulkodó módon Hírközlési világévnek fordított a Posta, a helyes Kommunikációs világév helyett) az ENSZ azzal a céllal hirdette meg, hogy felhívja tagállamait nemzeti kommunikációs politikájuk átgondolására. Hazánkban az ágazati elv alapján nem egy független szerv (bizottság?) lett a világév gazdája, hanem a *Posta*. Ennek következtében a világév eddig egyetlen jelentősebb publikációja a *Posta* című belső terjesztésű szaklap különszáma lett, amely magas szakmai színvonalon mutatta be a Magyar Posta tevékenységét ez alkalomból. Két alapvető jellemzőjét emelném ki ennek a különszámnak.

1. A különszám a kommunikáció – de nevezhetjük akár hírközlésnek is – problémáit alapvetően ott fedezte fel, ahol ezek a *posta szempontjából* problémaként vetődnek fel. Ez nem jogosulatlan és egyáltalán nem szakszerűtlen szempont. Csak éppen rányomja bélyegét az intézmény önszemléletére. A világév alkalmából viszont éppen arra lett volna szükség, hogy meghaladjuk a problémák „postai" (azaz belső) megközelítését, és valamiféle tágabb, össztársadalmi-állampolgári perspektívából vessük fel a kommunikáció (és ezen belül a posta) problémáit. *Nem is várható el* semmilyen intézménytől, hogy képes legyen magát, saját gyakorlatán kívül kerekedve, ennyire elfogulatlanul szemlélni. Münchhausen báró még ki tudta húzni magát a mocsárból saját hajánál fogva, másoknak ez ritkán sikerül.

(2) A fontos kérdések definícióját tehát a postai szemlélet határozta meg. Amit e témákról mondani akartak és tudtak, az pedig (természetesen?) az apologetika, a mundér becsületének védelme. Ismét nem várhatjuk el ennek ellenkezőjét. Az események ilyen alakulásában nem a Posta hibáztatható, mely még ilyen körülmények között is informatív (bár nem kritikai szemléletű) anyagot bocsátott közre, hanem az a struktúra, melyben *nem gyakorlat* ilyen (és ennél sokkal nagyobb gyakorlati jelentőségű egyéb) esetekben a független szakértői testületek létrehozása, illetve megkeresése.

A Világév kétharmadánál járva, nyugodtan elmondhatjuk már, hogy ez a Világév nem/sem lett ügy Magyarországon. Olyan fejlettek lennének kommunikációs infrastruktúráink? Tudjuk, hogy éppen ellenkezőleg. Vagy netán éppen a helyzet súlyossága, a problémák kényessége miatt hírzárlatot rendeltek volna el ebben a témakörben?

Ilyenről sincs tudomásunk. Nem kell hírzárlat ahhoz, hogy a magyar sajtóban egy milliókat érintő, de szakmai információkat is igénylő téma kívül rekedjen a közlési eszközökön. Hol van olyan újságíró, aki jó lélekkel elmondhatná magáról, hogy (jól) *informált* a Posta működésének problémáiról? Az újságíróktól ez így nem is várható el.

Elvárható volna viszont, hogy legyenek szakképzett és megbízható információforrásaik, informátoraik. Ennek lehetnének nyilvános, legális intézményei: a már hiányolt független szakértői intézetek. (Nézzük csak meg, hogy hány országban működnek úgynevezett „think tank" jellegű intézmények. Ha a világsajtó színvonalas lapjait olvassuk, feltűnik, hányszor hivatkoznak független békekutató vagy fegyverzetkutató, számítástechnikai vagy mezőgazdasági és százféle más intézetre, adatbankra.) Ilyen független intézet ma Magyarországon postai vonatkozásban nem létezik. A Magyar Postáról az újságíró bármiféle érdemi és publikálható információt csak a Magyar Postától szerezhet be. A kígyó tehát beleharap saját farkába. Nyilvános és legális források híján (ismét lásd kis ország...) az újságíró mozgósíthatja személyes ismeretségeit, és az információt megszerezheti „informális" csatornákon. Ennek azonban az erkölcsi és jogi buktatók mellett gyakorlati problémái vannak. A fülbe súgott információért a forrás nem vállal(hat) nyilvánosan felelősséget. Egyes esetekben az így szerzett információ lehet igen hasznos, megbízható (sőt: megbízhatóbb, mint a nyilvános), mégsem lehet egy kommunikációs rendszert (mint társadalmi korrekciós mechanizmust) ilyen információátadási módokra építeni. Ráadásul: fülbesúgott információt is csak az érintett szerv dolgozóitól (példánk esetében a postaiaktól) lehet szerezni. Mi garantálja, hogy a magáninformátor nincs ugyanannyira beleragadva intézményének szemléletébe, mint hivatalosan nyilatkozó főnöke? (A világévről való írás dilemmáit a sorok írója mint felkért szerző személyesen is átélte – lásd[24]. Nem jobb az újságíró helyzete akkor sem, ha a MÁV-ról, az egészségügyről vagy éppen a filmforgalmazásról kíván *szakszerű* (vagy legalábbis szakmailag nem kifogásolható) információt közvetíteni.

Néhány szót a független információtermelő szférával szembeni várható ellenvetésekhez. A vulgármarxista publicisztikából ismerős az az ellenérv, hogy a tőkés társadalmak „úgynevezett független" intézetei egyáltalán nem függetlenek a nagytőkétől, a kormányzattól, a fegyverkezési lobbitól stb. Valóban, vannak intézetek, amelyekre ez igaz, de akkor nem ugyanarról beszélünk. Én azokra az intézetekre gondolok, melyeknek „az az üzlet", ha ténylegesen (az emberileg lehetséges határig) függetlenek minden információt torzító befolyástól. Nem valamiféle idealizációról van tehát szó, ezek az intézetek nem erkölcsi okokból és nem anyagi érdekeik ellenére őrzik függetlenségüket. Az ő árujuk specialitása az említett függetlenség, és ezt ugyanúgy őrzik, mint bármely más cég a saját árujának kelendőségét biztosító sajátosságot. Tegyük fel, hogy egy számítástechnikai konzultációs céget lefizet az IBM, a szakma multinacionális monopolista fekete báránya. A cég ettől kezdve olyan információkat terjeszt, melyek az IBM szemléletét, érdekeit stb. tükrözik. Ideig-óráig az elképzelhető, de valószínűleg nagyon hamar lelepleződik a szakértő megrendelők előtt. (Nem utolsósorban azért is, mert képzeletbeli cégünk nem az egyetlen független számítástechnikai konzultációs cég a piacon!) Ha nyilvánvalóvá válnak egy cég ilyenféle kapcsolatai, per definitionem megszűnik független forrás lenni, azaz magát golyózza ki a klubból, önmaga kérdőjelezi meg saját létalapját. Nincs tehát sok értelme a független információtermelők

[24] Szekfü András: Hírközlési Világév – magyar gondok. *Figyelő*, 1983. június 23.

függetlenségét valamiféle globális gyanakvással eleve kétségbe vonni. Sokkal izgalmasabb lenne *megvizsgálni: milyen társadalmi feltételek között válik lehetővé és jövedelmezővé független információterméléssel foglalkozni!?* (Ebből a szempontból érdemes lenne elemezni hazánkban a népi ellenőrzés intézményrendszerét. Létrehozása mögött feltehetően a tárgyilagos információk iránti szükséglet jó szándéka állott. Részletes információk híján nincs módomban tevékenységüket minősíteni, de az intézmény össztársadalmi súlyából – illetve annak hiányából – azt a következtetést kell levonnom, hogy kitűzött célt csak igen korlátozott mértékben tudhatták megvalósítani.)

A másik várható ideologikus ellenvetés, hogy *nem létezhet* független információgyűjtés, valakinek az érdekei mindig belejátszanak, nincs pártatlanság, nincs elkötelezetlenség, aki pártatlan, az végső soron „ellenünk" pártos. Kimondva vagy kimondatlanul úgy vélik, hogy ha valami független az állami és pártirányítástól, az előbb-utóbb egyben ellenséges fórummá is válik. Ez a vélemény szintén a függetlenség itt alkalmazott fogalmának félreértéséből, illetve félreértelmezéséből meríti érveit. Magyarországon a független információtermelők ugyanúgy a szocialista megrendelő érdekeit szolgálnák, mint ahogy a polgári társadalmakban a polgári megrendelőkét.

A tőkés rendszerekben a független információtermelés szférája két okból (és ezért kétféle típusú keretben) jön létre. Először, mert a rendszernek magának szüksége van olyan információkra, melyet nem torzítanak el az egyes al-rendszerek (érdekcsoportok, lobbik, monopóliumok stb.) partikuláris érdekei. Ilyen elven szerződött néhány nagy és ismert think tank. Másrészt létrejön független információs szféra a civil öntevékenység keretében is. Gyakran abból ki is nőve és intézményesülve. Ennek talán legjobb példája Ralph Nader fogyasztói érdekvédelmi kampánya, mely ma már régen túlnőtt az egyetlen hóbortos megszállott magánkezdeményezésén. A függetlenség ez esetben nagyon konkrét irányt fejezett ki: az ipartól (például a nagy autóipari trösztöktől) volt független Nader, és a fogyasztóktól volt függő, azaz velük vállalt függőségi viszonyt. Az ő érdekeit képviselte.

Magyarországon is jelen van ez a kétféle irány, a mögöttük húzódó kétféle, egyaránt létező és jogos szükséglettel. Bizonyos értelemben a jelen tanulmányt megrendelő OMFB különféle programjai, jelentései, vitái – szerintem kezdeti formában, de felismerhetően – tartalmazzák az első alternatívát, a kormányzat számára dolgozó think tank lehetőségét. A munkabizottságok ad hoc jellege azonban sok esetben kérdésessé teszi a folyamatosságot és hatékonyságot. Ráadásul az OMFB is olyan nagyvállalkozóhoz hasonlítható, akinek nincs meg a háttéripara. Mivel kisebb független intézetek, sőt független szakértő személyek híján az OMFB gyakorlatilag csak az ipar részérdekeinek alárendelt szakértőkkel dolgoztathat, anyagai vagy kompromisszumos jellegű anyagok is zárt körűek, a publikációk sok esetben további szelídítésen mennek át. Hatékonyságuk a társadalmi nyilvánosságban ezért fellelhetően kisebb, mint amit a beléjük fektetett szellemi energia indokolna. Az OMFB vitáinak meghívóján olvasható kitétel egyszerre tükrözi a létező törekvést a függetlenségre és ennek korlátozott (helyenként illuzórikus) voltát:

„Tájékoztatom, hogy a Minisztertanács 1045/1978. (XII. 30.) sz. határozata szerint a meghívottak a szakmai vitán *nem felügyeleti hatóságuk, illetve munkahelyük képviselőjeként vesznek részt* – hanem mint a téma szakértői –, legjobb tudásuk és tudományos meggyőződésük szerint egyéni véleményüket nyilvánítják." (Kiemelés Sz. A.) Értékelve a felhívásban megnyilatkozó szándékot és azt a (csekély) védelmet is, melyet a fenti kitétel a főhatóságuk-munkahelyük érdekeivel ellentétesen (de lelkiismeretükkel egyezően) nyilatkozóknak nyújt, legyen mégis szabad tisztelettel kérdőjelet tenni a viták szeplőtelen fogantatása mellé. Még csak marxistának se kell lenni ahhoz, hogy feltételezzük: nehéz lehet bárkinek egy vita erejéig függetlenednie valóságos társadalmi kapcsolatainak nagy részétől (melyekbe a vita után vissza kell térnie), és esetleg e kapcsolatokban realizálódó érdekeivel ellentétesen eljárnia. Feltehető, hogy a megoldást abban az irányban kellene keresni, hogy legyenek olyan szakértők, akiknek azt tesszük érdekévé (és nem csak *feladatává, egy délutánra!*), hogy folyamatosan felügyeleti Hatóságuk, általában a Hatóság véleményétől függetlenül, mint a téma szakértői, legjobb tudásuk és tudományos meggyőződésük szerint nyilvánítsák véleményüket.

A másik típusú független szervezetek csírái is megtalálhatók Magyarországon. Ilyenek a különféle fogyasztói érdekképviseletek (legújabban a Fogyasztók Tanácsa), a kiváló áruk fóruma, a különféle minőség-ellenőrző intézetek/összes problémájukkal együtt).

E szervezetek közös baja, hogy nem mozgalmi úton, civil öntevékenységből jöttek létre, és tevékenységükben is az állami-hivatali elem dominál. Így munkájuk kétségtelen gyakorlati haszna ellenére jelentőségük az itt tárgyalt téma szempontjából a lehetségesnél kisebb. De ebbe a kategóriába sorolnám az olyan, szintén a fent tisztázott értelemben független egyesületeket, mint a mozgássérülteké. A társadalmunkban ható ellenerők mértékére jellemző, hogy a népművelők egyesülete például évek óta kép-

telen a fenti függetlenségre szert tenni (konfliktusaik jelentős része e körül forog), a kisvállalkozók érdekképviseleteinek egyesületi kérelmét pedig épp a minap utasította el, nagyon is átlátszó jogi érveléssel (nem kétséges, hogy milyen valóságos nyomások hatására) a bíróság. A kiválasztott példákkal talán sikerült érzékeltetnem, hogy a látszólagos távolságok ellenére strukturális összetartozás van a gazdasági szféra és a civil öntevékenységi szféra témánkkal kapcsolatos vonatkozásai között.

Mielőtt a magyar tömegkommunikáció kívánatos reformjának további kérdéseire térnék, az eddig írtakat a következőképpen foglalom össze: A sajtószabadság nemes és elvont követelményének zászlóra tűzése nemcsak reálpolitikailag lenne kevéssé célravezető, hanem azért is, mert kiragadna egy (ugyan alapvetően szükséges, de semmiképpen sem elégséges) feltételt a jól működő társadalmi kommunikáció feltételrendszeréből. Célszerűbbnek és gyakorlatiasabbnak látszik az információtermelés, -feldolgozás és -továbbítás más feltételeit reformálni, és esetleg az eredményként létrejövő állapotot minősíteni a szabadság dimenziójában. A reformmal adekvát magyar kommunikációpolitikának arra kellene irányulnia, hogy a kommunikációban (is) jöjjön létre a politikai és a gazdasági mellett a civil öntevékenységi szféra. E három pólus együtt alkothat olyan konfliktusos, de szerves egységet, mely a magyar politikai rendszer stabilitását az érdekképviselet és érdekérvényesítés útján, de végső soron *konszenzusteremtéssel* biztosíthatja. Az információtermelésben a civil öntevékenységi szféra két fő módon vesz részt: mint el nem idegenedett információk állandó forrása és mint a független információtermelés (egyénektől csoportokon át specializált intézetekig terjedő rendszerének) egyik hordozója.

Csak a fenti információtermelési háttér megteremtésével párhuzamosan van bármiféle értelme a magyar tömegkommunikáció strukturális reformjáról beszélni. Nem kívánok olyan alternatívákat megfogalmazni, melyeknek „csúcsa" az, hogy egyesüljön-e újra a Rádió és a Televízió, vagy maradjanak külön. (Szétválásuk a hetvenes évek elején csak belső hatalmi harcok eredménye volt, semmiféle valóságos társadalompolitikai haszonnal nem járt.) A kérdés csak úgy vethető fel, hogy a reform folytatódása esetén a század hátralevő éveiben milyen tömegkommunikációs rendszer felel meg a társadalom szükségleteinek?

A kérdésre a választ egy szóba is lehet sűríteni-egyszerűsíteni. Ez a szó: decentralizált. A jelenleginél sokkal decentralizáltabb tömegkommunikációs struktúra szükséges a jövőben. Ezen a ponton azonban külön kell tárgyalni a nyomtatott sajtót és a rádiót-televíziót, mivel centralizáltságuk jellege eltérő.

A nyomtatott sajtóban egy tulajdonképpen decentralizált eszközrendszer folyamatos és erőszakos összetartásáról van szó. Mivel a sajtóigazgatás nem látja biztosítottnak, hogy a lapok a létező szabályozók révén kövessék a kívánatos vonalat a példányszámtól és formátumtól kezdve a személyi és tartalmi kérdésekig, ezért minden apróságba beavatkozik, mindent új és külön engedélyezési eljáráshoz köt. A sajtóstruktúráról három évvel ezelőtt módom volt egy illetékes bizottság számára részletes anyagot írni,[25] ahhoz különösebb hozzátennivalóm nincsen, hacsak az nem, hogy változás azóta nem történt, ezért nincs mit hozzátenni. Kiegészítik viszont az ott írtakat a jelen tanulmány fejtegetései az információs háttériparról. Következtetésem az volt, és ma is az, hogy a sajtóigazgatást egyszerűsíteni kell, és nyitottabbá kell tenni. A lapokat pedig a jelenleginél kisebb hivatali és nagyobb közönségfüggőség állapotába szükséges hozni, alapvetően azzal, hogy csökkenteni kell, sőt lehetőség szerint meg kell szüntetni költségeik állami dotációját. Mindez azonban csak akkor eredményezhet a jelenleginél színesebb és funkcionálisabb sajtót, ha a lapindítást a gyakorlatban lényegesen megkönnyítik, tehát lesz miből szelektálni a közönségnek. Igyekeztem kimutatni, hogy a lapok „nagy száma" csak látszólagos, hogy a papírkorlátozások nem szolgálták és nem is szolgálhatják a papírtakarékosságot, hogy a központi intézkedésekkel tömegesen megszüntetett lapok helyére több új lap kerül, azaz hogy végső soron az adminisztratív beavatkozás rendszere a sajtóban (is) csak az igazgatási szféra hatalmát demonstrálja, és érdekeit védi, a társadalmi célok vonatkozásában viszont nem hatékony, sőt időnként kontraszelektív. A gazdasági reformintézkedések analógiájára számos reformintézkedést lehetne és kellene tenni a sajtóban is.

A rádió és a televízió centralizáltsága a sajtóénál sokkal direktebb és hatékonyabb, hiszen az intézmény teljes struktúrájában realizálódik. A helyzet szélsőséges voltát mi sem jelzi jobban, mint hogy hazánkban nincs helyi rádió vagy helyi televízió, csak a központi rádiónak és tévének vannak helyi stúdiói. Külön is ki kell emelni, hogy a rádió és a televízió hazánkban abszolút állami intézmények, a szó jó és rossz értelmében egyaránt, ami különösen akkor válik feltűnővé, ha összevetjük őket a jogilag szintén „állami" hetilapokkal vagy folyóiratokkal.

A Magyar Rádió és a Magyar Televízió (a ritkábban emlegetett Magyar Távirati Irodával együtt) az ország tömegkommunikációjának hatalmas trösztjei. Tröszt jellegükön eddig nemigen tudtak és nem is akartak változ-

[25] Szekfü András: *Megjegyzések a sajtóstruktúrához.* Leírás, bírálat, javaslatok. MR TK, Bp., 1980. Jelen könyv 81. oldalán. Jelen könyv 88. oldalán

tatni, ezért lehet, hogy nem kerülhetik el a Gelka, az Afit, a Volán és a Csepel Művek sorsát.

Hosszú távon elképzelhetetlen, hogy egy ország tömegkommunikációs rendszerének kulcsintézményei (felépítménye) ilyen kiáltó ellentétben maradjon a gazdasági alapban lezajló folyamatokkal.

(Egy megjegyzés: társadalmi információs gyakorlatunk lefojtott jellegére jellemző, hogy mindmáig sehol és soha nem került szóba nyilvános fórumon a rádió és a televízió decentralizálása, felosztása. Biztosra vehető pedig, hogy nem én vagyok az első, aki eljátszik a gondolattal. A marxizmus klasszikusai sehol nem írják elő, hogy egy szocialista országban csak egyetlen központosított rádió és televízió lehet. Nem is mindenütt van így. Kommunikációpolitikai eszmecseréink jelenlegi nyitottsága mégsem tette lehetővé, hogy ezt a kérdést valaki – akár helytelenítőleg is! – felvesse. Nem kétséges, hogy rontja a döntés-előkészítés hatásfokát, ha bizonyos alternatívák eleve kívül rekednek az eszmecserék körén, holott ez tartalmi okokkal nem indokolható.)

A fentiek után talán meglepő, ha a következőkben megfordítom a kérdésfeltevést. Nem az érdekel, hogy a Rádiót és a Televíziót fel kell osztani – ezt korparancsnak, evidenciának tekintem.

Az érdekel, hogyan lehetne mégis, strukturális átalakításokkal, együtt tartani őket! Tehát nem azon csodálkozom, hogy a Csepel Műveket felosztották, ezt természetesnek veszem. Hanem az érdekel, hogy a Dunai Vasművet miért nem kellett felosztani, és miért nem kell talán a jövőben sem!? (Két információ merül fel emlékeimben ezzel kapcsolatban. Emlékszem a reformidegen konzervativizmusnak egy olyan programos megfogalmazására, hogy „nem adjuk gebinbe a Csepel Műveket". Nem adták, az eredmény látható. És emlékszem azokra a hírekre, hogy – sokaknak meglepően – a Dunai Vasműben van a legnagyobb számú és a legnagyobb létszámú vállalati gazdasági munkaközösség. Nem akarom eltúlozni a párhuzam jelentőségét, de tény, hogy az eredmény ott is látható.

A Magyar Rádió és az MTI szervezeti felépítése és működési, üzemelési rendszere a mai napig őrzi annak a struktúrának a lenyomatát, melyet a felszabadulás előttről hoztak. Ugyanez még a Magyar Televízióról is elmondható, mivel az a Magyar Rádió főosztályaként kezdte meg működését, és szervezeti vonatkozásban szinte minden mintát onnan vett. A közvetített tartalmak ideológiai különbsége sem fedheti el azt a tényt, hogy tulajdonképpen mindhárom kulcsfontosságú intézményünk felépítésében még ma is érezhető Kozma Miklósnak, a Horthy-rendszer formátumos

és nagy hatású kommunikációpolitikusának keze nyoma.[26] Mint ismeretes, Kozma a Horthy köré tömörülő szegedi katonatiszti csoporthoz tartozott. Vezetése alatt előbb az MTI, majd a megszülető Magyar Rádió a forradalmak polgári és szocialista örökségét kívánta a maga területén ellensúlyozni. Centralizált és azon belül erősen hierarchikus intézmények voltak, a kulcspozíciókban több volt katonatiszttel és ennek megfelelő szellemmel. Céljaikat azonban következetesen magas szakmai színvonalon képviselték, valósították meg. Kozma a Rádiót pártokon felüli intézménynek képzelte el, és meg is tartotta ennek, azaz a Horthy-rendszer alapvető (és nem partikuláris) érdekeit képviselte. Rádióvezetői minőségében is közvetlenül Horthyhoz kapcsolódott, nem pedig a ritkán vagy szaporán változó kormányokhoz. Témánk szempontjából lényeges, hogy Kozma a Rádiót a rendszer refeudalizáló, konzervatív vonásainak erősítésére használta fel, szemben az ugyancsak meglévő polgárosuló, tőkés tendenciákkal. Mivel a konzervatív körök nagy fájdalmára a sajtót, ahogy mondták, a liberális-zsidó körök uralták, a rádió egyik fő feladatának látták a sajtó „ellensúlyozását".[27] A decentralizált, polgári-liberális tendenciákat hordozó sajtóval állították szembe a Rádió katonás centralizációját, „nemes konzervativizmusát".

Miért nem változott meg a rádió *struktúrája* (és a *rádiózás* struktúrája) a felszabadulással? Két fő okot jelölhetünk meg. Először azért nem, mert a korszak politikai közgondolkodásából *általában* (azaz pártoktól szinte függetlenül) *hiányzott a kommunikációs struktúrák jelentőségének felismerése.* Nyilvánvaló volt, hogy a Horthy-rendszer rádióját meg kell reformálni, de ezt szinte mindenki megoldottnak vélte a személycserékkel és a *tartalmi átállítással.*

Ez történt már a koalíciós korszakban, és az eredmény rövid távon megnyugtatónak tűnt: új vezetéssel, új hangon szólt a Magyar Rádió. Azaz: a Kozma-féle katonás struktúra változatlan színvonalon szolgálta az új vezetés új céljait. Ha a történelmi változás nem a Rákosi-rendszer abszolút centralizmusa felé halad, hanem a felszabadulás utáni önigazgató-demokratikus tendenciák bontakoznak ki (vö. Nemzeti bizottságok), ha megvalósul az Erdei–Bibó-féle közigazgatási reform,[28] ha nem számolják fel álla-

[26] *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945.* Szerk. Frank Tibor, MRT TK Vp. 1975.

[27] Uo.

[28] A magyar közigazgatás reformja a Nemzeti Parasztpárt javaslatában (1946), in *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarországon.* Közreadja Csizmadia Andor. Bp., 1975.

mosítás címén a nagytőkén kívül szinte a teljes magyar közép- és kisipart is – ebben az esetben feltehető, hogy néhány éven belül feszítővé vált volna az ellentmondás a Magyar Rádió autoriter struktúrája és a decentralizált- demokratikus társadalmi fejlődés között. Tudjuk, hogy nem ez következett be.

A második, fő ok tehát az, hogy a Rádió Kozma-féle centralizált *struktúrája nagyon jól megfelelt* a Rákosi-rendszer antidemokratikus centralizációs törekvéseinek. Olyannyira, hogy a sajtóban, ahol a polgári-liberális hagyományok a kiegyezés óta a Horthy-korszakon át is megőrizték folyamatosságukat, ahol a helyi autonómiák gazdag helyi lapstruktúrát hoztak létre, ahol Budapesten harmincféle (!) napilap is megjelent egy időben, megyeszékhelyeken pedig olykor három vagy négy is – ebben a sajtóban is létrehozták ugyanezt a centralizmust (*Szabad Nép*), amit a rádiózásban nem kellett, mert örökölték készen. Ugyanakkor azt is nyugtázni kell, hogy a Magyar Rádió a legnehezebb években is őrzött valamit a minőség hagyományának folyamatosságából, értve ezen a műsorkészítési kultúrát, valamint a művészeti és főleg zenei műsorok nehezen tönkretehető értékeit. A minőségnek ezt a még Németh Lászlóig, Cs. Szabó Lászlóig visszanyúló folyamatosságát tekintjük a Rádió olyan hagyományának, melyet a jövőben sem szabad feladni, ebben és nem a hierarchikus-centralizált szerkezetben kell a folyamatosságot őrizni.

Hogyan lehet a magyar műsorszórást újrastrukturálni? Mielőtt megkíséreljük felsorolni néhány várható struktúraképző elvet és erőt, érdemes figyelmeztetni magunkat, hogy ilyen szintű társadalmi intézménystruktúrát nem lehet íróasztal mellett kitalálni – sem egy magányos otthoni, sem száz hivatalos irodai íróasztal mellett. A szakértők szerepe ilyenkor a tőle függetlenül létező erővonalak leképezésére, alternatívák fölvázolására szorítkozhat. Az ügyben érdekelt társadalmi erők, melyek közé – lásd korábban – a következő évtizedekben a politikai és a gazdasági szféra erői mellé minden bizonnyal felsorakoznak a civil öntevékenységi szféra erői is – majd megvívják harcaikat, és megkötik kompromisszumaikat. E folyamatban valósulhat meg *eredményként* (többé vagy kevésbé) az a *kiinduló feltétel*, mely gondolatmenetünk alapjául szolgál: ti. hogy a magyar tömegkommunikáció, ezen belül a műsorszórás struktúrája *legyen adekvát* a századvég magyar társadalmával, annak dinamikájával, fejlődési irányaival.

A jövő első számú struktúraképző tényezője a múlt. A folyamatosság durva megszakításának gyakran több a hátránya, mint akár egy kétségkívül kiválónak szánt új állapot előnyei. Mint jeleztük, a minőségi tradíciót feltétlenül megtartandónak ítélhetjük a magyar műsorszórás máig tartó múltjából. De mit kell megtartani még?

Az erősen *hierarchizált szerkezetet* semmi esetre sem. A rádión és a televízión belül rengeteg ponton lehetne a szervezeti kapcsolatokat dehierarchizálni, az alá-fölérendeltségeket mellérendeltségekké, kooperatív kapcsolatokká alakítani. Erre még visszatérünk.

A *centralizáció* megtartása vagy elvetése már bonyolultabb kérdés. Fenntartva, hogy a legfontosabb feladat a decentralizáció, ismét a „meddig?" kérdését kell felvetni. Jogos érvként hozható fel *bizonyos mértékű* centralizáció mellett, hogy a műsorszórásnak össznemzeti-integratív funkciói (is) vannak. Egy teljesen szétdarabolt rendszerben ezek nem érvényesülhetnének. Ugyanakkor a külföldi (keleti és nyugati) tapasztalatok azt mutatják, hogy nem sérti az össznemzeti integratív funkciót, ha azt *több* egyaránt országosan fogható adó gyakorolja, egymással többé-kevésbé versenyben. Csak látszólag szól a centralizáció mellett az az érv, hogy mivel az országnak nem lesz két politikai irányvonala, nem lehet – mondjuk – két egymástól független televíziója sem. A műsorszórásnál lényegesen kevésbé centralizált sajtó gyakorlata azt mutatja, hogy ugyanazon a politikán belül helye van jelentős autonómiával egymás mellett működő közlési eszközöknek. Végül az utolsó, szintén jogos és nagyon fontos érv a centralizáció mellett a műszaki eszközök egységes bázisának fenntartása. Itt is vitatható azonban a központosítás módja és mértéke. Kommunikációpolitikai szempontból nagyon is elképzelhető, hogy egy egységes műszaki bázison egymástól függetlenül műsorkészítő műhelyek működjenek. Ez történik a filmgyártásban, és – bár torz formában és hierarchikusan – így oszlanak meg a több főosztály által használt eszközök a televízióban is. Az már nem kommunikációpolitikai, hanem üzemszervezési kérdés (mint ilyen, ugyanakkor nagyon is megfontolandó!), hogy nem lehetne-e pl. a Televízió műszaki bázisának egy részét decentralizált módon önálló szervezeti egységként a jelenleginél sokkal hatékonyabban üzemeltetni.

A decentralizációnak elvi korlátai is vannak. Nem képzelhető el olyan tömegkommunikációs struktúra, mely minden apróságban leképezi a társadalom struktúráját – például az intézményekét, a rétegeket, a nemekét és korcsoportokét, a vállalatokét és szövetkezetekét stb. Bár fejlesztendő mind a részrendszerek belső kommunikációja, mind pedig kommunikációjuk a külvilággal, de bár ebben különféle kommunikációs eszközökkel élhetnek, ideértve a tömegkommunikációs eszközöket is, maga a tömegkommunikáció fogalma feltételez egy dinamikus egyensúlyt a partikularitás és a közérdekűség között. Míg az agitprop paternalizmus

műsorszórását az jellemezte, hogy egy fiktív közérdekre hivatkozva nem ismert el semmiféle partikularitást jogosnak (ezeket csak akkor és annyiban szólaltatta meg, ha a központilag definiált „közérdekkel" egybevágtak), nem lenne reális egy olyan elképzelés sem, melyben csak a partikularitások nyomnák rá bélyegüket a tömegkommunikációra. Hiszen a műsoroknak, közleményeknek éppen ezért lehet tömeges közönsége, mert (olykor sajnos a legkisebb közös színvonal alapján) közérdeklődésre tudnak számot tartani. Hogyan lehet akkor, a kívánatos egység szétzilálása nélkül, a műsorszórás konszenzustermelő erejét megtartva, csökkenteni az elidegenedettség mértékét, mely ma az egyén és a műsorszóró szervezet között fennáll? A megoldást *a műsorszórás közszolgálati jellegének erősítése* jelentheti.

A magyar műsorszórás ma állami műsorszórás. Az állami szféra azonban a szocializmusban is szükségszerűen bizonyos mértékig elidegenedik. (Ismét hangsúlyozzuk, hogy a kifejezést értékmentesen, leíró értelemben használjuk.) Olyan országokban ezért, ahol a civil öntevékenységnek komoly gyökerei vannak, és erősek a demokratikus hagyományok, megkísérelték a műsorszórást nem állami, hanem közszolgálati (public service) funkcióvá tenni. A műsorszórás az államiság által felállított törvényes keretek között működik, mindennapi tevékenységében azonban bizonyos autonómiát élvez az állam operatív beavatkozásaival szemben. Állami felügyelet helyett *társadalmi felügyelete* van különböző működési szabályzatokban, chartákban rögzített normák szerint – kevésbé elidegenedett kapcsolat hozható létre az állampolgárok és a műsorszórás között, mint az állami felügyeletet közbeiktató konstrukcióban. A közszolgálati funkció nem idegen a magyar tömegkommunikációtól sem, azonban mind a műsorpolitikai megvalósulásra, mind pedig felügyeletére a rendszer egészére jellemző paternalizmus nyomja rá bélyegét. „Mi tudjuk, hogy mi a jó nektek" alapon elégít ki társadalmi igényeket, és gyakran valóban tudják, és valóban kielégítik. Ennek azonban csak nagyon áttételesek a népszuverenitási garanciái. Mind a Rádióban, mind a Televízióban működtek-működnek különféle társadalmi tanácsadó bizottságok, ezeknek azonban tényleges hatáskörük nincsen. Tagjaikat nem a civil öntevékenységi (és még kevésbé a gazdasági) szféra delegálja, hanem felkérik, határozatokat nem hoznak, véleményüknek kötelező ereje nincsen. Konkrét célként tűzhető ki tehát, hogy a jövőben a magyar műsorszórásban erősíteni kell a közvetlen társadalmi felügyeletet, meg kell teremteni ennek intézményes garanciáit, ezáltal erősítve a műsorszórás közszolgálati jellegét. Ettől kettős haszon várható. Egyfelől ily módon biztosítható, hogy a műsorszórás ott is

adekváttá váljon a reformban létrejövő struktúrákkal, ahol ez szervezetileg nem teremthető meg részletes formában, másfelől ezáltal folyamatos korrekciós lehetőség teremtődne, azaz megerősítenénk a rendszer belső alkalmazkodási képességét a változó körülményekhez. A reformszemlélethez ez is hozzátartozik – hogy ne kelljen tízévenként radikálisan felforgatni struktúrákat a felgyülemlett feszültségek miatt.

A közszolgálati jelleg erősítésén túl két konkrét területen látható előre a strukturális reform iránya (ha mértéke és időrendje nem is). Előbb-utóbb a műsorszórásban is érvényesíteni kell az alternatív műhelyek elvét, a jelenlegi trösztszerű egységet a valóságos szükségszerűségeknek megfelelő nagyságrendekig bontva le, és az új egységeket egymással versenyeztetve. A másik biztosra vehető változás a fővároson kívüli műsorkészítés és sugárzás súlyának megnövekedése, ami előbb-utóbb strukturális átalakuláshoz is vezet. Egyik folyamatnak sem látható előre a konkrét megvalósulási formája, az alábbi gondolati modellek tehát nem tervek és nem jóslatok, pusztán az elképzelhető lehetőségek áttekintését kezdik meg.

A műsorszóró trösztök felbontására hazai gondolatkörök és nemzetközi tapasztalatok alapján kézenfekvően kínálkozik a mai adók szerinti felbontás, azaz a televízióban két egymástól független, a rádióban három műsort hozva létre. Hangsúlyozzuk: ez a gondolat nem valamiféle optimalizációs számítások alapján vetődik fel, lehet, hogy ilyen alapon három tévét vagy hat rádiót is lehetne létesíteni. Egyszerűen az adott hagyományok, lehetőségek szerves továbbépítésének tűnne a meglevő csatornák önállósítása, és az esetleges további átalakításokon majd lehetne tűnődni a megszerzett tapasztalatok alapján. (Annál is inkább, mivel a közeljövő tömegkommunikációjában az új technikák - műhold, kábeltévé, képmagnó – éppen a továbbítható csatornák száma terén radikálisan új helyzetet teremtenek.) A másutt (film, könyvkiadás) jól bevált műhelyelven működő önálló csatornák létrejötte hatalmas szellemi energiákat szabadítana fel a műsorszórás dolgozói között. Ha a rádiós és tévés műsorkészítők nem tényleges versenyhelyzetben dolgoznak (hacsak a mellékjövedelmekért nem, mivel bérszínvonaluk kifejezetten alacsony). Abszolút személyi kiszolgáltatottságban élnek, mivel csak egy tévé és egy rádió van, akinek tehát az az ambíciója, hogy rádiózzon-tévézzen, nem mehet „máshová". (Szemben a filmessel, aki más stúdióhoz, az íróval, aki más kiadóhoz is fordulhat nézeteltérés esetén.) A másik elvi jelentőségű reform, mely a népgazdaságban is terjed, és a műsorszórásban is időszerű, a pályázati rendszer. Az egymással is versengő csatornák egyes műsorkészítői posztokra, de akár pl.

egy-egy műsortípusra vagy időpontra pályázatot hirdetnének, és a csatorna vezetője a társadalmi felügyelő bizottsággal egyetértésben a pályázók közül választaná ki a megfelelő embert, műsorötletet. („A Magyar Rádió Első Műsora – Kossuth rádió pályázatot hirdet a műsorkezdettől 8 óra 05 percig tartó reggeli műsorblokk új megoldására. A műsorral szemben támasztott tartalmi követelmények... A formai követelmények... Rendelkezésre álló stúdiókapacitás, vágókapacitás...A költségkeret... Külsős és belsős munkatársak száma... A pályázaton bárki részt vehet. Az első, jeligés fordulóban max. tízoldalas szinopszisban kell vázolni az elképzelt műsor főbb vonásait... A második fordulóba került pályázók lehetőséget kapnak próbaműsorok készítésére, melyeket az Első Műsor a szokásos műsorátvétel után sugároz... A pályázatot szakmai zsűri értékeli, mely támaszkodik a folyamatos közönségkutatás eredményeire... A zsűri ajánlása alapján az Első Magyar Műsor intendánsa tartós megbízást ad a reggeli műsor szerkesztésére és vezetésére...")

A fővároson kívüli műsorkészítés helyzetének reformja is kikerülhetetlen, ha a műsorszórás szinkronba akar kerülni a helyi autonómia növekedésével, a tanácstörvény következményeivel stb. Ma a piciny és történeti okok alapján, logika nélkül elhelyezett rádiók (Szolnoknak van, Szegednek nincs, Nyíregyházának van, Debrecennek nincs...) együttesen alkotnak egy „fél" főosztályt a Magyar Rádióban. Ha ma önállósítanánk őket, nem lennének partnerek az anyaintézménnyel szemben. Önállósításuk tehát – mely valamilyen formában kikerülhetetlen – igazán szintén csak akkor képzelhető el, ha a nagy Televízióból legalább kettő (még mindig nagy) közép-Televízió és a vidéki stúdiók pedig feladatukban, eszközeikben növekedve illeszkednek a struktúrába. A megyeszékhelyek ma (részben) regionális funkciókat ellátó stúdiói mellé mind rádiós, mind televíziós vonatkozásban előbb-utóbb felzárkóznak majd a (nem-regionális) helyi stúdiók a nagyobb városokban.[29] Televíziós téren ennek megvalósulása valószínűleg a kábeltelevíziós rendszerek kialakulásával fog lendületet kapni.[30] Létrejön tehát egy olyan struktúra, melyben szervesen egészítik egymást az országok, a regionális és a lokális színterek.

A struktúra ilyen kiépülésének vannak beruházási és fenntartási költségvonzatai is. (Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az addig ismertetett tendenciák, elképzelések nem vetettek fel többletköltségeket.) A regionális tévéstúdióknak saját adók kellenek (bár valószínű, hogy a második műsor adóláncán már ma is fel lehetne szabadítani számukra saját adókat, amikor nincs országos adás). Új kis adókat és szerény stúdiókat igényelnek az esetleg létrejövő városi rádiók, szintén szerény stúdiókat a kábeltelevíziós rendszerek. Ez szemléleti változást követel: el kell fogadni, hogy a sok technikával már igen olcsón is lehet teljesen elfogadható minőségű rádió- és televízió-műsorokat készíteni. (Nem nagyzenekari felvételre és történelmi tévéfilmre gondolunk, hanem a helyi rádiózás és tévézés alapműfajaira, a riportra és a stúdióbeszélgetésre, valamint a helyszíni közvetítésekre.) A központosított műsorszórás műszaki gárdája a maga szempontjából érthetően ragaszkodik ahhoz, hogy rádiózni-televíziózni csak milliós beruházásokkal lehet. A helyi kis rádiók és kábeltévék azonban nem akarnak a központi műsorokkal versenyezni, hanem csak elfogadható szintű szolgáltatást kívánnak nyújtani a helybelieknek. Ki kell hát alakítani azokat a műszaki normákat, melyek alapján kommersz vagy félprofesszionális audio- és videotechnikával ezek a szolgáltatások biztosíthatók. Ebben ismét nagy szerepe lehet a civil öntevékenységnek, amely a helyi műsorszórásban saját fórumát építi ki amúgy is.

Amellett, hogy helyi és regionális funkciókat látnak el, éspedig a jelenleginél szélesebb keretek között és nagyobb közéleti súllyal, a vidéki stúdióknak szervesebben kell majd bekapcsolódniuk az országos műsorszóró hálózat műsortermelésébe. Szinte mindegyik szomszédos országban kialakultak ennek a magyarnál „demokratikusabb", azaz decentralizáltabb, kevésbé főváros-központú formái.

A szellemi kapacitások változó koncentrációi alapján fog kialakulni, hogy milyen műsort hol lehet kedvezőbb körülmények közt elkészíteni. Semmi indok nem szól amellett, hogy az információtermelés vidéki központjai a budapesti stúdiókon keresztül kapcsolódjanak be az országos műsorszórásba, ha ezt megtehetik saját helyi stúdióik szintén országosan sugárzott műsorai által is.

(Ilyen információtermelő központ lehet a kaposvári színház vagy a szegedi biológiai kutatóközpont is...) A műsorfeladatok pályázati elosztási rendszerében pedig természetesen vidéki stúdiók is megpályázhatnak egy-egy országos műsorfeladatot. További részletezés nélkül is belátható, hogy ez a perspektíva kiteljesít bizonyos, ma már érezhető fejlődési tendenciákat, tehát korántsem gyökértelen, és a kulturális lokálpatriotizmus jelentős erőforrásait tárja fel az ország tágan felfogott kulturális termelése számára.

[29] Vita a vidéki sajtóról. *Jel-Kép*, 1982–83, ezen belül Szekfü András: A helybeliségről – a kábeltelevízió hajnalán. *Jel-Kép*, 1983, 3. sz.

[30] Szekfü András: A pécs-kertvárosi kábeltelevíziós adáskísérlet fogadtatása. *MR TK, Műhely*, XIV. évf., 11. sz., 1983. VII. 13. Jelen kötetnek158. oldalán

Befejezésül szólni kell még az új *kommunikációs technikák* teljes részletességgel itt nem is áttekinthető témájáról. Teljes anakronizmus volna olyan műsorszórási reformot előkészíteni, mely nem veszi figyelembe az új kommunikációs technikák lehetőségeit és kihívásait. A tényleges számításbavételhez azonban óriási szemléleti változásra van szükség, ami ma még nem történt meg a szorosan vett szakmai közvéleményben sem. Az egyes országokban ma már normának tekintett (és gyakran túl is haladott) 30 csatornás kábelrendszerek pl. magát a televíziózás fogalmát kérdőjelezik meg. Nem összemérhető a kétcsatornás hiánygazdaság gondolkodásmódja a harminccsatornás gondolkodással, egészen más hangsúlyt kap az új viszonyok között a műsoridő, az ismétlés, az adóprofil fogalma. A kábeltelevízió kísérletei már folynak Pécsett,[29] és százezrekre tehető azoknak a lakásoknak a száma, ahol a meglevő berendezésekkel már holnap lehetne kísérleti adásokat kezdeni. A képmagnó és az egy-két év múlva aktuális műholdas vétel számszerűen kisebb körben terjed kezdetben, azonban óriási *demonstrációs hatása* lesz azok körében is, akik még sokáig nem rendelkeznek vele. A képernyős adatbank (teledata) pedig egyfelől újra felveti telefonhálózatunk elmaradottságának égető problémáit, másfelől viszont azzal kecsegtet, hogy elmossa a határt közlés és tömegközlés között, alapjává válik a civil öntevékenység számítástechnikai hálózatának, igen sok munkakörben lehetővé teszi az otthoni munkát stb. Ezekről a témákról már több bizottsági anyag is készült,[31] folyóiratcikkek jelentek meg, többek között e sorok írójától is.[32] Jelen gondolatmenetünk szempontjából az új technikák magyarországi fogadtatásának alapvető problémája az, hogy kommunikációpolitikánk ad hoc reagáló és késve-követő, azon belül is az újdonságoktól eleve húzódozó, azokat gyanakvással fogadó jellege miatt nincs igazi mód az új technikák társadalmi hasznosítási alternatíváinak kísérleti kipróbálására. Még ami kevés kísérlet folyt vagy folyik, azt is inkább az esetlegesség és az óvatosság jellemzi, mint az új vonások módszeres feltárása, a termékeny kísérletezés. (A teletext hazai bevezetése többek szerint az ellenreklám tipikus példája, a dekódergyártás késése és bizonytalansága miatt légüres térben folyik, semmi kísérlet nem történik a közösségi hasznosítás irányában. Az egyébként rokon-

[31] *A 80-as években elterjedő új közlési eszközök és társadalmi hasznosításuk néhány kérdése.* Tájékoztató az Állami Rádió és Televízió Bizottság részére. Készítette Forgó Mihály, Fucskó Lajos, Jakab Zoltán, Szabó Miklós, Szekfü András.

[32] Lásd 3. jegyzet.

szenves pécsi kábeltelevíziós kísérletet pedig újdonság létére is inkább az óvatoskodás, a járt utat járatlanért el ne hagyj szemlélete fenyegeti, komoly esélye van arra, hogy népi és öntevékenységi jellegét ki sem bonthatja, máris elveszti, és teljesen hivatalos jellegűvé válik.) A könyvnyomtatástól az újságon, mozin, rádión át a televízióig minden kommunikációtechnikai újdonság története arra tanít, hogy a társadalom hosszasan kísérletezik a lehetőségek különféle alternatíváival, míg többé-kevésbé kialakul a lehetőségek és vágyak valamilyen egyensúlya. A jelenlegi visszafogó jellegű szabályozás helyett a pártfogolt és számon tartott kísérletek sokaságát kellene kezdeni, ha azt akarjuk, hogy az új kommunikációs technikák ne csapásként érjék az országot. (Miért csak a videodiszkók kísérleteznek a képmagnók „társadalmi" hasznosításával? Ki tudja megmondani, hogy milyen szolgáltatásokra van valóságos igény és fedezet Magyarországon egy kábeltelevíziós rendszerben?) Ezen a területen ha tegnap már léptünk volna, akkor is el volnánk késve. Az új kommunikációs technikáknak olyan érintkezési pontjai lesznek a számítástechnikával, a mindennapi élet információ szükségleteinek kielégítésével, az oktatási szférával, a kultúra különféle ágazataival, hogy ezek módszeres feltárása csak a kísérletező társadalmi gyakorlat segítségével képzelhető el. Az új szemlélet kialakulása se jogszabályoktól, se állásfoglalásoktól nem várható – egyedül a gyakorlat hozhatja meg.

VI. Befejezés

A jelen tanulmány a tömegkommunikációt a társadalmi információtermelésnek, feldolgozásának, továbbításának tágabb kereteibe helyezve elemezte. A magyarországi konkrét helyzet példáin bontottuk ki a tömegkommunikáció jellegzetes belső ellentmondásainak rendszerét, azt, hogy minél inkább tömeges, annál kevésbé kommunikáció, tehát hogy a hagyományos kommunikációs formákkal szemben elért hatékonyságnövekedésért az elidegenedettség árát fizeti, és hogy azt az elidegenedést újra és újra meg kell kísérelni megszüntetni vagy legalábbis csökkenteni. Bár nem törekedhettünk történeti áttekintésre, mégis megkíséreltük néhány ponton a problémát történelmi távlatokba állítani, rámutatni olyan hagyományok meghatározó szerepére, mint a polgári-liberális hagyományok, a Horthy-korszak centralizáló konzervativizmusa, az ötvenes évek agitprop szemlélete. Felvetettük a tömegkommunikáció iparszerű jellegének kérdését, és igyekeztünk az abban a metaforában felvetődő iparfogalmat is történetileg

értelmezni. Vagy lehetőség nyílott arra, hogy felvessük: milyen tömegkommunikációs struktúra felelhet meg a reform útján haladó magyar társadalomnak a század végén? Jövőképünkben kulcsfontosságot tulajdonítottunk annak a feltevésnek, hogy folyamatosan erősödik a magyar társadalomban a civil öntevékenységi szféra jelentősége, és hogy ez a szféra a közeljövőben a politikai és a gazdasági szféra mellé nőhet fel. Mivel a tömegkommunikációt társadalmi beágyazottságában vizsgáltuk, arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy a tömegkommunikáció reformjához szükség van az információtermelés egész társadalmi mechanizmusának átalakulására is, mivel információtermelő „háttéripar" nélkül a terület „nagyvállalatai" sem képesek a jelenleginél lényegesen nagyobb teljesítményre. Az információtermelő kapacitások szervesebb kiépülését és egyenletesebb eloszlását látjuk a fejlődés lehetséges és követendő útjának. A paternalista tájékoztatáspolitikától nem látványos lépésekkel, hanem a kommunikációs struktúra folyamatos reformjával lehet eljutni egy olyan kommunikációpolitikához, mely el tudja látni az érdekképviselet-érdekérvényesítés és a nemzeti konszenzusteremtésre háruló feladatait. A tömegkommunikáció háttériparának kérdéskörén belül különösen kiemeltük a független információtermelés intézményesítésének szükségességét, rámutatva a függetlenség fogalmának konkrét tartalmára a szocialista magyar viszonyok között.

A tömegkommunikáció konkrét részterületeiről szólva a tanulmány kitért a sajtó és az új tömegkommunikációs technikák problémáira is, utalva más, a témával foglalkozó tanulmányokra. Részletesen foglalkoztunk a rádió és a televízió strukturális problémáival, ezek megoldásának fő irányát a mértéktartó, de határozott decentralizációban jelölve meg. Megkíséreltük feltárni, melyek a decentralizáció ésszerű határai, milyen mértékig indokolt és fenntartandó a magyar műsorszórás hagyományos centralizmusa. Ugyanakkor két területen nagyon határozottan a konkrét decentralizáció mellett foglaltunk állást: a műhelyelvnek a műsorszórásra való kiterjesztése és a nem budapesti műsorszórás szerkezeti súlyának növelése kérdésében. Fontosnak találtuk, hogy olyan, a társadalmi nyilvánosság demokratikus tartalékait feltáró módszerek, mint a pályázati rendszer, kapjanak helyet a tömegkommunikáció döntés-előkészítő módszerei között is.

A jelen tanulmány vitatható gondolatokat bizonyára tartalmaz, szolgálati vagy államtitkokat azonban garantáltan nem. Szerzője szeretné, ha gondolatai bekerülnének a témáról folyó társadalmi eszmecsere áramkörébe. Furcsa önellentmondásnak érezné, ha a nyilvánosságról és a kommunikációról szóló gondolatai nyilvánosság nélkül maradnának, és nem válnának kommunikáció tárgyává.

Budapest és Bélatelep, 1983 nyarán

„A tanulmányban felhasználtam részleteket a Kossuth Kiadónál sajtó alatt levő könyvem anyagából: *Kommunikációs perspektívák – Magyarország és a világ 2000-ben.*

A tanulmányt nem munkahelyem, illetve felügyeleti hatóságom képviseletében írtam. Az abban foglaltakat szakmai vitában elhangzó egyéni szakértői véleménynek tekintem."

Szekfü András

A PÉCS-KERTVÁROSI KÁBELTELEVÍZIÓS ADÁSKÍSÉRLET FOGADTATÁSA

1983

Ez a gyorsjelentés az 1982. november vége óta folyó adáskísérletek 1983. május végi adása után felvett kérdőívek eredményeinek rövid összefoglalása.

A vizsgálat szerint a kertvárosiak 86,5 százaléka tudott a ktv adásokról. A május 30-ai adást 46,1 százalékuk látta. Minden harmadik kertvárosi ismeri az adások műsorvezetőjét, kis részük személyesen is. A kertvárosiak 28,5 százaléka emlékezett olyan (nem tévés) személyre, akit az adásban látott. 22,5 százalékuknak személyes ismerősük is megjelent a képernyőn. Az adás legérdekesebb részének a nézők fele a rendőrségi tájékoztatót tartotta. A kertvárosiak fele beszélgetett már rokonnal, ismerőssel a ktv-ről. A kérdezettek kétharmada tudott olyan témát javasolni, mely szerint a ktv-be való, és több mint fele személyesen is hajlandó lenne az adások elkészítésében közreműködni.

Eredményeink azt mutatják, hogy a ktv adások rövid idő alatt ismertté és kedveltté váltak a kertvárosiak körében, széles körű társadalmi információs igényt elégítve ki.

1983. május 31. és június 4. között kérdőíves felmérést végeztünk a Pécs-kertvárosban fél éve folyó kábeltelevíziós kísérletről. A felmérés a május 30-ai, hétfői adáshoz kapcsolódott, kérdéseink azonban kiterjedtek a korábbi adásokra, valamint általában a kábeltelevíziózás fogadtatására és lehetőségeire is. Kérdezőbiztosaink 143, statisztikai módszerekkel kiválasztott háztartást kerestek fel, és interjúkat készítettek az összes felnőtt családtaggal. Összesen 268 18 éves és idősebb kertvárosi lakossal készült interjú. A minta összetételéről a Függelék tájékoztat. Mintánk reprezentálja Pécs-kertváros összes olyan lakóját, akinek 1982. november végén – az adások kezdetén – lakásába *be volt vezetve a kábel.* (Ez a kertvárosi lakások döntő többsége. A lakások egy kisebb hányadába azóta vezették be a kábelt, és ma is vannak kábel nélküli lakások.) A továbbiakban a mintánk által reprezentált lakosságra hivatkozunk a „kertvárosiak" megjelöléssel.

Kérdezőink nem közölték bemutatkozáskor, hogy kifejezetten a kábeltévé iránt érdeklődnek. A kérdőív bevezető részében így számos közvetett kérdésünkre – remélhetőleg – olyan választ kaphattak, melyet nem befolyásolt a kérdezés célja. „Ön általában honnan tudja meg a Kertvárossal kapcsolatos híreket, tudnivalókat?" – kérdeztük. *A kertvárosiak 23,6 százaléka említette hírforrásként a kábeltévét.* (A legtöbben, 57,7 százalékban, a *Dunántúli Napló*t említették, utána következett a szóbeli információ, a pécsi rádió, a kábeltévé, a helyi intézményes közlések, a pécsi körzeti tévé és utolsónak az országos tömegkommunikáció.)

A kertvárosiak 60,7 százaléka tudta helyesen, hogy az országban hol van körzeti tévéstúdió (Pécs, Szeged), viszont *86,5 százalékuk tudott a kertvárosi kábeltévéadásokról!* (A kérdést „nyitott" formában tettük fel, a válaszlehetőségeket nem adtuk meg előre.) A kertvárosiak 46,1 százaléka olvasott a kábeltévéről a *Dunántúli Napló*ban, 10,9 százalékuk a pécsi rádióban hallott róla, 11,6 százalékuk pedig egyéb közlési eszközben találkozott hírével.

A május 30-ai kábeltévéadást a kertvárosiak 46,1 százaléka látta. (Egészében vagy legalább egy részét.) A legnagyobb hírverést kapott első adást novemberben a kertvárosiak 39,7 százaléka látta, a további adások nézettsége: 29,2, 29,2 34,1 és 46,1 százalék. (Természetesen a több hónappal azelőtti adások nézettségi adatai sokkal kevésbé megbízhatóak, a fenti adatokba nem számítottuk be azokat, akik állításuk szerint csak „valószínűleg" nézték az adást. Egyébként a kertvárosiak fele pontosan tudta az adások idejét (havonta, az utolsó hétfőn), további negyedrészük tudta, hogy „havonta", 90,1 százalékuk tudta, hogy az adást a kertvárosi Nevelési Központból közvetítik.

A kertvárosiak 33,4 százaléka tudta, hogy az adás állandó műsorvezetője Füzes János, ebből 3,4 százalék személyesen is ismeri őt. A kertvárosiak 16,9 százaléka tudott megnevezni más kábeltévés műsorkészítőt, ebből 5,3 százalék személyes ismerőst. (Tekintettel az adás kifejezetten helyi jellegére, érdekelt bennünket, hogy találkoztak-e személyesen is a műsorkészítőkkel. Ezek egy része, köztük Füzes János, egyébként maga is kertvárosi lakos.)

A kertvárosiak 28,5 százaléka tudott említeni a kábeltévében megszólaló (nem riporter) *személyt* (13,1 százalékuk egyet, 15,4 százalékuk kettőt vagy többet is). Nagyon érdekes és fontos, hogy itt megfordul a csak képernyőről, illetve személyesen is ismertek aránya: 6 százalék csak a kábeltévéből, *22,5 százalék személyesen ismer* közreműködőt! Azaz minden negyedik kertvárosi lakosnak megjelent valamely személyes ismerőse a képernyőn! Ez az adás helyi jellegét, jelentőségét igazolja.

Megkérdeztük, hogy melyik volt az adás legérdekesebb része. Azok közül, akik nézték az adást, 44,7 százalék említette a „04-05-07" blokkot, melyben a rendőrség első ízben adott tájékoztatást a kertvárosi lakosokat rendkívül foglalkoztató „szatír-ügyről". 10,6 százalék említette legérdekesebbként a tanév végi teendőkről szóló és 9,6 százalék a kismamaklubról szóló műsorrészt. (Az adás nézőinek 73,2 százaléka nevezett meg valamilyen műsorrészt, a többi szavazat teljesen szóródik.)

Kifejezetten érdektelen, unalmas részt a nézőknek csak nyolcada (12,2 százalék) vélt felfedezni az adásban, az ilyen szavazatokból egyedül a nótaszóblokk ért el említésre méltó nagyságrendet (4,5 százalék).

A május 30-ai műsor részenkénti nézettségét a következő tábla tartalmazza:

A május 30-ai ktv adás részeinek nézettsége (a kertvárosi felnőtt lakosság százalékában)

	Teljes figyelemmel	Félig odafigyelve	Összesen
1. Hírek	11,6	4,1	15,7
2. Sport	9,0	3,7	12,7
3. Orvosi tanácsok	12,7	4,1	16,8
4. Esti mese	8,6	7,5	16,1
5. Pedagógus köszöntő	9,0	3,0	12,0
6. Tanév végi teendők	10,9	2,6	13,5
7. Új általános iskola	6,7	4,9	11,6
8. A mi világunk (ifjúsági műsor)	4,5	4,5	9,0
9. Autószerviz	7,5	3,7	11,2
10. Kulturális panoráma.	9,4	3,4	12,8
11. Köztisztasági Vállalat	17,6	5,2	22,8
12. Video-házasságközvetítő	15,0	3,7	18,7
13. Kismama Klub	13,1	6,4	19,5
14. Gyermekorvosi ellátás	15,4	1,9	17,3
15. IBUSZ tájékoztató	11,6	5,6	17,2
16. 04-05-07	23,6	3,4	27,0
17. Nótaszó	10,9	3,0	13,9
18. Válaszok, műsorzárás	3,4	1,5	4,9

Amint látható, a nézettség nem mindig esik egybe a legérdekesebbnek talált részek sorrendjével. Listavezető mindkettőben a „04-05-07", melyet azok háromnegyede, akik egyáltalán látták, egyben az adás legérdekesebb műsorának is tartottak. A nézettségben utána a Köztisztasági Vállalat igazgatójával készített riport következik, amely azonban nem került az élre az érdekes részek között. A kismamaklub ismét olyan rész volt, melyet viszonylag sokan néztek, és sokaknak tetszett. Ezután sok, közel egyenlő nézettségű műsor következik.

A kertvárosiak több mint negyede (27,7 százaléka) tudott említeni olyan hírt, újdonságot, amit a kábeltévéből tudott meg. 34,5 százalékuk látott benne olyan műsort, amely mint szülőt, 17,6 százalékuk olyant, ami „állampolgárként" és 13,5 százalék olyant, ami foglalkozásában érintette.

A kertvárosi lakosok 48,7 százaléka *beszélgetett* a kábeltévé műsoráról valakivel, éspedig 27 százalék munkatárssal, 10 százalék rokonnal, 20 százalék egyéb ismerőssel. (A százalékok nem adhatók össze, mert egy kérdezett több személlyel is beszélhetett.) Beszámolójuk szerint az ismerősök véleménye 60,4 százalékban kifejezetten pozitív volt, és csak 9,7 százalék mondott negatív véleményt. (A többi vegyes vagy értékelés nélküli.)

Megkértük kérdezetteinket, hogy hasonlítsák össze a ktv adást a Magyar Televízió első műsorával. Azok közül, akik értékelő megjegyzést tettek, ötből három az MTV-t, kettő a kísérleti ktv -t dicsérte.

A kertvárosi kábeltévé adásában jelenleg többségben vannak a kifejezetten kertvárosi témák, de jelentős az általános pécsi érdekű témák aránya is. Az e kérdésünkre válaszolók 6,2 százaléka még több kertvárosi témát kért, 57,5 százaléka több általános pécsi témát, míg 36,3 százalékuk elégedett a jelenlegi arányokkal.

Kérdésünkre az összes kérdezett *kétharmada tudott olyan témát javasolni*, mellyel szerinte a kábeltévének foglalkoznia kellene. Fejenként átlagosan két-két témát is tudtak javasolni! Sőt, a kérdezettek *több mint fele személyesen is* hajlandó lenne közreműködni. 6 százalékuk riporterként, 35 százalékuk riportalanyként, 24 százalékuk az előkészítésben, anyaggyűjtésben, 8 százalékuk fotózással, 2 százalékuk filmezéssel, videózással segítene. Mind a témajavaslatokban, mind a közreműködési készségben olyan hatalmas társadalmi tartalékot jeleznek ezek a válaszok, melyre a jövőben a kábeltévének még az eddiginél is sokkal erősebben lehetne és kellene támaszkodnia.

FÜGGELÉK

Kérdezetteink 77,5 százaléka dolgozó, 2,2 százaléka tanuló, 1,5 százaléka háztartásbeli, 6,4 százaléka van gyesen, 11,6 százaléka nyugdíjas.

Életkori megoszlásuk:

18–29 éves	26,2 százalék
30–39 éves	40,1 százalék
40–49 éves	18,0 százalék
50–59 éves	7,5 százalék
60–x éves	8,2 százalék

Foglalkozásuk:

Vezető és értelmiségi	13,1 százalék
Egyéb szellemi dolgozó	20,2 százalék
Szakmunkás	43,4 százalék
Betanított és segédmunkás	17,2 százalék
Egyéb	6,1 százalék

Iskolai végzettségük:

8 általánosnál kevesebb	4,1 százalék
8 általános	43,1 százalék
Középiskola	36,3 százalék
Főiskola, egyetem	16,5 százalék

Kérdezetteink 42 százaléka férfi, 58 százaléka nő.

KÖZÖSSÉGI KÁBELTELEVÍZIÓ GAZDAGRÉTEN
(1985)

I. Bevezetés

A hazai kábeltelevíziózás résztvevőit faggatva, amikor csak lehetett, megkérdeztem mindenkitől: mikor, hol hallott életében először a kábeltelevízióról, a képmagnóról? A válaszok egy részével az olvasó alább még találkozni fog. Hadd tegyem most fel saját magamnak is a kérdést: mikor, hogy találkoztam először az új kommunikációs lehetőségekkel? A válasz: nagyon régen. 1969-ben, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont megalakulásakor a kiadói osztályon dolgoztam, és tájékoztató célú közleményeinket fordíttatva, szerkesztve már beleütköztem a műsorszóró műholdakról és képmagnókról szóló (visszanézve igencsak optimista, nagyon gyors terjedést jósló) cikkekbe. 1973-ban egy rövid hollandiai ösztöndíjas úton már egy videomunkaközösséggel is találkoztam (lakóhelyi érdekvédelmi műsorokat készítettek képmagnóra), a NOS könyvtárában pedig az amerikai kábeltelevíziózásról olvastam anyagokat. Amikor 1975-ben felkértek, hogy az ELTE népművelés szakán tanítsam a tömegkommunikáció szociológiáját, tíz téma után tizenegyediknek odaírtam a jövő kommunikációs eszközeit: a műsorszóró műholdat, a kábeltévét és a képmagnót. Azóta is, bár a tematika átalakult, minden évben vitatkozunk hallgatóimmal, nappaliakkal és levelezőkkel, ezekről a témákról. De lassacskán a viták hangneme átalakult: a hetvenes évek közepén utópista álmodozásaink voltak, a nyolcvanas években viszont az álmok, ha nem is úgy, mint képzeltük, de kezdtek valósággá válni.

Az új kommunikációs technikákról, hazai bevezetésük viszontagságairól és további lehetőségeiről már több alkalommal írtam, ezeket nem szeretném megismételni. A jelen esettanulmány tárgya az 1984 szeptemberében megindult gazdagréti közösségi televízió, mely már azután kezdte meg működését, hogy bekövetkezett a fordulat a hazai kommunikációpolitikában, és a kábeltelevízió tiltott gyümölcsből már-már kötelező csodaszerré változott. Egy év alatt (1984 tavaszától 1985 tavaszáig) az úttörő

Pécs-kertvárosi kábeltelevízión kívül további 12 helyen indult meg a műsorkészítés, összesen mintegy 100 000 lakást, azaz több mint negyedmillió embert érve el. Megnövekedett a közvélemény és a közlő szervek érdeklődése is a téma iránt. Ha csak az általam ismert eseteket számolom, akkor is tucatszor foglalkozott 1985 első félévében a televízió (különféle műsoraiban) a kábeltelevízióval, ehhez járul legalább annyi rádiós műsorrészlet, és talán félszáznál is több érdemi újságcikk. Az alábbi esettanulmány is ennek az érdeklődésnek köszönheti létrejöttét. A tizenhárom hazai kábeltévé sokféle koncepcióval, igen eltérő műszaki, személyi és pénzügyi feltételekkel működik. A gazdagréti közösségi televízió néhány szempontból egyedülálló típust testesít meg. Igen gyakran jelentkeznek, majd minden adásuk élő adás, nincsen egy fizetett munkatársuk se. Ezekre a sajátosságokra alább többször és részletesen vissza fogok térni, itt csak azért említem őket, hogy jelezzem: esettanulmányomban elsősorban az érdekelt, hogy milyen körülmények együttesének kellett a véletlen, a jószerencse vagy netán valamilyen szociológiai törvényszerűség alapján összejönnie, hogy létrejöjjön ez a sajátos közösségi televízió. És ha már létrejött, megmarad-e ilyennek? Meddig? Ha változik, merre? Csupa olyan kérdés, melyre választ kerestem. A rendelkezésemre álló eszközök szerények voltak – ennyiben teljes volt az összhang a kutatás és tárgya között. Márciustól júniusig, amikor csak tudtam, személyesen elmentem a hétfői gazdagréti adásnapokra. Megismerkedtem a közösségi televízió összes állandó munkatársával, interjúkat készítettem mindegyikükkel. Képmagnóról megnéztem az 1984. őszi indulás óta készült és rögzített műsorok többségét. Rendszeres közönségvizsgálatra ezúttal nem volt se időm, se pénzem, ezért meg kellett elégednem azzal, amit a helyszínen megfigyelhettem, és amiről a műsorkészítők beszámoltak. Minden gazdagréti kábeltelevíziósnak ezúton is köszönöm idejét és fáradságát. Egyiküknek azonban külön is köszönetet kell mondanom: Nagypál Endrének, a közösségi tévé egyik szellemi atyjának, aki felnőtt levelezőként tanítványom volt az egyetemen, később szegről-végről munkatársak lettünk, és akinek baráti segítsége igen sokat jelentett munkámban.

II. Helyszíni közvetítés Gazdagrétről

A főváros legújabb lakótelepe, a gazdagréti, még javában épül. Ha elkészül, a jövő év végén, a tervek szerint mintegy 6000 lakás áll majd itt, az Osztapenko-szobortól néhány száz méterre, a fővárosból kivezető országutaktól jobbra.

1985. március 18. este 6 óra. A kifliszerűen hajló házsor közepe táján két garázsnyi nagyságú apró helyiség a kábeltelevízió ideiglenes stúdiója. Az egyikben gyümölcsmintás abrosszal leterített asztalon mikrofon, körülötte székek és az utcai oldalon három tévékamera. Feltűnő, hogy nem egyformák: kettő nagyobb, professzionális, de igencsak kiöregedett gép, elvileg színesek, de ez inkább csak egy rózsaszín egységtónust jelent a képen. A harmadik pici, csak egy állványra helyezett amatőrkamera, ez viszont a maga kategóriájában korszerű, színei is jók. A „vezérlő" szobával párnázott ajtó és egy nagy dupla ablak köti össze a stúdiót. A vezérlő asztalán egy videomonitor mellett egy közönséges Super Color tévé, egy HT képvágó és egy HT hangkeverő. A feliratok egy Sinclair Spectrum számítógépen készülnek, és az adást egy közönséges, hazai összeszerelésű Akai VS 3 képmagnó rögzíti a másnapi ismétléshez, no meg az utókornak. Mint utóbb kiderül, a berendezés egy része kölcsönben van itt. Ha a saját gépeket egy jómódú magán, videoamatőrnél látjuk, bizonyára imponáló együttest jelentenének, így azonban nyilvánvaló, hogy a közösségi célra elképzelhető legolcsóbb eszközparkról van szó, gyakorlatilag a technikai minimumról.

Fél hét előtt néhány perccel nagy a nyüzsgés a „stúdióban", de ez más, mint a nagybetűs Televízióban megszokott élő adás előtti feszültség. A műsor szereplői a ház előtt beszélgetnek, a műszakiak az utolsó kapcsolásokat végzik. Aztán a szereplők szép lassan bemennek a stúdióba, leülnek, és már megy is az adás. Annyi rendkívüli van a mai műsorban, hogy ott van „profi" technikával az MTV budapesti regionális adásának stábja is, Rangos Katalin riporter napirend előtt szót kap, és azt kéri, hogy az adás végén jelentkezzenek, akik az ő műsorába kívánnak problémákat említeni. Ismét a helyieké a szó. A mai vendég a közeli kórház főorvosa. A kérdezők: Gurubi Imre építészmérnök és Modróczky Krisztina, a Vöröskereszt munkatársa, mindketten gazdagréti lakosok. Az operatőröknek nincsen fejhallgatójuk, amelyen az adás rendezője irányíthatná őket, így Nagypál Endre tévérendező (az egyetlen profi a csapatban, itt azonban tanácsadóként, társadalmi munkában segíti a többieket) kézzel-lábbal mutogatja az ablaküvegen át, hogy melyik kamera hová nézzen, kit mutasson. A főorvos nyugodtan, kiegyensúlyozottan beszél, semmi nincs viselkedésében a tévés nyilatkozóból. Sokkal inkább olyan, mintha körzetének lakói számára tartana eligazító előadást. Ami így is van, csak éppen a lakók közül mindössze ketten ülnek vele szemtől szemben, a többi otthonaiban, a tévékészülék előtt figyeli. A vezérlő utcára nyíló ajtaja adás közben sincs bezárva. Most éppen bejön a képvágó (szintén itteni lakos, elektroműszerész) két gyereke és a felesége. Míg megbeszélik, hogy ők elmennek moziba, és mikor ér-

nek haza, Nagypál Endre átveszi a képek váltását néhány percre. „Azt kérem a gazdagréti lakosoktól – mondja a főorvos –, hogy amikor tanácstagot és képviselőt választanak, adják nekik megbízásba, hogy minden fórumon harcoljanak a kórház rekonstrukciójáért!" A vezérlőbe benyit egy nagypapa az unokájával, kérdéssel jött. Nagypál Endre kapacitálja, hogy üljön be ő is az adásba azonnal, és mondja el, amit akar. A nagypapa húzódozik, így felírják a kérdést egy papírra, és beadják az ajtón át. „Melyik CB-csatornán hívható a kórház?" – a kérdés érthetően igen fontos, mivel a lakótelepen egyáltalán nincs telefon... Hét perccel múlt hét óra, amikor még közlik, hogy a következő alkalommal is orvosi problémákról lesz szó, és egyben bejelentik, hogy megnyílt egy fogorvosi rendelő. A beszélgetés befejeződik, és átadják a helyet Rangos Katalinnak és a regionális tévé stábjának. Feltűnő a stílusbeli különbség. Míg eddig beszélgetés folyt a kamera előtt, minden merevség vagy tempókényszer nélkül, most a profi riporter keményen kézben tartja az adás menetét. Egy néni és egy ötven körüli férfi jelentkeznek, közlekedési, telefon- és közvilágítási problémákkal. Pattognak a kérdések, a válaszokba egy mondat után beleszól a riporter, hogy pergőbb legyen a ritmus. Majd átkapcsolnak az állandó szignálra: „KÁBEL TV HÁLÓZAT, GAZDAGRÉT." 19 óra 20 perc van, ötven perc volt a műsor. Kedd, szerda, csütörtök és péntek este megismétlik.

Ahányszor csak ott jártam Gazdagréten adás idején, kisebb eltérésekkel körülbelül ugyanezt tapasztaltam. Hasonló benyomásokról számolt be az *Esti Hírlap* riportere és a videón megőrzött korábbi adások is. A kezdeti két-három adás eltért még ettől – erről lesz még szó az adások elemzésekor.

III. A közösségitelevízió-kísérlet rövid története

1983 decemberében sugározta a Magyar Televízió Nagypál Endre „Város antennák nélkül" című filmjét. Ennek a filmnek kalandos sorsa volt: két évvel korábban készült, műsorra volt tűzve, szövege meg is jelent a *Jel-Kép*ben, de belső támadások érték, és levették a műsorról nem sokkal adás előtt. Akkor sikerült végre sugározni, amikor az Agitációs és Propaganda Bizottság határozata nyomán megváltozott a kábeltelevíziózás hivatalos megítélése. A XI. kerületi Őrmezei Közösségi Házban, ahol Nagypál Endrének munkakapcsolatai voltak, videóra rögzítették az adást. Nagypál, mint erről egy írásában is beszámol, már hosszabb ideje keresett olyan helyet Budapesten, ahol a többitől eltérő kábeltelevíziós kísérletet lehetne indítani. 1984 januárjában képmagnón megmutatták az adást dr. Szilágyi

Balázsnak, a XI. kerületi tanács elnökhelyettesének, és megvitatták, hogy a kerületben hol lehetne kábeltelevíziós kísérletbe fogni. A helyzet nem volt kedvező, mivel a három lakótelep (Kelenföld, Őrmező, Gazdagrét) mindegyikén korszerűtlen, egy ház – egy antenna típusú közösségi antennák létesültek. Volt azonban egy fontos körülmény Gazdagrét javára: ott ekkor még csak a beköltözés elején tartottak, és csekély anyagi ráfordítással még át lehetett térni a korszerűbb, az egész lakótelepet egyetlen központi antennával ellátó rendszerre. Ez meg is történt, sőt a rendszert úgy építették ki, hogy a későbbiekben vissza irányú jelek továbbítására is alkalmas legyen. Az ugyan valószínűtlen, hogy gyakran lenne adás egy-egy lakásból, de az már fontos, hogy a lakótelep bármely részéből lehet majd a hálózatra bemenettel is csatlakozni.

Az idő sürgetett, mert – lásd Szilágyi Balázzsal és Nagypál Endrével folytatott interjúimat – a lakótelepen folyamatossá vált a beköltözés, havonta száz vagy több új lakást is átadtak. Az volt az elképzelés, hogy a kábeltelevízió segít majd a beköltözők információszükségletét kielégíteni, egyáltalán: otthonosabbá tenni a lakótelepet már abban a kezdeti állapotban, amikor ennek más feltételei (pl. parkosítás, boltok, közösségi létesítmények, telefon) még nincsenek meg. Az első adást 1984. szeptember 3-án rögzítették, az újonnan megnyílt általános iskola első évnyitóján. Ez még aznap este adásba is került, majd a héten többször is megismételték. Az új lakótelepek demográfiai sajátossága a sok gyerek – így ezzel az első adással már a lakótelep családjainak nagy része felfigyelt a kábeltelevízióra. Élénk szájpropaganda bontakozott ki, aki az egyik napon látta a műsort, ajánlotta a többieknek a másnapi-harmadnapi ismétlés megnézését. A következő adások az őrmezei közösségi ház és mások segítségével készültek, előre rögzített formában. Tanácsadó-ismertető műsorok voltak az új beköltözőknek (lásd a műsorelemzést). 1984 októberében teremtődött meg az egyenes élő adások lehetősége a garázsnyi „stúdióból", de ehhez hozzá kell tenni, hogy ilyen körülmények között csak azok mernek élő adásra vállalkozni, akiket nem fékeznek a szakmai beidegzettségek, és akiknek olyan sürgős és fontos mondanivalójuk van, amely nem tűr egy-két hónapos halasztást. 1984 októbere óta gyakorlatilag minden hétfőn jelentkeznek az élő adással, keddtől péntekig mindennap megismétlik a hétfői műsort, és szükség esetén rugalmasan is bejelentkeznek egy-egy rövid időre.

Az első évben a rendszeres adás mellett a legkülönfélébb kísérletekkel tapogatták körül a lehetőségek és az igények határait. Volt játékos számítógépes vetélkedő, mesefilmvetítés a stúdióban, Mikulás-ünnep, üvegvisszaváltási akció. Egy olcsó személyi számítógéppel képújságszerű szö-

veges közleményeket tudnak folyamatosan sugározni a csatornán, amikor nincs egyéb adásuk. Legutóbb, június közepén a kábeltévé nyilvánossága segítségével a lakók közös tábortüzet és utcabált rendeztek, nagy sikerrel.

A nem túl távoli jövő perspektívája, hogy elkészül a lakótelepen az iskola mellett a közösségi szabadidőház, ahol helyet kap a kábeltelevízió végleges stúdiója és a kiszolgáló helyiségek is. A jelenlegi kis garázst afféle bejátszó stúdiónak szeretnék megtartani, hogy a lakótelep két távoli pontján egyaránt legyen kábeltelevíziós lehetőség.

IV. Portré-beszélgetések

Az alábbi beszélgetéseket nem szigorú interjúvázlat alapján, de azért bizonyos rendszerességgel, egy-egy témára több személynél is rákérdezve folytattam. Mivel a kapott információk közül sokat beépítettem az egyes fejezetek anyagába is, bizonyos átfedések, ismétlődések elkerülhetetlenek. Azért hagyom meg ezeket, mert más egy puszta tény, ahogy az pl. az időrendi áttekintésbe bekerült, és más, ha azt valaki előzményekkel, szubjektív körítéssel együtt személyes hangon elmondja. A portrék során felmerülő néhány sajátos problémakört (motiváció, konfliktusok, sajátos erőforrások) külön összefoglalókban is áttekintek.

A. DR. SZILÁGYI BALÁZS, A GAZDAGRÉTI KÖZÖSSÉGI TELEVÍZIÓ FELELŐS SZERKESZTŐJE

Még nincs negyvenéves: 1946-ban született. Miközben életrajzi adatait mondja, egyre inkább úgy érzem: nem véletlen, hogy éppen ő lett a gazdagréti közösségi televízió egyik létrehozója. A kábeltelevízió műszaki megértéséhez technikai érzék kell, a társadalmi lehetőségek érzékeléséhez pedig humán fogékonyság. Szilágyi Balázs Baranyában nőtt fel, a mohá csi gimnázium után a Postánál dolgozott, első szakmája a híradástechnikai és elektronikai műszerészség. A Felsőfokú Villamos Energia Ipari Technikumban tanult tovább, majd egy évig a Műegyetemen volt gyakornok a folyamatszabályozási tanszéken. Ezután mozgalmi pályára lépett: a KISZ XI. ker. Bizottságának iskolatitkára lett, majd a KISZ KB Egyetemi Osztályán dolgozott. Egy évig a Művelődési Minisztérium munkatársa volt, majd az MSZMP XI. ker. Bizottságánál az oktatási és tudománypolitikai kérdések alosztályvezetője lett. 1982. június 1-jétől a XI. ker. Tanács elnökhelyettese, munkaterülete a kulturális, lakás- és ifjúságpolitika. Közben azonban elvégezte az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a pedagógia szakot, és 1982-ben ledoktorált pedagógiából. Jelenleg is tanít neveléselméletet a Műegyetem Pedagógiai és Tanárképző Intézetében.

– *Hol hallott először videóról, kábeltelevízióról?*

– Tíz évvel ezelőtt az NSZK-ban, Tübingenben jártam egy delegáció tagjaként. Ott tartottak nekünk bemutatót a képmagnó oktatási felhasználásáról. A hazai kábeltelevíziós kísérleteket baranyai kapcsolataim révén ismerem, olvastam róluk a *Dunántúli Napló*ban, jártam is a Pécs-kertvárosi kábeltévében. Nagyon tetszett ott a Nevelési Központ is, a kábeltévé is, csak nem értettem, miért nem használják ki jobban. 1984 januárjában munkatársaimmal képmagnóról megnéztük Nagypál Endre „Város antennák nélkül" című tévéműsorát, és azonnal arról kezdtünk gondolkozni, mi hol hasznosíthatnánk a kábeltévé lehetőségeit.

– *Hogyan esett a választás Gazdagrétre?*

– A XI. kerület lakótelepei közül a kelenföldi és az őrmezei korszerűtlen, széttagolt antennákkal vannak felszerelve. Ilyet kapott volna Gazdagrét is, de megállapodtunk, hogy a beruházás keretében korszerű, nagyközösségi antenna létesül. Megbeszéltük az ügyet a pártbizottsági és tanácsi vezetőkkel, majd létrehoztunk egy társadalmi bizottságot az érintett szervek és vállalatok képviselőiből. A kábelrendszert már úgy terveztettük, hogy több funkcióra és oda-vissza interaktív kapcsolatra is alkalmas legyen. Kerületünk előnyös helyzetben van, mert nálunk van a Híradástechnika Szövetkezet, amely segít a stúdió kialakításában (referenciastúdiónak tekintik), valamint a Híradótechnika Vállalat, a BHG, a SZTAKI. Ez igen jelentős műszaki és szellemi kapacitás, segítségükre mindig számíthatunk.

– *Miért éppen kábeltévé kell Gazdagrétnek? Nem lehetne a tájékoztatási feladatokat hagyományos eszközökkel megoldani?*

– Ez egy új, most beköltöző lakótelep, ahol a lakásárak igen magasak, de az ellátási színvonalat a beköltözéssel egy időben még nem tudjuk biztosítani. Az építkezés is folyik még, ami számtalan kellemetlenség forrása. A lakók sokfelől érkeznek, nem ismerik sem egymást, sem a kerületet.

A problémáikat azonnal, hitelt érdemlően és áttételek nélkül kell megválaszolni. De átfogó tájékoztatás is kell az egész lakótelepről. Érzékeltetni kell, hogy a kerület vezetősége felelősséget érez ezért a lakótelepért, ezért a 20 000 emberért. A lokálpatriotizmust is segíteni kell kialakulni, tudjanak a kerület egészéről, érzékeljék, mit tud nyújtani a kerület. Ezeket a feladatokat sem a lakossági fórumok, sem a *Kerületi Híradó*, sem az iskolában összehívott gyűlések, sem az aktívák által továbbadott információk nem látják el.

– *Most még frissek a problémák, és nagy a lelkesedés is a kábeltelevíziósok körében. Hogyan lehet ezt a lendületet az évek során megőrizni?*
– A beköltözés az indulási gondokat veti fel. De megjelennek további igények is: kisebb közösségek ügyei, amelyek nyilvánosságot kívánnak, egyén és közösség, család és iskola, a lakóhelyi környezet problémái. Ez már nemcsak információs igény, hanem kommunikációs igény is. A lakó adás közben lejön, benyit a stúdióba, vitatkozik az ott ülővel. Az emberek megismerik egymást, csökken a lakótelepi elidegenedettség. Jobb lesz talán a közérzetük, nem vágyódnak el máshová. Én úgy hívom ezt, hogy a „gazdagréti kispad", ahol az emberek megbeszélhetik dolgaikat, mint régen a falusi emberek a kispadon. Ahogy múlik az idő, változnak a problémák is. Felnőnek a gyerekek, családok kinövik lakásaikat, nő a nyugdíjasok aránya, átalakul az üzletek iránti igény. 1986-ban szeretnénk az élő információs adások mellett egy másik csatornán kulturális és oktatási jellegű műsorokat is sugározni – a kerületben van ehhez szellemi kapacitás. Általában: szeretnénk az embereket rádöbbenteni az információszerzés, az információbirtoklás és az információval élés felelősségére és lehetőségeire.

B. NAGYPÁL ENDRE, A GAZDAGRÉTI KÖZÖSSÉGI TELEVÍZIÓ TANÁCSADÓJA

A Magyar Televízió rendezői között Nagypál Endre nem tartozik az ismertebbek közé, pedig már sok éve az intézménynél dolgozik. Nem drámai produkciókat rendez, hanem ismeretterjesztő, dokumentum- és szolgáltató műsorokat. Ezek presztízse a házban egyébként is kisebb, mint a látványosabb produkcióké. Szubjektív véleményem szerint Nagypál Endre nem érzi igazán otthon magát a Szabadság téri házban. Az ottani normák szerint

lassan dolgozik, filmjeihez hosszasan, alaposan gyűjti az anyagot, az utómunkálatokat sem csapja össze. Munkastílusa is sokkal kedélyesebb, emberközelibb, mint ami a házban szokásos. Munkája mellett végezte el a főiskolát és az ELTE népművelés szakát is. Számos közművelődési műsort készített. Talán az sem érdektelen, hogy hosszabb ideje ő rendezi Szecskó Tamás Tv-tükör műsorait, tehát hónapról hónapra kapcsolatba kerül a tömegkommunikáció-kutatás különféle újdonságaival, melyek a műsorban szerepelnek.

– *Miben látja a hivatásos televíziós feladatát egy ilyen csapatban?*
– Egy negatívummal kezdem: nem kisajátítani a hivatásosok számára, ami itt folyik. A gyereket is meg kell tanítani, hogyan közlekedjék az úton önállóan, nem pedig állandóan kézen fogva vezetni, mert féltjük. Egyébként nem csordogálta körül a pénz a munkánkat, ezért nem is lepték el azok az emberek, akik ebből élnek. A kilenc hónap tapasztalata pedig azt mutatja, hogy maguk a lakótelepiek is meg tudják csinálni, amit kell, tudják vállalni a kommentátori szerepet. Hétről hétre igazolódik, hogy nem csak olyan formája lehet a tévének, hogy hivatásos újságírók pénzért csinálják, és még a nem hivatásosak is hivatásossá lesznek, és ebből kívánnak megélni. Gazdagréten nem erről van szó. Másutt (t.i. más kábeltelevízióknál – Sz. A.) talán sose fog kiderülni, hogy maguk a lakók is tudnak műsort készíteni, mert alkalmaznak egy stábot, akik mindent maguk csinálnak, és nem is engednek oda mást a felszerelésekhez.

– *Milyen sajátosságok következnek ebből, hogy a lakók maguk csinálják a műsort?*
– Tudatosan kell vállalni, hogy ez egy lakótelepi televízió. Már tavaly ősszel elkezdtük megkeresni azokat az intézményeket, amelyeknél érdeklődésre számítottunk. Ilyenek voltak a Vöröskereszt, az Országos Egészségvédelmi Intézet, az Állami Ifjúsági Bizottság, a Magyar Nők Országos Tanács. Nemigen értették, hogy mit akarunk. Például sok a gyeses kismama a lakótelepen. Szeretnénk délelőtti-délutáni műsort készíteni az otthon levő nőknek. Ők maguk csinálnák, vendégeket hívnának, szóba kerülne az egészség, a szülésre való felkészüléstől a szülésen át a gyerekgondozásig, a részfoglalkozású munka lehetőségei, praktikus otthoni dolgok, szabás-varrás – ez csak étlap annak a csoportnak, aki érdeklődik ez iránt, és majd csinálná az adást. Az egyik első műsorban bemutattuk az első gazdagréti gyerekeket,

akik már ide születtek. Kiderült, hogy a mamák, akik naponta együtt ülnek a parkban, csak a gyerekek nevét ismerték, egymásét nem, és úgy beszéltek egymásról, hogy „az Ildikó anyukája". Kezd kialakulni valamilyen ismeretség, rendszer, még segítséget is nyújthatnak egymásnak. Eddig még nem szorgalmaztuk, hogy ezek a külön műsorfajták beinduljanak, mert a jelenlegi technika mellett jó, ha a heti adások rendben lemennek. De amint meglesz a végleges stúdió, sokféle irányba lehet bővíteni a műsorkészítést.

Az iskolával együttműködve iskolai csoportot is szervezünk, hogy a gyerekek is kitanulják. Az iskolában a tanárok között van még egy kis tartózkodás, nem tudják igazán hová tenni az ügyet. Videójuk is van, de elzárják, nem használják. A felnőtt emberek nem tudják még, hogy ki lehet állni egy közösség elé. Ezért is kell a gyerekekkel kezdeni, hogy belenőjenek. Szeretnénk, ha az OPI is bekapcsolódna, megnéznék, hogy egy ilyen kábeltelevízió mennyire segítheti a szülők és az iskola kapcsolatát. Például tájékoztatással az újfajta matematika-oktatásról. De a lakóhelyi identitás alakulásában is sokféle aprósággal segíthet a kábeltévé. Feldolgoztattuk az énekkarral „A gazda rétre megy" című népdalt, a gyerekek elénekelték az adásban. Utána elkezdték variálni, beleszőtték a dalba, hogy mi minden megy a Gazdagrétre. Belevették mindazt, ami hiányzott a lakótelepen, az ABC-t, a telefont, az óvodát, a parkolót. Szeretnénk a környékbeli földrajzi nevek eredetéről is faggatni a környékbelieket, de még nem találtunk helytörténészt. Néhány diófa itt megmenekült a régi kertekből – meg akarjuk keresni, kié volt az a diófa, elmondatnánk, hogy azelőtt mi volt itt.

– *Hogy mit tanultak a gazdagrétiek Nagypál Endrétől, az többé-kevésbé nyilvánvaló. De mit tanult Nagypál Endre a Magyar Televízió rendezője a gazdagrétiektől?*

– Megerősítették azt a hitemet, hogy érdemes csinálni. Minden pillanatban visszaigazolják, hogy igenis meg tudják csinálni azokat a dolgokat, amelyekre biztatom őket. Nagy Jóska például csinált egy riportot az óvodásokról. Váratlanul felbukkant egy logopédus – erre csináltak vele egy hangos interjút, felismerték, hogy kell, és megcsinálták. Lassan úgy érzem: minek járok ide, nélkülem is tudják csinálni... Olyan ez, mint a szülőnek az elszakadás.

C. GURUBI IMRE ÉPÍTÉSZMÉRNÖK

– *Hogyan szerzett tudomást arról, hogy kábeltelevízió indul a lakótelepen?*

– Tavaly augusztusban kis falragaszok jelentek meg a lépcsőházakban arról, hogy helyi videostúdiót szerveznek, akit érdekel, jelenjen meg itt és itt... Hogy mire gondoltunk, amikor olvastuk? Hát a köznapi antenna már működött, és hallottunk valamit az országban másutt működő kábeltelevíziókról is. A megjelentek jelentős része azonban videofilmklubra gondolt, ezért kevesen is maradtunk az elsők közül, húszból talán csak hárman, négyen. Aztán persze jöttek újabbak, és most mintegy 15 főnyi csapat készíti az adásokat. A szereposztásunk aszerint alakult, hogy ki mihez értett. Az első műsorok a lakótelep kialakulásáról, tervezéséről szóltak. Kiderült, hogy építészmérnök vagyok, így beültettek, hogy kérdezzek.

– *Volt-e valamilyen közéleti érdeklődése már korábban is?*

– Nem volt, és tulajdonképpen most sincs, de ezt a kábeltelevíziózást nem lehet abbahagyni. Az ember megkérdezi azt, amire önmaga kíváncsi, és azt hiszi, hogy más is kíváncsi lesz. Néha 5 perccel a kezdés előtt derült ki, hogy miről lesz szó aznap.

– *Mennyi munkával jár a kábeltelevíziós műsor készítése?*

– Minden hétfőn este adás van, ezenkívül egy-egy napon ügyeletet is vállalunk, én például kedden. Ilyenkor leadjuk az ismétlést, és beszélgetünk a stúdióba benéző lakótársakkal. Az emberek úgy kezelnek bennünket, mintha egy kialakult szervezet volnánk, kábeltévé, alkalmazottakkal és jogokkal. Meg vannak lepve, amikor elmondjuk, hogy ők maguk is csinálhatják. Jó, hogy rengeteg embert meg lehet ismerni így. Lakótelepen ez egyébként gond. Barátokról még korai lenne beszélni, de sok jó ismerőst szereztem. És nemcsak mi, akik csináljuk, hanem a nézők is. A műsor összehozza az itt lakókat egymással. Persze, a heti két este, és még ami munka az adások előkészítéséhez kell, kicsit sok egy-egy embernek. Ahogy lassan többen leszünk, a feladatok is jobban eloszlanak. Mivel mindenki dolgozik valahol, napközben nem tudunk ezzel foglalkozni. Én egyébként tanítok is a Műegyetemen (statikát, a szakmámat) és vezetek egy VGMK-t. Jó lenne, ha 8 órában meg tudnám keresni, ami a családomnak kell, és hajlandó lennék azt a 8 órát ki is dolgozni, de hát ez munkaszervezési kérdés. Mielőtt megházasodtam, voltak hobbijaim – sakkoztam, rádióamatőrködtem. Ezeket a házasságom után abbahagytam. A kábeltévé most olyan számomra, mint egy újabb hobbi.

– *Milyen témákról beszélnek a kábeltelevízióban?*
– Az első adás tavaly szeptember harmadikán az új iskolánk évnyitójáról volt. Utána néhány alkalommal rövid összeállításokat sugároztunk a lakótelepi praktikus tudnivalókról. Az első élő adásunkhoz a lakótelep tervezőjét hívtuk meg vendégnek. Lassan az építés-kivitelezés téma lerágott csonttá válik, csak az új beköltözőknek érdekes, nekik megismétlünk majd néhány korábbi adást. Szeretnénk viszont, hogy minél többen jöjjenek, hozzanak ötleteket, sőt, ki-ki csinálja is meg az ötletét a műsorban. Bármilyen közérdekű problémából lehet műsor. A gyerekeim betegsége kapcsán megismerkedtem például egy orvossal, és elhívtam, hogy beszéljen a lakótelepi allergiákról. Rengeteg gyereket visznek el a lakótelepről asztmás rohammal, akiknek korábban, másutt lakva, semmi bajuk se volt. Az orvos beszélt az okokról – nagyon sokféle oka lehet, és a gyógyításról is.

– *Hallottam, hogy egyesületet is alakítottak, és Ön lett az elnök...*
– Hozzáfogtunk az egyesület alakításához, de még csak a kezdetén járunk a jóváhagyási eljárásnak. 1985. április 22-én alakult meg a Gazdagréti Közösségi Televízió Közreműködőinek Egyesülete. Körülbelül 20-an vagyunk alapító tagok. Bárki tag lehet, aki elfogadja céljainkat, és két tag ajánlja. Úgy számítjuk, hogy körülbelül 50 aktív tag lenne az ideális háttér a kábeltévé működtetéséhez. Szervezetileg eddig nagyon szedett-vedett társaság voltunk, szeretnénk most kicsit rendbe tenni a körülményeinket. Ha kész lesz az új stúdiónk, szeretnénk bérmunkát is végezni.

– *A különböző riportok, fórumok kapcsán nem voltak súrlódásaik, koccanásaik a megszólaltatott illetékesekkel?*
– A tanáccsal egyelőre nem voltak összetűzéseink. Fórum volt már, utána mondták is a lakók, hogy mellébeszéltek a tanácsiak! Mi pedig azt válaszoltuk, hogy ha így volt, miért nem jöttek le a stúdióba, és kérdeztek rá?!

D. MODROCZKY KRISZTINA, AZ V. KER. VÖRÖSKERESZT VÉRADÓSZERVEZŐJE

– *Hogyan került a kábeltelevízióhoz?*
– Az egyik közös képviselő ajánlott, mint „nagypofájú nőszemélyt". Amikor először voltam adásban, utána Nagypál Endre azt mondta: odavaló vagyok, mert én voltam az egyetlen nő, aki nem festette ki magát külön

is. Az történt egyébként, hogy még tavaly egy haláleset volt a lakótelepen. Telefonhiány miatt későn ért ki a mentő. Az eset természetesen nagyon felzaklatta a lakókat, és a kábeltévések rögtön szeptemberben utánajártak, hogy mi történt. Mint vöröskeresztessel, elmondatták velem, hogy mi volt, és hogy mit kell csinálni. Vasárnap történt az eset, egy héten belül már adásba ment, és utána ismételték sokszor. Különben is, mániám, hogy az emberek miért nem tudják, hogyan kell mentőt hívni, mit kell bemondani. Tartottam is az V. kerületben ilyen tanfolyamot. Ahol társadalmi munkáról van szó, ott engem mindig megtalálnak, amikor pénzről, akkor alig... Volt olyan is, hogy (Nagypál) Endre felcsengetett hétkor, hogy hét óra tízkor kell valaki az adásba. Persze, én egyedül vagyok a gyerekemmel, nem olyan egyszerű, de mentem.

– *Milyen adásokban volt műsorvezető?*
– Riportot csináltam a Tétényi úti kórház főorvosával. Nagyon jó kapcsolat alakult ki, két napon belül intézkedett a felvetődött ügyekben, a gyermek-nőgyógyászati rendelés idejét tényleg megváltoztatták stb. Erre az adásra sokan le is jöttek adás közben kérdezni a stúdióba. A nőgyógyász főorvossal is én szerveztem meg a beszélgetést. A minap már egy ismeretlen házaspár azt mondta, hogy ismernek engem, én vagyok az egészségügyi felelős a lakótelepen... Most akartunk egy fogászati műsort, az az orvosnő csinálta volna, akinek itt van magánrendelése. Végül azonban a kórházban, ahol dolgozik, azt mondták, hogy ez nem lenne etikus, és nem engedték. A főorvos viszont felajánlott őszre egy sorozat előadást a családtervezéstől a csecsemőgondozásig. Véradást is szeretnék szervezni a kábeltévé segítségével.

– *Mivel elégedetlen a kábeltévénél?*
– Ugyanaz a tíz ember csinálja mindig, egyébként nagy az érdektelenség. A hét órai időpont szerintem rossz a családanyáknak.

– *Ért valamit a kábeltévé műszaki részéhez is?*
– Abszolút nem értek a technikához, csak csodálom, hogy ott a többiek hogyan csinálják. Az egyesületi alakuló közgyűlésre viszont vittem egy tortát. Jó lenne az embereket a passzivitásból felrázni. Ne csak tanácstagi panasznapnak tekintsék a kábeltévét, hanem hozzák el ide a jó ötleteiket is. Olyanokat, mint a gyerekeknek volt a BASIC-tanfolyam, meg nyelvtanfolyam, vetélkedő. A gyerekek még inkább mozgathatók, a felnőttek már alig.

E. KÖLES SÁNDOR, A NÉPMŰVELÉSI INTÉZET MUNKATÁRSA

– Oroszlányban születtem, ahol apám művelődésiház-igazgató volt, minden szakkörébe bejártam, amatőr filmes voltam. 13 éves koromtól filmrendező akartam lenni, de amikor leérettségiztem, nem indult a szak a főiskolán. Sokféle munkám és munkahelyem volt, főleg afféle kulturális kisegítő munkák. Munka mellett végeztem el a népművelés–könyvtár szakot főiskolán. Tatabányán a Volánnál először szakszervezeti könyvtáros voltam, majd függetlenített KISZ-titkár lettem, sok negatív élménnyel. 1975-től 1981-ig a Belvárosi Ifjúsági Ház igazgatója voltam, afféle vidéki outsiderként raktak oda a sok egymással versengő pesti jelölt helyett. 1981-ben felmondtam, azóta a Népművelési Intézetben dolgozom. Lényegében az érdekel, hogy hogyan lehet vállalkozni a művelődési házakban. 1980-ban befejeztem az ELTE népművelés kiegészítő szakát, 1984 óta a szociológia szakra járok.

– *Mikor találkozott először a videóval, a kábeltévével?*
– 1977-ben Najmányi László és Molnár Gergely akartak egy avantgárd videoprodukciót csinálni a Belvárosi Ifjúsági Házban, de nem sikerült videót szereznünk hozzá. 1984 óta a munkámban is használok videót, az egyik falusi településfejlesztési programunkban. Rájöttem, hogy nem kell hozzá szaktudás, hogy hatalmas demokratikus lehetőség. De miközben csináltam, arra is rá kellett jönnöm, hogy a manipulációs lehetősége is óriási. Igen nagy felelőssége van annak, aki dolgozik vele. Kábeltévéről olvastam, aztán jártam Pécsett a Kertvárosban. Nagypál Endre egyszer ott járt a Népművelési Intézettel, többekkel beszélgettünk, hogy mit lehetne csinálni a kábeltelevízióban. Kiderült, hogy itt fogok lakni a Gazdagréten – ezzel a választásom eldőlt.

– *A többiek is kábeltelevíziósok lettek?*
– Nem, csak én. Az első programokban műsorvezető voltam, és azóta is vagyok ötletadó – bár ritkán kivitelező –, beszélgető, tanácsadó. A falukísérletben, Siófokon és Tabon tanultam meg az egyesületi forma lehetőségeit, ezért tanácsoltam Nagypálnak, hogy a helyi közösség kontrollját így lehetne biztosítani Gazdagréten is. Rengeteg megvalósítatlan ötletem van. Gyes-műsort kellene csinálni, meg kellene hívni érdekes embereket, például Hankiss Elemért, helybeli portrékat kellene csinálni...

– *Mit jelent konkrétan a kábeltelevízió mint demokratikus lehetőség?*
– A kábeltelevízió nem lehet demokratikusabb, mint maga a helyi társadalom. Volt itt egy érdekes konfliktus a választások idején. Előzménye az volt, hogy közgyűlést tartott a lakásszövetkezet, ahol a kábeltévések, maguk is tagok, felvételt akartak csinálni. A szövetkezet elnöke ezt elég durván megakadályozta. (A töredékesen maradt felvételt magam is láttam – Sz. A.) Ez az elnök azután tanácstagjelölt lett. A jelölőgyűlésen, amelyet felvett a kábeltévé, sokan felrótták neki korábbi magatartását, hogy kirúgta a kábeltévét stb. Érezte, hogy az adás lejáratja őt, ezért az első adás után elérte, hogy az ismétlést letiltották, és a kazettát elvették, elzárták. Később visszaadták a felvételt, még egyszer lejátszottuk ismétlésben. Utána a két tanácstagjelölt vitatkozott kamera előtt. Végül is a mi emberünket nem választották meg a választói tanácstagnak.
A kábeltévé ma még keresi a helyét. Szerintem ne legyen az egyik helyi érdekcsoportnak sem a szócsöve, de a hatalomé sem. Tárgyilagosan közvetítsen a hatalom és a lakosság között – ez a legnehezebb. 1984 eleje óta egyébként a Népművelési Intézet párttitkára vagyok, ebben a minőségemben is kellett már szólnom a kábeltelevízióról. De Gazdagréten nemigen tudják ezt rólam.

– *Hogyan képzeli el a gazdagréti kábeltévé jövőjét?*
– Meg kellene tartani a hamvasságát, de azért legyen egy gondnoka főállásban. Legyen kapcsolata az ősszel megnyíló helyi közösségi házzal. Ilyesfajta kérdések merülnek fel bennem: Megkövül-e vajon ez a társaság (is)? Mi lesz, ha az újdonság varázsa elmúlik? Egy gazdagréti telepen hétszámra nem történik semmi igazán jelentős. Ha nem tudunk újdonságokat kitalálni, a műsor unalmassá válhat.

E. CSOBAY ZOLTÁN ELEKTRONIKAI MŰSZERÉSZ

– Bár elektronikai műszerész a szakmám, a szabadabb munka miatt most villanyszerelőként dolgozom. Október eleje óta kábeltévézem. A zenét szeretem, a hang szerelmese vagyok, ezért eleinte hangot kevertem, aztán kameráztam is a Panasonic kameránál, sok vita volt az elképzeléseimről. Most képvágó vagyok. Nem szeretem az MTV képeit, hogy mikor, mit kell mutatniuk. Ebben vannak olyan szabályok, amelyeket nem szeretek. Nem a beszélőt kell

mindig mutatni, hanem a kezét vagy a kamerát. Azért nem szeretem a tévében sem a színházi közvetítéseket, mert én mindig mást szeretnék látni a színpadból, mint amit az operatőr és a rendező mutat. Jobb lesz a helyzet, ha lesz utasító, amellyel a vezérlőből lehet az operatőröknek szólni. Lássék minden, a stúdiókamerák is, ne legyen kikozmetikázva.

– *Csinál riportokat is?*
– Egyet csináltam, de a többiek véleménye szerint ha leadom, akkor megvernek a lakók. Ha meglesz a stúdió, akár főállásban is szívesen odamennék.

F. WINKLER ANDRÁS TV-MŰSZERÉSZ

– Szomszédok vagyunk Csobay Zolival, ő hívott, október óta csinálom. Régebben világosítottam a pantomimos Köllőnek, de ott mindig vidékre kellett menni, ezért abba is hagytam. A videót is szeretem, de magamnak nem tudnék venni. A kábeltévében mindenfélét csináltam, most leginkább a kamera mögött állok. Riporterkedni nem szeretnénk – inkább a kamera mögött maradok.

G. NAGY JÓZSEF RÁDIÓ-TÉVÉ MŰSZERÉSZ

– Központi antennák szerelésével foglalkozom a budaörsi szövetkezetnél. Októberben megláttam a kiírást, aztán az őrmezeiek segítségével megtaláltam a kábeltévéseket is. Mindenfélét csinálok: hangot, kamerát, képvágást. Amikor az óvoda megnyitását csináltam, egyedül voltam, ezért előre megbeszéltem a dolgot, kezébe adtam a mikrofont a riportalanyoknak, és meg vettem a kamerával. Szolgáltatást is vállalunk a képmagnóval ingyen. Eddig egy esküvő volt, meg egy kisbaba, aki hazaérkezett a kórházból. A család vesz egy kazettát, mi meg ingyen felvesszük. Be is mondtuk az adásba. Nagyon otthonos itt az egész. Egyszer szükség volt rám, kitettek egy táblát a stúdióban a kamera elé: „Józsi, gyere le a stúdióba!" Néhány perc múlva már szaladtam is, mert ugyan én éppen nem néztem az adást, de a szomszéd igen, és átszólt, hogy várnak. Egyébként az egyesület pénztárosa vagyok.

H. ZIGÓ JÓZSEF FEJLESZTŐ MÉRNÖK, A HÍRADÁSTECHNIKA SZÖVETKEZET KÁBELTELEVÍZIÓS OSZTÁLYÁNAK VEZETŐJE

– Korábban tévéműadókat készítettünk, műszakilag ez rokon dolog a kábeltévérendszerek fejállomásaival. Új profilt kerestünk, 1983-ban kellett írnom egy tématanulmány. Diplomácia volt a főnökség felé, hogy őket meggyőzzem. Egyszer a HTSZ képviseletében egy felettesem helyett mentem el a XI. kerületi tanácsba Szilágyi Balázshoz. Teljesen véletlenül történt, hogy magam is Gazdagréten kaptam szövetkezeti lakást. Amikor 1984 márciusában lakásnézni mentem, egyben elkezdtük keresni a stúdió lehetséges helyét a házak földszintjén. Az első műsortól kezdve részt veszek a kábeltévézésben, de kevés időm van, ezért nem vagyok itt minden alkalommal. A műszaki oldalon segítek. Az első öt felvételen képet vágtam, de azután jött valaki, és beletanult. Most már inkább akkor van rám szükség, amikor új feladat adódik. Ilyen volt a múltkor a bekapcsolódásunk az Ablak adásába, amikor a saját technikánkkal kapcsolódtunk egyenesben a nagy tévé adásába. Ilyen a teletextdekóder ügye is, ezt is én segítek kipróbálni. Csináltam egyébként egy minifelmérést itt, Gazdagréten a tévékészülék-állományról. Ez egy jómódú lakótelep, a készülékállomány műszaki állapota mégis elképesztő. Ős öreg készülékek működnek még ma is. Nem csoda, ha ezek alkalmatlanok a kábeltelevíziós szolgáltatás vételére.

V. Az adásokról – röviden

A kutatási megbízás előtti adások egy részét alkalmam volt képmagnón megnézni. Márciustól júniusig az adások jelentős részénél személyesen is ott voltam Gazdagréten, ami – az élő adások sajátos bája miatt – semmivel sem pótolható élmény. Nem láttam persze így sem minden adást, egyes adásokat elfelejtettek rögzíteni, másokat véletlenül vagy kazettahiány miatt letöröltek. Így is kialakult azonban egy képem az adások három jellegzetes típusáról.

A. EGYENES ADÁS TÖBBNYIRE A STÚDIÓBÓL

Többnyire egyetlen téma megvitatása a stúdió asztala mellett, egy vagy két riporter és két-három vendég közreműködésével. Az előkészítés a minimumra szorítkozik, nincsenek megbeszélt kérdések és válaszok, vagy

legfeljebb néha egy-egy. A beszélgetés sokkal kevésbé strukturált, mint az MTV hasonló műsoraiban, amelyekben egyébként is igen kevés az élő adás. A szerény technikai lehetőségek rákényszerítik a készítőket, hogy mellőzzék az élő adás misztifikálását. Ha kell, élő adás közben is ki-be mászkálnak, beszélnek stb.. Látszatra ez olyan, mint az Ablak-ban, csak azzal a nagy különbséggel, hogy míg az Ablak-ban a spontaneitás szigorúan megszervezett és rendezett játék (azaz látszat), itt valóság. A készítők annak örülnének, ha adás közben a nézők lakásukban felállnának a készülék mellől, és kérdésükkel, megjegyzésükkel leszaladnának a stúdióba. Ez meg is történik, de tapasztalataim szerint adásonként nem több mint egy vagy két esetben.

Ez a statisztikailag leggyakoribb műsortípus. A technika lehetővé teszi három kamera képeinek váltogatását. A hanggal gyakran probléma van, általában egy mikrofon dolgozik.

B. HELYSZÍNI KÖZVETÍTÉS FELVÉTELRŐL LEADVA

A helyszíni közvetítések anyagát vágási (editálási) kapacitás hiánya miatt általában egy az egyben, változatlanul közvetítik az adás idejében. Ilyen volt az első közvetítés az iskola megnyitójáról. Itt a kábeltelevízió tartalmi hozzájárulása igen csekély, hiszen teljes egészében átveszik az esemény logikáját. Különösen koncepciózus válogatásnak (a képkivágásokkal stb.) nemigen láttam nyomát. Észrevehető volt egy olyan, érthető és bölcs törekvés, hogy minél több gyerek arca kerüljön be az adásba, minél több család ismerjen rá boldogan a saját gyerekére a képen. Az újdonság varázsa okvetlenül jogosulttá teszi ezt a műsortípust. A színvonal elkerülhetetlenül az iskolai ünnepély stb. színvonalát reprodukálja. Műszakilag egy vagy két kamera dolgozik, a hang közvetítése megoldatlan, mert néha csak a gépbe beépített mikrofon veszi a távoli beszélőt, alig érthetően.

C. KÜLÖNBÖZŐ BLOKKOKBÓL ÖSSZEÁLLÍTOTT, ELŐRE FELVETT, KONFERÁLT, MONTÍROZOTT ANYAG.

Ilyen volt a második és következő néhány adás, és ilyenek a külső forrásból kapott előre gyártott (például választási) műsorok. Elkészítésük jelenleg még csak idegen technikával lehetséges, például az őrmezei közösségi ház vagy a Televízió segítségével. Bár ezek a műsorok a többinél jobban hasonlítanak az MTV műsortípusaira, a témák, a megközelítésmód emberi közvetlensége utánozhatatlan bájt adnak e műsoroknak (is). A fellépő szereplő mindegyike névvel és lakótelepi címmel bemutatkozik. Kedves vigécek módjára árulják „szolgáltatásaikat": van, aki focicsapatot szervez, és várja az érdeklődőket, van, aki a könyvtárba hív, van, aki zöldség kiskereskedését ajánlja.

A műsortípusok áttekintése után megerősíthetjük, hogy valóban kulcsfontosságúak a több nyilatkozó által felvetett merre tovább, hogyan tovább típusú kérdések. Ezeket a problémákat lehetne színtelen, bürokratikus, hivatalos stílusban is tárgyalni. A csapat érdeme, hogy ez nem így történik – legalábbis az általam látott legtöbb esetben nem. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a merevség kikerülésének fontos eszköze az a tudat, hogy itt ezekre az információkra égetően, praktikusan szükség van. Több nyilatkozónk utalt azonban arra, hogy a beköltözés egyszer véget ér, elcsitulnak az akut problémák – mivel foglalkozik majd akkor egy ilyen kis közösség (max. 6000 lakás) heti egy órában? Úgy vélem, hogy továbbra is ki lehet majd tölteni akár több időt is. Talán sor kerül a sok, ma még megvalósíthatatlan ötletre – azokra, amelyeknél most mindig akad valami sürgősebb és életbevágóbb. A konszolidált állapotok idejére pedig háromirányú műsort tervezgetnek: kulturális, közéleti és talán még üzleti-gazdasági funkciójú műsorokat. Az egyesület feladata lesz ezek után is biztosítani a folyamatosságot a kezdeti törekvésekkel. 6000 lakás sosem lesz, még ha műsorelőfizetési díjat is szednének, olyan piac, mely tartósan finanszírozhat bármilyen „műsorjellegű" műsort. Az anyagiakat továbbra is tanácsi támogatásból, adományokból és öntevékeny akciók hasznából kell fedezni. Számíthatunk viszont a máshonnan, főleg az MTV közművelődési állományából idehozott ismétlésműsorok szisztematikus és remélhetőleg koncepciózus beépítésére.

Itt jelzem, hogy Gazdagréten puhatolózó tárgyalások folynak egy előfizetéses kábeltévémozi létrehozására. Az elképzelés szerint a MOKÉP havi 4 monopol utánjátszó kategóriájú filmet bocsátana rendelkezésre, melyeket egy-egy hétig a nap különböző szakaiban váltogatva ismételnének a kábeltévé-hálózaton. Ezért viszont tényleges előfizetési díjat kellene szedni. Az ötlet mellett szól, hogy Gazdagréten nincs és belátható időn belül nem is lesz mozi.

Ha megvalósul a gazdagréti movie channel, ez érdekes lépés lesz a tengerentúlon hagyományos kábeltévés szolgáltatás hazai adaptálására.

A jövő szempontjából említésre érdemes, bár konkrétan még semmi sem valósult meg belőle, hogy több műszaki szerv és vállalat, az OMFB és

a Posta vezetésével, gondolkodik rajta, hogy Gazdagrét egy házában (tehát még csak nem is az amúgy sem óriási lakótelepen) komplex, szuper korszerű távközlési hálózatot valósít meg kísérleti céllal. Integrálnák a kábeltévé- és a telefonszolgáltatásokat, sőt különféle viewdata típusú számítógépes szolgáltatásokat is rendelkezésre bocsátanának. Amennyiben a kísérletre sor kerül, a jelen megfigyelési fázis lezárultától függetlenül is okvetlenül figyelemmel kívánom kísérni eredményeiket.

VI. Diszkusszió

Eizenstein állítólag egyszer azt mondta volna tréfás kedvében, hogy ha Puskint akarsz előállítani, végy egy néger nagyapát... (Köztudott, hogy Puskin egyik nagyapja valóban etiópiai volt.) Hasonlóképpen vethetjük fel a kérdést: ha a gazdagréti mixet akarjuk kikeverni, mit kell a fazékba tennünk? Melyek ennek az egyvelegnek a sajátos összetevői, amelyektől ilyenné kristályosodott ki, amilyennek a fentiekben megismertük?

A. MOTIVÁCIÓK

Interjúalanyaink, akik egyben a kábeltelevízió állandó magját alkotják (a teljes körrel sikerült interjúzni), kettő kivételével mind gazdagréti lakosok. A két kivétel: a felelős szerkesztő tanácselnök-helyettes és a tanácsadó.

E két nem gazdagréti résztvevő esetében sajátos, a többiétől eltérő motivációval találkozunk. Mindkettőnek szorosan foglalkozásához, munkaköri érdeklődéséhez kapcsolódik a kábeltévé, bár ez nem szükségszerű, hiszen csak Budapesten több tíz kerületi tanácsi vezető van, aki fütyül a kábeltévére, és az MTV rendezői között is ezek vannak döntő többségben. E két munkatárs esetében mindegyiküknél kimutatható egy szakmai frusztráció. A tanácselnök-helyettesnél az, hogy költöznek be a lakók egy nem is olcsó lakótelepre, és bizony nem kapják meg azokat az alapvető infrastrukturális szolgáltatásokat, melyeket joggal várnak. A televíziós rendező pedig nem tudja humanista elképzeléseit megvalósítani az országos médium kötöttségei között. A frusztráció mindkettejüknél sajátos informáltsággal párosul. Mindketten, bár nem műszakiak, pozitívan viszonyulnak a technikához, különféle utakon-módokon sok éve tudnak a videó és a kábeltelevízió lehetőségeiről. A kezdeményező szerep a televíziós rendezőé, aki elkészült vitafilmjét nem tekinti lefutottnak azzal, hogy végre adásba került, hanem megpróbálja cselekvő erővé változtatni. Ő „rántja bele" a tanácselnök-helyettest, de ehhez nem kell nagy erőfeszítés, mivel az maga is már „felkészítettnek" tekinthető. A fent leírt motiváció mindkét főszereplőnk esetében a konkrét és az elvi, általános sajátos, robbanékony egységében jelenik meg: frusztrációjuk konkrét, de mindketten szinte erkölcsi magaslatokba emelkedve gondolkodnak az ügy általánosabb összefüggéseiről.

A többiek, a gazdagréti lakosok, saját bőrükön élik meg azt, ami a másik kettőnek elvi megfontolás, humanista credo vagy hivatali feladat. Ha végignézzük társadalmi-demográfiai jellemzőiket, igazolódik sztereotípiánk a gazdagréti lakótelep fiatal, iskolázott, dinamikus lakóiról. Mindegyikük harminc és negyven között, egy-két gyerekes, kifejezetten dinamikus egyéniség. Nagy a férfi többség. Mozgalmasak a szakmai önéletrajzok, gyakori a második utas továbbtanulás, gyakran több lépcsőben is. (Ez egyébként a két előbb tárgyalt vezetőre is igaz.) A szakmai kultúra konvertálhatóan jelentkezik: mindenki, szinte mindent csinál. Gyakori, bár nem teljesen általános a technikai és tartalmi szférák közti szabad mozgás, bár egyik alanyunk csodálja, ám nem szereti a gépeket, a másik viszont éppen meghúzódik mögöttük, nem állna a kamera elébe. A tipikus mégsem ez, hanem az otthonosság mindkét szférában. Mivel mindannyian egy még épülő lakótelepre költöztek be, élénken átélték a tennivalókat, és ezeket kapcsolatba hozták a számukra felkínált kábeltelevíziós lehetőséggel. Az életrajzok peremén számos olyan adalék húzódik meg, amely kapcsolódási pontot nyújt a kábeltévéhez: világosító, amatőr filmes, színész, népművelő, antennaszerelő, tévéműszerész, fejlesztőmérnök, szervező, régi hobbiját elvesztett és újat kereső emberekről van szó.

B. SAJÁTOS ERŐFORRÁSOK

A sajátos erőforrásokat először kerületi (XI. ker.) szinten érdemes számba vennünk. Itt van a Műegyetem és az Államigazgatási Főiskola. Itt a Híradástechnika Szövetkezet és a SZTAKI, a magyar számítástechnika egyik fellegvára. Itt az Eötvös Kollégium és számos más diákotthon, itt az Irodalomtudományi Intézet és két gazdasági kutatóintézet. Persze, ha más-más hangsúlyokkal is, mindegyik budapesti kerület felsorakoztathat ilyen és hasonló erőforrásokat. Igen sok múlik azon, hogy ezeket a kerület vezetői

tudják-e mozgósítani, egy vállalkozásban érdekeltté tenni. A XI. kerületben úgy látszik, tudták és tudják.

A gazdagréti lakótelepnek is vannak sajátos erőforrásai. Ilyennek érzem a területi koncentráltságot (jelenleg tényleg csak egy ugrás a „Sugár" mindenhonnan), ilyenek a már elemzett lakossági jellemzők. De ilyen a lakótelep kissé elit jellege, hogy a házak utcákat alkotnak, és a földszinteken boltok, butikok, bárok foglalnak helyet, tarkán és otthonosan. Adott itt egy helyi öntudat kialakulásának lehetősége, a lakótelep helye, a hegyek karéjában, kiugró életminőséget szuggerál – még ha ezt nem is mindig tudja beváltani. Ebben a légkörben találtatott 8-10 lelkes törzstag, és talán kis kereséssel többet is lehet találni, amely kérdésre az egyesület további sorsa ad majd választ.

C. KONFLIKTUSOK

A lakótelepen létrejövő konfliktusokról már láttuk, hogy ebben az összefüggésben, a kábeltelevízió szempontjából kifejezetten termékenyítő, ösztökélő jellegük támadt. De konfliktusok merülnek fel a csoportmunkában is. Nyilatkozóink erről csak ritkán és félszavakban emlékeznek meg, olyan nagy bennük a csoportszolidaritás. Azonban több jel mutat szerény, de praktikus koncepcionális ellentétekre a csapat egyes tagjai között. Olyan ellentétek ezek, melyek ma még termékeny jellegűek, de később az utak elválását is eredményezhetik.

Konfliktus áll fenn a lakótelep szintje feletti intézmények egy részével: mivel azok sose forgolódtak ilyen problémák körében, egyszerűen tanácstalanok és néha ellenségesek a gazdagréti kábeltévésekkel. És konfliktus van a többi lakóval: hosszabb idő kell még ahhoz, hogy elvesszen a közéleti szerepvállaláshoz fűződő negatív asszociáció, hogy a lakók elfogadják szomszédjaikat, sőt netán magukat is, mint nemcsak puszta fogyasztókat (vagy, ha úgy tetszik, manipuláltakat), hanem mint az agorára kiálló felelős polgárokat.

Idetartozik még a konfliktus a műsorok által bírálóan érintett esetleges intézményekkel is, vagy az olyan ütközések, mint a fogorvosnő szereplésének letiltása. Jelzem, hogy a választási gyűlés videofelvétele körüli konfliktus adatgyűjtését időhiány miatt már nem fejezhettem be, ott tehát további adalékok várhatók, és ha a kazetta tényleg visszakerült, a műsor elemzése is.

VII. Befejezés

A gazdagréti kábeltelevíziós kísérlet, kísérlet egy közösségi televíziózási modell kialakítására, e sorok írásakor még nincs egyéves. Tartalmi sajátosságai és a hetenkénti jelentkezés miatt azonban máris jelentős közfigyelmet keltett fel. A hetenkénti jelentkezés okozza, hogy e csekély múlt jelentős tapasztalati anyagot halmozott fel, hiszen ha jól számolom, a gazdagrétiek, ha adásórák számában nem is, de az adásnapokéban már megközelítették, sőt talán el is érték a két évvel korábban startoló, úttörő érdemű pécsieket. (Az ismétlések számával pedig mindenkit leköröztek, amit nem a statisztikai rekord kedvéért említek, hanem mert meggyőződésem, hogy a kábeltévés rendszerekben a gyakori, rugalmas, az igényekhez igazodó ismétlési politikának elvi jelentősége van!)

A gazdagréti tapasztalatokat elemezve a jelenkor történésének ellentmondásos szerepébe kerültünk. Igyekeztem tárgyilagosan közelíteni a témához, de nem kerülhettem el, hogy a megismerkedés során megszeressem a gazdagréti csapatot, és baráti vagy közel baráti kapcsolatba kerüljek egyikükkel-másikukkal. A beszélgetések során nem titkolhattam, hogy kritikai megjegyzéseim ellenére is az ő szurkolójuk vagyok. Ez bizonyára elfogultságokhoz is vezetett, amiért az olvasó szíves elnézését kérem.

Meggyőződésem, hogy a gazdagrétieknek valóban sikerült a hazai kábeltévézés szerény változatosságán belül új modellt teremteniük. De azt is tudom, hogy ha ezt a tagoknak elmondom, talán még egy barátságos hátbavágást is kaphatok. „Mi, itt, modellt? Egy fia modellt se gyártottunk. Csak televízióztunk a magunk kedvére és közös hasznunkra." A gazdagréti közösségi televízió jövője iránti várakozás és kíváncsiság jegyében zárom ezt a rövid esettanulmányt.

VIII. Bibliográfiai jegyzet

A kábeltelevízió legjobb magyar nyelvű szöveggyűjteményét Kálmán András és Nagypál Endre szerkesztették „Kábel, kommunikáció, közösség" címmel. 1984-ben jelent meg a Népművelési Intézet kiadásában. A kábeltelevízióról számos hazai folyóiratban olvashatunk cikkeket, így a *Jel-Kép*, a *Filmvilág* és a *Kultúra és Közösség* hasábjain.

E tanulmány megírásakor felhasználtam azt az UNESCO megrendelésre készült esettanulmányt, melyet hárman írtunk Nagypál Endrével és

Kálmán Andrással, és melynek szerkesztését én végeztem. Ez egyelőre csak angol nyelven olvasható a Tömegkommunikációs Kutatóközpont Dokumentációjában, „Case Study on Cable Television in Hungary, 1985" címmel. Külön meg kell említenem e tanulmány függelékében Nagypál Endre anyagát „A Budapest-Gazdagréti public access csatorna" címmel. Tervezzük az angol nyelvű tanulmány magyar eredeti kéziratait is megszerkeszteni és hozzáférhetővé tenni. A szóban forgó UNESCO-tanulmány egyébként igen részletes bibliográfiát tartalmaz a hazai kábeltelevíziózás előzményeitől kezdve napjainkig.

CSÉPLŐ GYURI
KÖZVÉLEMÉNY, CIGÁNYKÉRDÉS ÉS EGY FILM ANKÉTJAI (1980)

Bevezetés – Az ankétok szervezése, lebonyolítása – Jelzések a cigánykérdés helyéről a köztudatban – A munkavállalás – Állami támogatás, lakáskérdés – Négerek, indiánok, barnák, színesek – Mi a megoldás, hogyan és mikor – Vélemények a filmről – Kapcsolódás a filmhez, kapcsolódás a vitához – Hivatkozások a film egyes jeleneteire – A beszélgetések szemléleti keretei – „Félúton" vagy útelágazásnál?

Bevezetés

1977. november és 1978. június között a *Cséplő Gyuri* című filmből a szokásos műsorrendi vetítésektől függetlenül mintegy 70 olyan vetítést tartottak az ország legkülönbözőbb részein, amelyet a rendező vagy egyéb szakértő vezetésével ankét (vita, megbeszélés stb.) követett. Ez a speciális forgalmazási akció a film forgalmazásának (és ezzel együtt társadalmi hatásának) tudatosan, előre megtervezett szerves része volt. Ifj. Schiffer Pál, a film rendezője már korábbi hasonló témájú filmjeinél *(Faluszéli házak, Mit csinálnak a cigánygyerekek)* kipróbálta, és kiemelkedően hasznosnak találta a társadalmi forgalmazásnak ezeket a lehetőségeit. Az akkori tapasztalatokat hasznosítva szervezte meg a moziüzemi vállalatok, a Hazafias Népfront és egyéb szervek segítségével ezt az akciót. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont a cigánykérdéssel kapcsolatos kutatások keretében részt vevő megfigyeléssel végigkövette ezeket az ankétokat. 66 ankétról rendelkezünk információkkal, ezen belül 41 esetben sikerült a teljes megbeszélést magnóra rögzíteni. Ebből 40 ankét anyagát kódoltuk, és tartalomelemzést végeztünk belőle. További információforrást jelent az ankétok túlnyomó többségén személyesen részt vett rendezővel készült részletes interjú, valamint a részt vevő megfigyelést végző munkatársaink beszámolói.

A *Cséplő Gyuri* című film rövid tartalma: Cs. Gy. átlagon felül intelligens, magyarul jól beszélő, írni-olvasni tudó fiatal cigány, a Zala megyei Németfalu cigánytelepén, putriban él. Bátyja a tüdejével beteg. Gyuri hosszas tépelődés után két másik fiúval Pestre indul munkát keresni. Látjuk a pályaudvaron, a metrónál, a szállodában. Először a Cordatic Gumigyárba mennek, ahol őt felvennék, két analfabéta társát azonban nem, ezért ő sem marad. Társai elkedvetlenednek és hazamennek. Ő megismerkedik a téglagyári közös udvaros lakóteleppel, ahol magyarok élnek, de „cigánymódra", rossz körülmények közt. Egy cigány fiatalember, Rézműves Jóska beajánlja egy építőipari vállalathoz, melynek korszerű munkásszállója van. Iskolába jár, és eljut a rákospalotai cigányklubba is. Új ruhában, ajándékkal hazalátogat falujába, tétovázik, hogy ne maradjon-e mégis ott, de úgy dönt: visszamegy Pestre. A játékfilmszerűen cselekményes történet a főszereplő tényleges élethelyzeteinek fölvételével jött létre, ennyiben a film dokumentumfilm is, játékfilm is.

A. AZ ANKÉTOK SZERVEZÉSE, LEBONYOLÍTÁSA

Már az ankétok szervezése során érezhető volt, hogy a tizenhat évvel azelőtti párthatározat és az azt követő intézkedések nyomán a cigánykérdés többé-kevésbé beilleszkedett a felismert és elismert politikai-társadalmi problémák sorába, azaz a spontán köztudaton túlmenően helyet kapott az „intézményes köztudatban" is, kialakultak a keretek (még ha ezeket nem is mindig és mindenütt tölti meg igazi tartalom), vannak bizottságok, felelős beosztottak stb. A film forgalmazása során is bebizonyosodott azonban, hogy megyénként lényeges különbség van ezeknek az intézményes kereteknek működésében. Nem lehet messzemenő következtetéseket levonni egy film ankétjainak szervezéséből, hiszen ennek számos, a cigányügytől független tényezője is van. (Például a megyei moziválallatok munkájának általános színvonala.) Mégis figyelemre méltó, hogy az átlagosnál magasabb arányú cigánylakosságú megyék közül csak Szabolcs-Szatmár mutatott igazi aktivitást a filmmel kapcsolatban. A többi ilyen megye, ahol a film „cigányfilmként" is a legtöbbet tudott volna társadalompolitikailag hatni, kevésbé vagy egyáltalán nem kapcsolódott be a filmviták szervezésébe.

Az ankétokat meg lehetett különböztetni aszerint, hogy egy-egy spontán kialakult, ténylegesen létező közösség tagjai vettek-e részt rajtuk, vagy pedig olyan ad hoc közösség, melyet valamely intézmény erre a célra

összehív (köztük a hivatalból illetékesek), és akik esetleg akkor látták egymást először az életben. A spontán közösségek körében rendezett ankétokra az volt jellemző, hogy összehasonlításokat tettek a filmen látható cigányok helyzete és a saját helyzetük (illetve a környezetükben élő cigányok helyzete) között. Gyakran felvetették, hogy ők mit tehetnének a film által exponált kérdésekben, kutatták az öntevékenység lehetőségeit. Az „ad hoc" közönségre ezzel szemben a film által felvetett problémák némileg leszűkítő szemléletmódja volt jellemző. Míg az előbbiek a cigánykérdést általános társadalmi kérdésként, a hátrányos helyzetű lakosság problémáiba ágyazva tárgyalták, utóbbiak leszűkítették kifejezetten cigánykérdéssé, az öröklött és faji-etnikai különbségeket hangsúlyozták (eközben gyakran többé-kevésbé önkényesen értelmezve a filmet is, mely ilyen értelmezésre nemigen adott lehetőséget), és a cigánykérdéssel kapcsolatban az adminisztratív feladatokat emelték ki, rosszabb esetben az erőszakos megoldások szükségességét bizonygatták.

Az ankétok lebonyolításában igen hasznosnak bizonyult, hogy a rendező kialakított egy 8-10 tagú csoportot a cigánykérdéssel foglalkozó szociológusokból, illetve a filmviták vezetésében jártas filmesekből, akik – szükség esetén az ő távollétében is – vitavezetőkként működtek többé-kevésbé egységes elvek alapján. Az alapelv a vitavezetési tolerancia volt, ennek köszönhető, hogy a vitákban kimondódtak a legszélsőségesebb vélemények is. Természetesen a tolerancia nem jelentette azt, hogy ezeket válasz nélkül hagyták volna. A viták így általában jó légkörű, pozitív kifutású társadalmi-politikai vitákká alakultak, ahol az esetek többségében maguk a résztvevők igyekeztek Cséplő Gyuri és a „Cséplő Gyurik" sorsát történelmi távlatba és széles társadalmi összefüggésekbe helyezni. Egységes igényként merült fel „hasonlóan őszinte" filmek, újságcikkek, tévéműsorok készítése, illetve közlése, bár voltak olyan vélemények is, melyek kétségbe vonták a film objektivitását, illetve „ilyen dolgok" bemutatásának szükségességét. A filmet „túl sötétnek", illetve „túl enyhének" tartók gyakran egymással is vitába keveredtek.

„Én nem éreztem eléggé keménynek a filmet" (Olvasótábor-vezetőképző, Tata)

„...azért nem tetszett a film, mert a legrosszabbat mutatta be. Aki csak könyvből ismeri, újságcikkekből a cigányokat, az azt hiszi, hogy ez van. Nem igaz, hogy nem tudnak megélni" (Taurus Gumigyár).

„Én evvel vitába szállnék. Én már voltam – nem tudom te jártál-e, a salgótarjáni cigánytelepet ismerem... Kisvárda szélén egy városnak lehet

nézni, ahogy vannak... Az, hogy annak vályogtégla a fala, és nem ilyen ágból van, voltaképpen nem az a lényeg: az életformán van a lényeg, és szerintem ez jellemző. Egy, talán eggyel, a kóborló cigányokkal nem találkozhattunk a filmben..." (ugyanott).
A Csili vitájának egyik hozzászólója pedig oktatófilmet kért számon, a pozitív (sikeres) cigányok bemutatásával (Csili, 21–22).

Természetesen a vitákon elhangzó hozzászólások „helyi értékét" csak a körülmények ismeretében lehet igazán pontosan elemezni. A T. községben tartott vetítés után igen kulturált vita zajlott, felvilágosult hangnemű, emelkedett hozzászólásokkal. Csak az vetett árnyékot az összképre, hogy bár T. községben a lakosság mintegy fele cigány, a vetítésre és a vitára (korántsem véletlenül!) csupa nem cigányt hívtak meg... Ugyanígy más helyi értéke van az X. megyében elhangzó hozzászólásnak, ahol a cigánylakosság aránya 1% alatt van, mint az Y. megyeinek, ahol megközelíti a 8 vagy a 10%-ot.

Adataink alapján (lásd később) elmondható, hogy a vitákon a (csak) cigányokra vonatkozó problémák mintegy *egyötödét maguk a cigány vitázók* vetették fel (18%), négyötödét pedig a nem cigány vitázók (82%). Mivel megfigyelt és rögzített *ankétjainknak mintegy felén nem vett részt cigány személy*, és csak néhány ankéton volt több cigány résztvevő, mint nem cigány. E tények ismeretében azt kell mondanunk, hogy a *Cséplő Gyuri* című film, mint vitakiváltó, a szervezők és a vitavezetők *sikeresen mozgósították a cigány résztvevőket* véleményük elmondására. Több helyen a részt vevő cigányok elmondták, hogy évek óta, sőt esetleg egyáltalán ez (a filmvita) volt az első alkalom, hogy nem cigányok, köztük számos illetékes helyi vezető előtt elmondhatták problémáikat. Ez a „fórum"-effektus egyedi esetenként nagyon örvendetes jelenség, általánosságban mégis inkább sajnálatos tényt jelez, ugyanis egy film egyszeri vitája nem tudja pótolni évekre visszamenőleg (és netán évekre előre) a cigánykérdés helyi közéleti fórumainak nyomasztó hiányát. Illuzórikusnak tartunk minden olyan elképzelést, mely a közéleti fórumok hiányára a filmviták szaporítását megoldásnak tartja.

B. JELZÉSEK A CIGÁNYKÉRDÉS HELYÉRŐL A KÖZTUDATBAN

A 10-15 évvel ezelőtti helyzethez képest okvetlenül, de a néhány év előttihez képest is megfigyelhető, hogy a cigánykérdés élesebben van jelen a társadalmi köztudatban, mint korábban. Az ankétokon ennek

két fő motívuma került elő gyakrabban: a *munkavállalás* és az *állami támogatás*. Mindkét esetben alapvetően pozitív változások kísérőjelenségeiről van szó.

ba. A munkavállalás

Az utóbbi évek munkaerőhelyzete az iparban, építőiparban és a tsz-ekben is rákényszerítette a munkásfelvevőket, hogy a cigányokat ne csak azért alkalmazzák (ha egyáltalán), mert muszáj vagy mert emberbaráti szempontból helyes, hanem mivel nem volt más munkaerő. A cigányok tehát érezhették, hogy szükség van rájuk, munkájukra és ez megteremtette távlati tényleges egyenjogúságuk alapvető feltételét. Ugyanakkor ennek következtében átalakult a lakosság jelentős részének tapasztalatvilága a cigányokkal kapcsolatban. Széles rétegek, akik addig cigánnyal csak muzsikusként, vándorlóként (esetleg koldusként) vagy foltozóként stb. találkozhattak, most munkahelyükön naponta kerültek velük érintkezésbe. Ez óhatatlanul a súrlódási felületek szaporodását és az előítéletek bizonyos megerősödését vonta maga után. Ugyanakkor megerősödtek azok a hangok is, melyek már nemcsak általános elvi humanizmusból, hanem napi tapasztalatra hivatkozva állíthatták, hogy a cigány munkásként, szomszédként nem rosszabb, mint a nem cigány.

„Én pedagógus vagyok... és van egy kis rálátásom, és állítom, hogy ez a probléma, azaz hogy nem dolgozik, hogy iszik, és a lakását tönkreteszi, hogy a gyerekeivel nem törődik – állítom, hogy Erzsébeten legalább ilyen számú, ilyen mennyiségű lumpen elem van, szőkék, kék szeműek, nem cigányok... Úgy hogy ez sem cigány probléma, és nem attól, hogy valaki cigány, hanem ez milyen ember, és ez társadalmi probléma..." (Csili).
„Nálunk is vannak cigánygyerekek, és ott akármiről is van szó, megcsinálja, és én azt mondtam magamnak, hogy mindegy az, akár cigány, akár sárga, vagy nézzen akárhogy ki, ha a munkát elvégzi, és jól, akkor az már nem cigány" (Kerepesi úti munkásszálló).
„Hát nekem ez egy kicsit furcsa, hát most már tizenöt éve hogy Dunaújvárosban dolgozom, és voltam a városban, és ott nincs cigány. Pontosabban van cigány, de aki ott benn a városban lakik, azt nem tekinti senki sem cigánynak... mert a cigány munkát vállal, és ugyanúgy él, mint a többiek, ott nagyon sok magyarnál rendesebb lakása van, és emiatt van

ugye, hát mert kifestette a lakását, szép bútort vett bele, hát ami szükséges bele" (Kerepesi út).

„...Sokat mondják, hogy ma már a cigányság, még mindig van cigányság, színe bőre szerint különböztetik meg. Én csak most is azt tudom mondani, mint a filmben is jól látható volt, az emberekhez való viszony, a munkához való viszony, ami meghatározója az embereknek" (Mátészalka).

„Mi például vagy itt vagyunk vagy 14-en. Termelőszövetkezetben dolgozunk, nem tudom hány éve, megszakítás nélkül, becsületesen dolgozunk, és most is olyan egy épületet bíztak ránk, egy iskolaépületet, amennyiben kubikusok vagyunk, hogy vezető nélkül, esetleg van ott nálunk egy kőműves, és mi vagyunk tizenketten. És ott olyan egy biztos munkahelyet bíztak ránk, mert megbízhatnak bennünk, a munkánk szerint" (Hodász).

Úgy tűnik tehát, hogy ma az, aki amellett érvel, hogy a cigány a magyarral egyenrangú, érveit a munka területéről veheti – és veszi is – szemben azzal a régebben elterjedt érveléssel, hogy a rendes cigány az, aki nem lop. Nem azt hangsúlyozzák tehát (elsősorban), hogy a cigány nem sért erkölcsöt-törvényt, hanem pozitíve emelik ki munkáját. (Vitáinkon az összes „problémák" 13%-ában.) Ez az érvelés, úgy tűnik, terjedőben van városon és falun is, és mind a cigányok, mind a nem cigányok közt – utóbbiaknál persze csak abban a kisebbségben, amelyik *hajlandó szót emelni a cigányok mellett.* (A kisebbség megjelölés nem vitáink tapasztalataira vonatkozik, mivel ott a szervezés jellege, a film tendenciája és az uralkodó közhangulat miatt általában kiegyenlítettebbek voltak az „erőviszonyok".) Nem lehet véletlen, hogy a cigányok hasznos, becsületes és társadalmilag szükséges munkájára való hivatkozás ott volt a legritkább (például éppen a film főhősének falujában, Németfalun), ahol az intézményes munkalehetőség még hiányzik, és a cigányok olyan hagyományos cigánytevékenységeket folytatnak, mint gombászás, erdei gyűjtögetés, speciálisan ott az agancsgyűjtés stb., amelyeket a közfelfogás és a jog nem fogad el munkaviszonynak.

A cigányokkal szembeni (konkrétumokkal néha, közvetlen tapasztalatokkal ritkábban) alátámasztott kifogások egyik fő területévé is a munka vált. Vitáinkon csak az „emberi kapcsolatok" és „beilleszkedés" témákban volt lényegesen több cigányellenes hang, mint a „munka" témában. Ez mindenképpen újdonságot jelent a róluk alkotott vélemények világában.

bb. Állami támogatás, lakáskérdés

Azon pozitív fejlemények másika, melyek negatív visszhangot is kiváltanak, a cigánysággal való állami foglalkozás megerősödése. Az állami támogatásból – vitáink tanulsága szerint – a közvélemény főleg, sőt szinte kizárólag a lakáskérdést és járulékait (kedvezményes OTP-kölcsön) érzékeli.

A felvetett problémák mintegy harmada vonatkozott ezekre a területekre. Nagyon széles azoknak a köre, akik ez ügyben nem vagy nemcsak a rászorultságot mérlegelik, hanem azt, hogy a cigányok magatartásukkal, mondjuk úgy, „kiérdemlik-e" ezt.

Tudjuk, hogy a lakáskérdés ma Magyarországon bizonyára a legsúlyosabb szociálpolitikai probléma. Az is közismert, hogy – bár lényeges különbségek vannak a társadalmi rétegek között a lakáshoz jutás esélyeiben – szinte *egyetlen olyan réteg sincsen,* amely a maga számára megoldottnak tekinthetné a lakáskérdést. A cigányoknak juttatott lakásügyi támogatásokat kifogásolók közt jelen vannak mind a jobb helyzetű, mind pedig a hátrányos helyzetű, a cigányokéhoz közeli problémákkal küzdő rétegek képviselői. Előbbiek csak azt hangsúlyozzák, hogy meg nem érdemelt támogatást kapnak a cigányok, ami ráadásul kidobott pénz is, mivel elpocsékolják (lásd alább!) – utóbbiak ehhez még hozzáteszik, hogy ha a cigány kaphat kedvezményes kölcsönt, ők miért nem?! Ha nem is a kívánatos ütemben, de azért egyre szaporodik a falvakba, városokba beköltöző cigánycsaládok száma – ezzel együtt viszont nő érintkezési felületük a nem cigány többséggel, és egyre újabb rétegekben vetődnek fel a fenti problémák. Szerény tapasztalataink alapján is biztosra vehető, hogy az előítélethelyzet e témában is romlott az utóbbi évek során. Ebben közrejátszott a jelek szerint a cigánykérdéssel foglalkozó sajtócikkek és propaganda általános álszemérmessége, a cigánykérdés valóságos súlyosságának bizonyos elkenése, ami – itt látszik meg – végül is több kárt okozott, mint hasznot, hiszen nem tudta meggyőzni a lakosság viszonylag széles rétegeit a cigányságnak nyújtandó állami támogatás jogosságáról, szükségességéről és hasznáról.* Csak ezzel magyarázható a lakástámogatással kapcsolatos hiedelmek folklorisztikus gazdagsága és általános elterjedtsége. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy alig volt ankét, ahol fel ne merült volna az idevágó hiedelmek „archetípusa": a *felszedett és eltüzelt parketta* esete (40 vi-

* Lásd erről részletesen Lendvay Judit: A cigánykérdés sajtóvisszhangja. *Rádió és Televízió Szemle,* 1978/1. sz., 9–114. Összehasonlítóan elemzi az 1960–64, illetve 1972–76 közti magyar napilapközleményeket.

tán 37 említés). Megdöbbentő, hogy ez a téma ilyen gyakran előjött az ankétokon, hiszen a film csak igen érintőlegesen utal a lakáskérdésre, parkettaügyről pedig egyáltalán nincs benne szó. Mégis az ország bármelyik csücskében volt ankét, szinte mindig akadt felszólaló, aki tapasztalta vagy tudni vélte, hogy a cigányok felszedik és eltüzelik új lakásaikban a parkettát, amiből általában le is vonták a logikus következtetést, amit legrövidebben a „kár beléjük" szavakkal foglalhatunk össze.

A cigányellenes sztereotípiák közül talán éppen ezért terjedt el és vált szimbolikus jelentőségűvé a parkettaügy, mivel egyesíti magában a vádat (pocsékolók) és az ítéletet, a következtetést (ne támogassuk őket). Jelentőségét mutatja, hogy találkoztunk olyan esettel is, amikor kialakult cigánypárti értelmezése is, azaz a kiindulópont, a tény azonos maradt, de a következtetés az lett, hogy még gondosabban, fokozatosan kell eljárnunk, hiszen akik ilyen mélyről jönnek, érthető ha nem igazodnak el új körülményeik között. Csak emlékeztetnénk rá, hogy a történet őse negyedszázaddal ezelőtt már felbukkant: a sztálinvárosi új házakba beköltöző, parasztból lett munkásokról terjesztették ugyanezt, és hogy disznót tartanak a fürdőkádban. Nyilvánvaló, hogy akkor is (más) nagyon konkrét társadalmi feszültségek fogalmazódtak meg ebben a híresztelésben. Tényként leszögezhető, hogy előfordult valóban olyan eset, hogy felszedtek és eltüzeltek parkettát új lakásban. Anyagaink közt van is egy ilyen, enyhén önkritikus első kézbeli beszámoló:

„Akkor a bátyámnál nem volt tűzrevaló, amikor elmentem látogatni – honnat hozzunk? Hát az erdőből nem lehet, mert megbüntették 500 forintra – fölszedte a padlót. Utána mit csinált? Hozott egy kocsi homokot, kitöltötte" (Rezső u., Munkásszálló).

Már ez a rövid utalás is jelzi a valóságos eset összetevőit: az ínséget (nincs tüzelő), a hagyományos megszokott megoldás kudarcát (nem lehet fát hozni az erdőből) és egy másik hagyományos megoldás vonzását (a földes padlóét). De ez így egy emberi probléma emberi dimenziókkal. Semmi köze ahhoz az önmagán túlnövő, országos funkcióhoz, amire szert tett, és teljesen független attól is, hogy hányszor történt meg a valóságban ilyen eset. A cigányoknak juttatott parkettás lakások feltehető száma alapján nem sokszor. (A kedvezményes lakásépítési akcióban felépült, igen szerény kivitelű, ún. CS-házak legtöbbje hidegpadlós.) Érdektelen vagy legföljebb minimális jelentőségű a valóságban lezajlott parkettafelszedés vagy felszedések. Fontos viszont, mint feszültségek tünete, annak jele, hogy a hírközlő eszközök és a tömegszervezeti propaganda nem tudta össztársadalmilag elfogadtatni a cigányságnak nyújtott (ráadásul egyelőre a szükségesnél még lényegesen kisebb!) támogatást.

bc. Négerek, indiánok, barnák, színesek

Ankétjainkon gyakran hangzott el utalás a cigányokkal kapcsolatban a négerekre, a bőr színére, ritkábban az indiánokra, zsidókra, nemzetiségekre. Figyelemre méltónak tartjuk ezt a jelenséget, mivel pozitív és negatív folyamatokról egyaránt tudósít. Pozitívnak értékelhető, hogy legtöbbször olyan szövegösszefüggésben hivatkoznak a négerekre, ami utal arra a hivatalos magyar propagandában is terjesztett álláspontra, hogy a négerek igazságos harcot vívnak jogaikért, és ezért rokonszenvünket élvezik. Aki tehát a cigánykérdést a négerkérdéshez hasonlította, legtöbbször a cigányok iránti rokonszenvből tette, jelezve, hogy a cigányok hátrányos helyzetén változtatni kellene.

Valószínű, hogy a cigány-néger analógia felbukkanásának másik oka az, hogy a magyar társadalom egyes (főleg fiatal) rétegei keresték a fogalmi keretet, melyben megfogalmazhassák rokonszenvüket, sőt esetleg teendőiket is a cigánykérdésben, amikor – mint fentebb elemeztük – egyre gyakrabban találkoztak cigányokkal munka- vagy lakóhelyükön. Káros viszont az analógia azért, mert túlzottan előtérbe állítja a cigánykérdés a faji-etnikai értelmezését (bár az ilyen értelmezés a négerkérdésre sem ad adekvát választ), ahelyett hogy társadalmi problémaként is értelmezné. Az analógia téves vonásainak eltűnésében segíthet az okosabb propaganda és az ismeretterjesztés, véglegesen azonban valószínűleg csak az alapprobléma enyhülésével fog megszűnni.

bd. Mi a megoldás, hogyan és mikor

Ankétjainkon a viták általában az első óra után elkerülhetetlenül eljutottak arra a pontra, hogy felvetődött a kérdés: mi hát a cigánykérdés hazai megoldása, mikorra várható lényeges haladás, és milyen úton, milyen módszerekkel érhető ez el? Amint arra már utaltunk, a megoldás lényegének szinte egységesen a cigányság munkába állását tekintették. Sok helyen felmerült a munkahelyi integrálódás mellett a nyelvi-kulturális integrálódás „kívánatossága vagy nem kívánatossága, ezek az eszmecserék azonban nem mutattak valamiféle" kitüntetett irányba, inkább a tétovaság, az ismeretek hiánya volt jellemző mind a cigány, mind a nem cigány résztvevőknél az olyan kérdésekben, mint hogy nemzetiség-e (vagy lehet-e) a cigányság, egységes-e a cigány nyelv vagy több nyelv, használható-e teljes értékű nyelvként, kívánatos-e megtartani, vagy csak magyarnyelvűség kell stb.

A cigányság beilleszkedését illetően azt tapasztaltuk, hogy polarizáltak a vélemények, volt, aki azt kérdezte: „Ez még háromszáz év vagy még több?" Mások viszont, mint már idéztük, a jelenbeli megoldásra utaltak – legalábbis egyes cigányrétegek esetében. („Aki rendesen dolgozik, az nem cigány.") Gyakran fölmerült egyes cigányrétegek helyzetének reménytelensége (főleg az öregekre utalva).

„Hát azt mondom, hogy legalább húsz esztendő, hát annyi kell hozzá, amikor már az öregek kihalnak, és ezek a gyerekek, akikre a társadalomnak szüksége van, hogy ezeknek a gyerekeknek már kötelező a nyolc osztályt a szülei után, ha nem másképp, akkor vitesse el Nagyfára (kényszerelvonó-intézet – Sz. A.), és keressen annyit a családjának, hogy eltartsa, és kötelezze az állam arra, hogy a nyolc osztályt végezze el" (Kerepesi út).

Viszonylag széles rétegek hajlandók elfeledkezni a körülmények, a lehetőségek fontosságáról, ezek megteremtéséről, és az adminisztratív intézkedésektől várnak mindent – ha nem őrájuk vonatkozik, hanem a cigányokra... Szerencsére néha megszólal a józanabb hang is, mint például a fenti véleményre is válaszként:

„Hát ne úgy legyen, mint Amerikában az indiánkérdés vagy a négerkérdés, hogy gettóba zárják, vagy mit tudom én, kényszerítenek valamire!" (Kerepesi út).

Adataink tükrében mindez a következő képet mutatja:

– Egymással összefüggő, de mégsem azonos az ok és a *felelősség* kérdése. Miben véli fellelni a hozzászóló az általa említett probléma okát? Tart-e valakit vagy valamit (személyt, szervet, hatóságot) *felelősnek* a kialakult helyzetért? Ismét a hozzászóló *véleményét* kódoltuk tehát (nem pedig a helyzetek tudományos, politikai vagy egyéb értékelését – ez itt nem volt célunk). Az ok említése a közvetlen okozóra, a felelős említése általában a tágabb összefüggésre utal, ugyanakkor bizonyos etikai dimenziót visz be a problémába. A felelős megnevezése ritkább is, mint az utalás a probléma* okára, csak a probléma 14%-ában nevez-

* A probléma szóval jelöljük az elvégzett tartalomelemzés szövegalapegységeit. A 40 vitán a hozzászólók összesen 1818 problémát vetettek fel. Az elemzés módszeréről részletesen lásd a kutatás zárójelentését.

nek meg (egyéni, csoportos, esetleg szervezeti) *felelőst*, ezzel szemben a probléma *okára* háromból két esetben (67%) utalnak.

Miben látják a hozzászólók az egyes problémák okait? Azok közül, ahol okot egyáltalán megneveztek, a problémák 34%-ában okolta a felszólaló a cigányokat, 40%-ában a nem cigányokat. Közös hibából eredőnek ítélték a problémák 7%-át, a történelmi örökséget okolták 8%-ban. Végül 11%-ban az általános helyzetben vélték az okot felfedezni.

Nagyon figyelemreméltó, hogy felszólalóik az említett problémák *nagyobb hányadában okolták a nem cigány magyar társadalom mulasztásait, hibáit, mint a cigányokét.* Ezzel jelentős részben visszaigazolták a film alkotóinak szándékait, melyet azok (a film stúdiófüzetének mottójában) így fogalmaztak meg:

„(...) van gondolkodásmód, amelyet meg kell változtatnunk: azt a gondolkodásmódot, amely a vesztest teszi felelőssé a vereségért."

Nem okvetlen mond ennek ellent az említett problémáknak az a része sem, melyben a felszólalók a cigányokat hibáztatják, legfeljebb az arányokról, illetve konkrét esetekről lehet vitatkozni. Hiszen semmiképp nem volt az alkotók szándéka, hogy azt sugallják: a cigányok egyáltalán nem okozói saját problémáiknak. A cigányokat hibáztató hozzászólások tehát megoszlanak az előítéletes és a tárgyilagos szemlélet képviselői között, e megoszlás arányát azonban nem tudjuk vizsgálati eszközeinkkel pontosabban megjelölni.

Azt viszont elemezhetjük, hogy az egyes okoknál milyen arányban jelöltek meg hozzászólóink felelősöket is. (Mint láttuk, az összes problémára ez az arány 14% volt.) Nos, a nem cigány társadalom hibájára visszavezetett problémák 33%-ában nevez meg a hozzászóló felelőst, szemben a cigányhibából eredőnek vélt problémák 20%-ával. (A közös hibából eredő problémáknál a felelős megnevezésének aránya még kisebb, 13%, míg a történelmi örökségre vagy az általános helyzetre visszavezetett problémáknál 1%-ra csökken, illetve eltűnik.) Úgy tűnik, hogy ez beleillik a fentebb vázolt képbe: a cigányok hibájából létrejövő problémák esetében kevésbé lehetett felszólalóinknak (viszonylag) konkrét felelőst találni, akit (amit) etikailag elmarasztalhattak.

(Hozzá kell tennünk, hogy sokszor fordult elő olyan eset is, hogy a probléma okának a cigányok hibáját tették meg, de az egész helyzetért végső soron nem a cigányokat tették felelőssé, hanem a helybeli nem cigányokat, esetleg egy gyárat, egy helyi hatóságot, ezek valamely képviselőjét stb.)

Itt utalnék még arra, hogy a „történelmi örökséget" okoló hangok mellett igen sokan kifejezetten tagadták ezt, hangoztatva, hogy nem lehet három évtizeddel a felszabadulás után a cigányság megoldatlan problémáit csak a múltbeli helyzettel magyarázni.

– A felvetődött problémák kétharmadánál (69%) nem esett szó arról, hogy a problémát kinek kellene és hogyan megoldania.

Ez az arány nem jelenti azt, mintha ennyien nem tudtak volna megoldást javasolni a felvetett problémájukra. A problémák egy része múltbeli, már megoldódott konfliktusra utalt, számos probléma jellege olyan volt, hogy nem vetődött fel a megoldás kérdése, és bizonyára sok problémánál, ha rákérdezhettünk volna, a felszólaló tudott volna beszélni a megoldásról is. Mivel – és ezt nem szabad elfelejtenünk! – egy többé-kevésbé spontán vitafolyamatból kiragadott problémákat kódolunk, és nem egy mindenkinek azonos formában feltett kérdőívet, törvényszerű, hogy minden értékelési szempontunknál igen sok lesz az olyan probléma, ahol az illető szempont fel se vetődött.

Válasszuk először külön a „kinek" és a „hogyan" kérdését, és tekintsük át, hogy a hozzászólók véleménye szerint kinek kellene megoldani az általuk felvetett problémát? Táblázatunk azt az 559 problémát tekinti át, ahol a felszólaló valamilyen formában utalt erre.

Kinek kellene megoldania a felvetett problémát?
(%, csak azok a problémák, ahol van javaslat)

Cigánynak, cigányoknak	32
Nem cigánynak „magyar(ok)nak"	23
Mindkettőnek is-is	10
Konkrétan megnevezett állami szerv, gyár, tsz vagy képviselői	15
Az államnak, a pártnak, a kormánynak	12
„Mindenkinek", a társadalomnak	7
	99
	N = 559

Az adatokból azt emelnénk ki, hogy viszonylag igen kevés az olyan javaslat, ahol a megoldást nemcsak a cigányok, *csak* a magyarok vagy *csak* a hatóság stb. feladatának, hanem *együttes* feladatnak is tartják (10%).

Azok közül, akik nem jelezték, kinek kellene a problémát megoldani, szinte senki se szólt a megoldás módjáról sem. Akik viszont (N = 559) jeleztek, hogy szerintük kinek kellene megoldani a problémát, 37%-ban nem utaltak a hogyanra.

A következő táblában a fennmaradó 353 probléma megoszlását tekintjük át. Ezek tehát azok a problémák, ahol a hozzászóló jelezte véleményét arról is, hogy kinek és arról is, hogy minként kellene a problémát megoldania. Milyen módszereket javasoltak a megoldásra?

Hogyan kellene megoldani a felvetett problémát?
(%, csak azok a problémák, ahol van javaslat.)

Erőszakkal, rendszabállyal, szigorúsággal	15
Meggyőződéssel, felvilágosítással, oktatással	34
Támogatással, kedvezménnyel, gyámolítással	24
Erőszakkal és meggyőzéssel	3
Erőszakkal és támogatással	5
Meggyőzéssel és támogatással	16
Erőszakkal és meggyőzéssel és támogatással	3
	100
Erőszak (összegezve)	26%
Meggyőzés (összegezve)	56%
Támogatás (összegezve)	48%

Viszonylag kevés javaslat hangzott tehát el a megoldás módjára, ezek közül azonban minden negyedikben szerepelt a kényszerítés, erőszak, büntetés motívuma. A meggyőzés körülbelül minden másodikban fordult elő javaslatként, a támogatás úgyszintén. A kényszerítés, erőszak javaslása szám szerint 91 esetben történt, azaz az *összes* felvetett problémák 5%-ában. Ankétonként elosztva átlagosan két esetben. Viszonyítás kérdése, hogy ezt valaki soknak vagy kevésnek érzi. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont reprezentatív felmérése* szerint kérdésre válaszolva, a lakosság jóval nagyobb hányada (38%-a!) tartja általában a rendszabályt, kényszerítést a cigányproblémák megoldására legalkalmasabb eszköznek, mint ez az ankétjainkon felmerült problémák esetében volt. Az eltéréseket magyarázhatja ankétjaink összetétele (feltehetőleg az átlagosnál kevesebb erősen előítéletes résztvevő) a vitaindító film pozitív vagy legalábbis mérséklő hatása, a vitavezetés kölcsönös megértésre törekvő és ösztönző módja, valamint az a tény is, hogy ankétjainkon a felvetett problémák megoszlottak konkrétságuk foka szerint. A cigánykérdésre általában vonatkozó proble-

* Hann–Tomka–Pártos: *A közvélemény a cigányokról.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979, 48.

mák váltakoztak egy-egy közösség, sőt gyakran egy-egy (esetleg jelen levő) konkrét személy konkrét problémáival. Ennek megfelelően a megoldásra vonatkozó javaslatok aszerint is változtak, hogy a felszólaló miben látta a probléma okát, eredetét.

Hogyan függ tehát össze hozzászólóink véleményeiben a problémák oka, eredete és a megoldási javaslat?

Ha az okot a *cigányok hibájában* vélik felfedezni, akkor a megoldást is a problémák többségében (55%) a *cigányoktól várják*. Minden más lehetőséget (pl. „a magyarok", az „állampárt") csak sokkal kisebb, az átlagnál is jóval alacsonyabb arányban említenek.

Megoszlik tehát a közhangulat: vannak, akik „ők okozták, oldják is meg" alapon azzal, hogy a cigányságban lelik meg a problémák okát, egyben a megoldás kötelességét is elhárítják maguktól, mások, bár az okot ugyanígy látják, a megoldást illetően más következtetésre jutnak, és a nem cigány társadalom feladataira (vagy azokra is) utalnak. (Sajnos, az erőszakot javasolva. Lásd alább.) Ha már valaki cigány hibában lelte meg egy probléma okát, egyébként is az átlagnál jóval *gyakrabban javasolt erőszakos megoldást*, kényszert az esetek 41%-ában. A meggyőzésre irányuló javaslatok aránya megfelel az átlagnak, a *támogatást* viszont *sokkal kevesebben* (21%) javasolnak. Akik a kényszert, erőszakot javasolják, az esetek túlnyomó többségében (négyötödében) csak az erőszakot említik, és csak egyötödben említenek olyan megoldási módot, ahol a kényszer mellett helyet kap a meggyőzés, a támogatás is.

További különbségeket találtunk, ha a cigányok hibájául felrótt problémát a cigányoknak vagy a „magyaroknak" kell megoldani. Amikor a cigány hibából létrejött probléma megoldását cigányoktól várják, az esetek kétharmadában nincs szó arról, hogyan történjék ez. A háromféle módból leginkább a meggyőzés szerepel (gyakran történt hivatkozás arra, hogy a cigányság beilleszkedett képviselői, ezen belül különösen a cigányértelmiségiek), hassanak az elmaradottabb cigányokra. (Érthető, hogy a támogatást, kedvezményt viszont alig említik.)

Ha a felszólaló a *cigány hibából* létrejött probléma megoldását *magyaroktól* várja, akkor kerülnek előtérbe a *kényszerítő, erőszakos* módszerek javaslatai. Megnő azonban a meggyőzést és a támogatást javasló említések aránya is, és alig van eset, ahol ne említenének semmilyen javaslatot.

Ha ezen belül (konkrétan vagy általánosságban) állami vagy pártszervtől vár megoldást a felszólaló, akkor már az *esetek háromnegyedében javasol erőszakot, kényszert* (78%). Mintha meggyőzésről, támogatásról ilyenkor nem is lehetne szó.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 2

Összefoglalva tehát három elképzelt típust találunk:

- „A cigányok okozták, oldják is meg ők. Hogy miként, azt nemigen tudom, talán meggyőzéssel, aki már beilleszkedett közülük, segítsen a többin."
- „A cigányok okozták, de „magyaroknak" kell megoldani. Tudom is hogyan: általában meggyőzéssel, de gyakran kényszerrel is. Támogatni azért nem nagyon kellene őket.
- „A cigányok okozták, oldja meg az állam vagy a gyár. Azoknak van módjuk kényszeríteni. Rábeszélni, támogatni fölösleges is."

C. VÉLEMÉNYEK A FILMRŐL

ca. Kapcsolódás a filmhez, kapcsolódás a vitához

A vitákon felvetett problémák *18,5%-a szorosan kapcsolódott* a *Cséplő Gyuri* című filmhez. Ez átlagérték, mely ankétonként elég jelentős ingadozásokat takar (3–70%-ig). Nincs olyan tendencia, hogy a filmhez szorosan kapcsolódó problémák száma egy-egy ankéton belül arányos lenne a felvetődött problémák teljes számával. Az egyes ankétok lefolyása nagyon különböző volt, függött a közönség jellegétől, a vitavezetés „stratégiájától", attól, hogy jelen volt-e a film rendezője, esetleg a főszereplő is stb. A hosszabb, több problémát felvető ankétokon tehát nem vetődött föl arányosan több filmhez kapcsolódó probléma. Inkább egy olyan tendenciát figyelhetünk meg, hogy ezek száma az egyes ankétokon viszonylag szűk határok között mozgott. Azaz erős egyszerűsítéssel fogalmazva, akár rövid volt egy ankét, akár hosszú, körülbelül hasonló számú felvetett probléma kapcsolódott konkrétan a filmhez. A magyarázat kézenfekvő: ha elkezdünk egy filmről beszélni, a konkrétan a filmhez kapcsolódó megjegyzések egy idő után mintegy kimerítik a témát, és a beszélgetés továbbkanyarodik. A sokféle lehetséges irány közül itt csak hármat említenék. Lehet továbbmenni a cigánykérdés különböző részletei felé. Leggyakrabban ez történt. Lehet általános társadalmi-politikai-filozófiai kérdéseket feszegetni. Ez ritkábban fordult elő. Végül lehet a film esztétikai vagy technikai kivitelét feszegetni. Ez a téma vitáinkon alig merült föl. A film művészi értékeit vagy hiányosságait szinte sehol sem tárgyalták. Nem ösztönzött erre a viták megszervezésének módja, a meghívottak összetétele – de maga a film sem, melyben a filmművészeti eszközök nem tolakodnak hivalkodóan előtérbe. A dokumentációt és fikciót vegyítő filmek esztétikai proble-

máit a magyar filmszakma közvéleménye is csak később kezdte vitatni (lásd az 1979. évi Miskolci Filmfesztivál kiadványát: *Dokumentum és fikció*, I–II., szerk.: Fekete Ibolya és Szabó Balázs.)

A *Cséplő Gyuri* című filmet ankétjaink közönsége egyértelműen dokumentumfilmként kezelte.

(Egy művészettechnikai alapkérdés szinte minden vitán felvetődött: hogyan lehet[ett] ilyen jeleneteket lefilmezni úgy, hogy a felvétel ne befolyásolja a résztvevők magatartását?! Ahol ez csak előjel nélküli kérdésként vetődött fel, nem kódoltuk problémaként, hiszen a vitavezető – esetleg alkotó – tényeket mondott el válaszként. Problémaként kódoltunk viszont minden olyan esetet, ahol a kérdésben a kérdező kiemelte valamely jelenet igazságát, vagy fordítva, hamisnak, hiteltelennek érzett egy-egy jelenetet. Erről részletesebben a következő, cb. alfejezetben lesz szó.)

A filmhez szorosan kapcsolódó problémák esetében vizsgáltuk azt is, hogy a felszólaló a filmmel egyetértett-e, vagy pedig vitatta, kifogásolta, helyesbítette azt. Azt találtuk, hogy az egyetértő hivatkozások aránya 73:27 volt az egyet nem értőkéhez képest. Az egyetértő hivatkozásoknak ez a háromszorosát megközelítő túlsúlya arra mutat, hogy a *Cséplő Gyuri* című film az ankétok közönségében részleteiben is általában elfogadásra talált. Az egyetértés ugyanis kétirányú lehetett: a felszólaló kifejeztette egyetértését a film által bemutatott *helyzetek valósághűségével* vagy pedig – és ez nem ugyanaz – a film által adott, implicit vagy explicit *értékeléssel*.

Eddig tehát arról a 18,5%-ról beszéltünk (azaz a felvetett 1818 probléma közül 336-ról), amelyek szorosan kapcsolódtak a filmhez. További 10,8% esetében a filmhez való kapcsolat teljesen formális, ürügyszerű volt. Ilyenkor nem is lehetett megállapítani, hogy egyetért-e a filmmel, vagy vitatja azt.

A felvetett problémák fele (52,3%, azaz 951 probléma) a filmhez egyáltalán nem, csak a vita menetéhez kapcsolódott.

Végül a fennmaradó 18,4% se a filmhez, se a vita menetéhez nem kapcsolódott. E problémák esetében a film és a vita csak indukálta azt, hogy az illető felálljon, és a gondolatmenetektől függetlenül elmondja véleményét a cigánykérdés valamelyik aspektusáról.

Amint elemzéseinkből kiderült, a filmhez, illetve a vitához fűződő kapcsolat jellege és mértéke igen jó csoportosító elvként működött a felvetett problémák osztályozásakor. Érdemes emlékeztetni arra, hogy az eszerint elkülönített problémaalcsoportok jellegzetesen különböztek egyéb jegyeik tekintetében is.

cb. Hivatkozások a film egyes jeleneteire

A felvetett problémák mintegy ötödében történt valamilyen hivatkozás a film azonosítható konkrét részeire, ezen belül 14,7% esetében a jelenetet is azonosítani lehetett. Elemzésünk céljára a *Cséplő Gyuri* című filmet felosztottuk 35 jelenetegységre. A felosztás csakis azt a gyakorlati célt szolgálta, hogy a vitázók hivatkozásait viszonylag pontosan kódolhassuk, elképzelhető, hogy más elemzés a filmet több vagy éppen kevesebb ilyen egységre oszthatná. A jelenetek elhatárolásának alapja a hely és idő egysége volt. Vitáinkban a 35 jelenet közül 28-ra történt több vagy kevesebb hivatkozás.

(A 7 jelenet, amelyre senki sem hivatkozott konkrétan, a következő: a „második" munkafelvétel, ahol a szállás hiánya miatt nem veszik fel Gyuriékat, az Újlaki Téglagyár, a csillaghegyi téglagyári felvétel, Gyuri két monológja, a gondnok az „új" munkásszállón és az „éjszakai foci" jelenet. Túl nagy jelentőséget nem kell tulajdonítani annak, hogy ezeket a jeleneteket senki sem említette – hiszen más vitákon ez is megtörténhetett. Mégsem teljesen véletlen azonban, hogy éppen ezek a jelenetek maradtak ki az említésekből.)

Tíz vagy több esetben hivatkoztak a viták során az alábbi kilenc jelenetre (a filmbeli időrend szerinti sorban):

Putri, kisgyerek, kutya	15
Németfalui kocsma	30
Rendőrök a metrónál	11
Taurus munkásfelvétel	22
Téglagyári közös udvar	55 (!)
Cigányklub	31
Főzés az új szállón	12
Gyuri hazalátogat	16
Gyuri visszaindul Pestre	10

A vitatkozók hivatkozásai alapján tehát a film legnagyobb érdeklődést kiváltó jelenete a *téglagyári közös udvar* volt. E jelenet megítélésében szinte teljes egység alakult ki: 47 esetben *egyetértettek a filmmel*, egy esetben vitatták csak, 7 hivatkozásban nem volt utalás az egyetértésre vagy vitára. Az itt felvetett problémák közül a hozzászólók 16,4%-ot minősítettek „nagyon súlyosnak". (Ez jóval több az összes probléma közti 7,4%-os „nagyon súlyos" aránynál.)

Nem vitás, hogy a „közös udvar" a film egyik kulcsfontosságú jelenete. Itt fogalmazódik meg legpregnánsabban az az alkotói állásfoglalás, hogy a

cigánykérdés nem faji, etnikai vagy nyelvi probléma, hanem egy társadalmi helyzet problémája, tulajdonképpen a szegénykérdés speciális esete. A vitázókban ez a jelenet igen sok gondolatot vetett fel. A legegyszerűbb reakció az volt, hogy megfogalmazták (mint a filmben Gyuri...), hogy hiszen ezek a magyarok itt úgy élnek, mint a cigányok! (Pl. 1614.)* Mások az itt élő magyarok sorsáról gondolkoztak el. Gyártják a téglát, de nem jut lakás nekik – foglalta össze véleményét aforizmatikus tömörséggel egy hozzászóló (5117). A téglagyári putri ugyanaz a putri, mint a németfalui, csak téglából (4209). A cigánykérdésben nem az előítélet a fő probléma (szemben az értelmiségi körökben elterjedt közhellyel) (1633). Nem a hovatartozás kérdése az igazán meghatározó, hanem az életmód (1614).

Manapság nem a cigányt tartják cigánynak, hanem egy bizonyos életformát, ezért illik rá a téglagyári lakótelepre, hogy fehér cigánytelep, ha a cigány kiemelkedik ebből (az életformából), akkor már nem is tartják cigánynak (6143).

A téglagyáriak a cigányok fölött állnak egy fokkal, de lehetőségük a kitörésre mégis minimális (4121). A téglagyáriak jövedelme eleve lehetetlenné teszi, hogy onnan valaha is kiemelkedjenek (4218). Egy főiskolai hallgató véleménye szerint viszont nemcsak a cigányok és a téglagyáriak keresnek keveset, hanem a kezdő tanárok is. Ez a jelenség tehát nem egyedi (2118). Egy vélemény a téglagyáriak és a cigányok helyzetének közössége mellett a különbözőséget is hangsúlyozta: a periférián élő téglagyári magyaroknak sokkal könnyebb az asszimilációs folyamat, mint a cigányoknak, csak mert ők magyarok (3108).

A téglagyári közös udvar létezése sokak számára meglepő volt, nem tudtak (vagy elfelejtkeztek) a társadalomnak erről a rétegéről. Egy vidéki értelmiségi klubban teljes jóindulattal kérdezték meg a rendezőtől, hogy a téglagyári telep *tényleg* létezik-e Pesten? (5405). A rendező válaszában tréfásan arra kellett utaljon, hogy filmje költségvetéséből nem építhetett volna fel ilyen díszletet... (Egy másik vélemény szerint a film azért jó, mert megmutatja, hogy a valóságban is léteznek olyan gondok, amilyenek a mindennapi ember számára csak regényekben képzelhetők el (téglagyári udvar, putri stb.) (4205). Felvetődik a kérdés, hogy milyen tájékozottsága van a magyar valóságról annak a nézőnek, akit e képek ennyire meglepnek, nem kétséges az ügyben a tömegközlési eszközök felelőssége. Ezt több helyen fel is vetették (lásd később is), például: A nyomor nem cigánykérdés (közös udvar), nem merünk szembenézni a nyomor létezésével (2436), vannak olyan magyarok, akik nem élnek különb helyzetben a cigányoknál, és ezekről nem is beszélünk (3240).

* Az itt következő vélemények tömörített összefoglalásai a gyakran lényegesen hosszabb felszólalásoknak. A négyjegyű szám az ankét és a felvetett probléma kódsorszáma.

A második legtöbb említést a vitákon a (rákospalotai) cigányklub jelenete kapta. A nézők érzékenyen reagáltak a cigányértelmiség problémakörére (melyet ez a jelenet exponál a filmben). Az érdemi hozzászólások mintegy fele pozitívan értékelte a cigányklub intézményét általában és néhányan a filmen látható klubot is, valamint segítő szándékú észrevételeket tettek, hiányolták, miért nincs több cigányklub stb. Például: A cigányklubok segítik a cigányok beilleszkedését (4821). A cigányságból kivált értelmiségieket kellene megnyerni a cigányság felemelkedésének támogatására (3908). Kevés cigányklub van, ahol a cigányok találkozhatnak a művelt, intelligens, diplomás cigányokkal (2609 hasonló 3805 is). Propagálja-e magát a rákospalotai cigányklub? Összegyűjti-e tényleg a vidékről feljött munkásokat? (4820). A cigányklubok megszervezése sokszor adminisztratív akadályokon bukik meg (2608). Kérdésével a filmet bírálja az a hozzászóló, aki szerint hiányzik a filmből, hogy a cigányklub értelmiségi tagjai vajon hogy segítenek a többi cigánynak? (1214).

A kapcsolódó érdemi hozzászólások másik fele a problémákat hangsúlyozza, a cigányklubokkal és a cigányértelmiséggel kapcsolatban fenntartásokat hangoztat, és a filmbeli jelenet értelmezésében is a klub bírálható mozzanataira teszi a hangsúlyt. Példák: A cigányklubok nem oldják meg a cigánykérdést (3904). Hiába érettségizik le a cigány, a beilleszkedése sokáig nem lesz problémamentes (2807). Az értelmiségi cigányok sokkal színtelenebbek, mint akik a saját környezetükben élnek (1627). A rákospalotai cigányklub egy elszomorító kompromisszum (2106). A cigányértelmiségiek elvesztik a kapcsolatot azzal a réteggel, amelyikből kiszakadtak, elvesztik a közös „dialektust" (képletes/1609). A tanulatlan cigány nem találja meg a hangot a tanult cigányokkal (2114). A palotai cigányklubban összejövő cigányértelmiségiek úgy próbálnak kiemelkedni, hogy egy értelmiségi rétegnyelvet beszélnek (4207).

A cigányklubban csak szép szónoklatok hangzanak el az egyetemisták körében az utóbbi időben divatossá vált szópuffogtatások szellemében (5003). A cigány értelmiség egy része szégyelli azt, hogy cigány volt, és nemhogy segít, de inkább eltávolodik a cigányoktól (2607).

Megjegyzendő, hogy a vitákban a jelenettől függetlenül is esett szó a cigányértelmiségről. Általában sajnálták, hogy kevesen vannak, de – épp ennek kapcsán is – név szerint emlegették, számon tartották őket, sőt számon kérték sorsukat. („Mi lett ...-val?")

Ugyancsak nagyon sok hivatkozás történt a németfalui kocsmában lejátszódó jelenetre a film elején. A filmben ez a jelenet mintegy összefoglalja a telepi cigányság problémáit és konfliktusukat a falusiakkal – Gyuri ezután dönt, hogy felutazik Pestre. A jelenetnek ez az összefoglaló jellege érthetővé teszi, hogy a vitákon is igen sokfelé ágazó hozzászólások kapcsolódtak hozzá. A felvetett problémák túlnyomó többségében a hozzászólók egyetértettek a filmmel, illetve inkább elfogadták a bemutatott helyzet hitelességét és az ott említett problémák reális voltát. Ez azért nem azonos a filmmel való tényleges egyetértéssel, mert az értelmezés, értékelés síkján itt már erősen megszólaltak a cigányellenes hangok is. A cigányok agresszívak és verekedősek (3853), általában isznak, koszosak, a tanács meg segíti őket (6406). Az egyszerű emberek – véli egy hozzászóló nevükben – joggal felháborodnak azon, hogy ebben a társadalomban a jogokat és kötelességeket különböző emberekre különbözőképpen mérik. (3620 – a vita összefüggéséből nyilvánvaló, hogy ezzel az általános elvi nyilatkozattal a hozzászóló a cigányoknak adott kedvezményeket kifogásolja.) Sok esetben találkozunk olyan megfogalmazásokkal, ahol a hozzászóló saját álláspontja helyett „az egyszerű emberek", a „közvélemény", „a magyarok" véleményét ismerteti, például: A közvélemény azt mondja a cigányokról, hogy „ezek mindent megkapnak", meg „ezeket dugják pénzzel a tanácsnál, meg a gyerekeiket" (3852).

A cigánynak azt mondja a magyar, hogy csak kapja az iskolát, a szociális segélyt ingyen (2347). A különböző ankétokon, az ország egymástól távoli sarkaiban elhangzó, egymástól független azonos megfogalmazások arra figyelmeztetnek, hogy ez a feszültség a közvéleményben országszerte jelen van, ha nem is általános (minden ankétunkon vitába is szálltak vele). A cigányellenes beállítottságú személyeket, rétegeket irritálja a cigányságnak nyújtott mégoly csekély és a szükséghez képest elégtelen támogatás is, és ez a hangulat gyakran felbukkan helyi vezetők, hangadók véleményében is, akiknek pedig feladatuk volna küzdeni ellene.

Nem minősíthetjük persze előítéletes vagy cigányellenes magatartásnak azt, ha valaki a nem cigány lakosság közti szegények támogatását (is) reklamálja. Még akkor se, ha – mint idéztük – időnként előfordul, hogy „a magyarokat miért nem támogatjuk?" frázisa csak a cigányellenesség szalonképesebb változatát takarja.

A magyarok és cigányok közössége itt is felmerül, de némileg más hangsúllyal, mint a téglagyári közös udvar esetében. Például: a cigánykérdés nem csak cigánykérdés, mert a téglagyári udvaron ugyanolyan körülmények vannak, mint a cigánytelepen, és a kocsmabelieket csak a ruházat különböztette meg a cigányoktól, a beszédjük ugyanolyan volt (3848). Nem feltétlenül cigánynak kell ahhoz lenni, hogy valaki kulturálatlanul viselkedjen (kocsmai jelenet) (5404). A magyarok között vannak olyanok, akik a cigányok szintje alatt állnak, pl. a kocsmai parasztok a filmen (4705). A németfalui kocsmajelenet jól mutatja a magyarok társadalmi előítéleteit a cigányokkal szemben – munkakerülőnek tartják a cigányokat, pedig a magyarok közt is van olyan, aki elissza a fizetését (4115).

A jelenetben felvetődő, döghúsevési váddal kapcsolatban is érdemes két véleményt idézni. A magyaroknak arra a vádjára, hogy a cigányok dögöt esznek, el lehet mondani, hogy egy tizenöt gyerekes cigány rákényszerülhet, ha nincs mit enni. Elmegy még lopni, betörni is (0534). Megyeren már nem mernek a parasztok olyanokat mondani, mint Németfalun a kocsmában. Ott senki sem jár dögkútra, meg nem mernék kérdezni a szomszédok a cigánytól, hogy megdöglött egy nyúl, kell-e, be sem tenné a fazékba (5059, cigányasszony).

A kocsmajelenet kapcsán is megfogalmazódik az a jó szándékú, bár leegyszerűsíthető javaslat, mely szerint: a *Cséplő Gyuri*t fölsőbb szerveknek kéne bemutatni, tegyenek valamit, ne éljenek cigányok így az országban. Ne csak filmen mutassák a nyomort, cselekedjenek is (5061).

Míg a kocsmajelenetben a tudati elmaradottság, a faji megkülönböztetés, a szóban elmondott problémák filmbeli megjelenítése szinte mindenkinek elfogadható volt, és csak az értékelésen vitatkoztak, a *putrijelenet* szemmel látható fizikai nyomorúsága kisgyerekkel és kutyával, már a *bemutatás tényével* is vitát váltott ki több helyen. Maguk a cigányok is megrökönyödve nézik a putrilakók életét – mondta egy hozzászóló a sarkadi, békési cigányokra hivatkozva –, hihetetlen, hogy a cigányság fele még mindig nomád körülmények közt él (4858). A németfalui cigányok nem voltak okosak, hogy engedték filmre venni a nyomorúságot, a sok gyereket (9018). A jobb körülmények közt élő cigánynézők számára a németfalui körülmények már (szerencsére) ismeretlenek, amint ezt több helyen megfogalmazták: a cigányság nagyon ki van már emelve, Mátészalkán már ismeretlen a putri (2626). A cigánytelep, amit bemutattak a *Cséplő Gyuri*ban, országosan azért már nem jellemző (6140). A filmben szereplő cigányok elmaradottabb körülmények között élnek, mint a vita résztvevői (Kispesten/6201).

Több helyütt megfogalmazódott egy didaktikusabb film igénye: a Nógrád megyei cigányoknak unalmas film a *Cséplő Gyuri*. Tanulságosabb lett volna olyan filmet csinálni, hogy Megyeren miként élnek a cigányok. A fiataloknak sem tanulságos a *Cséplő Gyuri*, mert már nem félnek, hogy putriba

kerülnek (5031, 51 éves cigány férfi). Olyan filmeket kell csinálni, ahol a jobb körülmények között élő cigányokat mutatják be, akik dolgoznak, szép házuk, tévéjük van, ezt vetíteni az elmaradottaknak, hogy lássák a példát (4426).

Sokan életükben először láttak itt a filmen cigányputrit, hogy ilyen is létezik Magyarországon – mondta egy hozzászóló, majd így folytatta: ha a demokratikus népek nagy fegyverténynek tartják, hogy az elmaradott népeknek segítünk, felszabadítjuk őket, akkor itthon a cigányokkal szemben ugyanezt kell éreznünk. Nekünk kell segíteni nekik felemelni őket (6169).

A filmnek két olyan jelenete volt, ahol a közönség viszonylag sokszor kifogásolta a bemutatás hitelességét: a *rendőrök a metrónál* és a *munkásfelvétel a Taurusban*. Az annyira várható volt a filmen, hogy ha egy cigány odamegy a rendőrhöz, abból igazoltatás lesz! (0710). Valójában a cigányokhoz sohasem olyan udvariasak a rendőrök, mint a filmen (4012). A rendőrök nincsenek előítélettel a rendes cigányokkal szemben – vélte egy hozzászóló (5548). A kérdés persze az, hogy ki a rendes cigány? Cséplő Gyuri és két társa rendes-e? Másutt úgy vélték, elképzelhetetlen, hogy a rendőröknek igazoltatniuk kell a cigányokat (5552). A fő kifogás azonban legtöbbször ez volt: olyan szolgálatkész rendőrt, amilyet a film mutat – még ha az egyik igazoltat is –, nemigen lehet találni (5153). Nem viselkednek a cigányokkal ilyen szépen, ha nincs ott a kamera (3847).

Talán az is közrejátszott a kifogások halmozódásában, hogy a rendőrjelenet után rögtön következett a munkafelvételi jelenet. Így sokan a kettő elleni kifogásaikat kapcsoltan mondták el. A filmben szereplő nem cigányokat a kamera jobb irányban befolyásolta, a munkafelvételen nem beszélgetnek el ilyen békésen a cigányokkal – vélte egy hozzászóló, majd hozzátette: az előítéletek így is érezhetők. Valóban, az előítéletek érezhetők, és csak képzelhetjük, hogy miként beszélnek a cigányokkal akkor, ha nincs filmfelvétel, ha *filmfelvétellel együtt is* így beszélnek velük. Ennek ellenére igen sokan kifogásolták ezt a két jelenetet. Néhány további vélemény: a valóságban nem beszélgetnek ilyen szépen a cigányokkal, mint a filmen a személyzetis vagy a rendőr (2432). A valóságban a cigányokkal kutyább dolgok is megtörténnek, rosszabbul bánnak velük (2932). A cigányokkal a valóságban nem bánnak ennyire egyenrangúan (4537). A valóságban a munkaügyi osztályon rondábban beszélnek a cigányokkal (4819). A cigányokkal durvábban beszélnek (2217). A munkaügyisek nem beszélnek udvariasan a cigányokkal (5353).

Ami a két jelenet további vonatkozásait illeti, több vitán felvetették, Gyuri miért nem egy közeli városba (pl. Zalaegerszegre) ment, miért kellett Pestre mennie? (A rendező ezt a kérdést konkrétan is megválaszolta, de általánosabb szinten is jelezte, hogy könnyebb Pestre menni, mint a szomszédba.) Volt, aki úgy vélte, hogy mindenütt felveszik a cigányt, mert munkaerőhiány van (3202). Más vélemény szerint: a gyárban rábízzák egy emberre ezt a politikai munkát, hogy az embereket felvegye, és a három jelentkező cigányfiúból elküld kettőt, mert nem tudnak írni-olvasni. A helyzet általában nem ez, egy gyáron belül lehet olyan munkát találni, amit a tanulatlan is csinálhat (5035). A városi nagyvállalatoknak önként kéne foglalkoztatnia cigányokat (3910). A legtöbb tanulságlevonó véleményt azonban a következő idézetek jellemzik: a cigányok felemelkedésének előfeltétele az írni-olvasni tudás (3933). A cigánygyerekek azzal zárják el a lehetőség útját maguktól, hogy nem tanulnak (0730). Írni-olvasni tudni kell, különben nem megy a felemelkedés, föl se veszik dolgozni (5203).

A fentiekhez kapcsolódva szó szerint az élőbeszéd töredékességével együtt idézném egy salgótarjáni hozzászólás hosszabb részletét – talán érzelmi hevülete miatt, de talán azért is, mivel gondolatmenetében megrendítő humanista magaslatokra jut el: „...Szóval a Gyuri nem tud telefonálni, ez egyértelmű, a Cséplő Gyuri nem tud metrón utazni, a Cséplő Gyuri nehezen tud olvasni, írni. Ismer néhány szót. Ezt felfogni egy átlagembernek, hogy ez mit jelent, hogy ennek az embernek így elindulni, *nem a magyarországi lakáshelyzethez képest adunk keveset, hanem az életéhez képest* adunk keveset, szóval ezt felfogni ez az iszonyatos, mert tudniillik nem is a lakásviszonyokhoz képest. Egy embernek az élete annyi, amennyit megél belőle, amennyit élni tud belőle. Ők egy másfajta életből tudnak élni, többet talán, mint mi, de abból, amit mi életnek hiszünk, egy olyan parányit, hogy ehhez képest ezzel a lakással még mindig nem tud megélni az életből annyit, amennyit lehetne. A kérdés az, hogy kinek mondom ezt el, mert vagy megérti, akinek elmondtam, vagy nem..." (5170).

A film dramaturgiai szerkezetében a „főzés a munkásszállón" az a jelenet, ahol Gyuri megismerkedik a nálánál idősebb cigányemberek gondjaival, az eggyel későbbi lépcsőfok lehetőségeivel és nehézségeivel. A jelenetre hivatkozó hozzászólások is ezeket a problémákat vetik fel.

A régen dolgozó cigányoknak is háromszor annyit kell dolgozniuk, hogy önigazolásuk legyen maguk és mások előtt, akkor elfogadják őket, akkor be tudnak illeszkedni (6137). A filmbeli öreg cigánynak nyolcvanezer forintja van, tíz gyereke, közte három kiskorú, mégse kapja meg a szociálpolitikai támogatást (4107). A cigány ne hivatkozzon a gyermekeire, mert a nagycsaládos magyarok sem kapnak támogatást, amikor házat építenek (1204). Azt róják fel a cigányoknak, hogy nem hűségesek a munkához, pe-

dig hűségesebbek, mint a filmbeli igazgató, akit leváltottak (2108). Az igény megvan bennük egy másik élet után, de nem tudnak kitörni abból, ami már földhöz ragasztotta őket (sok gyerek) (3830). Egy hozzászólás pedig pozitívumként említi, hogy a cigányok (Győr-Sopron megyében) már – úgymond – ismerik a rendeleteket, és követelik a jogaikat.

Gyuri hazalátogatása és később *Gyuri visszaindulása sógorával* Pestre a filmben sokféle ellentétet exponál, ezek tükröződnek is a hozzászólásokban. A hozzászólások egy része Gyuri vásárlásait, taxis hazaérkezését kommentálta, rosszallólag.

A cigányok nem tudnak beosztani, a cigányok azonnal elköltik a pénzüket, ha van (2614). Meg kell tanítani őket arra, hogy élni is tudjanak a munka által szerzett pénz örömeivel (6149). Más hozzászólásokból egy megítélési dilemma rajzolódik ki: ha egy cigány kiemelkedik, és nem tér vissza, akkor cserbenhagyta a társait – ha visszatér, akkor visszahúzta a környezet... Idézetekben: A cigányok, ha tanulnak, nem mennek többé vissza a többiekhez, ha kiemelkednek, elszakadnak a cigánysorstól, nem viszik magukkal a többit (2806). (Ez a vélemény vitázik is a filmmel, hiszen a film szerint Gyuri mindkét alkalommal visz magával mást is!) A cigánygyerekek, ha nagy nehezen elkerülnek ipari iskolába vagy középiskolába, a legelső hazalátogatás után nem mennek többé vissza, otthon maradnak (3515). A cigányok visszahúzó közösségéből nagyon nehéz kikerülni (2805). A jelenetek szerinti áttekintést egy csornai vitázó tömör megfogalmazásával zárhatjuk, aki az utolsó jelenet tanulságait így summázta: A cigányság ma félúton van (3942).

A beszélgetések szemléleti keretei

A fentiekben csak néhány problémát emelhettünk ki ankétjaink több száz oldalas, igen gazdag, bár természetesen vegyes színvonalú anyagából – azokat, amelyek a leggyakrabban és a leghangsúlyosabban fordultak elő. A számtalan egyedi eset (nemritkán személyes panasz) mellett megemlítendő még röviden, hogy a filmhez is kapcsolódva többször felvetődött a cigány értelmiség helyzete (vö. cigányklubjelenet a filmben), az egészségügyi helyzet, mely a tanulatlansággal együtt alkot ördögi kört: az iskolázatlan cigány csak nehéz fizikai munkát kap, ezt viszont szervezetének leromlott állapota miatt nem bírja – tehát visszatér a putri életbe. Felmerült még az a kérdés is, hogy mit ad a magyar társadalom közösségi érzésben azoknak a cigányoknak, akik kilépnek nagyon szoros és meleg, összetartó, nemzetségi jellegű cigányközösségükből, és integrálódnának? Vannak-e olyan közösségeink, melyek vonzhatnák őket? (Szinte egyöntetű volt a válasz, hogy nincsenek, magunknak sincsenek.) Az anyagi felemelkedést tehát, így értékelték a vitázók, egy súlyos veszteség kíséri: az éltető közösség elvesztése.

Úgy véljük, hogy a cigánykérdés jelenleg tagolatlan és differenciálatlan módon él a közvéleményben – legalábbis vitáink erre mutatnak. Nincsen olyan elvi keret, mely – ha nem is mindenkinek, de legalább az emberek jelentősebb csoportjainak, rétegeinek számára – konzisztens módon „elhelyezné" a köztudatban a cigánykérdés sokfelé ágazó témaköreit. Ami a viták alapján biztosra vehető: a fajelmélet vagy annak tovább élő, módosult maradványai sem jelentenek ilyen keretet, és ezt mindenképpen pozitívumnak kell tekintenünk. Nincs egységes vélekedés a cigány nyelv(ek) kérdésében sem, és abban sem, hogy a cigányok „nemzetiséget" alkotnak-e. Nemcsak hogy egységes vélemény nincsen, hanem ezek a problémafelvetések még keretként sem szolgálnak a vélemények ütközéséhez. (A cigány nyelvet a felvetett problémák 1%-ában a faj-vér-etnikum kérdéseit ugyancsak 1%-ában, a nemzetiséget ennél is kevesebben említették vitáinkon egyáltalán.)

A hozzászólásokban eklektikusan keverednek azok a véleményelemek, melyek a cigányság helyzetét lelki okokkal magyarázzák, és melyek társadalmi-gazdasági okokat említenek. A *történelmi szemlélet*, úgy látszik, nagyon erősen hiányzik a cigánykérdésről való közgondolkodásból. 40 vitából csak 27 alkalommal esett szó 1945 előtti előzményekről, és 25 vitán vetette föl egyáltalán valaki, hogy valamely cigányprobléma oka a történeti örökség lehet. Félreértések elkerülése végett: nem azt hiányoljuk, hogy a problémákat a hozzászóló „kenje a múlt rendszerre". Éppen ellenkezőleg: mint korábban jeleztük, a pozitív felelősségvállalás jegyeként értékelhetjük azokat a hozzászólásokat, melyek szerint a cigányság mai helyzetét már nem lehet csak a múlt örökségével magyarázni. Ami a hozzászólások döntő többségéből hiányzik, az a történetiség szempontja. Mivel filmvitáról van szó, ahol sokan személyes problémáikat vetették fel, nem vihetjük túlzásba sem ezt az igényt. A tapasztalt arányok azonban a közgondolkodás hiányaira utalnak. A térbeli szemlélet határai vitáinkon általában az országhatárral azonosultak. Szinte minden vitán volt helyzet-összehasonlítás az ország más vidékeivel, városaival-falvaival. (Ezt persze a film vetítésének ténye is indukálta, hiszen mindenütt kézenfekvően adódott az összehasonlítás a zalai, németfalui cigánytelep viszonyaival.) A külfölddel való összehasonlítás

jóval ritkább volt, de nem jelentéktelen: minden második ankéton felvetődött. De: kevesebbet hivatkoztak a külföldiekre általában, mint a külföldi kisebbségekre. Ez és a (más) hazai kisebbségek említései jeleznek bizonyos orientációs pontokat, vagy ilyenek keresését a közvélemény egyes rétegeiben. Összefoglalóan azt jegyezhetjük meg, hogy talán nem is csoda, hogy amikor a magyar nemzeti tudat kérdései annyira tisztázatlanok, annyi vitára adnak alkalmat, mint napjainkban, akkor a magyarságon belül a cigányság helyzete kognitíve tisztázatlan a közvéleményben és inkább emocionális síkon jelentkezik.

C. „FÉLÚTON" VAGY ÚTELÁGAZÁSNÁL?

„A cigányság ma félúton van" – hangzott el egyik vitánkon egy hozzászóló tömör véleménye. Talán nem belemagyarázás, ha ebben a megállapításban egy meghatározott véleményirány kifejeződését fedezzük fel: a cigányságnak egy útja van, és ez a magyarságba való beolvadás, a hasonulás, az asszimiláció. A beszélgetések túlnyomó többségét ez a szemlélet hatotta át – *mind a nem cigány, mind a cigány résztvevők oldalán.* A cigányokat a vitázók aszerint ítélték meg, hogy mennyiben tudnak (hajlandók hasonulni a „magyarok" – vagy ahogy a falusi cigányok fogalmazták: „a parasztok" – normarendszeréhez. Sőt, maguk a cigány hozzászólók is többségükben ezzel a mércével mérték saját magukat, értékeiket ezzel bizonygatták, hibáikat ehhez mérve cáfolták. Létezik ugyan egy másik út is, az integrációé, melynek során a cigányság sajátosságait, karakterbeli-kultúrabeli értékeit megőrizve találná meg helyét az országban. Vitáinkon ezt az elképzelést kevesen képviselték. Az egyszerű cigányemberek számára ugyanis jelenleg az integrációs modellnek csak a hátrányai érzékelhetők. Ott, ahol nem asszimiláció történik, gettósodási jelenségek tapasztalhatók, és a cigány közösségek többé-kevésbé kiesnek a támogatások és javak állami felosztásának előnyeiből. Ezekből azok, akkor és annyiban, részesülnek, akik a „magyar" társadalomban feloldódtak, és feltűnés nélkül helyet kerestek. Ugyanakkor a beszélgetésekben világosan kirajzolódott az a *gyakorlati ambivalencia*, mely az asszimilációs álláspontot áthatja: még azok is, akik a magyarságba való beolvadást kívánják elérni, ezt a gyakorlatban kirekesztő módon valósítják meg, például a cigánylakás-építést a faluszéli Cs-házakkal. Nem feladatunk, hogy az asszimilációs és integrációs álláspontok vitájában ez alkalommal állást foglaljunk, a viták tapasztalatai alapján azonban egy záró következtetést meg

lehet fogalmazni. Lehet, hogy ma a cigányság „félúton van", és ez az út az asszimiláció felé vezet. Minden jel arra mutat: „rögös" és „girbegurba" út ez, helyenként embertelen „kényszerpályákkal". Előfordul, hogy egyes emberek vagy közösségek megkísérelnek „elágazó utat" keresni, erre azonban csekély a lehetőség. Jelen tanulmány szerzője szerint az lenne a megoldás, ha a jövőben a cigánykérdés megoldásának sokféle, a helyi igényeknek és lehetőségeknek megfelelő modellje alakulna ki, köztük egyaránt szükség volna „asszimilációs" és „integrációs" típusúakra is. Csak így válhatna lehetővé, hogy a cigányság (bár a nem cigányok támogatásával – ez nélkülözhetetlen!) végül is saját sorsának alakítójává váljon. Mint például a németfalui fiatalember, CSÉPLŐ GYÖRGY.

A CÁPA UTOLSÓ TANGÓJA
MAGYAR NÉZŐK KÜLFÖLDI MOZIKBAN (1984)

A magyar turista külföldön sok mindennel tölti idejét – egyebek között időnként moziba is elmegy. De még aki maga nem is járt külföldi moziban, az is hallhat ismerőseitől történeteket, hogy hol, milyen filmet néztek meg. Azzal azonban eddig senki sem foglalkozott, hogy honfitársaink közül hányan és vajon miért mennek moziba külföldön, hogy melyik országban milyen filmet néznek meg. A magyarok külföldi moziba járásának szociológiai vonatkozásai érdekeltek tehát bennünket, amikor 1979-ben a TK szokásos évi ún. Panelkérdőívére rátettünk néhány kérdést ezzel kapcsolatban. Arra nem volt mód, hogy kifejezetten erről a témáról nagyobb, önálló vizsgálatot végezzünk, és őszintén szólva, előzetes ismeretek híján nem is lehettünk volna biztosak abban, hogy a jelenség miként vizsgálható, és érdemes-e egyáltalán nagyobb erőfeszítéssel kutatni. Az alább következő elemzés tehát egy más célú (a kommunikációs szokásokat általában kutató) kérdőív néhány kérdésének feldolgozása csupán, és mint ilyen, jelzés egy társadalmi jelenségről.

1. Miért járunk külföldön moziba?

Kérdőívünkön ilyen (vagy hasonló, a jelenség megítélésére vonatkozó) kérdést nem tettünk fel. Nemcsak hely- és időhiány miatt. A kérdőíves interjúszituációban az adott körülmények között aligha várhattunk pontos, részletes, illetve őszinte válaszokat ilyenfajta kérdésre. Mivel a szóban forgó külföldi mozilátogatás óta hosszabb idő is eltelhetett, elmosódhattak az akkori helyzet emlékei. Másfelől úgy véltük, hogy a megnézett film jellegéből tudunk következtetést levonni a moziba menés feltehető indokaira nézve is – és talán megbízhatóbban, mint egy direkt kérdés alapján. Feltételezéseink a következők voltak:

a. Sokféle oka lehet a külföldi moziba járásnak. Más okból megy moziba a fiatal, itthon is moziba járó turista, és más okból megy (ha megy) az idősebb, aki itthon inkább csak televíziót néz. Más okból néz filmet a rohanó külkereskedő, és másból az, aki tulajdonképpen nem tudja mivel agyonütni az idejét külföldön, akár saját tétovasága, akár egyéb okok (pl. rossz idő) miatt. Más okból (és más filmválasztékból) választ filmet a turista a hozzánk többé-kevésbé hasonló műsorpolitikájú szocialista országokban, mint a nyugati országokban. Sokszínű, sokrétegű jelenséggel állunk tehát szemben.

b. E sokféle feltételezett ok mögött azonban alapvetően kétféle magatartást, kétféle motivációt sejthetünk. Az egyik a „közönséges" mozilátogatási motiváció, amelyik maga is sok részmotiváció összessége. Akiben megvan ez a motiváció, az itthon is jár moziba. A másik a speciálisan külföldi moziba járási motiváció, melynek fő tulajdonsága, hogy korrekciós jellegű. Ez van a háttérben, amikor valaki kifejezetten azért megy el külföldön moziba, mert úgy véli: azt a bizonyos filmet Magyarországon nem nézhetné meg. A turista tehát az alábbi lehetőségek szerint viselkedhet:

		Magyarországon	
		jár	nem jár
		moziba	
Külföldön moziba	megy	1	2
	nem megy	3	4

Aki itthon jár moziba, külföldön viszont nem megy el, annál feltehetőleg csekély a korrekciós motiváció, míg aki itthon nem vagy csak ritkán jár, külföldön viszont szűk idejéből és még szűkebb valutájából is szakít a moziba járásra, feltehetően erős korrekciós motivációt érez. Magyarul: nagyon izgatja, hogy olyat láthasson, amit itthon nem. De mit nem láthat itthon?

c. „Filmátvételünk kérdőjelei" – ezzel a címmel indult vita 1968-ban a *Filmkultúrá*ban.[1] Tíz évvel később gyakorlatilag ugyanazokat a kérdőjeleket kellett kitenni az újabb, az *Élet és Irodalom* hasábjain kirobbant vitában,[2] mely részben a Filmművész Szövetség időközben elké-

[1] *Filmkultúra*, 1968/5., 1969/3 és 4. számok. Kenedi János és B. Nagy László írásai.
[2] Vita a filmforgalmazásról. *Élet és Irodalom*, 1977/78.

szült dokumentációjára[3] támaszkodott. Magyarországra a filmek a filmátvétel szűrőjén keresztül jutnak be, amely tulajdonképpen hárompólusú monopólium: többé-kevésbé összehangoltan (és mindig azonos elvekre hivatkozva) vesznek át filmeket a mozik, a Filmmúzeum és a Magyar Televízió számára. Mint nyilatkozataikban közölni szokták, a „művészi értékű" filmek mellett átvesznek „széles közönségrétegek igényeit kielégítő" filmeket is. Negatív oldalról megközelítve a kérdést (hiszen szempontunkból az az érdekes, hogy mit nem vesznek át) a nyilatkozatokból a következő derül ki:

I. Nem veszik át a politikailag ellenséges filmeket. Ilyen film azonban a világ filmművészetében (sőt a színvonalas kommersz filmek között is) alig akad. Politikára hivatkozva tehát inkább olyan filmek kerülnek elutasításra, melyek valamiféle vélt vagy valóságos érzékenységet sértenek, esetleg nem is hazánkban. Néha idő múltán az ilyen filmek mégis bejutnak hazánkba, például A. Resnais–J. Semprun *A háborúnak vége* című filmje, melyet politikai okból nem vettünk át, amikor elkészült, tíz év múlva viszont a mozik, sőt később a televízió is vetítette. Nem vettük át azt a két nyugati filmet, mely a szocialista országok múltjával foglalkozik: Costa-Gavras *A vallomás*át és az *Iván Gyeniszovics* egyébként jelentéktelen filmváltozatát, annak ellenére, hogy a személyi kultusztól, a törvénytelen perektől és a táboroktól a szocialista országok már hosszabb ideje elhatárolták magukat. A pacifista filmek közül nem vettük át S. Kubrick *Dr. Strangelove* című Amerika-ellenes atomszatíráját, mert egy röpke csipkelődés erejéig a másik oldalt is kikezdi, és M. Cimino *Szarvasvadász*át, mert háborúellenes történetében mindkét fél kegyetlenkedik. Összefoglalóan elmondható, hogy a fenti filmek inkább vitathatók és ellentmondásosak, mint ellenségesek, nyíltan antikommunista filmet neves művész talán sohasem készített, és az ötvenes évek után a tekintélyesebb filmgyártó cégek nemigen vállalkoztak ilyenre. A képlet tehát nem nevezhető egyszerűnek. *Feltételeztük, hogy a külföldre* (adott esetben Nyugatra) *látogató magyarok nem ellenséges célú filmeket néznek*, ilyenek ritkák is, legfeljebb a „politikai pikantéria" kategóriájába sorolhatókat.

II. Nem veszik át a *szexuális erkölcsöt* sértő filmeket. Ha valami, hát ez a kategória igencsak rugalmasnak bizonyult az elmúlt években. Jellemző a kritériumok fokozatos *lazulása*, a *következetlenség*, hogy ne mondjunk néha elvtelenséget.

III. Az előző kategóriával együtt tárgyalható az *erőszak* ábrázolása miatt elutasított filmek csoportja. A filmátvevők fokozódó belső bizonytalanságára utal, hogy sorra veszik át a francia–olasz szexkomédiákat, melyeknek erkölcsisége és jó ízlése még csak nem is kétséges, átveszik *A nyolcadik utas: a halál* című filmet stb., azaz egyre-másra teszik az engedményeket a bevételi szempontoknak. Ugyanakkor nem veszik át Pasolini *Salój*át, mely a visszataszító jelenetek sokaságával együtt (illetve azok által) jelentős erkölcsi-művészi dokumentum stb. Ma már a magyar szaksajtóban is olvasható igényes tanulmány, amely megkérdőjelezi a filmátvétel ilyetén ténykedését az ún. deviáns filmek esetében.[4] A szexualitás, illetve az erőszak ábrázolásától a felnőtteket is óvó filmátvétel legjobb esetben is *tüneti* intézkedés.
Ha feltételezzük, hogy az emberekben „torz igények" élnek ilyen filmekre, ezek bizonyára nem szűnnek meg attól, hogy kielégítésük egyik módját, a mozit (mely valószínűleg a *legártalmatlanabb* kielégülési mód!) cenzúrázzuk. A torz igények keletkezésével, okaival azonban ez a szemlélet (és a belőle következő társadalmi gyakorlat) nem foglalkozik.

IV. *Drága vagy embargós filmek.* Egyes filmeket a hírek szerint szocialista országnak „nem adnak el", másokat csak árukapcsolásban vagy „megfizethetetlen" összegekért. Ezek reális problémák. Rájuk is vonatkozik azonban a terület általános problémája: a filmátvételnek (és a filmelutasításnak) nincs sem a szakmai, sem a nagyközönség oldaláról nyilvános társadalmi kontrollja, ezért a közvélemény bizonytalanságban marad. Filmbarátok köreiben általános a *kételkedés* az embargóra, illetve az anyagiakra hivatkozó magyarázatokkal szemben. Úgy vélik, hogy ezek csak ürügyet jelentenek.

[3] A *moziforgalmazás helyzete*, I–II. Szerk. Kézdi-Kovács Zsolt és Szekfü András. Filmművész Szövetség, 1978.

D. A KÖVETKEZETLENSÉG KÖVETKEZMÉNYEI

Fenti tények és kritikai megjegyzések után is magyarázatra szorul, hogy miért válik a *korrekciós motiváció* a magyar közvélemény jelentős részében olyan erőssé? A filmátvételi vitákban a hivatalos szervek részéről vissza-

[4] Féjja Sándor: Ártalmas művészet? „Deviáns" filmekről pszichológus szemmel. *Filmkultúra*, 1983/2. sz.

visszatér az a *jogos* argumentum, hogy a magyar filmátvétel nem vagy nem annyival rosszabb, mint számos európai tőkés ország filmbemutatási gyakorlata. (Filmátvételről ott nem lehet beszélni, mert nincs a miénkhez hasonló központosított rendszere.) Ha pedig a szocialista országok többségéhez mérjük a magyar helyzetet, az összehasonlítás még kedvezőbb. A tények (a bemutatott filmek, illetve az adott országba el nem jutó filmek listája) sok esetben (pl. Ausztria, NSZK, Anglia) igazolják ezt az érvelést. Miért mégis, hogy az említett országokban ritka a magyarhoz hasonló feszültség a filmnézőkben? Talán nem él bennük a tiltott gyümölcs iránti vágy? A tőkés országokban mind a filmgyártás, mind a filmforgalmazás a magánszférába tartozik. Az állami befolyásolás fő formái az adókedvezmények és a különféle támogatási formák, a tiltó jellegű beavatkozás minimális. A filmcenzúra (ahol van) az átlag mozinéző számára gyakorlatilag nem okoz gondot, hiszen igen ritka kivételektől eltekintve a korhatár kijelölésére szorítkozik. Ha viszont mégis, évtizedenként egyszer vagy kétszer, érdemi tiltásra kerül sor, akkor az nyilvánosan történik, nagy sajtóvitát vált ki, bíróságilag megfellebbezhető, a fellebbezés gyakran megnyerhető. Nincs szándékunkban idealizálni ezt a mechanizmust. Sok forrásból (köztе a külföldön is dolgozó hazai filmrendezőtől) tudjuk, hogy a tőkés gyártási viszonyok milyen pusztító hatásúak lehetnek. Mindössze arra akartunk rámutatni, hogy az ottani *mozinéző* tudatában az él, hogy náluk a cenzúra gyakorlatilag nem tilt semmit, vagy ha igen, arról mindenki tud, mert közbotrány van belőle.

A hazai filmbemutatási politika a közönség tudatában erősen misztifikált formában jelenik meg. Köztudomású, hogy nálunk van központosított filmpolitika, de ennek hordozói a nagyközönség számára megfoghatatlanok. Az állam, a kormányzat, a mozivállalat összemosódik a köztudatban. A filmátvétel mechanizmusa nemcsak a széles körű, de még a szakmai nyilvánosságot is nélkülözi. A kiutazó, illetve belföldi bizottságok (egyébként változó) összetételét nem hozzák nyilvánosságra, az átvételekről elvétve jelenik meg a sajtóban híradás, de ez csak az átvett filmek címeiből ad válogatást. A *visszautasított* filmeket nem közlik – kivétel, ha mint 1983-ban Cannes-ban –, fesztiváldíjas filmet *nem* vesznek át. Ilyenkor előfordul, hogy a döntést a sajtóban valaki megkérdőjelezi. Egyéb tájékoztatás erről a tevékenységről csak igen ritkán, alkalmi interjúkban történik, illetve azokban a vitákban, melyek – mint láttuk – időről időre fellobbannak a filmátvételről a sajtóban. Igen ritka, hogy valamely film elutasítását *megindokolják*. Az átvétel elutasítása ellen *fellebbezni nem lehet* – egyáltalán, a mozinézőknek nincs is olyan érdek-képviseleti szerve, mely ezt vállalhatná. A Filmművész Szövetség, mely ugyan nem a nézők, hanem az alkotók egyesülése, időnként előveszi ezt a témát is a hazai filmkultúra iránti általános felelősségérzettől vezettetve, akcióinak hatékonysága azonban csekély, nyilvánossága semmi. A nemzetközi filmpropaganda és híráramlás különféle csatornáin a fontosabb filmek döntő többségéről informálódik az érdeklődő magyar filmnéző. Mind a nagy kasszasikerekről, mind a fesztiválszenzációkról eljutnak hozzá a hírek. Amikor pedig ezek a filmek nem vagy csak évtizedes (!) késéssel jutnak el a hazai mozikba, hiányérzete támad. Ez a hiányérzet nagy erővel van jelen a hazai filmértő közvéleményben. Ereje van akkora, hogy időnként magyarázatra kényszerít illetékeseket. Nagyon jellemző, hogy e hiányérzetért számos interjúban okolták már a filmátvétel illetékesei – a sajtót! Íme az egyik első példa, tizenöt évvel ez előttről: „A kritikusok (a *Filmvilág*ban) egyre-másra irkálnak olyan filmekről, amelyekről jól tudják, hogy átvehetetlenek. Oldalakon mennybe menesztik például a svéd filmművészetet, pornográf képekkel illusztrálják cikkeiket (a *Filmvilág*ban 1968-ban – Sz. A.), majd csodálkozásukat fejezik ki a közönség képviseletében, hogy ezek a filmek nem láthatók nálunk."[5] Tudnivaló, hogy az „átvehetetlen" pornográf filmek közt volt akkor Bergman több műve, Pasolini összes korai filmje a *Mamma Róma* kivételével stb. A tiltott gyümölcs mítoszának kialakulását segítette az is, hogy az országban rendszeresen tartottak és tartanak ún. *zártkörű vetítéseket*, ahol egyébként át nem vett filmeket vetítenek. Ilyen vetítések a hatvanas években főleg a filmszakma részére voltak, de a hetvenes években kialakult egy olyan gyakorlat, mely szerint engedélyezetlen filmeket kiadnak vetítésre különféle mozgalmi-oktatási fórumoknak. A filmátvétel következetlenségeit jelzik a bemutatott, de mégis visszavont (aztán évek múlva esetleg újra „kiengedett") filmek is – lásd *Halálfejesek*, *Psycho*, *Suttogások és sikolyok*, vagy legújabban a *Kína szindróma*. Ezek egyike-másika felbukkan a zártkörű vetítéseken együtt olyan, hivatalosan be nem mutatott magyar filmekkel, mint sokáig a *Tanú* vagy a *Határozat*, a *Bástyasétány '74* vagy az *Agitátorok*.

Végül, de nem utolsósorban, a téma misztifikálódását jellemzik a széles körben elterjedt *filmcsonkítási mítoszok*. Szinte minden filmklubban, ismeretterjesztő előadáson akad valaki, aki félrevonja az előadót, és megkérdezi, hogy „miért vágtak ki részeket a ... film magyar kópiájából?!) Széles körben elterjedt, hogy pl. *Az édes élet*, a *Szelíd motorosok*, a *Nagyítás*, legutóbb pedig a *Ben Hur* „az eredetiben jóval hosszabb", a magyar forgalmazók tendenciózusan kivágtak belőlük bizonyos részeket. *Nem* e híresztelések igaz-

[5] Bors Ferenc, a MOKÉP (akkori) igazgatója a *Filmkultúra* 1968/5. számában, 84.

ságáról van szó. Szerintem vagy nem igazak, vagy nagyon eltúlzottak. (Általam megbízhatónak tartott információ szerint ilyesmi igen ritkán fordult elő eddig, és akkor sem az említett filmekkel.) Mint minden rémhír, ezek a rémhírek is latens társadalmi feszültséget fejeznek ki.

E. VIDEOKAZETTÁK SZÁRNYAIN...

A filmátvétel súlya, helyiértéke az utóbbi években radikálisan átértékelődött. Bár még csak tízezrekben mérhető a hazai képmagnók száma, a kazetták határokon általi áramlása már megkezdődött. E tanulmány megírása utáni példa: az USA-ban az év végén bemutatott *Másnap* (The Day After) című, atomháborús tv-film kazettája kevesebb mint két hónapon belül már körbejárt a magyar képmagnósok között. A videodiszkók tevékenysége közismert, de nem titok a pornó, karate és egyéb akciófilmek kézről kézre terjedése sem. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1983. végi állásfoglalásában felmérte a videózás pozitív lehetőségeit és káros mellékhatásait is, és egyértelműen arra helyezte a hangsúlyt, hogy a káros hatásokat a hazai produkció és forgalmazás célszerű megnevezésével kell lehetőség szerint semlegesíteni.

Ebben a kommunikációs (és kommunikációpolitikai) környezetben különösen időszerűnek tűnik a helyzet újragondolása és következtetések levonása a filmszakma területén is.

*

Ez tehát az a filmpolitikai helyzet, ez az a köztudatbeli problémakör, mely a „korrekciós" külföldi filmnézés jelenségéhez ma hozzátartozik. Bár szerény vizsgálatunk módszertani korlátai miatt adatolni alig, inkább csak sejtetni tudja a „közönséges" és a „korrekciós" funkciójú külföldi filmnézés szociológiai összefüggéseit, nézzük, mit tudtunk meg kérdezettjeinktől.

2. Kik jártak külföldön és ott moziban?

A magyarok külföldi moziba járásának értékeléséhez először át kell tekintenünk, kik jártak egyáltalán külföldön (milyen demográfiai és kulturális jellemzőkkel írhatók le), és hol jártak. A KSH (egyébként teljes körű adatgyűjtésen alapuló, tehát a magunkénál módszertanilag biztosabb) adatait

csak általános összehasonlításra tudjuk használni, hiszen ott maga a kiutazás az adatgyűjtés alapja (ha valaki többször járt külföldön egy évben, akkor többször szerepel a számokban), mi viszont arra voltunk kíváncsiak, egy-egy személy járt-e külföldön, hol, illetve hány országban. Ezenkívül is mi *a megelőző öt évre* kérdeztünk rá. Mint már jeleztük, a kérdezés 1979 őszén zajlott le. Mintanagyság: N = 9859 fő, a felnőtt – 18 éves és idősebb magyar lakosságot reprezentálja. A kérdezést megelőző öt évben *kérdezettjeink 36,5 százaléka járt* legalább egyszer *külföldön.*

A meglátogatott országokat vizsgálatunk sajátos témaköre miatt *három* csoportra osztottuk. Az elsőbe a szocialista országokat soroltuk, Jugoszlávia kivételével, a másodikba Jugoszláviát, a harmadikba a tőkés országokat. Jugoszlávia sajátos helyét indokolja, hogy filmgyártását tekintve, valamint hazai turisták számára való elérhetőségében a szomszédos szocialista országokra hasonlít, *filmbemutatási* politikája azonban erősen eltér ezekétől. A fejlődő országok és az Európán kívüli szocialista országok számára azért nem nyitottunk külön kategóriát, mert az ide utazó magyarok aránya elenyészően csekély. (Az előbbieket a kapitalista, utóbbiakat a szocialista országok közé soroltuk.) A továbbiakban az egyszerűség kedvéért „szocialista" országot említve az európai szocialista országokra gondolunk, beleértve a Szovjetuniót, de kivéve a külön kezelt Jugoszláviát.

A felnőtt lakosságot reprezentáló mintánk 11,9 százaléka járt Jugoszláviában, 27,8 százaléka (egyéb) szocialista országban és 10,1 százaléka kapitalista országban. (A százalékok összege több 36,5 százaléknál, hiszen egy-egy személy több országban is járhatott.)

Adataink megerősítik azt az amúgy is sejthető összefüggést, hogy a külföldre járók a lakosságon belül az átlagosnál fiatalabb, iskolázottabb, városibb (ezen belül „fővárosibb") csoportot alkotnak. Míg a budapestiek 52,3 százaléka volt külföldön a megelőző öt évben, a községieknek csak 25,2 százaléka, a 8 általánosnál kevesebbet végzetteknek mindössze 14,5 százaléka, szemben a diplomások 76,5 százalékával. Az életkorral a külföldre járás kezdetben kicsit nő, majd lassan és 60 év után meredeken csökken, a legtöbben a 30–39 éves korosztály tagjaiból jártak külföldön (45,3 százalék), a legkevesebben a 60 éves és idősebb korosztályból (18,9 százalék). Témánk szempontjából lefordítva ez azt jelenti, hogy a külföldre utazók csoportjában az átlagosnál többen vannak olyanok, akik itthon is jártak (sőt gyakran jártak) moziba.

Minden *hatodik* külföldet megjárt kérdezettünk legalább egyszer *elment moziba* külföldi útján. Az elmúlt öt évben külföldön moziban volt tehát

kérdezetteink 6,5 százaléka, 641 fő. (A továbbiakban ezt a 641 főt almintaként fogjuk kezelni.) Visszaszámolva a felnőtt lakosság 6,5 százaléka körülbelül félmillió főnek felel meg, tehát a megelőző öt évben *félmillióan láttak filmet külföldön*. (Némi nagyságrendi összehasonlításként szolgálhat az az adat, hogy ugyanebben a kérdezésben a kérdezettek 40,9 százaléka közölte, hogy járt moziban [itthon] egy éven belül.) A külföldön moziba járó magyarok – amint ez várható volt – még a külföldre látogatók csoportjánál is sajátosabb csoportot jelentenek. A következő összehasonlítások erről adnak képet.

1. táblázat. Lakóhelytípus szerinti megoszlás összehasonlítása százalékban

	Teljes minta (a felnőtt lakosok)	A külföldön moziba járók
Budapest	20,2	45,2
Vidéki város	30,3	32,1
Község	49,5	22,7

N = 9859, N = 641

A külföldön moziba járók között tehát a budapestiek aránya kétszerese, a községi lakosoké viszont fele az országosnak, míg a vidéki városbelieké gyakorlatilag azonos. A külföldi moziba járók közt 59,4 százalék a férfiak aránya, 10 százalékkal több, mint a teljes lakosságban (egész minta: 49,6 százalék).

2. táblázat. Iskolai végzettség szerinti összehasonlítás százalékban

	Teljes minta (a felnőtt lakosok)	A külföldön moziba járók
8 általánosnál kevesebb	30,9	4,8
8 általános	44,9	32,6
Középiskola	17,1	35,7
Főiskola, egyetem	7,1	26,7

Egyetlen viszonyszámban kifejezve ez azt jelenti, hogy míg az egész minta (a felnőtt lakosság) átlagos iskolai végzettsége kb. 8,4 osztály, a külföldön moziba járóké 11,7 osztály! A külföldön moziba járók tehát rendkívül magasan kvalifikált társadalmi részcsoportot alkotnak, hiszen átlagos iskolázottságuk megközelíti az érettségi szintet.

3. táblázat. Életkor szerinti megoszlás összehasonlítása százalékban

	Teljes minta (a felnőtt lakosok)	A külföldön moziba járók
18–29 é.	21,6	33,2
30–39 é.	20,9	29,2
40–49 é.	18,2	15,6
50–59 é.	17,7	14,2
60– x é.	21,6	7,8

A külföldön moziba járók tehát lényegesen fiatalabbak a lakosság átlagánál, a különbség azonban viszonylag kisebb, mint az iskolázottság és a lakóhelytípus esetében láttuk. Érdemes felfigyelni arra is, hogy más változóknál a különbség körülbelül arányosan jelentkezett már akkor, amikor a külföldet jártak almintáját általában (még a moziba menés figyelembevétele nélkül) hasonlítottuk össze a felnőtt lakossággal. Az életkornál viszont azt tapasztaljuk, hogy a külföldön jártak életkori megoszlásában a 40-59 évesek gyakorlatilag a felnőtt lakosság egészével *megegyező* (20-18 százalékos) arányban vannak képviselve. A külföldön moziba járók esetében ez a két korosztály is némileg alul van reprezentálva, ami egyértelműen a moziba járás (mint almintaképző kritérium) következményének tekinthető.

Az iskolai végzettség adatainak ismeretében bizonyára nem meglepő, hogy a külföldön moziba járók több mint fele szellemi dolgozó, és ezen belül negyedük vezető és értelmiségi foglalkozású. (A teljes mintának csak alig negyede szellemi foglalkozású, a vezetők-értelmiségiek aránya pedig 6,5 százalék.) Az azonban talán már figyelemreméltó, hogy ugyanezek az adatok úgy is lefordíthatók, hogy az országban *minden negyedik vezető és értelmiségi látott külföldön filmet a megelőző öt évben!*

(A külföldön moziba járók csoportjának elitjellege kiterjed családi hátterükre is, 16,1 százalékuknak már édesapja is diplomás volt, ez az arány a lakosságban csak 3,9 százalék, és a házastársak iskolai végzettsége is lényegesen magasabb az átlagosnál.)

Társadalmi-politikai aktivitásukról csak a párttagsági adatokat tudjuk összehasonlítani:

4. tábázata. Párttagság szerinti összehasonlítás százalékban

	Teljes minta (a felnőtt lakosok)	A külföldön moziba járók
Párttag, funkcióval	5,0	12,9
Párttag, funkció nélkül	6,7	10,6
Párttag összesen	11,7	23,5
Nem párttag	88,3	76,5

A párttagok aránya tehát mintegy kétszer nagyobb a külföldön moziba jártak között, mint a felnőtt lakosságban. Majdnem minden hetedik párttag járt külföldön moziban a megelőző öt évben.

A televíziónézés gyakoriságának összehasonlítása igen érdekes képet mutat. Feltevésünk az volt, hogy a külföldön moziba járók csoportja kevesebbet (bár még mindig sokat) néz tévét, mint a lakosság átlaga, azaz feltételeztük, hogy válogatnak a műsorban.

5. táblázat. A tévénézés gyakoriságának összehasonlítása százalékban

	Teljes minta (a felnőtt lakosság)	A külföldön moziba járók
Minden adásnapon	69,2	67,5
Hetente többször	15,7	23,3
Hetente egyszer-kétszer	7,3	6,9
Havonta egy-két alkalommal	2,5	1,7
Nem néz televíziót	5,3	0,6

Feltevésünk a várttól kicsit eltérő arányokkal igazolódott. A külföldön moziba járók között a mindennapos tévénézők aránya valóban kisebb, mint a lakosságban, a különbség azonban csekély. Ugyancsak kisebb azonban közöttük a tévét egyáltalán nem vagy nagyon ritkán nézők aránya is! A különbségek nyertese a „hetente többször" (de nem minden adásnap) néző kategória, mely a külföldön moziban jártak közt nagyobb arányban van képviselve, mint a lakosság átlagában. Feltevésünket tehát annyiban módosítja az eredmény, hogy a naponta nézők aránya alig kisebb, a ritkán vagy sose nézők aránya pedig lényegesen kisebb a külföldön moziban jártak közt. Amennyiben a „hetente többször" nézőket tekintjük a válogatós(abb) nézőknek, úgy a válogatás feltételezése részben igazolódott.

Végül ami a (hazai) moziba járási szokásokat illeti, szinte biztosra lehetett venni, hogy a külföldön moziban jártak csoportja itthon is lényegesen többet jár moziba, mint az átlagos magyar felnőtt. A kérdéses inkább a különbség mértéke volt: vajon mekkora csoport az, amelynek tagjai itthon nem járnak moziba, külföldön mégis elmentek? És milyen arányban vannak a külföldön moziban jártak közt a leggyakoribb, mindenhetes mozinézők?

6. táblázat. A legutóbbi mozilátogatás idejének összehasonlítása százalékban

	Teljes minta (a felnőtt lakosság)	A külföldön moziba járók
10 napon belül	8,5	26,4
Egy hónapon belül	10,4	23,2
Fél éven belül	13,0	21,2
Egy éven belül	9,0	10,1
2–5 éve	17,9	10,3
6–10 éve	13,9	4,7
Még régebben vagy soha	22,7	3,0
Adathiány	4,6	1,1

Ha az egy évnél húzzuk meg a határt (ez szokásos), akkor a felnőtt lakosság 40,9 százalékát tekinthetjük moziba járónak, míg a külföldön moziban jártaknak 80,9 százaléka számít moziba járónak itthon is ugyanezen kritérium szerint. Érdekes, hogy a külföldön moziba járók között 7,7 százalék nem tekintette „mozinak" a külföldi mozit (legalábbis ennél a kérdésnél), hiszen úgy emlékezett, hogy hat éve, sőt régebben volt utoljára moziban, holott későbbi kérdésünknél eszébe jutott, hogy öt éven belül járt ő moziban – igaz, külföldön.

7. táblázat. A moziba járás gyakoriságának összehasonlítása százalékban

	Teljes minta (a felnőtt lakosság)	A külföldön moziba járók
Heti egyszer vagy gyakrabban	5,6	15,6
Havi egy-kétszer	11,5	28,6
Többször egy évben	13,7	26,1
Évi egyszer vagy ritkábban	14,6	11,7
Nem szokott	53,7	17,8
Adathiány	0,9	0,2

A külföldön moziba járók *29,5 százaléka tehát nem szokott vagy legfeljebb évente egyszer szokott itthon moziba járni.* E részcsoport létezése arra mutat, hogy jelentős számban vannak a hazai lakosságban olyan felnőttek, akiket a hazai filmforgalmazás nem tud a moziba csábítani, de akik eltérő filmkínálat esetén talán itthon is beszoktathatók lennének a moziba.

(Természetesen a filmkínálaton kívül sok más oka is lehet, hogy külföldön olyanok is elmennek moziba, akik itthon nem. Mégsem tévedünk, ha elsősorban a filmkínálat szerepét hangsúlyozzuk.)

A gyakori mozilátogatók magas arányát a külföldön moziban jártak között eleve feltételeztük. Egy apróság ennek értelmezéséhez: a felnőtt ma-

gyar lakosság 94 százaléka véli úgy, hogy félórányi idő alatt eljuthat lakásától egy moziig. A külföldön moziban jártak közt ez az arány gyakorlatilag ugyanennyi, 96,4 százalék. Azonban – és ez nyilvánvalóan összefügg a községiek csekély részarányával és a budapestiek túlsúlyával – míg a teljes lakosság 21,2 százaléka tud 5 percen belül moziba jutni lakásától, a külföldön moziban jártak közt 34,9 százalék lakik ennyire mozi közelben.

Összefoglalóan elmondható, hogy a külföldön moziban jártak a magyar lakosságon belül az átlagosnál *fiatalabb, városibb, iskolázottabb, politikailag aktívabb*, tévénézésben *kissé válogatósabb* és moziba jóval gyakrabban járó alcsoportot képeznek. Az alcsoport elitjellegét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a felnőtt lakosságnak 6,5 százalékát képezik, azonban egyes kiemelkedő helyzetű rétegeknek ennél jóval nagyobb hányada tartozik bele, például – lásd fentebb – minden negyedik vezető és értelmiségi. A külföldön moziban jártak mintegy harmada itthon nem vagy igen ritkán jár moziba annak ellenére, hogy a fenti értelemben ők is elitekhez tartoznak. Ez a hazai filmforgalmazás rejtett tartalékaira (más szavakkal: elmulasztott lehetőségeire) is utal.

A továbbiakban a kérdőíveinkre kapott filmcímválaszok elemzésével megkíséreljük áttekinteni, hogy kik, hol, milyen filmeket néztek meg. Feltételezzük, hogy a filmválasztások elemzéséből rekonstruálható a külföldi magyar moziba járók „stratégiája", ennek viszonylag törvényszerű, illetve többé-kevésbé esetleges elemeivel együtt.

3. Mit láttak?

Nehéz feladat elé állítottuk kérdezetteinket, amikor az esetleg 3-4 évvel azelőtt külföldön látott filmről részletesebb adatokat kértünk. A filmek többségét Magyarországon nem mutatták be, címük ezért gyakran ismeretlen, „hivatalos" magyar fordítása nincs stb. Ennek ellenére igen sokan viszonylag pontos címet jelöltek meg (lásd alább), sokan megadtak rendezőt, főszereplőt, és a többség emlékezett a látott film nemzetiségére. Induljunk ki ez utóbbiból. (Mint korábban jeleztük, a jugoszláv gyártmányú filmeket szocialista országbeli filmként kódoltuk, Jugoszláviát azonban filmnézési lehetőség szempontjából itt a tőkés országokkal egy kategóriába soroltuk.)

8. táblázat. Hol látta, mit látott – országcsoport és nemzetiségcsoport szerint százalékban

Szocialista országban	Szocialista ország filmje	25,7
Szocialista országban	Kapitalista ország filmje	20,7
Kapitalista országban vagy Jugoszláviában	Szocialista ország filmje	0,3
Kapitalista országban vagy Jugoszláviában	Kapitalista ország filmje	52,9

Megjegyzés: A százalékok nem adódnak össze 100-ra, mivel egy-egy személy több országban, többféle filmet is láthatott, és néhány filmről viszont még azt sem sikerült kideríteni, hogy milyen nemzetiségű, illetve hogy melyik „táborban" készült.

Amint a 8. táblából látható (illetve az átfedéseket is figyelembe véve becsülhető!), a külföldet járó magyar turisták mintegy *3:1 arányban néztek kapitalista, illetve szocialista* országbeli filmeket. Még a szocialista országokba látogató és ott moziba menő magyar turistáknak is *közel a fele kapitalista országbeli filmet nézett a szocialista országbeli* moziban.

Ezeket az adatokat csak nagyon árnyaltan és körültekintően szabad elemezni, mindenféle propagandisztikus kiszólás nélkül. Ezért, mielőtt továbbmennénk a részletesebb bontásokra, érdemes néhány megjegyzést tenni a filmgyártás és filmforgalmazás hazai és világhelyzetéről.

Gyártott filmjeinek számát tekintve az USA nem az első a világon. Megelőzik délkelet-ázsiai országok, ezek azonban filmjeiket szinte kizárólag belső forgalmazásra készítik. Az USA-val azonos nagyságrendű a Szovjetunió filmgyártása, azonban filmexportot komolyabb mértékben csak a vele szövetséges szocialista országokba bonyolít le. A filmvilágpiacon tehát egyértelműen az amerikai filmgyártás az úr. Nincs helyünk a helyzet történeti és okozati elemzésére, azonban köztudott, hogy az okok közt egyaránt szerepel egyes filmek minden szempontból kiváló színvonala és más filmek gátlástalan tartalmi sekélyessége (az igények alákínálása), valamint szinte mindegyik hollywoodi film kifejezetten magas szakmai (gyártási) szintje, mely mögött óriási tőkék, műszaki és szellemi kapacitások és hetven év hagyományai vannak. A hollywoodi filmek ezért a világ minden olyan országában, ahová – korlátozva bár vagy szabadon, de – *beengedik* őket, valamiféle vezető szerepre tettek szert. Mellette a többi művészileg és/vagy gyártásilag jelentős országok, mint Anglia, Olaszország, Franciaország és mások, a messzi második vonalba szorulnak. És csak ezután következnek a többi országok, közöttük a Szovjetunió és a többi szocialista ország. Az USA filmgyártása olyan erős, hogy az angol filmet (a közös nyelv segítségével is...) gyakorlatilag tönkretette, és közvetlen, valamint közvetett (tőkebehatolási) formában a második vonal jelentős filmgyártó nemzeteit hazai

nemzeti piacukon is veszélyezteti. Számos ország védekezik ez ellen, részben a hazai filmgyártás állami támogatásával, részben a filmimport keretek közé szorításával. Magyarország mindkét módszert alkalmazza: a filmgyártás állami dotációval működik, a filmbehozatalban hagyományos keretszámok védik elsősorban a szovjet, másodsorban a többi szocialista ország filmjeinek rendszeres jelenlétét. A forgalmazásban nemzeti alapon kifejezett támogatást élveznek a magyar és a szovjet filmek, van továbbá művészipolitikai érték szerinti támogatás is, mely szintén többnyire a magyar és a szovjet filmeket érinti, itt azonban az egyéb filmek aránya is jelentős. Támogatáson a forgalmazási költségekhez való állami hozzájárulást, valamint a mozis dolgozók személyi ösztönzését kell érteni, aminek következtében számos filmre jelentős (és sokszor vitatott módszerű) közönségszervezés folyik.

E tényekkel együtt kell értékelni azt az adatot, hogy kérdezésünk évében, 1979-ben az abban az évben bemutatott filmek kereken 32 millió látogatójából 73,6 százalék jutott a tőkés országok filmjeire, holott ezek számban a bemutatott filmeknek csak 41,6 százalékát tették ki.[6]

Az új filmek 11,4 százalékát kitevő amerikai filmek a látogatók 33,2 százalékát adták, míg az új filmek 12,4, illetve 19,8 százalékát kitevő magyar és szovjet filmek minden támogatással együtt is csak a látogatók 10,4, illetve 5,9 százalékát![7] A korábban bemutatott filmek nézőit is számítva, az év kereken 69 millió eladott mozijegyéből 42 millió (61,1 százalék) jutott tőkés országok filmjeire.[8]

Nem kell hát csodálkoznunk a magyar turisták külföldi filmválasztási szokásain, hiszen az itthoni mozikban is hasonló arányok alakulnak ki annak ellenére, hogy itthon a filmválasztékban és a forgalmazásban a szocialista országok filmjei, de különösen a szovjet és a magyar filmek számos és sokféle előnyt élveznek, bizonyos védettségük van.

Eddigi adataink a turistákra vonatkoztak, arra, hogy ki látott ilyen vagy olyan filmet. Térjünk át most magukra a filmekre. A kérdezetteink által látott filmek közül (ne feledjük, egy kérdezett több filmet is említhetett) 597-ről sikerült megtudnunk, hogy milyen nemzetiségű volt. E filmek megoszlása ugyanolyan képet mutat, mint amit a személyek besorolása alapján kaptunk: a *filmek 26,6 százaléka készült szocialista, 73,4 százaléka tőkés országban.* (Ezen belül 37,9 százalék az amerikai film.) A filmek részletes nemzetiségi megoszlásáról a 9. tábla tájékoztat.

[6] *Filmévkönyv,* 1979, 210.
[7] Uo. 206 és 210.
[8] *Filmforgalmazási adattár;* 1979/12. sz., 15.

9. táblázat. A külföldön látott filmek megoszlása a gyártó ország szerint százalékban

Amerikai	37,9
Szovjet	9,9
Olasz	7,0
Francia	6,7
NSZK-beli	5,2
Angol	4,9
Magyar (!)	4,7
NDK-beli	4,0
Svéd	2,3
Jugoszláv	2,2
Olasz-francia	1,7
Japán	1,7
Csehszlovák	1,7
Egyéb*	11,1

N = 597

* *Megjegyzés:* Az „egyéb" országok filmjei között szerepelnek még román, lengyel, bolgár, kínai, szocialista koprodukciós, spanyol, görög, svájci, belga, holland, dán, finn, osztrák, kanadai, ausztrál, török, izraeli, hongkongi, egyiptomi, argentin és indiai filmek. Összesen 32 féle gyártó ország filmjeit említették kérdezetteink.

Érdekes és a 9. tábláétól lényegesen eltérő képet mutat azoknak az országoknak a listája, ahol kérdezetteink a fenti filmeket megnézték. (Ezt több, 702 esetben tudtuk azonosítani.)

10. táblázat. Hol nézték meg a filmeket? százalékban

Jugoszlávia	15,0	(2)
Szovjetunió	10,4	(7)
Ausztria	9,5	(8)
NDK	9,0	(5)
NSZK	8,8	(9)
Lengyelország	8,4	(3)
Csehszlovákia	6,0	(1)
Franciaország	5,4	(11)
Románia	4,6	(4)
Olaszország	3,1	(10)
USA	2,7	
Kanada	2,3	
Anglia	2,3	(12)
Bulgária	2,0	(6)
Svájc	1,7	
Egyéb	8,8	

N = 702

Megjegyzés: Zárójelben az első 12 ország sorszámai az oda kiutazott magyarok száma szerint, 1977[9]

[9] *Statisztikai Évkönyv.* KSH, 1977.

A 10. táblában aláhúzással emeltük ki az USA adatát, jelezve azt az ellentmondást, hogy míg a filmeknek csupán 2,7 százalékát látták kérdezetteink az USA-ban, a filmek 37,9 százaléka amerikai. A 10. tábla értelmezéséhez egy (kifejezetten csak *tájékoztató* jellegű) „I" indexet képeztünk azokra az országokra, ahol adataink ezt lehetővé tették. Országonként elosztottuk a mintánkban említett (ott megnézett) filmek számát az illető országban járt magyar turisták (ezrekben számolt) számával (1977-es adatot használtunk). Az index tehát arra utal, hogy azonos számú odautazó magyar közül az illető országban vizsgálatunk szerint hány filmet néztek meg. Abszolút értékben az index sokféle okból nem értelmezhető, azonban *összehasonlításokra* ha korlátozott mértékben is, de lehetőséget ad.

A magas (1-et közelítő vagy nagyobb) I-értékű országokban *azonos számú* odalátogató magyar közül többen mennek el moziba, mint az alacsony I-értékű országokban. Az index pontatlanságai miatt csak a jelentős különbségek szignifikánsak.

A 10. tábláról ennek alapján a következők mondhatók el:

– Jugoszláviába igen sok magyar megy, de rövid időt töltenek ott (5,8 éjszaka/fő – 1977). Az odalátogató magyarok kis hányada megy el moziba (I = 0,13), de a nagy számok miatt még ez a kis hányad is jelentős.
– A Szovjetunióba lényegesen kevesebb magyar utazik (1977-ben 181 ezer, míg Jugoszláviába 787 ezer), de ott jóval több időt töltenek el (13,0 éjszaka/fő). Nagyobb az ott élők – dolgozók és tanulók – száma is. A magyarok kicsit nagyobb hányada megy el moziba (I = 0,40).
– Kifejezetten Ausztriába még kevesebben mennek, viszont jelentős a magas átutazó forgalom. Az index magas értéke (I = 0,84) élénk mozi-érdeklődést jelez.
– Az NDK-ban filmet nézők számát az ott dolgozó magyar vendégmunkások jelentősen növelik. Filmkínálata a magyaroknak kevéssé vonzó (I = 0,20).
– Az NSZK-ban abszolút számban ugyanannyi filmet néznek meg magyarok, mint az NDK-ban, e mögött azonban 4,5-szer kevesebb látogató van! Az index értéke tehát nagy érdeklődést jelez (I = 0,90).
– Lengyelország: alacsony indexérték (I = 0,12), sok kiutazó.
– Csehszlovákia: nagyon alacsony indexérték (I = 0,02!), igen sok (többnyire rövid ideig maradó) kiutazó. Kevéssé vonzó mozikínálat.
– Franciaország: a legmagasabb indexértékek egyike (I = 2,11). Kevesen utaznak ki, de közülük sokan mennek moziba.
– Románia: Az egyik legalacsonyabb indexérték (I = 0,08).
– Olaszország: közepes érdeklődés.

– USA: a legmagasabb ismert indexérték: I = 3,17! Nagyon kevesen jutnak el ilyen messzire (évente kb. hatezren a szóban forgó időszakban), de közülük igen sokan mennek el moziba.
– Kanadára és Svájcra nem tudtuk az indexet kiszámítani, Angliáé magas (1,45), Bulgáriáé nagyon alacsony (0,06).

A tábla adatainak további értelmezéséhez azt is tudnunk kell, hogy melyik országban milyen nemzetiségű és milyen jellegű, műfajú filmeket néztek meg kérdezetteink.

4. Melyik ország filmjeit, hol látták?

Amint már a 8. táblázatban összefoglalóan láttuk, kérdezetteink szocialista országbeli filmet szinte kizárólag csak szocialista országban láttak. Ennek két nyilvánvaló oka is lehetséges: egyrészt, a szocialista országok filmjei nyugaton csak ritkán és akkor is főleg klubmozikban láthatók, másrészt a kiutazók bízvást számolhattak azzal, hogy az érdekesebb filmeket nálunk is bemutatják előbb-utóbb. Olyan film gyakorlatilag nincs, amely szocialista országban készült, és csak kapitalista országban nézhető meg. (Néhány éven át kivétel volt e szabályból az *Andrej Rubljov*, ma is kivétel néhány nyugatra kikerült cseh újhullámos film, és vizsgálatunk óta lett ilyen kivétel Wajda *Vasember*e.)

Ehhez képest a részletesebb elemzés alapján még azt kell hozzátennünk, hogy nemcsak kapitalista országban nem néznek turistáink szocialista országbeli filmeket, hanem más szocialista országban sem! A szocialista országbeli filmek 83,8 százalékát turistáink abban az országban nézték, ahol készült. (A szovjet filmek esetében ez az arány valamivel kisebb – azokat inkább nézték más szocialista országban is.) Ez a tény rímel arra a filmszakmai körökben gyakran hallott kölcsönös panaszra, hogy a szocialista országok elhanyagolják egymás filmjeinek forgalmazását, csak a saját és a szovjet filmek forgalmazására fordítanak gondot. (Ezt cseh, lengyel és NDK tanulmányútjaimon magam is tapasztaltam mind a mozikban, mind a forgalmazási adatokban.) Hogy Magyarországon is ez a helyzet, azt a 21. oldalon elemzett intézkedéseken túl adatszerűen is bizonyítani lehet: a népi demokratikus országok filmjeit átvesszük ugyan, de lényegesen kevesebb előadásban és lényegesen rosszabb körülmények közt – és természetesen rosszabb eredményekkel forgalmazzuk, mint akár a magyar és a szovjet, akár a nyugati filmeket (8,9).

Érdekesség, hogy kérdezetteink magyar filmeket is láttak külföldön – de szinte kizárólag szocialista országban. (Egy kérdezettünk látott magyar filmet az USA-ban...) Főleg a Szovjetunióban, az NDK-ban és Csehszlovákiában néztek magyarok magyar filmet.

A nyugat-európai országok filmjeit lényegesen ritkábban nézték turistáink az illető országban: csak 28 százalékukat. A francia és az NSZK filmeknél ez az arány magasabb volt, az angoloknál, svédeknél pedig még alacsonyabb. Ugyancsak 28,0 százalékot a nyugat-európai filmek közül szocialista országban néztek meg kérdezetteink. (A többit más – nem a készítő – nyugat-európai országban és néhányat még tengerentúl is.) A nyugat-európai filmek esetében már nem számíthattak biztonsággal arra, hogy e filmeket nálunk játszani fogják, sőt egyes filmek, illetve műfajok esetében biztosra vehették, hogy nem. E filmek azonban csak egy részét teszik ki a megnézett filmeknek. A szocialista országokban megnézett nyugat-európai filmek többsége arról árulkodik, hogy a magyar filmátvétel sok esetben nehezen érthető okokból nem vesz át olyan filmeket, melyeket nyugodtan átvehetne, hiszen más szocialista országok is átvették őket. Számos példát lehetne erre mondani.

Végül az amerikai filmek mint szám szerint is a legnagyobb részcsoport. Amint a 11. táblából látható, *az amerikai filmek felét (50,8 százalék) szocialista országban nézték meg kérdezetteink!*[10] Ebben a számban is benne van az amerikai filmek közönségvonzó hatásán túl a hazai filmátvétel néhány logikátlan hiányossága. Számos olyan amerikai film van, melyet más szocialista országok átvettek, Magyarország azonban nem, vagy csak évekkel később. A *Szombat esti láz*t megnézni Csehszlovákiába mehettünk, a *Cápát* (Jaws) Lengyelországban láthattuk, Hitchcock-filmet, Beatles-filmet, westernt szintén ott néztünk stb.

11. táblázat. Hol nézték az amerikai filmeket? Százalékban

Jugoszlávia	19,8
Lengyelország	18,0
NSZK	11,1
Ausztria	9,7
USA	8,2
Csehszlovákia	4,6

[10] Szekfü András: Új lehetőségek a tömegkommunikációban. *Magyar Tudomány,* 1982, 11. sz. (Utánközölve: *Látóhatár*; 1983/2. sz. és *Reflektor*; 1983/2. sz.)

Kanada	4,6
Egyéb	23,9
Szocialista országok	50,8
Nyugat-Európa	33,6
USA	8,2
Egyéb	7,4

N = 217

Ha visszaemlékszünk az I-index értékeire, látható, hogy a 11. tábla élcsoportjába kétféle ország került: alacsony indexű szocialista országok, ahová nagyon nagy a forgalom, és magas (Ausztria, NSZK) vagy nagyon magas (USA, Kanada) indexű tőkés országok, ahová kevesebben vagy nagyon kevesen utaznak, de azok közül viszonylag többen mennek el moziba. Az nem véletlen, hogy a két vezető helyre került szocialista ország az, amelyben a tárgyidőszakban kifejezetten nyitott filmátvételi politikát folytattak.

5. Milyen filmeket láttak? (Műfajok, címek)

Filmjeink háromnegyedéről több-kevesebb biztonsággal meg lehetett állapítani, hogy milyen műfajúak. A műfaji besorolásnál arra törekedtünk, hogy a kategóriák témánk szempontjából relevánsak legyenek, és hogy az olvasó egyértelműen tudja, milyen filmeket is soroltunk egyikbe-másikba. A filmtipológia a filmszociológiában és filmesztétikában is sokat vitatott téma, a mi tipológiánk nem kíván ebben a vitában állást foglalni, nem lép fel perdöntő igénnyel.

A kérdezetteink által megtekintett filmek műfaji megoszlásában két erőtér metszetét véljük fölfedezni. Az egyik meghatározó erőtér a filmműfajok általában érvényes kedveltsége. A másik a hazai filmforgalmazás hiányosságainak térképe. Ezeket a korábbihoz hasonlóan egy négyes mátrixba rendezhetjük:

		Filmforgalmazás	
		Hiányos	Kielégítő
Filmtípus	kedvelt	1	2
	kevésbé	3	4

Amint látni fogjuk, azok a műfajok fognak a legnagyobb filmszámmal szerepelni, melyek az „1" cellába sorolhatók: kedvelt műfajok, hiányos filmforgalmazással. A 2. és a 3. esetek már kevésbé indukálják a külföldi filmnézést, a 4. pedig egyáltalán nem.

12. táblázat. A látott filmek műfaji megoszlása százalékban

Szex és pornó	13,6
Kalandfilm	13,3
Horror	10,7
Western	10,0
Vígjáték	7,1
Társadalmi dráma, „művészfilm"	7,1
Krimi	6,0
Történelmi film	5,3
Melodráma	3,6
Háborús film	3,6
Jazz, rock	3,5
Sci-fi	3,3
Egyéb ismert	12,9

N = 550

Ami a mátrixban a „kedveltség" fogalmát illeti, ne feledjük, hogy a külföldre járók körében való kedveltségről van szó, tehát egy az átlagosnál fiatalabb, iskolázottabb, dinamikusabb csoportról. A filmtipológiához pedig tudni kell, hogy ez az ő bemondásaikhoz igazodik, tehát egy bűnügyi vígjátékot pl. bűnügyinek vesz, ha a néző annak vette, vígjátéknak, ha vígjátékként nézte.

A lista 1. és 3. tétele egyértelműen a „deviáns" filmtípusokhoz tartozik. A 2. tétel („kalandfilm") olyan filmtípus, mely szerepel a hazai kínálatban is, de úgy látszik, az igények ezen túlnőnek. A western a hazai filmforgalmazás évtizedes adóssága, bemutatása éppen a szóban forgó években (hetvenes évek közepe) kezdett normalizálódni. Nehezen érthető a mulasztás – talán az ötvenes évek naiv és mindenre kiterjedő ideologikus Amerika-ellenessége élt tovább a filmátvevők fejében. A 10 százalékos részesedés jelzi az igény és a kielégítés közti feszültséget. 7,1 százalékkal szerepel mind a vígjáték, mind a „művészfilm". Nyilvánvaló, hogy az azonos érték mögött kétféle ok húzódik meg: a vígjáték sokak kedvence, de kínálata kielégítő (kevés a feltűnő hiányosság), a „művészfilm" egy szűkebb réteg igénye, azonban ez a réteg a külföldre utazók közt igen nagy számban van képviselve, és a művészfilmek bemutatásában komoly és feltűnő hiányosságok tapasztalhatók. A krimi csekélyebb százalékaránya is azt jelzi, hogy a műfaj kedvelt, de (főleg a tv révén) van belőle rogyásig. A jazz-rock-könnyűzenei filmek és a sci-fik felkerülése a listára (bár alacsony értékkel) speciális, kisebb létszámú, de szintén a kiutazók közt magasan reprezentált csoportigényeket jelez, melyeket a hazai forgalmazás ma sem tud (és a tárgyidőszakban még kevésbé tudott vagy akart) kielégíteni.

A műfajok szerinti felosztást megvizsgáltuk a filmek eredetével összefüggésben is. Általában elmondható, hogy a szocialista országok filmgyártása csak a háborús film műfajában meghatározó e filmek közt. (Az említett háborús filmek 90 százaléka szocialista országban, ebből is kétharmad rész a Szovjetunióban készült.) Jelentősebb hányadot még a kalandfilmek és a vígjátékok között találunk szocialista országbeli gyártásból.

A „művészfilmek" között a nyugat-európai filmek összesítve meghaladják az amerikai filmek részarányát (sok köztük az olasz), a melodramatikus filmek között azonban már abszolút az amerikai fölény. Ugyanígy a legtöbb kalandfilmet, westernt (természetesen), sci-fit, krimit, horror- és katasztrófafilmet amerikai gyártmányút néztek honfitársaink. A szexfilmek nézésének érdekessége, hogy aránya az életkorral szerény mértékben, de végig növekedik. A 18–29 évesek filmjei közt még csak 7,7 százalék a szexfilm, a 40–49 éveseknél 14,9 százalék, a 60 éves és idősebbeknél pedig már 16,7 százalék. A fiatalok legkedveltebb filmje a horror – idetartozik az általuk megnézett filmek 23,9 százaléka. (Utána a kalandfilm következik 16,2 százalékkal, és a szex csak a vígjáték és a western mögött...)

Még néhány érdekesség a műfajok szerinti kedveltségről a különféle társadalmi csoportokban:

- A 8 általánost végzettek közt a sorrend: kaland, horror, western, szex, az érettségizetteké: horror, kaland, szex, művészfilm (1), a diplomásoké viszont: kaland, szex, western, horror. Érdekes, hogy a legtöbb művészfilmet az érettségizettek említették, és a diplomásoknál ez a kategória szinte alig – a sokadik helyen – szerepel.
- A budapestiek sorrendje: szex, horror, kaland, western, a vidéki városiaké: kaland, horror, szex, western, a községieké: kaland, horror, western és a szex 4–6 helyen holtversenyben a vígjátékkal és a krimivel.
- A (hazai) moziba járás gyakorisága szerint képezett csoportokban a következő sorrendeket kaptuk: akik heti egyszer vagy gyakrabban jártak moziba otthon, azok sorrendje horror, kaland, western, majd holtversenyben vígjáték, krimi, szex, művészfilm.

A havi egyszer-kétszeri moziba járóké: horror, kaland, western, szex, majd holtversenyben krimi és művészfilm...Végül az évi egy-kétszer vagy ritkábban moziba járóké: szex és kaland az első két helyen holtversenyben, utána a történelmi filmek majd a horror és művészfilm holtversenyben. Világosan kirajzolódik az a tendencia, hogy a *szexfilmeket* külföldön néző honfitársaink elsősorban az otthon *moziba ritkábban járók* közül kerülnek ki.

Ami a látott filmek címeit illeti, kérdezetteink minden harmadik filmnek emlékeztek a címére is. Hallatlanul érdekes olvasmány ez a címlista: néhány sose hallott címen kívül szinte csupa, ilyen vagy olyan szempontból kiemelkedő film. Szuperprodukciók, klasszikusok, nosztalgiafilmek... Természetesen a lista igen erősen szóródik, mindössze öt filmet láttak háromnál többen. Az abszolút győztes, a többi közül kiemelkedve ezeknek az éveknek a nálunk be nem mutatott filmszenzációja: Steven Spielberg *Jaws* (1975) című filmje, melyet általában *Cápa* néven emlegetnek. A cím szerinti említéseknek 14,8 százaléka esik egymagában erre a filmre! Sorrendben az *Elfújta a szél*, a *King Kong*, *az Ördögűző* és a *Keresztapa* következnek, lényegesen kevesebb említéssel. Néhány további mazsola: *Egri csillagok*, *Szombat esti láz*, *Abba*, *Magánbűnök*, *közerkölcsök*, *Utolsó tangó Párizsban*, *Tarzan*, *Csárdáskirálynő*, *Drakula*, *Piedone Afrikában*, *Emmanuelle*, *Sógorok*, *sógornők*, *Ben Hur*, *Dr. Zsivagó*, *Vámpírok bálja*, *Száll a kakukk fészkére*, *Hair*, *Superman*, *Quo vadis*, *Csend.* (Ne feledjük: 1979-ben és előbb!) Amint látható, mindegyik film érdekes valamiért. Honfitársaink jól választottak – talán jobban, mint a filmátvételi bizottság... Néhány általuk megnézett filmet később be is mutattak a mozik vagy a Filmmúzeum, esetleg a televízió. Mivel érdekesnek tűnt a filmek további sorsa, minden filmnél kódoltuk, hogy mi történt vele addig és azután.

(Ezen a helyen szeretném külön is megköszönni Pálvölgyi Márta segítségét, aki sokéves filmszakmai tapasztalattal és rendkívüli alapossággal végezte a filmek beazonosításának csöppet sem könnyű és fantáziát is kívánó feladatát.)

A következő fejezetben tehát a filmek elő- és utóéletéről lesz szó.

6. A filmek sorsa

A filmek sorsát 5 kategóriába soroltuk. Vannak olyanok, amelyeket már 1979 előtt bemutattak, vannak, amelyeket az 1979 és 1983 közötti időben (tehát azután, hogy kérdezettjeink külföldön megnézték) mutattak csak be a mozik. Vannak, amelyeket csak a Filmmúzeum, illetve csak a tv játszott. Végül vannak – és a többség ilyen –, amelyeket sem addig, sem azóta nem mutattak be.

Minden igyekezet mellett is csak az említett filmek 43 százalékáról sikerült mindezt kideríteni. Biztos azonban, hogy a nem azonosított filmek közt még kevesebb a hazánkban is bemutatott, tehát az alábbi összefüggések a teljes filmanyagra valószínűleg még sarkítottabb formában érvényesek.

13. táblázat. A filmek sorsa százalékban

Már 1979 előtt bemutatták	25,5
1979 után mutatták be	7,1
Filmmúzeumban mutatták be	1,0
Televízióban mutatták be	0,6
NEM MUTATTÁK BE AZÓTA SEM	65,8

N = 310

Sajnos, nem volt módunk pontosan azonosítani, hogy e filmek közül melyiknek bemutatója esett a kérdezett külföldi útja elé vagy után, hiszen megeshetett, hogy ő 1975-ben látta, és csak 1978-ban mutatták be a mozik. Ezért ennek a 25 százaléknak kb. egyharmadát érdemes a következő kategóriához csapni. Ha ezt úgy neveznénk, hogy „a kérdezett külföldi útja után mutatták be", akkor értéke – becslésünk szerint – 15-20 százalékra nőne. A Filmmúzeum kevés – bár válogatott színvonalú – filmet vásárol, így az 1 százalék érthető. Kevésbé természetes a tv csekély aránya. Ugyan filmjeink közt sok a „deviáns" film (4), ez a 0,6 százalék maga is deviancia – bár más irányú. Az 1979 előtt már bemutatott filmek közt természetesen ott vannak a külföldön látott magyar filmek.

Az azóta sem bemutatott filmek kétharmados aránya önmagáért beszél. Igazolja, hogy *a külföldi moziba járás döntően korrekciós funkciójú*, és jelzi, hogy a kiutazó magyarok *többnyire helyesen mérték fel:* mely filmek hazai bemutatására nem számíthatnak, hol kell valutáért korrigálni.

(Ami a be nem mutatott filmek műfaji megoszlását illeti, az megfelel a várhatónak: a szex- és horrorfilmek közül egyet sem mutattak be, a melodramatikus filmek közül szintén csak egyet. Sok adósság van a westernek, kalandfilmek és művészfilmek között. De még a könnyűzenei filmek közül is közel a fele nem jutott el hozzánk. Országcsoportok szerint a szocialista országokban gyártott filmek 34,6 százalékát nem mutatták be hazánkban azóta sem, a többit viszont már 1979-ig igen. A nyugat-európai filmek 71,3 százaléka máig se jutott hozzánk, 20,7 százalékukat már 79-ig bemu-

tatták. 79 óta viszont összesen csak 3,4 százalékuk került be pótlólag. Az amerikai filmeknél jellegzetesen más az arány: itt is 70,5 százalék az azóta se, de csak 14,8 százalék olyan, ami már 79 előtt benn volt az országban. A szóban forgó filmek 12,3 százalékát pótlólag bemutatták, további 2,4 százalékot a Filmmúzeumban és a tévében. Így tükröződik adatainkban az a sajátosság, hogy Hollywood túlereje abban is megnyilvánul: korábban át nem vett filmjeit inkább elő tudja venni évek múltán is átvételre, mint a nyugat-európai konkurencia.)

A filmek sorsára az is jellemző, hogy hol látta őket a magyar turista. Feltűnő ugyanis, hogy a szocialista országban látott nyugati filmek közül alig valamivel kevesebb (65,5 százalék) az azóta is visszautasított film, mint azok közt, amelyeket (pornóval, horrorral együtt!) nyugati országokban láttak a magyarok. (Ezek 80,4 százaléka nem jutott hozzánk máig sem.) A fenti 65,5 százalékos adat csupa olyan filmet takar, melyet bízvást átvehetett volna Magyarország is, hiszen hozzánk hasonló filmpolitikájú szocialista ország már átvette.

Végül egy érdekes apróság: kérdezetteink között a fiatalabbak, az iskolázottabbak, a városiak úgy látszik, „jobban sejtették", mit kell megnézniük. Az ő csoportjaikban ugyanis több olyan filmet láttak, amely azóta sem jutott el az országba, tehát amelyet valóban csak a külföldi úton lehetett megnézni.

7. Összefoglalás és egy szerény javaslat

Mint kiinduláskor jeleztük, a külföldi moziba járás többboldalú jelenség, melyben keverednek a közönséges mozilátogatási és a korrekciós motivációk.

Vizsgálatunk eredményei arra utalnak, hogy a motivációk közül *a korrekciós motiváció a jelentősebb,* a megnézett filmek műfaji megoszlásából, későbbi sorsukból ez a kép bontakozott ki.

A külföldön megnézett filmek között jelentős az ún. deviáns filmek aránya, de nem ezek teszik ki a többséget. A többség olyan film, melynél még annyi racionális indok sem szól a hazai bemutatkozás ellen, mint a deviáns filmeknél.

Értéktelen, politikailag ellenséges filmekkel nem találkoztunk a megnézett filmek között. Úgy véljük, hogy ez nem az ilyen filmek elhallgatásából származó eredmény, hanem ilyen film egyébként is kevés van, és nem tudunk ilyenre irányuló különleges érdeklődésről. Találkoztunk kényes

vagy kényesnek vélt témájú filmekkel (*Dr. Zsivágó, Iván Gyenyiszovics, Szarvasvadász*), azonban még ezek is elenyésző kisebbségben voltak.

A kulturális termékek kommunikációs szempontból két csoportra oszthatók: olyanok, melyek „házhoz jönnek", és olyanok, mint a műemlékek, múzeumok stb., melyeknek csak többé-kevésbé tökéletlen reprodukciói láthatók bárhol, magukat az eredetieket csak odautazva lehet élvezni.

A filmek olyan kulturális termékek, melyek adekvát módon élvezhetők lakóhelyünkön, sőt többé-kevésbé az otthonunkban is. Ha ezek a termékek nem áramlanak megközelítőleg szabadon, ha határokon át személyesen kell kimozdulni ahhoz, hogy elérhessük őket, az – legyen oka konzervativizmus vagy pénzhiány – kulturális anomália.

Ha megfigyeljük a magyar filmbemutatási normák alakulását 1957 óta, a megszorítások fokozatos lazulását láthatjuk. Ez az oldódás azonban jelentős részben nem elvszerű kompromisszumok során történik, és követő jellegű: 5-10 év késést iktat be a kulturális értékek áramlásába. El kellene ismerni elvileg is azt, amit a gyakorlat lassan közelít. Ti. hogy annál jobb, *annál magabiztosabb egy filmpolitika, minél kevesebb filmet kell direkt vagy indirekt módon ki- vagy betiltania.* Csak utalok a már leírtak közül újra arra, hogy a deviáns filmek kitiltása nem szünteti meg, sőt esetleg súlyosbítja a deviáns tudatok létező problémáját, és hogy nem indokolható az a gyakorlat, melynek során felnőtt magyar állampolgárok egy-egy kis része méltónak ítéltetik gyakorlatilag minden film megnézésére, többségük viszont nem. Nincs elvi jogossága a felnőtt, nagykorú, szavazó állampolgárok közt így diszkriminálni. A jelenlegi filmátvételi politika amellett, hogy nem elvszerű, fenntart és újratermel egy misztifikációkkal teli légkört, mely – szerencsére csak egy szűk részterületen – a bizalmatlanság csíráit növeszti a kulturális kormányzattal szemben. A lehetséges megoldás főbb irányait keresve a következő kérdésekre kell elvszerű és egyben gyakorlati választ keresni.

- Nem lehetne-e teljesen nyilvánossá tenni legalább szakmai, de esetleg szélesebb körben is a filmátvételt, beleértve a filmek elutasítását is?
- Lehetne-e a filmátvétel cenzurális funkciójában csak a kifejezetten politikailag ellenséges filmek elutasítására szorítkozni, és ott is indokolni?
- Nem lenne-e elégséges az erőszak és a szex filmbeli megjelenítését csak a „felnőtt" korhatárral semlegesíteni?
- Időszerű lenne létrehozni a *filmnézők* olyan érdekvédelmi, társadalmi szervezetét, mely azon munkálkodik, hogy a világ filmtermésének ér-

tékei gyorsan és lehetőség szerint teljes körben láthatók legyenek hazánkban is. (Egy ilyen társadalmi szervezet jogi úton is megkérdőjelezhetne vitatható tiltási döntéseket, de feladata lehetne a művészipolitikai értékek társadalmi támogatása is az erősödő kommerciális nyomással szemben.)

Általában: konstruktív és offenzív kommunikációs politikára[10] van szükség, mivel a jelenlegi összevisszaságban a tiltások éppen azt nem oldják meg, amit szolgálni kívánnának: *a nemzeti kultúra védelmét a kulturális imperializmusokkal szemben.*

Nem biztos, hogy mindegyik fenti kérdésre, mindegyik javaslatra már ma vagy holnap egyértelmű igennel lehet válaszolni. Az azonban nehezen vitatható, hogy a problémák tárgyszerű felvetése és közéleti megvitatása több mint időszerű.

II. ELŐRE NÉZVE

EGY NAPUNK 2001-BEN*

(1984)

2001. május 20-án reggel dr. Morzsa Gábor 35 éves orvos rosszkedvűen ébredt. Alighogy megszólalt a „Jó reggelt, Magyarország" ismert zenéje az ébresztőórás fali televízióból, eszébe jutott a dolgozat. Negyedikes fia ugyanis este azért nyúzta, hogy segítse megírni „Egy napunk 2001-ben" című dolgozatát. A gyerek csak ült, bámulta a képernyőt (a szövegszerkesztő program jól ismert ábráival), és semmi sem jutott eszébe. „Semmi különös nem történik velünk egész nap, mit írjak?" – nyaggatta apját. Dr. Morzsának sem volt semmi ötlete, csak bosszankodott, hogy miért kell még a 21. században is ilyen buta dolgozatokat írni, mint az ő gyerekkorában. Álmában ismét érettségizett, mint 1984-ben, de nem választhatott Krúdy, Petőfi és Berzsenyi között, hanem a fia feladatát kellett megírnia. El is kezdte írni, de mivel álmában összekeverte a jelent és a múltat, a 2001-es napját írta meg, a tanár meg nem értett belőle semmit. Sohasem látott még szövegszerkesztőt, és nem tudta, hogy mi az a KIT. Éppen magyarázni kezdte volna (1984-es osztályfőnökének), amikor felébredt. Már tudta, hogy mit tanácsol fiának: „Képzeld el, hogy levelet írsz a múltba, akárcsak a múlt század hetvenes vagy nyolcvanas éveibe, amikor én voltam iskolás. Gondold meg, mi minden volt akkor másképpen, mint ma, és rögtön lesz mit írnod!" – mondta a gyereknek. „Az én anyám például mindennap munkába ment."

Fia elindult az iskolába, dr. Morzsa pedig bement a szobájába dolgozni. Teledata-üzemmódba kapcsolta a házi számítógépet, és lekérte a postáját. Ahogy nyomkodta a „TOVÁBB" gombot, sorra jelentek meg a képernyőn aznapi levelei, értesítések, közlemények, amelyekre előfizetett. Mivel az újságkihordó szokás szerint ismét késett – (ez mit sem változott a múlt szá-

* *A tömegkommunikáció új útjai* (Kossuth, 1984) című könyv zárófejezete.

zad óta), a képernyőn végigfutotta a *Pesti Napló* sportoldalát, de tudta, hogy azért a papírra nyomott példányba is belelapoz. (1984-ben csak öt országos napilap volt, és egy-egy megyei lap. A *Pesti Napló*t és a többi 13 országos napilapot azóta hívta életre a rohamosan növekvő információs igény együtt a városi és a kerületi lapokkal. Persze, mindegyiknek van elektronikus kiadása is.)

A képernyőn megjelenő levelek legtöbbjét elolvasás után törölte a gép memóriájából. Kettőt azonban eltett a tartós tárolóba, sőt egyet ki is íratott a nyomtatón. A teledata-program a gyakran hívott számokat majdnem automatikusan – mindössze egy billentyűvel – kapcsolta. Ilyen szám volt a kórház elektronikus faliújságja is. Dr. Morzsa átfutotta a képernyőn a kórházi eseményeket. Egy titkos kód segítségével még betegeinek kórlapjait is átnézte. (Ezeket érthető okokból védett adatként kezelték.) Eszébe jutott egy múlt századi mondás – valóban, a hírek legfontosabb tartalma mindig az, hogy nem történt semmi, tehát baj nincs.

Tulajdonképpeni munkája ezután kezdődött. Három kollégájával együtt igen közel jutottak egy régóta megoldhatatlan immunológiai probléma megoldásához. Mielőtt azonban dolgozatukat be mernék nyújtani a nagy tekintélyű New England Databank of Medicine-hez, még néhány vonatkozását ellenőrizni kell. Ezért előbb a leningrádi, majd a kaliforniai nagy adatbankot hívta meg, és hosszasan böngészte a téma határterületeinek legújabb közleményeit. Előbbiért 2 rubel 50 kopekkal, utóbbiért kerek 4 dollárral terhelték meg a kórház számláját. Amit fontosnak vélt, most is eltétette a számítógép tartós tárolójába. Korábban felesége mindig panaszkodott, hogy nem lehet hozzájuk telefonálni, mert mindig a számítógép foglalja le a vonalat: Így azután engedtek a posta agresszív hirdetéseinek (GONDOLJON SZERETTEIRE, SZERELTESSEN MÁSODIK TELEFONVONALAT LAKÁSÁBA!), és befizették a második vonal belépési díját. A probléma azonban újratermelődött, amikor felesége munkahelyén is lehetővé vált az otthoni munka.

Ha új lakótelepen laknának, ahol már mindenütt a szélessávú üvegszálkábeleket használják, a kérdés fel sem merülne. Náluk azonban még mindig a korszerűtlen, a nyolcvanas évek végén – a kábeltelevízió nagy fellendülése idején – lefektetett koaxiális kábelek vannak. Igaz, hogy ezeken is bejön a két magyar nemzeti tévéműsor, a körzeti adó, a magyar műhold műsora, néhány szomszédos adó, valamint a fontosabb külföldi műholdak, a helyi kábeltévé-stúdióról nem is beszélve. Dr. Morzsa minden pénteken fél órát szán arra, hogy a teledata-képernyőn végiglapozza a 11 tévéműsor jövő heti terveit. Válogatós nézőnek tartja magát: néha semmit sem néz meg napokon át, csak a reggeli nemzetközi, nemzeti és helyi híreket, fél szemmel.

Két vagy három műsort azonban minden héten felvesz képmagnójára, hogy eltegye gyűjteményébe, vagy csak hogy alkalmasabb időpontban nézze meg. (Egyiket-másikat aztán mégse nézi meg, hanem újat vesz a helyükre a kazettán.)

Kazettagyűjteményének specialitása a magyar filmművészet nagy öregjeinek korai filmjei – hiába, dr. Morzsa akkor volt fiatal... Egy hetvenes évekbeli Ember Judit vagy Gulyás fivérek készítette dokumentumfilmért bármelyik kazettáját elcseréli. De Gazdagból, Simóból, Schifferből, Lányiból, Bódyból is szép gyűjteménye van. Felesége Elek Juditot, Gothárt, Reisenbüchlert, Jelest gyűjt.

Tudják, hogy mindezeket bármelyik könyvtárból bármikor kikölcsönözhetik (sőt, az üvegszálkábeles hálózatokon le is kérhetők az otthoni képernyőre), mégis elkapja őket a gyűjtőszenvedély. Dr. Morzsa szigorú rendet tart polcán; a könyvek és kazetták békésen, pontos betűrendben állnak egymás mellett.

Dél van, a gyerekek hazajönnek az iskolából. Dr. Morzsa és felesége is befejezik a munkát, kijönnek szobájukból, és a gyerekekkel együtt lemennek a kisvendéglőbe. Ma Lázárékkal és Helesztáékkal ebédelnek. Az otthoni munka magányos dolog. Hívhatták a kaliforniai adatbankot, beszélhettek telefonon berlini barátjukkal, de a személyes találkozást semmi sem pótolhatja. Ezért olyan fontosak a számukra a déli és esti odaülések, látogatások, séták.

Ebéd közben dr. Morzsa szivarzsebében pittyent a személyi hívó. Kiveszi a tollnál alig szélesebb jószágot, és leolvassa a kijelzőn a számokat. Persze, a kórházból keresik, 03 volt a kód (MUNKAHELYE VISSZAHÍVÁST KÉR!). A kijelzőn a rend kedvéért ott van a kórház telefonszáma is. Dr. Morzsa odamegy a nyilvános telefonkészülékhez. Bedob egy pénzdarabot, tárcsázik, és nemsokára már a kórházzal beszélhet. (Fia majd ezt is beírja a dolgozatba: a nyolcvanas években ki képzelte volna?) Konzultációra hívták. Bekapta az utolsó falatot, elbúcsúzik a családtól és Lázáréktól, beül az autójába. Miközben egy kazettát hallgat, a készülék automatikusan átvált a körzet közlekedési információira. Nem kell végighallgatnia Nyíregyházát és Zalaegerszeget, pontosan az ő körzetének adása szól. A Lánchíd dugóját így sem tudja kikerülni. Míg a kocsi áll; addig telefonál, Még csak néhány százezer autó kapcsolódott be a sejtrendszerű (celluláris) rádiótelefon-szolgáltatásba, de dr. Morzsa úgy is, mint orvos (és úgy is, mint technikamániás, mondaná felesége) kezdettől köztük volt. Ő még emlékezett a zajos,

hangzavaros CB-zésre, a fia már csak a sejtrádiót ismeri, ahol a hangminőség olyan, sőt jobb, mint a telefonban, és az autót a számítógéppel vezérelt reléadók szinte kézről kézre adogatják útja során.

A kórházban dr. Morzsa megvizsgálja a beteget, elbeszélget vele egy kicsit, majd Sárközyvel és Révésszel visszavonul a konzultációs szobába.

A képernyőn már ott a kórlap, a teljes kórelőzménnyel. A vita során két másik esetet is lekért a nemzetközi archívumból, és egy rövid kérdezz-felelekbe bocsátkozik az EXPERT-programmal. Az EXPERT semmi újat nem mond a számukra, dönteni meg amúgy se dönthet helyettük. Mégis, jó érzés volt tudni, hogy hatalmas memóriájában az orvosok ezrei által összegyűjtött tapasztalatokkal az EXPERT-program tulajdonképpen igazolja az ő feltevéseiket. A konzultáció után néhány szót vált kollégáival készülő közleményükről. Vajon elfogadja-e a New England-i adatbank? Ha nem, akkor is megjelenik valamelyik másik adatbankban, és ha jó, előbb-utóbb felfigyel rá a szakma. De ami a New England-ibe bekerül, arra azonnal... Sárközy megkérdezte még, látta-e dr. Morzsa az UNESCO-műhold WINDOW nevű műsorát. Dr. Morzsa sajnos nem látta. Sebaj, a héten még háromszor ismétlik, megnézi vagy felveszi a képmagnóra. „Okvetlenül kíváncsi vagyok a véleményedre" – mondta Sárközy.

Hazafelé a rádióban híreket hallgatott a második nemzeti rádióban. A hírek végén rövid közleményt olvastak be. A második rádió műsorigazgatója pályázatot hirdetett a reggeli zenés műsor vezetői állására. Végre egy kis mozgás – gondolta dr. Morzsa –, és visszaemlékezett, hogy mekkora szenzáció volt az, amikor szétválasztották a nemzeti rádió- és tv-adókat, és létrehozták az alkotóműhelyeket. Az iparban és a tudományban jól bevált pályázati rendszert is akkor vezették be a tömegkommunikáció területén. Dr. Morzsa biztosra vette, hogy távoli ismerőse, M. Péter lecsap az alkalomra, munkaközösséget alakít, és megpályázzák a műsort.

Otthon fia már a kis gép képernyője előtt ül, leckét ír a szövegszerkesztővel. Dr. Morzsa beleolvas a szövegbe, és azt javasolja, hogy a második és harmadik bekezdést meg kellene cserélni. Fia bejelöli a bekezdéseket, és egy gombnyomással felcseréli azokat. Ezután bekapcsolja a STÍLUS nevű ellenőrző programot. A STÍLUS kiszúrt néhány szóismétlést és helyesírási hibát. Utóbbiakat javította is, a kérdéses esetekben pedig választási lehetőségeket ajánlott. A szóismétléshez behívja a SZINONIMA-programot, mely öt rokon értelmű szót kínált. A kész fogalmazványt a fiú kimenti a tartós tárolóba, de ki is íratja a nyomtatóval.

Irodalomból Cseh Tamás és Beremányi Géza dalait kell elemezni. Ebben dr. Morzsa segítségül hívja a KIT-et. A KÖZHASZNÚ ISMERETEK TÁRA nem volt ismeretlen a gyereknek, de azért úgy véli, jó, ha gyakorolja. A neveken kívül olyan címszavakat hív le, mint „hatvanas évek", „új mechanizmus", „új hullám", „személyi kultusz", „Don-kanyar" és hasonlók.

Látod – mondja dr. Morzsa –, amikor én voltam diák, még csak nyomtatott lexikonok voltak. 10-20 évenként frissítették fel őket. Azután kimentek a ház elé pingpongozni.

Estére dr. Morzsának színházjegye van. Feleségével bérletet vettek a kaposvári színház budapesti kamaraszínházának „Élő klasszikusok" című sorozatára. Dr. Morzsa megkérdezte a gyerekeket, mit fognak csinálni, amíg ők elmennek. Fia még egy kicsit játszani akart a „Vállalkozz!" nevű számítógépes játékprogrammal. Lánya még nem döntötte el, hogy ő is beszálljon-e vállalkozni, vagy inkább legózzék. „Kilenckor lefekvés, fél tízkor lámpaoltás" – mondja dr. Morzsa a gyerekeknek. „Csinálsz időzített felvételt a képmagnóval?" – kérdezte a fia. – „Mert ha nem, akkor néznénk egy kis Tom and Jerryt, amit az osztrák barátod küldött!" Benno nem csak rajzfilmeket szokott küldeni. A mai postával egy erotikus filmklasszikus kazettája érkezett. Kis cédula volt mellette a következő felirattal: „Műsoros kazetta és könyv – vámmentes. Felhívjuk figyelmét, hogy a kazetta 18 éven felüli anyagot tartalmaz, ezért zárja el gyermekeitől. Tisztelettel: Vámhivatal."

Dr. Morzsa a teledata elektronikus „postaládáját" is megnézi. Megérkezett a számla a legutóbbi autójavításról – kicsit szívta a fogát, de azért beüti az OTP-számlájának kódszámát, és átutalja a pénzt. A Filmbarát Orvosok Egyesülete önkéntes hozzájárulásokat kért egy fiatal rendező új filmjének gyártási költségeihez. Dr. Morzsa szerény, de tisztes összeget utalt át, melyet egyidejűleg – a vonatkozó lehetőség értelmében – adóalapjából levonhat. Még gyorsan belenézett a „Képújság" legfrissebb híreibe; no meg a színházi oldalra, hogy nem marad-e el az előadás, majd elindulnak a színházba.

Majdnem tíz óra, mire hazaérnek. A gyerekek persze még olvasnak. Dr. Morzsa kiveszi lány a kezéből a *Kincskereső kisködmön*t, fia kezéből a *Sándor Mátyás*t. Feleségével még egy kicsit beszélgetnek. Álmában dr. Morzsa sikeresen megírja érettségi dolgozatát a 21. század mindennapi kommunikációs formáiról. Fia volt az érettségi elnök, összehúzza szemöldökét, de megadja a kitűnő jegyet...

*

Reméljük, a kedves olvasó elnézően fogadta kis elektronikus szabócsaládunkat. A szerző – mint láthatták – nem pályázik szépirodalmi babérokra, de kellett valamilyen eszköz annak érzékeltetésére, hogy mai tudásunk

szerint a köznapi élet szempontjából mi változik, és mi nem változik a belátható jövőben. Leírásunk visszafogott, szinte fantáziátlan. Csak olyan eszközök szerepelnek benne, melyek már 1984-ben is rendelkezésre álltak, terjedőben voltak. Prófétálással egyébként is csak kudarcot lehet vallani: hősünk nem tipikus és nem átlagos. De az új tömegkommunikációs eszközök bevonulnak az elektronikus vezérlésű géppel dolgozó munkás vagy a teledata segítségével az eperpiacról informálódó tsz-üzemvezető életébe is. Tanult barátaim, a kéziratot olvasva, minden elektronikus csodát elfogadtak, de nagyot tüsszentettek, amikor 2001-re *működő* telefonhálózatot jósoltam. Idilli életképünk nem alkalmas az új eszközökkel szükségszerűen fellépő konfliktusok, érdek-összeütközések érzékeltetéseire sem. A társadalmi problémákat e mindennapi keretben csak távolról érzékeltethettük. Általában egy optimista, humánus alternatívát kívántunk felvillantani. Búcsúzóul viszont hadd térjünk vissza újra a veszélyekre – csak egy kissé másképp.

Befejezésül újra a veszélyekről – iróniával

Képzeljük el, hogy a középkor végén élünk, és még nem találták fel a könyvnyomtatást. Mint a kultúra iránt elkötelezett értelmiségiek, gyakran tűnődünk a könyv jövőjén. Egyszer csak kezünkbe kerül egy prognosztikai tanulmány, melynek szerzője beszámol Gutenberg nyomdájáról, ahol már készül a nyomtatott Biblia. Reményekkel és aggodalmakkal olvassuk a hírt.

Nem fog-e zuhanásszerűen csökkenni az írott kultúra eddigi magas színvonala? Eddig csak a legértékesebb műveket másolták le egy-egy szerzetes éveken át tartó munkájával. Mi lesz, ha minden vulgáris iromány sok száz példányban terjedhet? Idáig a csak néhány példányban létező kódexek használatához olykor egy másik városba is el kellett utazni. Ezentúl papucsban is olvashatunk könyvet? Nem fog-e a könyv hatására csökkenni a templomba járás gyakorisága? Fog-e a könyvolvasó zarándoklatra, keresztes háborúba indulni, vagy ki sem mozdul otthonából? Mi lesz, ha a nyomdák egyszerűek és olcsók lesznek, és titokban a tiltott műveket is kinyomtatják? Egyáltalán, hogyan lesz képes valaki válogatni, ha nemcsak 100-200, hanem 100 000-200 000 mű közül választhat?

Az új technika által lehetővé tett jövőről gondolkozva nem árt félelmeinket és reményeinket ironikus szemüveggel is nézni.

III. VISSZANÉZVE

RAPORT, 1981
(1981/1999)

Zsebnaptáram tanúsága szerint 1980. december 30-án, kedden délelőtt 10 órakor az Angelika kávéházban volt találkozóm. Bemutatkozó beszélgetésre mentem. Kollégám, M. M. december elején elmesélte, hogy újjáalakul a televízió *A Hét* című műsora, és az új főszerkesztő, régi barátja, külső munkatársakat keres. Ő ajánlott engem mint médiapolitikai ügyekben jártas szociológust, aki valamennyire a filmhez is ért, sőt, van némi televíziós gyakorlata is. (Nem sokkal korábban B. Révész Lászlóval és Sárközy Erikával készítettük majd két éven át a *Filmszem* című havi magazint.) Tehát ekkor ismerkedtem meg személyesen Hajdú Jánossal, akiről csak annyit tudtam, hogy a *Népszabadság* újságírója volt, és a *Külpolitikai Stúdió* című tv-műsora szenzációt keltett azzal, hogy nyugati és keleti prominens személyiségek vitatkoztak benne kényes témákról, azaz a nyugati oldal is szinte cenzurázatlanul hangot kapott. (Az adások felvételről mentek, de csak olyat vágtak ki belőlük, amihez az érintett is hozzájárult.) Hajdút tehát hithű, de reformer kommunistaként tartottuk számon, aki – mai fejemmel felidézve – azt képviselte, hogy mindennek meg kell változnia ahhoz, hogy minden a régiben maradhasson. A párthierarchián belüli progresszív emberként gondoltunk rá.

Az Angelika-beli beszélgetésben röviden vázolta *A Hét* megújítási koncepcióját, én meg elmondtam, hogy főleg a korszerű médiatechnológiák (műhold, kábel, videó – ez mind új volt akkor) fontosságáról szeretnék riportokat készíteni, no meg néha filmes témákról, a régi szerelem. A beszélgetés politikai témákra terelődött, és én szükségét éreztem valamiféle önfeljelentésnek. Szőrmentén kezelve a témát, de érzékeltettem Hajdúval, hogy a demokratikus ellenzékkel szimpatizálok, „repülő egyetemi" előadásokra járok, és hogy 56-ról sem a hivatalos vonalnak megfelelően vélekedek. Úgy gondoltam, jobb, ha tőlem tudja ezt, mert sejtettem, hogy ha

megjelenek a képernyőn, a belügy (akkor még nem tudtuk, hogy III/3-nak hívják a szervet) amúgy is megkeresi őt, és informálja. Ebben, mint kiderült, igazam volt, és abban is, hogy valóban jobb volt, hogy Hajdú ezt kezdettől fogva tudta, és hogy tőlem tudta. Cserébe Hajdú is meglepő információval szolgált. Elég erős szavakkal (sajnos, már nem tudom visszaidézni a kifejezéseket) elmondta, hogy Nagy Imrének igaza volt, és hogy nem lett volna szabad kivégezni, és hogy amíg Nagy Imrét nem rehabilitálják, addig... nem emlékszem rá, hogy fejezte be, de a lényeg az volt: addig nincs igazi megújulás a szocializmusban. Furcsa volt a helyzet, kicsit borsódzott a hátam attól is, amit mondtam, attól is, amit hallottam. A máról visszanézve talán mulatságos kockázatokról beszélni, de akkor bizony gondolkodtam a saját kockázatomról, és arról is, hogy vajon mennyit kockáztat Hajdú azzal, hogy egy vadidegen előtt (akit ugyan egy barátja ajánlásával ismert meg) ilyeneket mondott.

Mindenesetre elkezdtem dolgozni a megújult *A Hét*nek, és már néhány hét múlva adásba ment a magyar játékfilmszemléről készült összeállításom. Készítettem anyagot a kábeltelevíziózás (és a külföldi vétel) hazai terjedéséről, az akkor új teletextről, az OMFB távközlési újdonság kiállításáról, az archívumban fakuló filmkópiák problémájáról.

Februárban Dalos György barátom kabaré-előadást szervezett barátainak, és ehhez elkérte lakásunkat. Két nagy, egybenyitható szobánk valóban alkalmas volt a one-man-show-hoz, Gyurka énekelt is Nádasdy Ádám zongorakíséretével, sőt a műsor közben néhányszor egy kedves ifjú hölgy – betétszámként – táncolt. Az „1960" című kabarét Gyurka a húsz év előtti sajtóból állította össze, hangsúlyozottan nem politikai éllel. A magnófelvétel máig őrzi, hogy mekkorákat kacagtunk az 1960-as éven, külön honorálva az áthallásokat, például amikor a – kisbetűs – szolidaritásról volt szó. Minket akkor már fél éve a nagybetűs Szolidaritás, a lengyel helyzet izgatott. Hiába volt apolitikus a kabaré, ahol százan összegyűltek, köztük több gyanús ellenzéki, az már felkeltette a szervek figyelmét. Igazi szabadegyetem is volt egyszer a lakásunkban: Hanák Péter professzor adott elő a magyar zsidóság történetéről.* Pontosan emlékszem akkori érzésemre: Hanák tulajdonképpen semmi szenzációsat, semmi politikailag botrányosat nem mondott. Előadása mégis fantasztikus élmény volt, ugyanis a rendszer egyik tabutémájáról beszélt olyan elfogulatlan természetességgel, mintha egy szabad ország szabad egyetemén tartana előadást. Valóban, mondom

* Lásd erről: Szilágyi Sándor: A Hétfői Szabadegyetem és a III/III: Interjúk, dokumentumok. Új Mandátum, 1999.

utólag, az azóta elhunyt történészbarátra emlékezve, akkor, ott, lakásunk egybenyitott két szobájában, egy szabad ország szabad egyetemén vettünk részt. És *utólag* örömmel fedeztem fel a nevem a *Beszélő* 1998. februári számának 90. oldalán, előkelő társaságban, a megfigyeltek listáján. Akkori lelkiállapotunkat jellemzi, hogy a 6 és 8 éves gyerekeinket a nagyszülőknél altattuk aznap, ki tudja, mi történhet alapon.

A Szolidaritás és a lengyel helyzet egyfelől felemelő érzéseket, másfelől állandó aggodalmat ébresztett bennünk. 1981 tavaszán úgy gondoltam, hogy amennyiben a lengyeleknél is sor kerül a varsói szerződésbeli csapatok bevonulására, 1968-as mintára, az a hidegháború felújításához, sőt, az utazási lehetőségek beszűküléséhez vagy megszűnéséhez vezethet. Régi, pénzhiány miatt halasztott tervünk volt feleségemmel, hogy elmegyünk Kanadába és az USA-ba, ahol barátaink és nagybátyámék éltek. Pénzünk most sem volt, ezért eladtuk ötéves Lada gépkocsinkat 54 000 kemény forintért. (1976-ban 80 000-ért vettük, felét fizettük mi, felét rádiós hitelre.) A Lada ára elég volt a két személy menettérti repülőjegyére, kocsit meg aztán öt évig nem tudtunk venni. Amerikában a kintiek állandóan azt kérdezték: tényleg haza akartok térni? Volt, aki még azt is megtervezte, hogy ha kinnmaradunk, a gyerekeket a Vöröskereszt útján kihozatjuk magunk után. Természetesen hazajöttünk. New Yorkban meglátogattam a tiltott gyümölcsök Püski könyvesboltját, és amit vettem, elolvastam, és más „veszélyes" könyvekkel együtt nyugaton hagytam. Az így kinnhagyott könyveket rendszeresen a beutazó külföldi barátaim hozták be egyenként, mert tudtam, tőlem elveszik a vámon. Televíziós lelkesedésemben kinn is dolgoztam: ma már hihetetlen amatőr körülmények között, Avar János baráti segítségével egy washingtoni irodaház tetején, ahol már akkor körös-körül műholdantennák voltak láthatók, riportot készítettem hangos szuper-8-as filmre (kölcsönkamera) a műholdas televíziózásról. Le is ment adásban *A Hét*ben, videón máig őrzöm.

(A lengyel események azután valóban tragikusra fordultak, de másképp: nem testvéri bevonulás lett, hanem belső puccs, és utána a világpolitikai feszültség fokozódott, de újabb vasfüggöny nem következett. Nagy szomorúsággal hallgattam, ahogy a progresszív reformkommunista Hajdú december 13-án este, a Jaruzelski-puccs napján *A Hét* bevezető kommentárjában a puccs hírét „jó hírnek" nevezte. Arra célzott, hogy Jaruzelski ezzel a lépéssel elhárította egy még súlyosabb konfliktus – a szovjet fegyveres beavatkozás – veszélyét. De akkor már nem voltam *A Hét* munkatársa.)

Februári könnyelműségemet (a Dalos-kabaréval) azzal tetéztem meg, hogy szeptember elején, kerek számú születésnapomon száznál is több ba-

rátot és ismerőst hívtam meg kerti mulatságra. Úgy látszik, ezzel betelt a pohár. Talán a besúgók újabb szabadegyetemnek vélték a bulit? Megjelent barátaim közt valóban akadt egy rendezvényre való gyanús elem, de ettől még a születésnap nem vált politikai rendezvénnyé. Nekem nem. Viszont 1981. szeptember 26-a szombat (!) reggel 3/4 9-re behívatott irodájába, a Magyar Rádió Pollack Mihály téri épületébe Tömpe István, az Állami Rádió és Televízió Bizottság miniszteri rangú elnöke. Az üzenetből nem derült ki, miről lesz szó a beszélgetésen.

Tömpe Istvánról a Nyírő–Szakadát-féle „Politika" CD-Rom a következő életrajzot hozza:

1909. január 2-án született Budapesten. Kárpitossegédként kezdett dolgozni.

1929–34 között Párizsban, Belgiumban, Bécsben, Spanyolországban dolgozott. A Kommunisták Magyarországi Pártjának 1936-ban lett tagja, 1937–39-ben részt vett a spanyol polgárháborúban (századkomisszárként). Tevékenységéért többször internálták, bebörtönözték. 1941-ben hazatért, de rövidesen letartóztatták.

A felszabadulásig illegális kommunista csoportokban dolgozott, majd 1945 után pártmunkás-beosztásokat kapott. 1946–48 közt Somogy megye alispánja lett. Ezután a BM-ben, majd az FM-ben dolgozott, 1950-től pedig az Erdészeti Főigazgatóság vezetője volt.

1957 elejétől a fegyveres erők miniszterhelyettese, majd a belügyminiszter első helyettese lett. 1956 novemberében tagja lett az MSZMP Központi Bizottságának, amelynek haláláig tagja volt. 1958-tól a földművelésügyi miniszter első helyettese volt.

1962-től a Magyar Rádió és Televízió elnöke, 1974–1983-ig az Állami Rádió és Televízió Bizottság elnökeként dolgozott.

1988. december 15-én hunyt el.

(Multimédia Politika, 1.3, 1944–1989 (c) Nyírő András és Szakadát István, 1989–1993.)

Beszélgetésünk idején 72 éves volt, magas, szálfaegyenes tartású, ősz hajú politikus. Nem lehetett tudni, mit csinált fegyverrel a kezében (kétszer is: a spanyol polgárháborúban és 1956–57-ben), és nem volt világos, veteránként mekkora politikai súlya van (még) a párthierarchián belül. Az MRT elnökeként vezetői hatalma volt, az ÁRTB elnöksége ehhez képest felfelé bukást jelentett, nagyobb rangot és jóval kisebb beleszólást az ügyekbe. Tömpe az Állami Rádió és Televízió Bizottságnak tervező, koncepció- megfogalmazó

szerepet is szánt, ebben támaszkodott a TK kutatóira. Tanulmányokat készítettünk például az akkor még nem létező műsorszóró műholdakról, a teletextről, a nagyközösségi antennarendszerekről (mai szóval a kábeltévé kezdeteiről). Végül 1981 áprilisában összefoglalót készítettünk kollégáimmal az ÁRTB-nek „A 80-as években elterjedő új közlési eszközök és társadalmi hasznosításuk néhány kérdése" címmel. Az MSZMP Politikai Bizottság egyik ülésén tervezték a tájékoztatáspolitika áttekintését, Tömpe ehhez rendelte meg Szecskő Tamás igazgatónktól előkészítő anyagként a tanulmányt. Igyekeztünk a tanulmányt akkori felfogásunk szerint progresszív irányúra megírni (ami persze kisebbfajta eretnekségek becsempészését jelentette). A szövegen ma is átsüt a fokozódó világpolitikai feszültség (lengyel helyzet), és az a félelmünk, hogy ezt a rendszer cenzurális módon próbálja majd kezelni (pl. az osztrák televízió esetleges letiltása a kábeltévékről, a videokazetták behozatalának tilalma – ilyen lidércálmaink voltak). A tanulmány készítése során többször jártunk Tömpénél, volt úgy, hogy csak én egyedül. Ma sem tagadom, hogy hatott rám az öregúr személyisége, patriarkális tekintélye (Tömpe apukának hívtuk magunk között). Óriási volt a kontraszt a hetvenes évek cinikus karrierista pártfunkcionáriusai és egy olyan ember között, aki elveit élete során – úgy láttuk – komolyan vette.

Ez tehát az alább következő magnófelvételek háttere. Amikor kijöttem a beszélgetésről, felzaklatott lelkiállapotban siettem haza, és már útközben elhatároztam: felveszem magnóra, amikor feleségemnek, Erikának elmondom a történteket. Biztos voltam benne, hogy ez egy nagyon fontos beszélgetés volt, és balsejtelmeim voltak a várható következményekről. (Ezek nagy része, hál' istennek, csak fantázia maradt.) Azt akartam, hogy a magam számára megörökítsem, ami történt, mert tudtam, hogy a felejtés éppen a részleteket mossa el vagy alakítja át. Az alábbi leírás éppen ezért teljesen szöveghű, minimális – az ismétlésekre szorítkozó – húzásokkal. Őrzi a kor nyelvét, fogalmait, a félelem és dac keverékét, ahogy a raportot fogadtam. Később még egy rövid kommentárt magnóra mondtam, a következményekről.

A magnófelvétel 1981-ből

Nagyon fontosnak tartom, hogy ez meg legyen örökítve, ahogy elmondom. Sajnos nagyon rossz az emlékezőtehetségem, ezért általában el szoktam felejteni a dolgok részleteit, de most még elég élénken él bennem.

Az egész úgy kezdődött, hogy – ma van szeptember 26-a – tegnap felhívott a Tömpe titkárnője, hogy menjek be hozzá. Megbeszéltük ezt a reggeli időpontot.

Tömpe azzal kezdte, hogy azért vált szükségessé ez a beszélgetés, mert hosszabb ideje különböző problémák merültek fel a magatartásommal kapocsolatban. Úgy gondolta erről le kell ülni és beszélni. Elmondta, hogy többször és hosszabb ideje folyamatosan érkeznek hozzá jelzések, hogy kapcsolatot tartok fenn a SZETA-val. Talán még azt a kifejezést is használta, hogy tagja vagyok a SZETA-nak. Kéziratos irodalmat olvasok és adok tovább. Ezáltal egy ilyen kényes helyen, mint a TK alkalmatlanná válok arra, hogy ilyen kényes helyen legyek. Ráadásul külföldön is – az NDK-ban – olyan kijelentéseket tettem, amelyek nem alkalmasak arra, hogy... nem is tudom, hogyan fogalmazta meg... magyarul, kifogásolható kijelentéseket tettem külföldön (az NDK-ban), és ennek alapján arra sem vagyok alkalmas, hogy külföldön képviseljem a céget. Ezért Ő (hangsúlyozom Ő) úgy döntött, hogy visszavonja a Japánba javasolt ösztöndíjamat, amit egyébként javasoltak és elküldtek, de úgy döntött, hogy visszavonja. Továbbá intézkedett, hogy a Rádió Oktatási Osztálya oktatási munkájában a továbbiakban ne foglalkoztasson. Ezt azért tették, hogy lássam, a dolognak súlya van, és egyben felszólítanak, hogy ezeket a kifogásolt tevékenységeimet hagyjam abba, a jövőben ne folytassam. Amennyiben folytatom, kénytelenek lennének a TK-ban is megválni tőlem... magyarul, nem dolgozhatom tovább a Rádióban. Ezt adta elő.

Na most az egészre kezdettől fogva az volt jellemző, hogy nagyon kulturált módon adta elő mondandóját, és nagyon árnyaltan fogalmazott. A legapróbb kifejezést is mérlegelte, és semmiféle fröcsköllő gyűlölet nem volt. Igyekezett bizonyos megértéssel lenni a helyzetemmel, elképzeléseimmel (mit csinálok, miért csinálom stb.) kapcsolatban.

Azt mondta, hogy Ő azért is ilyen formában akarta előadni – és Ő akarta megmondani – mert köztünk kialakult egy munkakapcsolat, és nagyon nagyra becsül. Ez a munkakapcsolat azért alakult ki, mert én voltam és vagyok –, tette hozzá, aki a TK-ban a legjobban értett ezekhez a dolgokhoz. Ennek ellenére, ezen súlyos problémák miatt így kellett intézkednie. Ezt így tartja helyesnek. Azzal kezdte, hogy „súlyos problémák vannak, több helyről visszajelzések érkeznek, hogy ellenzem a párt politikáját, és ennek lépten-nyomon hangot adok – külföldön is. A SZETA-ban aktív vagyok, és kéziratos irodalmat is továbbadok." Ezek után átadta a szót nekem azzal, hogy én is elmondhatom ezzel kapcsolatos megjegyzéseimet. El is mondtam.

Egyrészt megmondtam, hogy ez az első alkalom, hogy ezzel kapcsolatban bárki, bármit közöl velem. Se BM, se a munkahely, se a párt erről eddig soha semmilyen figyelmeztetést nem adott, nem közöltek. Én tulajdonképpen köszönöm, hogy ezeket elmondja, és nyíltan, pontosan közli hogy mi a problémája; ehhez magam részéről a következőket akarom hozzátenni:

A SZETA-nak nem vagyok tagja, semmiféle szervezetének. Nem veszek részt SZETA-munkaüléseken vagy bármi szervezetében. Ugyanakkor egyetértek a SZETA-

nak azzal a célkitűzésével, hogy a magyar szegényeket támogatja. Mivel ezzel egyetértek, magam is nagyon szerény mértékben támogattam anyagilag – támogatom – mondtam jelen időben. A lakásomat rendelkezésre bocsátottam, amikor egy barátom egy irodalmi estet csinált, hogy a SZETA-nak ott gyűjtsenek. Jelenleg is helyesnek tartom, hogy így tettem. Két okból. Egyrészt azért, mert tudom ugyan, hogy ez egy nagyon jelentéktelen összeg, amit így tudunk csinálni, de nagyon fontosnak tartom, hogy az ember személyesen is segítsen valamit a szegényeken akár egy jelentéktelen összeggel. Ezt szabad elhatározásából tegye, ne csak oly módon, hogy az állam a béremből valamennyit nem fizet ki, és azt valamilyen csatornákon a tudtom és megkérdezésem nélkül valakiknek juttatja. Tehát a személyességnek a mozzanatát nagyon fontosnak tartom, és azért is fontosnak tartom, mert a magyarországi szegénységnek a létezése kisebb ugyan, mint a Horthy-rendszerben volt, de még mindig sokkal nagyobb, mint amennyit egy szocialista országban tűrni lehetne. Szükségessé teszi, hogy még a legkevesebbet is ha tud, az ember azt adja, ezért adom ezt a csekély pénzt és használt ruhákat.

Másrészt pedig azért is szükségesnek tartom, mert magam is tapasztalom, hogy az állami támogatás szétosztása, ami valóban sokkal nagyobb annál, amit az ember valaha is magánszinten csinálhatna, diszkriminatív alapon történik, és a rászorulóknak egy jelentős hányada kimarad az elosztásból. Például mert nincs munkahelye, és nálunk a legtöbb szociális juttatáshoz folyamatos munkaviszonyt kell igazolni.

Itt is hangsúlyoztam, meg néhány más ponton is, hogy nem akarok vele vitába bocsátkozni, nem akarom meggyőzni semmiről. Az egészet azért mondom el, mert ilyen emberi módon fogta meg, és én is elmondom, hogy nekem mik a motívumaim abban, amit csinálok. Elmondtam, hogy nagyon szomorúnak tartom, hogy bárkinek ma Magyarországon a szegények támogatása miatt bármilyen kellemetlensége lehet. Elég baj, hogy az országnak úgy alakult a viszonya, hogy nem biztosít lehetőséget arra, hogy az emberek személyesen is cselekedhessenek ilyen ügyekben. Mindenki mindent az államra hárít, és az állam pedig fordítva. Ezt azzal segíti elő, hogy levesz rólunk minden felelősséget. Az ember nem érzi magát felelősnek, mert nem is szólhat bele abba, hogy mi történik.

Ami a továbbiakat illeti:
Általában semmiféle titkos szervezkedésben vagy titkos cselekvésben nem vettem részt. Tudom, hogy a SZETA-ról az van elterjedve (különböző vezető elvtársak nyilatkozták is gyűléseken), hogy az ellenforradalmi szervezkedés fedőszerve. Én ilyennel semmiféle formában nem találkoztam.

– Ez természetesen túlzás, erről valóban nincs szó – mondta Tömpe.

Azt mondta, hogy maga is dolgozott belügyi vonalon, és a belügynek az a funkciója a társadalomban, hogy gyanakodó legyen, és ő pontosan tudja, hogy ilyen dol-

gokban az igazság valahol mindig rosszabb, mint amit az illető vagy a munkahelye mond, de mindig jobb, mint amit a BM mond. Valahol a kettő között van az igazság.

Elmondtam, hogy minden dolognak, amit valaha is csináltam, és amint látja, nem csináltam különösebben sokat, alapvető jellemzője volt, hogy titkosságról szó sem volt. Minden teljesen nyilvános volt, mindenről mindenki tudhatott. Azt mondta, hogy azért tudhatott róla mindenki, mert „maga nem is képzeli, hogy ebben az országban olyan jó viszony alakult ki a lakosság és a BM szervek között, hogy olyan bejelentéseket is tesznek, amit maga nem is képzel. Mindenki mindent bejelent. Az ellenzékiek nem is gondolják, hogy a rendszernek milyen jó viszonya van a lakossággal."

Ami a szamizdatokat illeti, azt tudom mondani, hogy én mindent elolvasok, mert fontosnak tartom.

– Én is mindent elolvasok – mondta Tömpe –, de ami a kezembe kerül, annak alapján úgy érzem, hogy ezeknek a szamizdatoknak egy részét meg lehetett volna jelentetni, másik részét pedig vagy nem lehetett volna megjelentetni, mert ellenséges volt az állammal szemben, vagy a színvonala volt alacsony. Lehet, hogy nem olvastam mindent – tette hozzá Tömpe.

Tehát mondtam, én is mindent elolvasok, mert mint értelmiséginek nekem fontos, ugyanakkor nem tudom, mit ért azon, hogy továbbadtam őket. Ha belegondolok, azt mondhatom, hogy nem foglalkoztam ezek terjesztésével.

– Nem is mondtam, hogy terjesztette, de továbbadta – mondta T.

Nem kezdtem el vitatkozni vele, hogy kinek adom tovább, vagy kinek nem. Hozzátettem, hogy sokkal boldogabb lennék, ha a közvélemény alakulásában ezek a hangok is nyilvánosságot kaphatnának és megjelenhetnének, mert ez minden szempontból jót tenne a politikai légkörnek.

Ami a külföldi dolgokat illeti, azzal kapcsolatban azt tudom mondani, hogy ő is tudja, Magyarországon egészen mások a viszonyok, normák, mint akár az NDK-ban, akár Csehszlovákiában. Én az NDK-ban semmi olyan dolgot nem mondtam vagy csináltam, amit Magyarországon nemhogy nem lehetséges, de kívánatos, a párt politikájával és az állami törvényekkel megegyező. Legfeljebb azzal vagyok vádolható, hogy ezekről a dolgokról nem szemérmesen hallgattam, hanem ha vitára került sor, azt a gyakorlatot és színvonalat képviseltem, amit itt Magyarországon minden más vitában gyakorlatilag képviseltem. NDK-ban szamizdatot nem terjesztettem, semmi olyan dolgot nem csináltam, amit ilyen szempontból csinálnék, miután ez egy hivatalos kiküldetés volt, ahol a TK megbízásából léptem fel.

– Ezzel és egyébbel kapcsolatban is szeretném megjegyezni azt, hogy ne felejtse el, ezek bizonyára olyan információk, amelyek nagyon sok kézen át kerültek el hozzá, és mindenkinek, aki továbbadta az volt az érdeke, hogy rátegyen egy lapáttal – mondtam.

– Mert akkor szép a feljelentés, hogyha zaftos… – ezt nem mondtam, most teszem hozzá.

Tehát amennyiben ő ezt így gondolja, akkor nagyon kérem, hogy szíveskedjék konkrétan kivizsgáltatni, hogy mit mondtam az NDK-ban. Miután konferenciákon vettem részt, még lehet, hogy magnófelvételek is vannak. Tessék kivizsgálni, és tessék ezzel kapcsolatban az eljárást lefolytatni.

„Ami az intézkedéseit illeti, az ösztöndíj megvonása ügyében messzemenően nem értek egyet, és tiltakozom ellene. Nagyon sajnálom, hogy ennek a tiltakozásnak semmiféle lehetséges fóruma nincs azonkívül, hogy itt elmondhatom" – ezt így mondtam. „Tiltakozom ellene azért, mert egyfelől indokolatlannak tartom, másfelől azt a szemléletet látom mögötte, amely az ösztöndíjat és a külföldi kiküldetést általában valamiféle jutalomnak tekinti, amit az ember nem azért kap meg, mert ő a legalkalmasabb arra, és a Magyar Rádiónak szüksége van rá, hasznos, hogy kiküldje az embereit, és ezeket a tapasztalatokat itthon később a munkában hasznosítsák, hanem azért kapom, mert valamiféle érdemek alapján jutalomként kimehetek. Ha a japán ösztöndíjra nem én vagyok a legalkalmasabb, aki kimehet, akkor fegyelmit kell kapnia annak, aki kiküld, mert van valaki, aki emiatt nem megy ki, és alkalmasabb nálam"– ezt mondtam szó szerint. Erre azt mondta, hogy erről nincs is szó, valóban én vagyok a legalkalmasabb. Tudja, hogy én már régebben is beadtam, hogy akarok menni Amerikába és Japánba, akkor azért nem kaptam meg, mert voltak mások, akikre az adott pillanatban nagyobb szükség volt.

Erről nem vitatkoztam. Mondtam, hogy tehát az eljárás ellen tiltakozom, és nem fogadom el. Azt is tudom, hogy nincs módom, hogy ezt érvényesítsem. Azt, hogy az oktatási munkából kizár, tudomásul veszem. Ezzel sem értek egyet, de tudomásul veszem, hogy egy cégnek joga van megszabni azt, hogy nemcsak a szakmai alkalmasságomat mérlegeli, hanem azt is, hogy mennyiben értek egyet a politikai célokkal. Bár én nagyon hangsúlyoznám, hogy szerintem amit én mondok, az nem ellentétes semmivel, de elismerem azt a jogukat, hogy ezt mérlegelik, és ilyen alapon nem kérnek fel oktatási munkában, hogy részt vegyek.

Ezek után rátért arra, hogy hogyan kell érteni azt, amit mondott. Tehát hagyjak fel ezekkel a dolgokkal, mert különben el kell mennem a TK-ból. Azt kérte, hogy menjek be Szecskőhöz, és referáljak neki, tájékoztassam a beszélgetésünkről. A továbbiakban Szecskőnek kell eldöntenie, hogy alkalmas vagyok-e arra, hogy a TK-ban maradjak, vagy sem. Én meg azt mondtam, hogy ezt én tisztelem, most nem tudok válaszolni, hogy hogyan fogok dönteni. Át kell gondolnom, mert ez egy súlyos döntés, de azt meg kell mondanom már most, hogy amennyiben nem fogadom el a korlátozást, akkor nem fogok magamtól elmenni a TK-ból, mert nem azért csinálom, mintha azt hinném, hogy én ezáltal alkalmatlan vagyok a munkámra. Én nagyon is alkalmas vagyok arra, amit csinálok, tehát engem onnan ki kell tenniük,

és én az utolsó pillanatig azon leszek, hogy ezt megkadályozzam. Ezt nem pontosan így fogalmaztam, de azt megmondtam, hogy arra ne számítson, hogy én magamtól elmegyek a TK-ból pusztán azért, mert ők azt mondják, hogy nem tetszik az, amit csinálok.

Ennek további részleteire is rákérdeztem.

Megkérdeztem, hogy ez azt jelenti-e, hogy ezek szerint nem akarnak a továbbiakban külföldre küldeni. Azt mondta, hogy „legalábbis amíg nem változtatok a magatartásomon". „Ez azt jelenti-e, hogy ezentúl nem hajlandók aláírni az útlevélkérelmemet, amiben én útlevelet kérek?" Azt mondta, „erről nincs szó". „Hogy szolgálati kiküldetésre menjek-e, azt ő a Szecskó helyében nagyon meggondolná, de a magánútlevélről nincs szó." Nem tette hozzá, hogy egyelőre.

Azután megkérdeztem tőle, hogy miután ő tudja, hogy én dolgozom a HÉT műsorának, „van-e valamilyen kifogása az ellen, hogy én ezt csinálom, illetve tett-e valamilyen intézkedést ez ellen". Mondta, hogy nem tett, és nincs kifogása ellene, hiszen azzal kezdte, hogy az én szakmai kvalitásomat elismeri. Mondtam, hogy ezt nem csak szakmai kvalitások alapján csinálják Magyarországon – mondta, hogy valóban, de ez ellen ő nem tesz kifogást.

– Legyen szíves körvonalazni pontosan mit ért azon, hogy hagyjak föl, miután lehet, hogy megkötöm ezt a kompromisszumot, és figyelembe veszem azt, amire felhívnak. Akkor mit várnak el tőlem?

Erre az öreg rettenetesen megdühödött, és azt mondta, hogy „maga ne mondjon ilyet, hogy megalkuszik, mert ha valami a meggyőződése, akkor tartson ki mellette. Harcoljon az elveiért. Mi amikor úgy gondoltuk, akkor illegalitásba vonultunk, és fegyverrel harcoltunk az igazunkért."

Erre elnézést kértem. „Nem akartam ezzel megsérteni, azonkívül nem használtam a megalkuvás szót, hanem kompromisszumról beszéltem, ami mint köztudott, a kölcsönös engedményeken alapuló megegyezés. De nem tudom a helyzetet így felvetni, ahogy ön, mert más társadalmi helyzetbe képviselte az elveit, és én amilyen társadalmi rendszerben most vagyok, nincsenek olyan elvi problémáim, ami alapján nemhogy fegyverrel kéne harcolnom, de bármit szervezkedni kéne, vagy ilyesmit csinálni. Pusztán saját nézeteimet szeretném legális kereteken belül kifejteni, és politikai vitában ezeknek a nézeteknek hangot adni."

Azt mondta, hogy nincs megsértve, de megalkudni az embereknek nem kell Magyarországon. Minden nézetnek helye van. Magyarországon sikerült olyan szabadságot teremteni, hogy az embereknek az állam politikájával azonosulni kell, mert ez törvényes kötelezettség. A párt politikájával már nem kell azonosulni, mert az egy szűkebb valami. Ha valaki nem párttag, akkor a párt politikájával nem kell azonosulnia.

Megmondtam neki, hogy valóban a pártba nem is léptem be, akkor sem, amikor a leginkább egyetértettem a politikai vonalával, mert úgy érzem, hogy nekem mint értelmiséginek az a feladatom, hogy ahhoz tartsam magam, ami a saját meggyőződésem. Ha csak azt a tizenkét évet nézem vagy tizenhármat, ami elmúlt, akkor is előfordult olyan dolog, hogy most csak egyet említsek: Elindult egy gazdasági reform, aztán 1972-ben, minden sajtó azt írta, hogy meg kell szüntetni a melléküzemágakat, és vissza kell vonni a reform intézkedéseit, és 1978-ban pedig megint az ellenkezőjét, ma megint az ellenkezőjét olvasom. A magam részéről ennek a fajta fegyelemnek nem óhajtottam alávetni magam. Igyekszem a magam meggyőződését kialakítani, és lehet, hogy tévedek, de akkor azt magam fogom belátni, és nem egy határozattól fogom függővé tenni, hogy mi legyen a véleményem. Azt mondta hogy nagyon igazam van. Ő is sok embernek azt mondta, hogy ne lépjenek be a pártba. Sokan jöttek hozzá – értelmiségiek – védelemért, akiket túlbuzgó pártszervek erőszakkal próbáltak a pártba beléptetni, és ő mindenkit megvédett. Azt mondta, hogy ha nem gondolom komolyan, akkor ne lépjek be a pártba.

Ezek után mondtam, hogy az állam törvényeivel nem ütköztem össze, nem is szándékszom összeütközni, ezeken a kereteken belül szándékszom képviselni a nézeteimet. Mi az, amit ők elvárnak tőlem?

Azt mondta, hogy azt várják el, hogy tegyek egy gesztust. Ne tartsam fenn és szakítsam meg a kapcsolatomat a SZETA-val. Ne támogassam, ne adjak helyet a rendezvényeinek. Azt várják, hogy ne adjak tovább szamizdatot.

Mondta, hogy ez egy nehéz helyzet. Neki könnyebb, mert ő a hatalom pozíciójában van, én pedig nem, de nem tehetek mást, mert a politika egy nagyon kényes dolog, és jelen helyzetben nem engedhetnek meg nagyobb szabadságot. Vegyem észre, hogy azok az emberek, akik a gazdasági reformot vissza akarták csinálni, mint pl. Biszku, őket a politikából eltávolították – nem ezt a kifejezést használta, de erről volt szó. Vegyem észre, hogy a jelenlegi gazdasági intézkedések, a kisvállalatok meg egyebek óriási jelentőségűek, és ezeknek előbb-utóbb meglesz a politikai kihatása is. Azt mondtam, hogy pontosan erről van szó, mert az 1968-as gazdasági reformot is azért lehetett 1972-ben majdnem megszüntetni vagy visszavonni, mert nem tették meg hozzá azokat az ekvivalens politikai intézkedéseket, amikről szó volt. Nemrég múltam 40 éves, nekem nincs mindig 6-8 évem arra, hogy megvárjam, amíg egyik lépést mondják a másik után. Ő azt mondta, hogy ez egy nehéz, bonyolult dolog. Történelmi léptékben kell gondolkodni, és történelmi felelősségük van, hogy a hatalomra vigyázzanak. A magyar ellenzék egy kicsi és elszigetelt csoport, de veszélyeztetheti a folyamatot, és ezt ők nem fogják eltűrni.

A lényeg ez volt, nem pont ugyanezt a kifejezést használta. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nagyon sok mindent lehet csinálni, mondani, de vannak bizonyos határok, amiket nem lehet átlépni. Ők úgy ítélik meg, hogy én a határokat átléptem, és

mint ilyen, nem dolgozhatom a TK-ban, ha ezt folytatom. Az egy kényes hely, és mint a Rádió kutatóintézete szintén az. Ő nem kívánt tőlem gyors választ, gondoljam meg, hogy mit akarok csinálni. Ő továbbra is nagyra becsül engem…

*

Azóta ennek lett annyi folytatása, hogy amikor múlt szombaton, azaz október 31-én én csináltam a HÉT-nek a következő anyagomat, ami azóta le is ment, ezt a Rádiómúzeumos anyagot, a forgatásnak a kellős közepén egyszer csak megjelenik Hajdú János főszerkesztő, és azt mondja, hogy beszélni szeretne velem. Ez egy teljesen szokatlan dolog, hogy az ember, mikor egy ilyen anyagot csinál, és forgat valahol egy helyszínen – a Szentkirályi utcában, ebben a Rádiómúzeum raktárban –, és akkor egyszer csak ott megjelenik a főszerkesztő, ez egy példa nélküli dolog. És erre kihív, és megkérdezi tőlem, hogy én betartottam-e azokat a korrektségi szabályokat, megállapodásokat, amin a kettőnk kapcsolata alapul. Amihez tudni kell azt, hogy amikor én januárban, illetve december végén ővele megállapodtam, hogy dolgozni fogok neki, akkor volt egy hosszú beszélgetésünk, ahol ő is nagyon őszintén és pontosan megfogalmazott néhány politikai véleményt, és én magam is megfogalmaztam a magam politikai véleményét, és nagyon fontosnak tartottam, hogy ilyen dolgokról, mint például erről az irodalmi estről, ami nálunk volt, erről ő ne a BM-től szerezzen tudomást, hanem tőlem. És hogyha a BM neki ezt jelenti, vagy panaszt tesznek, vagy valami, akkor ő tudjon róla, ne az legyen, hogy én hülyét csináltam őbelőle. Tehát ő ezzel jött szombaton, hogy én betartottam-e ezt a korrektségi normát vagy megállapodást? Én mondtam, hogy betartottam. Azt mondja, nem csináltam mostanában semmit, mondtam, hogy nem. Nem publikáltam Amerikában, nem tettem valami nyilatkozatot vagy bármit? Mondtam, hogy nem csináltam, semmit nem publikáltam. Mondtam, hogy volt ez a beszélgetésem a Tömpénél, de miután ott konkrétan szó volt róla, hogy a HÉT-ben változatlanul dolgozhatok tovább, ezt még nem meséltem neki, mert azóta még nem találkoztunk, de egyébként ezt is elmondtam volna, hogy ha találkozunk. Ezek után elmondta, hogy most, tehát aznap, szombat délelőtt ő volt valamiféle eligazításon – ezt nem részletezte pontosan, hogy micsoda –, ahol a televízió állami vezetése részéről azt az utasítást kapta, tehát kifejezetten utasítást, hogy engem sem szerkesztőként, sem riporterként nem foglalkoztathat. És hát mit szólok én ehhez, vagy mi a helyzet? Én mondtám, hogy ez furcsa, mert teljesen ellentétben áll azzal, amit a Tömpe mondott nekem, rákérdezésre, nagyon konkrétan mondta, tehát félreértésről nem lehet szó. Én annyit tudok csinálni, hogy ezek után bejelentkezem a Tömpéhez, és megkérem, hogy legyen szíves segítsen, vagy tegyen lépéseket, mert ugye nem erről volt szó abban, amit ő mondott, és mégiscsak ő az Állami Rádió és TV Bizottság elnöke. Ami pedig ezt a riportot illeti, a Hajdú felajánlotta, hogy ezt kifizeti nekem, és akkor nem kerül adásba, mert

nem adhatja le, vagy pedig – ha én ezt elfogadom –, megcsinálhatom a riportot, de úgy, hogy én nem vagyok benne, és akkor leadjuk a nevem nélkül. Mondtam, hogy ez nekem nem hiúsági kérdés, és miután valószínű, hogy az egész Tömpe-féle intervenció, hogy ha kedvezően végződik, akkor sem fejeződik be rövid idő alatt, mert ez egy november 8-ai adás volt, tehát az évforduló miatt kötött volt, hogy mikor kell ezt adásba tenni, ezért énnekem ez nem hiúsági kérdés, tehát megcsinálom úgy, hogy én kimaradok belőle, tehát nem leszek látható, vagy ha nem akarják, nem írják ki a nevem. Itt egy ügyről van szó, arról, hogy a Rádiómúzeumnak legyen támogatása, meg kapjanak végre helyiséget, hogy az emberek ezt használhassák. És ehhez képest az másodlagos, hogy ki van írva a nevem, vagy nincs. Úgyhogy aztán ebben maradtunk, és ennek megfelelően visszamentem, és megfelelő kellemes hangulatban befejeztem a riportot. De hát ezt aztán még ráadásul úgy kellett ott mismásolni, hogy ez ne tűnjön fel senkinek. Nem mintha én ezt el akarnám titkolni, de az adott pillanatban egyszerűen nem lehetett volna tovább dolgozni, hogy ha ez kiderül, hogy a Hajdú miért jött, és hogyan, úgyhogy én ezt elmismásoltam, hogy valami más miatt jött – valami más fontos dolog miatt. Most ehhez képest szerdán bementem a Tömpéhez – bejelentkeztem előzőleg –, és előadtam neki, hogy a segítségét kérem, mert ez történt. Ugye, mint emlékszik rá, ő azt mondta, hogy nincs kifogása ellene, sőt nincs kifogásuk ellene, és most mégis ez van. Tömpe azt mondta, hogy ő valóban emlékszik, hogy ezt mondta, most sincs kifogása ellene, hogy én a HÉT-nek dolgoztam, nem tud erről az intézkedésről, és utána fog nézni. Na most ezt úgy képzeljétek el, hogy 9-kor mentem be hozzá, és 9.05-kor elmondtam én, hogy mi van, és ő 9.06 perckor ezzel befejezte. És én még azt kérdeztem, hogy akkor mi lesz, vagy érdeklődjem, vagy ő. Azt mondja, hogy ő majd értesíti a Szecskót. Nem értettem, és nagyon szerényen megjegyeztem, hogy talán inkább a Hajdút kellene értesíteni, mire ő közölte, hogy azt majd ő dönti el, hogy ő kit értesít. Én erre csak azt mondtam, hogy azért fordultam hozzá, miután ez nem a Szecskőnek az ügye. Én a Szecskő engedélyével dolgozom a HÉT-nek, mivel ő a munkahelyi vezetőm, de ez a MTV állami vezetése részéről történt, és azért fordultam hozzá, mert egyrészt volt ez a beszélgetés, másrészt, mert ő a MTV felügyeleti hatóságának a vezetője. Úgyhogy ezzel váltunk el. Úgyhogy úgy tudom összefoglalni, hogy amíg az előző beszélgetés a tartalmában kemény volt, és hangnemében szokatlanul barátságos vagy legalábbis normális, vagy kulturált, vagy minek nevezzem – ez a beszélgetés teljesen az ellenkezője volt. Tárgyszerűen maximálisan kedvező volt, mert elismerte, hogy azt mondta, amiben én nem voltam biztos, hogy ő emlékezni fog rá, vagy elismeri, vállalta, hogy utánanéz, épp csak azt nem igérte, hogy visszavonatja, de ezt én nem is vártam tőle, hogy ezt mondja. Viszont az egésznek a hangulata annyira rideg és elutasító volt, hogy a poláris ellentéte volt. És ezek után mondtam Hajdúnak, hogy ez van, és csak név nélkül mehet az adás, ha nekik így van utasításuk. Ő azt mondta, hogy

igen, és ráadásul elmondhatja azt, hogy azóta hétfőn személyesen is beszélt a TV vezetőjével, nem nevezte név szerint a Nagy Richárdot, de hát azt hiszem, hogy ez nem lehetett más, tehát nemcsak közvetítésen keresztül, mint szombaton, ami azt jelenti, hogy szombaton nem a Nagy Richárdtól hallotta ezt, és az illető ismételten és konkrétan rákérdezett, hogy ugye akkor erről ő tud, és a Szekfüt nem foglalkoztatja. Mire ő azt mondta, hogy igen, tud róla, de ő ennek még utána akar járni, mert ezzel ebben a formában nem ért egyet. És a Szekfünek van folyamatban anyaga, és hogy ezt hogyan rendezi, legyen szíves a TV vezetősége rábízni. Ehhez azt tette hozzá nekem, hogy ő ennek utána fog járni, és ezt meg akarja változtatni, és szükség esetén el fog menni egészen az Aczélig is. És ismételten megkérdezte, hogy nem nyilatkoztam semmit, nem írtam semmit, nem publikáltam semmit... minden. Mert ha ezt tettem volna, az más dolog lenne, mert valami, aki a magyar állam televíziójának dolgozik, az nem nyilatkozza Nyugaton azt, vagy ne adjon segítséget a nyugati szerveknek ahhoz, hogy leleplezzék a tömegkommunikációs rendszerünk valóban meglevő gyengeségeit – mondta –, de hogyha én ezt nem csináltam, akkor ő ezt nem érti, és ezzel nem ért egyet, mert így nem lehet politizálni. Mert ha így politizálnak, ennek súlyos következményei lesznek, és akkor ez egy súlyos helyzetet jelent magában a politikában is. Én mondtam, hogy igen, és bizonyára Te okos ember lévén, azt is fontosnak tartod, hogy mindenféle módokon ne szóljanak bele a Te dolgodba. Azt mondta, hogy igaz, de nem ez a fő szempont, hanem az, hogy ilyen módon nem lehet politizálni. Valóban ő nem az én szép szemeimért csinálja ezt, tehát nem arról van szó, hogy az én személyem miatt állna ki, de az ő számára ez egy elvi kérdés, amiért ki fog állni. Úgyhogy jelen pillanatban így állnak a dolgok. Az adás lement a televízióban a nevem nélkül, és meglátjuk, hogy mi lesz belőle.

Eddig a magnófelvétel 1981-ből.
Néhány szót arról, hogy mi történt a továbbiakban.
Bő két évig nem szerepelhettem rádióban, televízióban, és a sajtóban is többé-kevésbé következetesen le voltam tiltva. Szolgálati útra nem mehettem. Azonban azt kell mondanom, 1981. december 13-a után annyira a lengyelekre figyeltünk, hogy ezek a kellemetlenségek eltörpültek az ottani tragédiákhoz képest. Nem akartam az állásomat elveszteni, paríroztam – több gyanús rendezvény nem lett a lakásunkban. Kicsit óvatosabban szereztem be és kölcsönözgettem a szamizdatokat, és még egy ideig óvatosan támogatgattam a SZETA-t is.

Lázár Guy barátom és kollégám azonban ismét bűnbe vitt (iszonyú a kísértés a jóra...). Néhány nappal 1981. december 13-a után már elkezdtük írni és gyűjteni egy szamizdat kötet anyagait. 1982 márciusában jelent meg „Wojciech Jaruzelski Brumaire Tizennyolcadikája" címmel, 114 gépelt

hártyapapír oldalon. Nem voltunk nagy szervező zsenik, a szamizdat-marketinghez se értettünk igazán. Ha jól emlékszem, összesen tíz példány készült a kötetből, azaz egy villanyírógépes legépelést tudtunk (mertünk) megszervezni. Így a kötet jó eséllyel pályázhat a legkisebb példányszámot elért szamizdat címre. „Magyar–lengyel karácsony, 1981" címmel írtam benne elemzést, vagy inkább hangulati kordokumentumot. Álnéven írtam, félelmeimen ironizálva, no meg a lengyel áthallás miatt, Bátori Istvánként. Nem tudok róla, hogy művünk feltűnt volna a szerveknek, de ezt inkább a hatástalanul kis példányszám szomorúsága, mint a tökéletes konspiráció öröme mondatja velem.

Hajdú János javára legyen mondva, hogy 1983-ban utánajárt, és közölte: letiltásom már nem érvényes. Tette ezt annak ellenére, hogy a „Kutyaszorító" ügyben (amikor megtámadta Csoóri Sándornak Duray Miklós külföldön megjelent könyvéhez írott előszavát) megmondtam neki, nem tudom eljárását elfogadni. 1984 februárjában még lement *A Hét*ben egy számára készített ausztriai történelmi összeállításom, ezzel ért véget közelebbi kapcsolatunk. Tömpe Istvánt ugyanekkor, 1984 januárjában küldték érdemei elismerésével nyugdíjba, az Állami Rádió és Televízió Bizottság, „mivel feladatát betöltötte", megszűnt.

A NYILVÁNOSSÁG: SAJTÓSZABADSÁG A DEMOKRÁCIA HÉTKÖZNAPJAIBAN
(1998)

1. Mit is írtunk annak idején? Egyszer majd valaki megírja a *Fordulat és reform* „háttértanulmányainak" történetét, összegyűjti a nyilvánosság reformjáról írott különböző részanyagainkat, fejezeteket, egy-egy alpont kidolgozásának változatait, sajtcéduláinkat. Megkérdezi a még élő résztvevőket, mire emlékeznek, Lázár Guyt már nem kérdezheti meg. Ha valaha összegyűlik, ami megmaradt a dossziékban és az emlékezetekben, bizonyára „kikerül az internetre", egy olyan kommunikációs fórumra, mely 1986–88-ban még csak kezdeményeiben létezett, jövőjét talán még létrehozói sem sejtették. Addig is a mai érdeklődő előveszi a Párizsban megjelent *Irodalmi Újság* reprint kiadását, és az 1987. évi 3. számban elolvassa a „Javaslat a nyilvánosság reformjára" címmel közzétett, kicsempészett, szigorúan bizalmas dokumentumot. Bizony, a nyilvánosságról nagyon is nem nyilvánosan elmélkedtünk kezdetben. Vagy elolvassa ugyanennek egy későbbi változatát, a *Medvetánc* című folyóirat „Fordulat és reform" különszámában, mely a borító szerint az 1987/2. szám mellékleteként jelent meg, de emlékeim szerint (és a szöveg néhány 1987–88-as utalása alapján sejthetően) valamikor 1988-ban zárult, és került az olvasókhoz. A két szöveg irányzatában nem különbözik, szövegében azonban nagyon – két év alatt a kimondhatóság határai tágultak, és a megélt történelmi folyamat fejleményei a gondolati munkát is felpörgették.

A 1987. márciusban kelt „párizsi" szöveg még „a párt hegemón vezető szerepét, a társadalom érdektagoltságát elismerő, jogilag egyértelműen szabályozott, informális beavatkozásoktól mentes, társadalmi (törvényhozási) ellenőrzésnek alávetett, nyílt – az olvasó, néző, hallgató figyelméért versengő – tömegkommunikációs eszközöket" követel. A huszonéves, más korban felnőtt olvasó számára magyarázni kell, hogy frászt akartuk mi az MSZMP bármilyen vezető szerepét! A szép hosszú mondatban egymással birkózik az eretnek gondolatok kimondásának nehezen fékezhető vágya

és az álcázás, a publikálhatósági kompromisszum, talán még a várható hivatalos reakcióktól (elbocsátás, útlevélmegvonás, a reformkommunistáknál pártkizárás…) való zsigeri félelem maradványa is. A hullámzás szóról szóra követhető: ismerjük el a párt vezető szerepét, mert különben amit írunk, nem jut tovább, nem válik hatóerővé. De tegyük mellé a relativizáló „hegemón" szócskát, a reformkommunisták egyik eretnek szentjére, Gramscira utalva. És írjuk oda az érdektagoltságot is, ha már többpártrendszert nem írhatunk (még, nyilvánosan). És legyen *jogilag* és *egyértelműen* szabályozott – ne jogon kívül, önkényesen, informálisan, MSZMP-módra. És legyen társadalmi ellenőrzés, de írjuk oda, hogy ez a törvényhozást jelenti, és gondoljunk mellé szabad parlamentet! És írjuk le, hogy az olvasó figyelméért versengjen, mellégondolva, hogy ne az APO-ra (MSZMP KB Agit-Prop Osztály) kacsingasson. Az egy évvel későbbi, *Medvetánc*-beli változatban már szó sincs MSZMP-hegemóniáról, és szinte bájosan lóg ki a szövegből az az elvi lehetőség, hogy „ha a központi sajtóirányítás mégis fennmaradna" (126). Ezt már akkor senki nem gondolta igazán komolyan.

2. Egy emlék, ami a jelenbe nyúlik. Írjuk a szöveget, nagyon egyetértünk abban, hogy mit nem akarunk. De mit akarjunk a pártcenzúra eltörlésén túl, mit akarjunk pozitív értelemben, mit javasoljunk? Lassan kirajzolódik a nyilvánosságdokumentumot fogalmazó csoportban két gondolatkör: a szociológusok, jogászok egyfelől, másfelől a közgazdák. A közgazdák (többnyire *HVG*-s újságíró barátaink) kemény, szinte Milton Friedman-i piac-hívők. Már az 1987. tavaszi szövegben is ezt olvasom: „A közlési eszköz lehetőleg tartsa el magát saját bevételeiből." Értsd: ne fityegjen a párt vagy a népfront járszalagján. „Lehessen tehát lapokat, rádió-, tévéműsorokat üzleti vállalkozásként is kiadni, sugározni. Erre jogot kaphassanak ilyen célra alakuló vállalatok is." Gondolati dinamit negyven év diktatúra után. Egy kicsit az is benne van: hulljon a férgese. Persze azért a „társadalmi, kulturális, tudományos szempontok alapján" támogatás is megengedhető. A tanárok, szociológusok, jogászok inkább álmodoznak, köztük én is. Közösségi rádiót! Helyi kommunikációt a kábeltelevíziókban! Városi újságokat! És minden rossz tapasztalat ellenére nem zárjuk ki az állam, a közpénz szerepét sem. Csak akkor vagyunk bajban, ha a részletekre fordul a szó. A megvalósítás még gondolatban sem könnyű, még logikusan kitalálni sem sikerül. Nem véletlen és nem csupán a csapat személyi összetételével magyarázható, hogy a szöveg annyira a nyomtatott sajtóra összpontosít. A pártállami rádióból és különösen a televízióból még gondolatban sem tudtuk megszülni a szabad ország demokratikus közszolgálati eszközeit.

3. Magyarországon ma az írott és az elektronikus sajtó szabad. Ezt a mondatot így, kemény és kopogós voltában vállalom, mielőtt továbbmennék a de, pedig, ha, azonban kötőszavak útján.

4. A sajtószabadság erkölcsi és filozófiai töltésű politikai eszme, mely a mindenkori elnyomottak fegyvere. Az elnyomás eredhet országon belül vagy kívül. Demokrácia nem lehet *tartósan* sajtószabadság nélkül, diktatúra nem élhet *tartósan* sajtószabadsággal együtt. (Demokráciában is sérülhet a sajtószabadság, diktatúrában is szivároghatnak a cenzúra zsilipjei.) Az erkölcsi-filozófiai sajtószabadság-eszmény (rabok vagyunk vagy szabadok?) annyiban történelmivé, múltbelivé vált, hogy a demokráciában (ahol élünk) érdemesebb a gyakorlati – politikai, gazdasági, szociológiai, médiaszakmai – kritériumok alapján vizsgálódni. A nyilvánosság fogalma mintegy összefogja ezeket a hétköznapokban is használható kritériumokat, és egyben összeköti őket a sajtószabadság-eszme magasztos, ünnepnapi világával. A nyilvánosság: sajtószabadság a demokrácia hétköznapjaiban.

5. Ma az elektronikus sajtó mozgásterét a médiatörvény (és az általa intézményesített ORTT és médiakuratórium-rendszer) szabja meg. A médiatörvény a pártok közös jó szándékának műve. Ezzel a jószándékkal van a pokol útja kikövezve. A törvényalkotás mechanizmusa nem vett figyelembe olyan apróságokat, mint hogy van-e a törvényben megfogalmazott követelmények, mechanizmusok mögött legalább megközelítő politikai és szakmai konszenzus. Mivel igen sok esetben nem volt és nincs ilyen konszenzus a törvény mögött, a médiatörvény betűje betartatik (néha, a mulasztásos jogsértésekben még az sem), és a reálfolyamatok szépen kikerülik a törvény által kijelölt medret, és oldalágakban csordogálnak. Számos ponton egyre inkább elválik egymástól a jogalkotói szándék és a betű szerinti megvalósulás. A közszolgálati médiumok esetében világosan kimutatható, hogy a Duna TV esetében, ahol az évek során csak-csak kialakult egy pártok feletti konszenzus a tévé funkciójáról, a törvényben előírt mechanizmusok tulajdonképpen működnek. Már a Magyar Rádióban több a konfliktus, de ezek – hála a hetvenéves rádiós kultúrának –, úgy látszik, házon belül kezelhetők. A legjobban a Magyar Televízió esetében válik el a médiatörvénybeli ideálkép a súlyos válságokkal terhelt valóságtól. Kimutatható, hogy a reklámbevételi kényszer miként terheli meg a műsorstruktúrát, a torzuló műsorstruktúra hogyan rombolja a közszolgálati küldetést, és hogy a közszolgálati ethosz szétesése miként mutatkozik meg egy általános szakmai igénytelenségben, végül hogy a szakmai igénytelenség hogyan torzítja el a pártsemlegességet (úgy tűnik, hogy adminisztratív beavatkozások *nélkül* is a *mindenkori* kormánypártok javára). A nyilvánosság szempontjából veszélyes még a Magyar Televízióban a felszínesség, azaz a tényfeltáró újságírás hiánya. (Megfélemlített, ide-oda rángatott, rosszul fizetett, szakmai műhelyháttér nélkül dolgozó, túlterhelt újságírókkal egy csoda, hogy ilyen viszonylag *jó* TV-Híradó készül.) A kereskedelmi televíziók híradói sokkal oldottabbak, tényfeltárásban ötletesebbek – őket az „elszaladás" fenyegeti, egy-egy szenzációs riport rátelepszik a szakmai hírértékrendre.

6. Az országos nyomtatott sajtóban a nyilvánosság szempontjából a legnagyobb előrelépésnek a gazdasági rovatok és néhány gazdasági lap feltűnő megerősödését, javulását tartom. Ezzel függ össze az is, hogy a gazdaság és a politika összefonódását a lapok egyre jobban dokumentált cikkekben elemzik, és ezzel a politikai kultúrának is szolgálatot tesznek. (Más kérdés, hogy kíván-e élni a politikai kultúra ezzel a szolgálattal, vagy marad a rendszerváltás mind a nyolc évét sajnálatosan jellemző kormányzati arrogancia és többnyire következménynélküliség.) A nem mindig tiszta kezdetekhez képest pozitívnak látszik a külföldi laptulajdonlás mérlege is: a külföldi tulajdonosok általában tartózkodtak attól, hogy lapjaik segítségével beavatkozzanak a magyar bel- vagy külpolitikába. Nem így a magyar tulajdonosok, akikről többször is bebizonyosodott, hogy üzleti vagy politikai érdekeik alapján beavatkoztak lapjaik szerkesztőségének autonómiájába. (Vagy csak róluk *inkább* kiderült?) Anélkül, hogy a döglött mackóba rúgni kívánnék, le kell szögeznem, hogy a mackóbank* végső soron közpénzekből tartott el különböző (gyakran szép és nemes) vállalkozásokat anélkül, hogy erre bármiféle demokratikus felhatalmazást kapott volna a köztől. Ha a mackóbank magánbefektetők tulajdonában van, a mackó nekik felel. De nagyrészt az állam tulajdonában volt, és az állam többször, súlyos tízmilliárdokkal pótolta a mackóbank veszteségeit. Ha a köz a pénzét a Nemzeti Kulturális Alapon vagy a Magyar Mozgókép Közalapítványon át költi, árgus szemek figyelik, mire mennyi jutott. A mackóbank elfolyó milliárdjairól utólag sem adott számot senkinek, se országgyűlésnek, se sajtónyilvánosságnak, a mackó csak tartotta a kalapját. És medvepórázra fűzte a magyar jobb- és baloldali, konzervatív és liberális, újságíró- vagy művészértelmiség nem elhanyagolható részét. A nyilvánosság működése szempont-

* Célzás a Postabank-botrányra. (Sz. A., 2008.)

jából ez akkor is anomália volt, ha értékes lapok és műalkotások találhatók a támogatottak listáján.

7. Tehát akkor többnyire rendben mennek a dolgok, a hajó biztosan halad a szép jövő felé, csak az utasok hánynak (mint a pártállambeli Móricka-viccben)? Hogy is volt a médiaháború, a tömeges elbocsátások, a kultúrharc? Miért olvasni újra meg újra a szoclib sajtóban a fölényes, leckéztető lenézés szavait a konzervatív oldallal kapcsolatban? Miért a gyűlöletnyelven szólalnak meg a szoclib témákról a magára adó minőségi konzervatív sajtó publicistái is? (Mindkét oldali példákat kívánatra, készséggel...) És magunkról szólva: Hogyan csökkent a Nyilvánosság Klub létszáma a jelenlegi szintre? Hogyan vált a Nyilvánosság Klub az eszmék pártsemleges őrzőjéből (watchdog) egy nagyon körülhatárolt – bár nekem többnyire rokonszenves – politikai irány többé-kevésbé színvonalas szócsövévé, és egyben az ezzel szembenálló politikai irányzatok gúnynyilainak céltáblájává? Vajon jó működési modellje-e a Nyilvánosság Klubnak a sánc, a szűk és zárt körben egymás hátát fedezők szekértábora, ahol nulla a mozgástér, és csak egyet lehet csinálni: lőni kifelé, és tartani pajzsunk az érkező nyilak elébe?

8. Visszaemlékezve tíz évvel ezelőtti álmainkra, és - úgy látszik – tíz év alatt semmit sem okosodva, ma is olyan Nyilvánosság Klubra vágyom, melynek tagjai közt megtalálhatók a legkülönfélébb társadalmi-politikai-filozófiai irányzatok tagjai, és vitáik közepette is összeköti őket elkötelezettségük a mindennapi sajtószabadság, a nyilvánosság iránt. A politikai erőtér természete már csak olyan, hogy akit bírálnak, az bírálóját hajlamos besorolni az ellentétes politikai táborba, és ezzel élét venni a bírálat lényegének. Minél sokszínűbb lesz a Nyilvánosság Klub az ízlés, a filozófia és a politikai rokonszenv dimenzióiban, annál hatékonyabban tudja betölteni vállalt közhasznú feladatát.

Elhangzott 1998-ban a Nyilvánosság Klub évfordulós közgyűlésén.
Megjelent: *A nyilvánosság rendszerváltása*. Szerk. Vásárhelyi Mária és Halmai Gábor. Budapest, 1998, 49–53.

FÜGGELÉK

Hans Magnus Enzensberger

ÉPÍTŐKOCKÁK EGY MÉDIAELMÉLETHEZ

Ilyen és olyan rövidítések (Az egykori szerkesztő, Szekfü András előszava 2008-ban)

Amikor a hetvenes évek közepén munkahelyemnek, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak kiadásra ajánlottam Enzensberger *Építőkockáit*, két problémát érzékeltem.

Politikailag reménytelen volt azoknak a részeknek a megjelentetése, ahol a szerző a 68-as csehszlovákiai bevonulásról ír, ahol Lukács Györgyről élcelődik. Valamint stílusában kicsit hosszadalmasnak, túlírtnak éreztem ezt az egyébként zseniálisan provokatív szöveget. Mintha az építőkockaelv felmentette volna a szerzőt a tömörség követelménye alól. Nagyon szerettem volna, ha a szöveg mégis megjelenik, ezért kompromisszumként, némi lelkifurdalással, egy meghúzott szöveget adtam be kiadásra. Kihúztam Enzensberger nyílt szovjetellenes kiszólásait, valamint rövidítettem a szöveget, és elhagytam a 17–20. fejezeteket.

Mentségemre legyen mondva, hogy filosz módra korrektül [...] jellel megjelöltem minden húzás helyét – ezt a rendszerhű cenzorok sosem tették. Hiába próbálkoztam: a fordítás ebben a szelídített formájában sem jelenhetett meg. Mivel azóta ezek a húzások is kordokumentummá váltak, az alábbiakban a teljes szöveget közöljük, de az akkor kihúzott részeket **vastagítva** szedjük.

„Ha önök ezt utópisztikusnak tartják, kérem, gondolkozzanak rajta, hogy miért utópisztikus ez."

Brecht: *Rádióelmélet*[1]

1. Az elektronikus médiumok kifejlődése folytán a tudatipar a késő ipari társadalom társadalmi-gazdasági fejlődésének fő mozgatójává vált. Beszivárog a termelés minden szektorába, egyre több irányító és ellenőrző funkciót gyakorol, és meghatározza az általános technikai szintet.

Normatív meghatározások helyett közöljük az utóbbi húsz év új találmányainak korántsem teljes listáját: távközlő műholdak, színes, ipari és hordozható tv-készülékek, képmagnók, képrögzítők, videofonok, elektronikus vezérlésű micro nem mikro? fichek, vezeték nélküli sajtó, időmegosztásos számítógépek, adatbankok. Mindezek a kommunikációs eszközök egymással és a régebbiekkel (nyomtatás, rádió, film, tv, telefon, telex, távíró, radar stb.) egyre inkább kapcsolatba kerülnek. Láthatóan egyetemes rendszerré tevődnek össze.

A termelőerők és a termelési viszonyok általános ellentmondása azonban ott nyilvánul meg a legélesebben, ahol ezek a legfejlettebbek. (Ezzel szemben az elhúzódó strukturális válságok, pl. a szénbányászaté, a késedelem egyszerű behozása révén, vagyis elvileg a rendszeren belül is megoldhatók, és ezért rövidlátó volna az a forradalmi stratégia, amely ezekre számítana.)

A monopolkapitalizmus gyorsabban és alaposabban bontakoztatja ki a tudatipart, mint más termelési szektorokat; egyúttal azonban gúzsba is kell hogy kösse. A szocialista kommunikáció elméletének ezzel az ellentmondással kell megbirkóznia. Ki kell mutatnia az ellentmondás feloldhatatlanságát az adott termelési viszonyok közepette, a rohamosan növekvő egyenetlenségeket, a potenciális robbantóerőket. Egy ilyen elmélettel szemben „bizonyos prognosztikai követelményeket kell támasztani" (Walter Benjamin).

[1] Brecht (1970) *Irodalomról és művészetről*. Kossuth Könyvkiadó, 87. old.

Nem elegendő a status quo „kritikai" felülvizsgálata. Fennáll a veszély, hogy a kommunikációs szféra növekvő konfliktusait lebecsüljük, értelmetlen színben tüntetjük fel, csupán tradeunionista módon vagy liberálisan értelmezzük, mint hagyományos munkakonfliktusokat vagy mint társadalmi különérdekek (intendánsok – szerkesztők, kiadók – szerzők, monopóliumok – „középosztálybeli" vállalkozók, közjogi intézmények – magántőkés üzemek) összeütközését. Ez a felfogás túlságosan szűk látókörű, és megreked a taktikai összeütközéseknél.

Marxista kommunikációelmélet mindmáig nem létezik. Ezért hiányzik itt a használható stratégia is. Bizonytalanság, a félelem és a behódolás közötti ingadozás jellemzi a szocialista baloldal viszonyát az új termelőerőkhöz, a tudatiparhoz. Ez a magatartásbeli kettősség maguknak a kommunikációs eszközöknek a kettősségét tükrözi vissza anélkül, hogy úrrá lenne felettük. Ezt a kettősségét csupán az új termelőerőben rejlő emancipációs lehetőségek felszabadítása oldhatná fel: **ezeket a lehetőségeket azonban a kapitalizmusnak éppúgy szabotálnia kell, mint a szovjet revizionizmusnak, mivel ezek mindkét rendszer uralmi viszonyait veszélyeztetnék.**

2. Az elektronikus kommunikációs eszközök nyílt titka a döntő politikai mozzanat, amely máig elfojtottan vagy elnémítottan várja, hogy eljöjjön az ideje: a kommunikációs eszközök mozgósító ereje.

Amikor azt mondom: *mozgósítani*, akkor ezen azt értem, hogy mozgósítani. Egy olyan országban, amely a fasizmust (és a sztálinizmust) a maga bőrén érezte, talán még mindig vagy már megint fontos megmagyarázni, hogy ez mit jelent – vagyis az embereket mozgékonyabbakká kell tenni, mint amilyenek.

Szabadokká, mint a táncosokat, lélekjelenléttel bírókká, mint a futballistákat és rajtaütésre képesekké, mint a gerillákat. Aki a tömegeket csupán a politika objektumának tekinti, az nem tudja őket mozgósítani. Csak ide-oda küldözgeti le őket. Egy csomag nem mozog magától, azt csak lökdösik. Felvonulások, menetoszlopok, díszszemlék csak demobilizálják az embereket. A propaganda, amely nem szabadítja fel, hanem megbénítja az önállóságot, ugyanezt a sémát követi. Azaz: depolitizálja a tömegeket.

A történelemben első ízben a kommunikációs eszközök teszik lehetővé a tömeges részvételt egy társadalmi és társadalmasított produktív folyamatban, amelynek gyakorlati eszközei maguknak a tömegeknek a kezében vannak. Ez a felhasználás közelebb hozná önmagukhoz a kommunikációs eszközöket, amelyek eddig jogtalanul viselték ezt az elnevezést. Olyan apparátusok, mint a televízió vagy a film ugyanis jelenlegi formájában nem a kommunikációt, hanem annak meggátolását szolgálja. Nem tesznek lehetővé semmiféle kölcsönhatást az adó és a vevő között: technikai kifejezéssel szólva, a feed-backet a rendszerelméletileg lehetséges minimumra redukálják.

Ennek a tényállásnak azonban semmiféle műszaki indokoltsága nincs. Ellenkezőleg: az elektronika nem ismer elvi különbségeket az adó és a vevő között. Felépítése szerint minden tranzisztoros rádió egyúttal potenciális adó is; a visszacsatolás révén hatást gyakorolhat más vevőkre. Egyszerű hírközlő eszközből kommunikációs eszközzé való fejlesztése nem jelent semmiféle technikai problémát. Ezt azonban tudatosan megakadályozzák, jól-rosszul felfogott politikai okokból. Az adó és a vevő műszaki differenciálása a termelők és a fogyasztók közötti társadalmi munkamegosztást tükrözi, amely a tudatiparban politikailag rendkívül kiéleződik. Ez a felosztás végső soron az uralmon levő és az uralom alatt álló osztályok (vagyis egyfelől a monopolbürokrácia, másfelől pedig a függőségben levő tömegek) alapvető ellentmondására épül.

A strukturális analógia részletekbe menően követhető. A kartellhez tartozó adó műsorajánlata megfelel annak a politikai kínálatnak, amelyet a tekintélyelvű pártok hatalmi kartellje nyújt. A platform marginális különbsége mind a két esetben konkurenciális viszonyt tükröz, amely a lényeges kérdésekben nem nyilvánul meg. A választéknézők minimális öntevékenysége, akárcsak a kétpártrendszerek parlamenti választásain, indexszámokká redukálja a feed-backet. Az „akaratképzés" egyben háromütemű kapcsolási eljárás visszacsatolásában nyilvánul meg: 1. műsor, 2. műsor, 3. készülék kikapcsolása (tartózkodás a szavazástól).

„A rádiót disztribúciós apparátusból kommunikációs apparátussá kell változtatni. A rádió így a közélet lehető legnagyszerűbb kommunikációs apparátusa lehetne, egy hatalmas csatornarendszer, vagyis az lenne, ha nemcsak a leadáshoz, hanem a vételhez is értene, tehát a hallgatót nemcsak hallgatásra, hanem beszédre is bírná, s nem szigetelné le, hanem igénybe venné aktivitását... Ezek az adott társadalmi rendben megvalósíthatatlanok, de egy másikban megvalósítható javaslatok, amelyek csak a technikai fejlődés természetes következményei, ennek a másik rendnek a propagálását és formálását szolgálják."[2]

3. George Orwell rémképe a monolitikus tudatiparról a kommunikációs eszközök antidialektikus és elavult felfogásáról tanúskodik. Az ilyen rend-

szerek központi intézményeken keresztül történő totális ellenőrzése nem a jövőé, hanem a múlté. Egy polgári tudományágról a rendszerelmélet segítségével (azaz rendszeren belüli kategóriákkal is) bebizonyítható, hogy valamely kommunikációs kapcsolat vagy technológiai szakkifejezéssel, kapcsolási hálózat, mihelyt túllép egy kritikus értéket, többé nem ellenőrizhető központilag, legfeljebb statisztikai számításokkal. A sztochasztikus rendszereknek ez az elvi „igazsága" lehetővé tesz ugyan szúrópróbaszerű vagy extrapolációs valószínűség-számításokat, a hézagmentes vizsgálatokhoz azonban olyan ellenőrző vevőre lenne szükség, amely nagyobb volna magánál a rendszernél. Ha például minden telefonbeszélgetést le akarnánk hallgatni, ez olyan apparátust feltételezne, amely egy nagyságrenddel átfogóbb és bonyolultabb, mint a meglevő telefonhálózat. Egy extenzív munkára berendezkedő cenzúraintézmény szükségképpen a társadalom legnagyobb iparágává lenne.

A megközelítő értékeken alapuló ellenőrzés azonban csak kevéssé használható az összrendszer önirányításában úgy, ahogyan azt a rendszer urai értelmezik. Ez a belső stabilitás magas fokát feltételezi. Mihelyt a kényes egyensúly inogni kezd, csődöt mond a statisztikailag megalapozott válságmenedzsment. A zavaró tényezők behatolnak a kommunikációs eszközök hézagos szférájába, és ott rezonancia révén rendkívül gyorsan továbbfejlődhetnek és erősödhetnek. A fenyegetett rendszer ilyen esetekben, feltéve, hogy cselekvőképes, erőszakot alkalmaz, és rendőri vagy katonai eszközökhöz folyamodik.

A tudatipar hézagos voltának tehát a kivételes állapot az egyetlen alternatívája. Ezt azonban nem lehet hosszú távon fenntartani. Késő ipari társadalmak rendszerint rá vannak utalva az akadály nélküli információcserére: a „dolgok kényszere", amelyre ellenőreik állandóan hivatkoznak, ily módon épp ellenük fog fordulni. Bármily kísérlet, amely a véletlen tényezők elfojtására irányul, az áramlás bármely csökkentése és az információs struktúra bármely deformálódása hosszú távon embóliaszerű állapotot idézhet elő.

Az elektronikus kommunikációs eszközök nem csupán intenzíven sűrítették az információs hálózatot, hanem egyúttal extenzíven ki is szélesítették azt. Már az ötvenes évek rádióháborúi bebizonyították, hogy a kommunikáció szférájában a nemzeti szuverenitás lassú halálra van ítélve. A műholdak további fejlődése pedig végleg megadja nekik a kegyelemdöfést.

[2] Bertolt Brecht: *Irodalomról és művészetről.* 86 és 90.

Az olyan információs vesztegzárak, amilyeneket a fasizmus és a sztálinizmus léptetett életbe, ma már csak tudatos ipari lemaradás árán lehetségesek.

Egy példa. A világ legkiterjedtebb és legbonyolultabb bürokráciája, a szovjet, kénytelen szinte teljességgel lemondani egy olyan elemi szervező eszközről, amilyen a másolóautomata, mert ez a műszer potenciálisan mindenkit nyomtatóvá tesz. Az ebben rejlő politikai kockázatot, az információs háló esetleges hézagosságát csak a legmagasabb szinten, a politikai, katonai és tudományos szféra exponált irányítóközpontjaiban veszik számításba. Szembeötlő, hogy a szovjet társadalom hatalmas árat kénytelen fizetni saját termelőerőinek elnyomásáért: nehézkesség, dezinformáció, holt költségek. A folyamatnak egyébként, ha enyhébb formában is, megvan a megfelelője a kapitalista nyugaton: a műszakilag leghaladottabb elektrosztatikus másológép, amely közönséges papírral, vagyis ellenőrizhetetlenül és a szállítóktól függetlenül működik, egyetlen monopólium (a Xerox) tulajdona; elvileg nem árusítják, hanem csak bérbe adják. Már a költségek révén is gondoskodnak arról, hogy ne kerüljön avatatlan kézbe. A gép mintegy magától ott bukkan fel, ahol a gazdasági és politikai hatalom összpontosul. A gép politikai ellenőrzése kéz a kézben halad gyártóinak profitmaximálásával; ám a szovjet eljárásmóddal szemben ez a kontroll a már említett okok miatt nem hézagmentes.

A cenzúra problémája történelmileg új szakaszba lép. A sajtó- és véleményszabadságért folytatott harc eddig lényegében a polgári osztályon belül folyó összeütközés volt; a tömegek szabad véleménynyilvánítása fikció volt, mivel őket eleve távol tartották a termelési eszközöktől, mindenekelőtt a sajtótól és ezzel a liberális nyilvánosságtól. Ma a cenzúrát magának a tudatiparnak a termelőerői fenyegetik, amelyek részben már az uralkodó termelési viszonyok ellenére érvényesülnek. Mielőtt ezek a viszonyok megdőlnek, már akuttá válik az ellentmondás aközött, ami lehetne és ami van.

4. A hatvanas évek Új Baloldala egyetlen fogalomra szűkítette a kommunikációs eszközök fejlődését: a *manipulációra.* Ez kezdetben nagyon hasznos felfedezés volt, mert az elemző részletkutatások hosszú sorát tette lehetővé, de könnyen puszta frázissá degradálódhat, amely többet leplez el, mint amennyit feltár, és ezért maga is elemzésre szorul.

A baloldal manipulációtézise lényegében véve defenzív, és hatásában defetizmushoz vezethet. A defenzívába fordulás szubjektív oka a tehetet-

lenségélmény. Objektíve megfelel neki az a teljesen helyes felismerés, hogy a döntő termelési eszközök az ellenfél kezében vannak. Mégis naivitásra vall, ha ehhez a körülményhez morális felháborodással közeledünk. A manipulációról leginkább panaszos hangnemben beszélnek, ami idealista reményekre enged következtetni: mintha az osztályellenség valaha is tartotta volna magát a tisztességes verseny jelszavához, amelyet időnként hangoztat. Az a liberális babona, amely szerint politikai és társadalmi kérdésekben van tiszta, manipulálatlan igazság, bizonyos hatásnak örvend a szocialista baloldal köreiben: ez a manipulációról szóló tézis kimondhatatlan előfeltétele.

Ez a tézis nem szabadít fel előrelendítő erőket. Az a szocialista távlat, amely nem lép túl a fennálló tulajdonviszonyok elleni támadáson, korlátozott. Springer kisajátítása kívánatos cél, de jó volna tudni, kinek a kezébe kell juttatni a kisajátított kommunikációs eszközöket? A pártnak? Ez a megoldás, minden idevágó tapasztalat szerint, nem használható alternatíva. Talán nem véletlen, hogy a baloldal mindeddig nem végezte el a manipulációs viszonyok elemzését a szocialista kormányzatú államokban.

A manipulációról szóló tézis megalkotóinak saját tehermentesítésükre is szolgál. Ha az ellenfélnek démonikus erőt tulajdonít, elfedi saját agitációja gyengéit és perspektivikus hiányosságait; ha ez az agitáció a tömegek mozgósítása helyett a saját elszigetelődésükre vezet, akkor a kudarcot automatikusan a kommunikációs eszközök túlerejének rovására írják.

A baloldal kommunikációeszköz-vitájába behatolt a repressziv tolerancia elmélete is; ezt az alkotója által olyan rendkívül gondosan megfogalmazott elméletet azonban antidialektikusan lerövidítették, és a rezignáció hordozójává választották. Ahol egy irodagépkonszern Che Guevara arcképével és alatta a „We would have hired him" (Mi alkalmaztuk volna őt) felirattal növelheti a vásárlóközösséget, ott kétségkívül nagy a visszavonulás kísértése. Ám a szar érintésétől való félelem olyan luxus, amelyet például egy csatornatisztító munkás aligha engedhet meg magának.

Az elektronikus kommunikációs eszközök minden tisztasággal felhagynak, elvileg „piszkosak". Ez termelőerejükhöz tartozik. Struktúrájuk szerint szektásságellenesek, ez a másik oka annak, hogy a baloldal, ha csak nem akarja hagyományait felülvizsgálni, nemigen tud mit kezdeni velük.

A tisztán meghatározott „irányvonalak" és az „elhajlások" elfojtásának követelése anakronisztikus, és csak a saját biztonságszükségletét szolgálja. Irracionális tisztogatásokkal, kizárásokkal és frakciózásokkal gyengíti saját pozícióját ahelyett, hogy racionális vitákkal erősítené azt.

Ezeket az ellenállásokat és aggodalmakat egy sor kulturális tényező is erősíti, amelyek nagyrészt tudattalanul hatnak, s a mai baloldali mozgalmak társadalomtörténetéből, nevezetesen polgári osztályhátterükből magyarázhatók. Gyakran éppen progresszív lehetőségeikből adódik, hogy a kommunikációs eszközök fenyegető túlerőként hatnak rájuk: abból, hogy első ízben teszik kérdésessé a polgári kultúrát s ezzel a polgári értelmiség privilégiumát, mégpedig jóval radikálisabban, mint bármely belső kétség, amelyet ez a réteg érezni tud. Az új baloldali kommunikációeszköz-ellenességben mintha a régi polgári aggodalmak élednének újjá, amilyen például a „tömegembertől" való félelem, és az iparosodás előtti állapotokba való régi polgári visszavágyódás jelenne meg progresszív köntösben.

Már a diáklázadások legkezdetén a berkeleyi Free Speach Movement idején a computer volt a támadások fő célpontja. A harmadik világ iránti érdeklődés nem mindig mentes civilizációellenes mozzanatoktól a konzervatív kultúrabírálat szempontjából. Az 1968-as párizsi májusra kiváltképp jellemző volt a régies termelési formákra való visszanyúlás. Ahelyett, hogy egy ofszetnyomda munkásait megagitálták volna, a diákok a képzőművészeti főiskola kézisajtóján nyomták plakátjaikat. A poétikus jelszavakat kézzel festették: a sablonok ugyan lehetővé tették volna tömeges terjesztésüket, de sértették az alkotók fantáziáját. Elmaradt a legmodernebb kommunikációs eszközök stratégiailag helyes birtokbavétele, a felkelők nem a rádió épületét szállták meg, hanem a hagyományokban gazdag Odeon színházat.

A kommunikációs eszközök érintésétől való félelem fonákja az a bűvös hatás, amelyet azok a nagyvárosok baloldali mozgalmaira kifejtenek. Az elvtársak egyfelől elavult kommunikációs formákra és ezoterikus kézműveskedésre térnek át ahelyett, hogy belemélyednének a kommunikációs eszközök mai állapota és a forradalmi potenciáljuk közötti ellentmondás elemzésében; másfelől maguk sem tudnak elzárkózni a tudatipar programjától és esztétikájától. Ez szubjektíve a puritán módon felfogott politikai gyakorlat és a „szabadidős" magánszféra kettészakadásához vezet, objektíve pedig a politikailag aktív és a szubkulturális csoportok közötti szakadást idézi elő.

Nyugat-Európában a szocialista mozgalom elsősorban az egyetértők nyilvánosságához fordul nyelvileg, tartalmilag és formailag exkluzív folyóirataival. Ezek a tudósítások és közlönyök, a tagoknak és a szimpatizánsoknak olyan struktúráját, a hírközlő eszközök olyan állapotát tételezik fel, amely körülbelül az 1900-as év történelmi helyzetének felel meg: szemmel láthatóan kötődnek az „Iszkra" példájához. Termelőik feltehetően a

Rolling Stonest hallgatják, a képernyőn az inváziókat és a sztrájkokat nézik, moziba westernekhez vagy Godard-hoz járnak; csak termelői minőségükben tekintenek el ettől, és elemzésükben az egész kommunikációs szféra a manipuláció címszavára szűkül. Bármely előnyomulás ezen a területen eleve az integráció gyanúját ébreszti. Ez a gyanú nem alaptalan. Ugyanakkor leleplezheti saját kettősségüket és bizonytalanságukat is. A rendszertől való elnyelettetés félelme a gyengeség jele; feltételezi, hogy a kapitalizmus bármely ellentmondással meg tud birkózni, ez a felfogás pedig történetileg könnyen cáfolható, elméletileg tarthatatlan.

Ha a szocialista mozgalom lemond a tudatipar új termelőerőiről, és a kommunikációs eszközökkel való foglalkozást a szubkultúrába csúsztatja le, akkor circulus vitiosus jön létre. Mert az underground ugyan egyre határozottabban él a hanglemez, a magnófelvétel, a videokamera stb. technikai és esztétikai lehetőségével, és hódítja meg fokozatosan ezt a területet, azonban nincs önálló politikai perspektívája, s ezért többnyire ellenállás nélkül kommercializálódik. A politikailag aktív csoportok aztán minden ilyen példára önelégült kárörömmel mutogatnak. A folyamatban azonban mind a két oldal vesztes. Mind a baloldal kommunikációeszköz-ellenességéből, mind pedig az ellenkultúra depolitizáltságából egyes-egyedül a tőke húz hasznot.

5. A manipuláció eredeti jelentése szerint kézzel való ügyeskedés, mesterkedés, azaz céltudatos technikai behatolás valamely adott anyagba. Amennyiben társadalmilag közvetlenül releváns behatolásról van szó, úgy a manipuláció politikai aktus. Elvileg ez az eset áll fenn a tudatiparnál.

Kommunikációs eszközök bármifajta használata tehát manipulációt feltételez. A kommunikációs termelés legelemibb eljárásai az alany kiválasztásától a felvételen, vágáson, szinkronizáláson, keverésen át egészen a közvetítésig mind-mind behatolás az adott anyagba. Manipulálatlan írás, filmezés, rádióadás nincs. Következésképpen nem az a kérdés, hogy a kommunikációs eszközöket manipulálják-e, vagy sem, hanem az, hogy kicsoda manipulálja őket. Egy forradalmi elképzelésnek nem a manipulátorokat kell eltüntetnie, ellenkezőleg, mindenkit manipulátorrá kell tennie.

Potenciálisan minden technikai fortély veszély. A kommunikációs eszköz manipulációjával azonban nem a cenzúra régi vagy új formáját kell szembeállítani, hanem a közvetlen társadalmi kontrollt, vagyis a produktívvá vált tömegeket. Ehhez a kapitalista tulajdonviszonyok megszüntetése szükséges, de az korántsem elégséges feltétel. Mindmáig hiányzik a történelmi példa az önmagát irányító tömeges tanulási folyamatra, amelyet a

kommunikációs eszközök lehetővé tesznek. A kommunisták félelme ennek a potenciálnak az elszabadulásától, a kommunikációs eszközök mobilizáló lehetőségeitől, a szabad termelők közbelépésétől az egyik fő oka annak, hogy a polgári kultúra a szocialista országokban, ha többszörösen levezetve és álcázva is, de strukturálisan érintetlenül létezik.

Ennek a körülménynek a történelmi magyarázatához az is hozzátartozik, hogy az októberi forradalom Oroszországában a tudatipar rendkívül elmaradott volt; termelőerői azóta óriási módon megnőttek, termelési viszonyait azonban mesterségesen, sőt gyakran erőszakkal konzerválták. **A Szovjetunióban a központi média továbbra is a primitíven szerkesztett sajtó, a könyv és a színház. A rádiót, a filmet és a televíziót kibontakozásukban politikailag feltartóztatják. Ezért van az idegen adóknak, mint amilyen a BBC, az Amerika Hangja és a Deutsche Welle, nemcsak hallgatottsága, hanem szinte korlátlan hitele is. Ugyanakkor fontos szerep jut olyan archaikus médiának is, mint a cirkuláló kézirat vagy a szájhagyomány útján terjedő vers.**

6. Az új kommunikációs eszközök struktúrájuk szerint egyenlősítők; egy kapcsolással bárki részesük lehet; maguk a műsorok immateriálisak, és tetszés szerint reprodukálhatók. Így az elektronikus kommunikációs eszközök ellentétben állanak a régebbiekkel, pl. a könyvvel vagy a táblafestészettel, amelyeknek exkluzív osztályjellege nyilvánvaló. Technikailag ugyan elképzelhetők privilegizált csoportok számára rendezett tv-műsorok, strukturálisan azonban értelmetlenek. Az új kommunikációs eszközök tendenciájukban minden művelődési előjogot megszüntetnek, így a polgári értelmiség kulturális monopóliumát is. Ez az egyik oka az állítólagos elit ellenszenvének a tudatiparral szemben. A szellemet vélik óvni az „elszemélytelenedés" és „eltömegesedés" ellen – minél gyorsabban lemondanak róla, annál jobb.

7. Az új kommunikációs eszközök akcióra és nem töprengésre, aktualitásra és nem hagyományra orientáltak. Az időhöz való viszonyuk teljesen ellentétes a polgári kultúráéval, amely birtokolni akar, vagyis tartósságra, sőt örökkévalóságra törekszik. A kommunikációs eszközök nem termelnek felhalmozható és gyarapítható tárgyakat. Egyenesen felszámolják a „szellemi tulajdont", és likvidálják az „örökséget", vagyis az immateriális tőke osztályspecifikus továbbadását.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az új kommunikációs eszközök történelemnélküliek volnának, vagy hogy elősegítenék a történelmi tudat

eltűnését. Ellenkezőleg, általuk első ízben válik lehetővé a történelmi anyag olyan rögzítése, amely bármikor megjeleníthető. És mivel azt az anyagot jelenkori célok szolgálatába állítják, ezzel minden felhasználója előtt világossá teszik, hogy a történetírás mindig manipuláció. Az állandó készenlétben tartott memória azonban nem egy tudóskasztnak van fenntartva. Ez a memória társadalmi. A tárolt információhoz mindenki hozzáférhet, és ezt a hozzáférést is éppen úgy a pillanat határozza meg, mint a felvételt. Elég összevetni egy magánkönyvtár modelljét egy társadalmasított adattárolóval, hogy felismerjük a két rendszer közötti strukturális különbséget.

8. Helytelen pusztán fogyasztási eszközként felfogni a kommunikációs készülékeket. Elvileg mind termelési eszköz is, mégpedig, mivel a tömegek kezében vannak, társadalmasított termelési eszközök. A termelők és a fogyasztók közötti ellentmondás az elektronikus-kommunikációs eszközök szempontjából nem inherens; inkább gazdasági és adminisztratív intézkedések révén, mesterségesen tartják fenn.

Erre a tényre mutat rá a távíró és a telefon közötti ellentmondás régi példája. Míg az előbbi mindmáig egy bürokratikus intézmény kezében van, amely minden elküldött szöveget felülvizsgálhat és archiválhat, addig a telefon minden felhasználója számára közvetlenül hozzáférhető; a konferenciakapcsolás segítségével még térbelileg távol levő vitatkozó csoportok kollektív bevonását is lehetővé teszi.

A vezeték nélküli vizuális és auditív kommunikációs eszközök ezzel szemben mindmáig állami szabályozás alá esnek (a távközlési eszközökről szóló törvény). Ha figyelembe vesszük azt a technikai fejlődést, amely a helyi és nemzetközi rádióadásokat már régen lehetővé teszi, és a tv számára is mind újabb hullámsávokat nyit meg (egyedül a gigahertz-tartományban számos műsor zavartalan közvetítése lehetséges egy helyen, nem is beszélve az ipari és a műholdas tévé lehetőségeiről), az éter ellenőrzésének ma érvényben levő törvényei anakronisztikusak, arra az időre emlékeztetnek, amikor egy sajtógép üzemeltetése császári kiváltsághoz volt kötve. A szocialista mozgalmaknak harcolniuk kell azért, hogy saját hullámhosszuk legyen, és belátható időn belül saját adót és reléállomásokat kell felépíteniük.

9. Az új kommunikációs eszközök adott strukturális tulajdonságaiból következik, hogy a ma uralmon levő rendszerek egyike sem tudja beváltani a hozzájuk fűzött ígéretet. Csak egy szabad szocialista társadalom teheti

őket produktívvá. A legfejlettebb kommunikációs eszközöknek egy másik, alighanem döntő karakterisztikuma, nevezetesen kollektív struktúrája is ezt a hipotézist erősíti.

Mert abban reménykedni, hogy a kommunikációs eszközök segítségével a jövőben bárki termelővé válhat, mindaddig apolitikus és bornírt dolog, amíg ez a termelés csak az egyéni pepecselésig jut el. A kommunikációs eszközökkel való munka csak addig lehetséges egyéni munkaként, amíg társadalmilag s ezzel esztétikailag irreleváns marad. Például a nyaralásról készített diapozitív-sorozat.

Természetesen éppen erre számítanak az uralkodó piaci mechanizmusok. Az olyan készülékekről, mint a kisfilm- vagy keskenyfilmfelvevő, vagy a magnetofon, amelyek ténylegesen nagyrészt a tömegek kezében vannak, már régóta bebizonyosodott, hogy az egyes ember, amíg izolálva van, segítségükkel csak amatőr lehet, de termelő nem. Ezzel a módszerrel még egy olyan hatalmas termelési eszközt is megszelídítettek, mint amilyen a rövidhullámú adó, amely területileg szétszórt rádiókedvelők ártalmatlan és következmények nélküli szabadidőtöltésévé süllyedt. Az elszigetelt amatőr által létrehozott műsor mindig csak rossz és unalomig ismételt másolása annak, amit egyébként venni szokott.

A privát médiatermelés nem egyéb, mint koncessziós bedolgozás. Puszta engedmény marad akkor is, ha nyilvánosságra hozzák. Erre a célra a kommunikációs eszközök tulajdonosai külön műsorokat és rovatokat tartanak fenn, amelyeket általában demokratikus fórumoknak, vagy valami efféléjének neveznek. Ott, a sarokban aztán „az olvasóé (hallgatóé, nézőé) a szó", amelybe természetesen tetszés szerint belevághatnak. Akárcsak a közvélemény-kutatás gyakorlatában, itt is csak azért kérdezik meg az illetőt, hogy alkalma legyen megállapítani a saját függőségét. Olyan szabályozó áramkörről van szó, amelyben az input a feed-backet már teljesen beszámítja.

A koncesszió fogalmát itt egy másik, nevezetesen közgazdasági értelemben is használhatjuk, amennyiben a rendszer mindegyik résztvevőt annak a monopóliumnak a koncesszió tulajdonosává akarja tenni, amely amatőr filmjeit előhívja, vagy kazettás magnófelvételét átjátssza. Az öntevékenységet, amelyet például a videokészülék lehetővé tesz, ily módon már csírájában elfojtják. Ezek a tendenciák, természetesen, struktúraellenesek, és az új termelőerők nemcsak hogy lehetővé teszik, hanem meg is követelik a megfordításukat.

Ennek a koncessziós üzemnek szánalmas, tehetetlen és gyakran elég megalázó eredményeit azután a profi médiatermelők gúnyosan kommen-

tálják. A tömeg által elszenvedett károkhoz még hozzájárul a diadalmas gúny is, hogy lám, nem is értik, hogyan kell helyesen használni a médiát. Ami egy Kulenkampff[3]-féle tévéshow-ban lejátszódik, azt hivatott igazolni, hogy a tömeg úgy, ahogy van, képtelen az önkifejezésre.

Ez nem csupán az újabb pszichológiai és pedagógiai kutatások eredményeinek mond ellent, hanem szemmel láthatóan reakciós kifogás is: a „tehetségesek" egyszerűen rezervátumaikat védelmezik. Kulturális megfelelője ez az állítólag „elhülyült", önrendelkezésre képtelen munkásosztályról hangoztatott ismert politikai ítéletnek. Különös, de azt a véleményt, hogy a tömegek sohasem fogják kormányozni magukat, olyan emberek szájából is hallani, akik szocialistáknak tartják magukat; ezek a legjobb esetben ökonomisták, akik szocializmuson semmi mást nem értenek, mint államosítást.

10. Ezzel szemben minden szocialista médiastratégiának arra kell törekednie, hogy megszüntesse a társadalmi tanulási és termelőfolyamat egyes résztvevőjének elszigeteltségét. Ez nem lehetséges a résztvevők önszerveződése nélkül. Ez a kommunikációs eszközök kérdésének politikai magva. Itt válik külön egymástól a szocialista, a késő liberális és a technokrata felfogás. Aki az emancipációt egy még oly strukturált készüléktől vagy készülékrendszertől várja, az áldozata lesz valamely obskurus, haladásba vetett hitnek; aki azt képzeli, hogy a kommunikáció szabadsága magától bekövetkezik, mihelyt az egyes ember szorgalmasan leadhat és felvehet, az lépre megy a liberalizmusnak, amely modern köntösben a társadalmi érdekek eleve szilárd harmóniájának hervadt elméletével házal.

Ezekkel az illúziókkal szemben hangsúlyozni kell, hogy a kommunikációs eszközök helyes felhasználása szervezetet igényel és tesz lehetővé. Minden olyan termelés, amely a termelők érdekeit tekinti önnön tárgyának, kollektív termelési módot feltételez. Ez már ma is a társadalmi szükségletek önszerveződésének egy formája.

Már ma nagy mennyiségű magnetofonkészülék, fényképező- és filmfelvevőgép van a bértől függőek birtokában. Kérdés, hogy vajon ezek a termelési eszközök miért nem jelennek meg tömegesen a munkahelyeken, az iskolákban, a bürokrácia hivatali szobáiban és egyáltalán minden társadalmi konfliktushelyzetben. A tömegek azzal, hogy agresszív formákat teremtenek saját nyilvánosságuk számára, ily módon rögzítenék mindennapi tapasztalataikat, és hatásos tanulságokat vonhatnának le abból.

[3] Hans-Joachim Kulenkampff (1921–1998) nyugatnémet tévészemélyiség, az ötvenes–hatvanas években a legnépszerűbb társasjátékműsor vezetője. *A ford. megj.*

A polgári társadalom persze a jogi ellenvételek egész ütegével védekezik az ilyen kilátások ellen. Az otthon sérthetetlenségének jogára, üzleti és hivatali titokra hivatkozik. Ez a társadalom, miközben titkosszolgálata behatol a négy fal közé, és a legintimebb beszélgetésekbe is bekapcsolódik, oltalmazza a társadalmat érintő bizalmi viszonyokat, és mimózaérzékenységgel vigyáz az olyan magánszférák védelmére, amelyekben semmi más magánjelleg nincs, mint a kizsákmányolók érdeke. Ezeket a papírfalakat csak kollektív, szervezett fellépéssel tudjuk szétszaggatni.

Az e célra felépített kommunikációs hálózatok elsődleges funkciójukon túl politikailag érdekes szervezeti modell gyanánt is szolgálhatnak. A szocialista mozgalmakban jó ideje holtpontra jutott a szervezettség és a spontaneitás, a centralizmus és a decentralizáltság, a tekintélyelvű vezetés és a tekintélyellenes dezintegráció dialektikája. Ennek az állapotnak a leküzdéséhez útmutatást nyújthatnának a kölcsönhatás elvére épülő hálózatszerű kommunikációs modellek; egy tömeglap, amelyet olvasói írnak és terjesztenek; politikai munkacsoportok videohálózata stb.

A polgári entellektüelek magánjellegű termelési módját minden jó szándéknál radikálisabban, minden saját osztályukból való egzisztencialista menekülésnél hatásosabban rombolhatják szét a saját magukhoz szóló kommunikációs eszközök. Csak a produktív munka- és tanulási folyamat során küzdhetik le annyira az individualizmusukat, hogy az a morálisan megalapozott (vagy még mindig egyéni) önfeláldozáson túl minőségileg új politikai öntudattá és magatartássá változzék.

11. Egy meglehetősen elterjedt tézis szerint a mai kapitalizmus a hamis szükségletek kizsákmányolásából él. A Vance Packard-típusú népszerű amerikai szociológusok eredményei nem haszontalanok, csak korlátozottak. Az, amit ők a reklám és a mesterséges hírverés általi szükségletfelkeltésről mondanak, nem magyarázza meg kielégítően a tömegfogyasztás hipnotikus szívóhatását a bértől függők tömegeire. A „fogyasztói terrorról" szóló hipotézis alátámasztja az önmagát politikailag felvilágosultnak tartó burzsoázia előítéletét az állítólagosan integrált, kispolgárivá vált és korrumpálódott proletariátusról. A tömegfogyasztás vonzereje azonban nem az erőltetett hamis szükségleteken, hanem valóságos és jogos szükségletek meghamisításán és kizsákmányolásán alapszik, amely nélkül összeomlana a parazita reklámhadjárat. A szocialista mozgalomnak ezeket a szükségle-

teket nem szabad denunciálnia, hanem komolyan kell vennie, kutatnia, és produktívvá kell tennie őket.

Ez a tudatiparra is vonatkozik. Az elektronikus kommunikációs eszközök nem valamiféle trükknek köszönhetik ellenállhatatlanságukat, hanem elemi erejű, mély társadalmi szükségleteknek, amelyek még ezeknek az eszközöknek a mai züllött állapotán is áttörnek.

A tömegek érdekei már csak azért is, mert senki sem érdeklődik irántuk, meglehetősen ismeretlenek. Bizonyos, hogy túl vannak már azokon a célokon, amelyeket a hagyományos munkásmozgalom képviselt. Ahogyan a termelés szférájában az anyagi és a tudatipar mindinkább áthatja egymást, úgy kapcsolódik egyre szorosabban össze a szükségletek terén is a materiális és az immateriális mozzanat. Eközben régi pszichoszociális indítékok (társadalmi presztízs, identifikációs minta) is megvannak, más, de hatalmas új indítékok is fellépnek, amelyek utópisztikusak. Materialista álláspontról sem egyiket, sem másikat nem szabad elhallgatni.

Henri Lefébvre a tömegfogyasztás jelenlegi állapotára a spectacle (látványosság) fogalmát alkalmazta. Áruk és kirakatok, utcai közlekedés és reklámok, áruház és jelzőtáblák, hírek és csomagolások, építészet és kommunikációs eszközök gyártása totalitássá állnak össze, permanens színpadképpé, amely nem csupán a nyílt városközpontokon uralkodik, hanem a magánlakásokon is. A „Szebben lakjunk" jelszó a leghétköznapibb használati tárgyakat is ennek az általános fesztiválnak a rekvizitumaivá teszi, miáltal az áru fétisjellege a használati értékével szemben teljesen érvényre jut. A szédítés, amelyet ezek a népünnepélyek okoznak, a fennálló társadalmon belül mindig szédítés marad. Ám valami más is megjelenik benne. A fogyasztási cirkusz a hiány megszüntetését ígéri. Ennek a mutatványos komédiának a szemfényvesztő, brutális és obszcén vonásai abból erednek, hogy az ígéret reális beváltásáról szó sem lehet. Amíg azonban csak akkor képzelhető el, ha tömegszükségletet elégít ki. Ez az utópisztikus szükséglet adott: vágy és ökológiára, a környező világ korlátainak ledöntésére és olyan esztétikára, amelyik nem szorítkozik a „művészi" szép szférájára. Ezek a kívánságok a kapitalista rendszernek nem – legalábbis elsősorban nem – természetévé vált játékszabályai fiziológiailag gyökeret vertek, és kigyomlálhatatlanok. A fogyasztás kirakati látványossága egy utópia parodisztikus előrevetítése.

A kommunikációs eszközök ígéretei ugyanezt a kettősséget mutatják. Válaszolnak az immateriális sokrétűség és mobilitás tömegszükségletére (amely anyagi megvalósulását a személyautó-tulajdonban és a turizmusban keresi), és egyúttal kizsákmányolják azt. Épp ilyen hatalmasak és egyértelműen emancipációs jellegűek más kollektív vágyak, amelyeket a tőke gyakran előbb felismer, és helyesebben értékel, mint ellenfelei, persze csak azért, hogy befogja, és robbantóerejüktől megfossza őket; a társadalmi folyamatokban való helyi, nemzeti és nemzetközi méretű részvétel igénye; az interakció új formáinak, a tudatlanság és a kiskorúság alól való felszabadulásnak az igénye, az önrendelkezés igénye. „Mindenütt jelen lenni"; a tudatipar legsikeresebb szlogenje. A *Bild-Zeitung* rovata az „olvasók parlamentje": közvetlen demokrácia a démosz érdekei ellen. A „szabad tér" és „szabad idő" fogalmak, amelyek a tömegek vágyainak irányt szabnak, és egyúttal semlegesítik őket.

Megfelel ennek a kommunikációs eszközök áteresztőképessége az utópisztikus sztorikat illetően. Annak a fiatal olasz-amerikainak az esetét, aki egy utasszállító repülőgépet Kaliforniából Rómába térített, mert haza akart menni, a reakciós tömegsajtó is minden további nélkül átvette, és az olvasók kétségkívül helyesen értelmezték. Az identifikáció egy általánossá vált szükségleten alapszik: senki sem látja be, hogy az ilyen utazások miért vannak politikusok, funkcionáriusok és üzletemberek számára fenntartva. Hasonló szempontból kellene elemezni a popsztárok szerepét, amelyben furcsa módon keverednek tekintélyelvű és emancipációs mozzanatok. Talán nem mellékes, hogy a Rolling Stones produkciójában (és módszerében) nyíltan kifejezésre jutott az utópisztikus tartalom. Az olyan rendezvények, mint a Woodstock-fesztivál, a Hyde Parkban, az Isle of Wighton és Altamondban, Kaliforniában tartott koncertek olyan mozgósító erőt fejtenek ki, amelyért a politikai baloldal csak irigyelheti őket.

Teljesen világos, hogy a tudatipar az adott társadalmi formák között nem elégítheti ki azokat az igényeket, amelyekből él, és amelyeket épp ezért táplálni kénytelen, még illuzionisztikus, játékos formákban sem. Nem az a cél, hogy az ígéreteit becsméreljük, hanem hogy szaván fogjuk és kimutassuk, hogy ezeket az ígéreteket csak kultúrforradalmi módon lehet beváltani. Szocialisták és szocialista kormányok, amelyek megkettőzik a tömegek csalódottságát azáltal, hogy igényeiket hamisnak nyilvánítják, annak a rendszernek a cinkosává válnak, amelyeknek a leküzdésére vállalkoztak.

12. Összefoglalás

A kommunikációs eszközök represszív felhasználása	A kommunikációs eszközök emancipációs felhasználása
Központilag irányított program	Decentralizált műsorok
Egy adó, sok vevő	Minden vevő potenciális adó is
Elszigetelt egyedek demobilizálása	A tömegek mozgósítása
Passzív fogyasztói magatartás	A résztvevők interakciója, Feedback
Depolitizálási folyamat	Politikai tanulási folyamat
Szakemberek termelnek	Kollektív termelés
Tulajdonosok vagy bürokraták ellenőriznek	Az önmagát megszervező társadalom ellenőriz

13. Az elektronikus kommunikációs eszközök objektív felforgató lehetőségét – néhány fatalista nagyvárosi manipulációhívőn kívül – a nemzetközi osztályharc mindkét oldala elfogadja. Elsőnek Frantz Fanon figyel fel arra, hogy a tranzisztoros rádiókészülékek a harmadik világ felszabadító háborúinak legfontosabb fegyvere. Albert Hertzog, a Dél-afrikai Köztársaság volt minisztere és a kormánypárt jobbszárnyának szóvivője, azon a véleményen van, hogy a „televízió Afrikában a fehér ember hanyatlásához fog vezetni" (*Der Spiegel*, 1969. október 20.). Ezt a helyzetet az amerikai imperializmus felismerte; Latin-Amerikában úgy próbálja megelőzni „a növekvő várakozások forradalmát" (ideológusainak tolvajnyelvén), hogy az egész földrészt, az Amazonas-medence legtávolabb fekvő tájaiig, saját adóival hálózta be, és ingyen osztogatja a lakosságnak az egy hullámhosszú tranzisztoros rádiókat. A Nixon-közigazgatásnak az USA kapitalista kommunikációs eszközei ellen intézett támadásai annak a felismeréséről tanúskodnak, hogy az utóbbiak hírközlése, bármilyen egyoldalú és eltorzult is, mégis döntő mozgósító tényezővé vált a vietnami háború ellen. Míg 25 évvel ezelőtt a franciák madagaszkári vérengzéséről, a majdnem százezer halottról csak a *Le Monde* olvasói értesülhettek a „vegyes hírek" között, s így a történtek az anyaországban észrevétlenül és következmények nélkül maradtak, addig ma a hírközlő eszközök behurcolják a gyarmati háborúkat az imperializmus centrumaiba.

Még világosabbakká válnak a kommunikációs eszközök közvetlen mozgósító lehetőségei ott, ahol tudatosan használják őket felforgatásra. Jelentésük ma már minden politikai cselekedetnek demonstratív jelleget kölcsönöz. Az észak-amerikai, a japán és a

nyugatnémet diákmozgalom időben felismerte ezt, és kezdetben jelentős pillanatnyi sikereket ért el a kommunikációs eszközökkel folytatott játékban. Ezek a hatások később kissé megkoptak. A reprodukálás mágiájába vetett naiv hit nem helyettesítheti a szervezeti munkát; csak aktív és koherens csoportok tudják rákényszeríteni a kommunikációs eszközökre cselekvésük törvényét. Ezt az uruguayi tupamarok példáján is ki lehet mutatni, akiknek forradalmi gyakorlata magában foglalja akcióik nyilvánosságra hozatalát is. Ezáltal a színészekből szerzők lesznek. A Rio de Janeiro-i amerikai nagykövet elrablását a kommunikációs eszközök visszhangjára számítva tervelték ki. Televízióműsor volt. Az arab gerillák hasonlóképpen járnak el. A kubaiak voltak az elsők, akik ezeket a technikákat nemzetközileg kipróbálták; Fidel kezdettől fogva helyesen értékelte a kommunikációs eszközökben rejlő forradalmi potenciált (Moncada 1953). Az illegális politikai akcióknak ma egyszerre van szükségük maximális titoktartásra és maximális nyilvánosságra.

14. Forradalmi helyzetek mindig ugrásszerű, spontán, a tömegek által kezdeményezett változásokat hoznak létre a kommunikációs eszközök adott halmazállapotában. Hogy az elért változások mennyire mélyrehatók és tartósak, abból megítélhetjük, hogy mennyire győzött a kultúrforradalom. A médiahelyzet a legbiztosabb és a legérzékenyebb barométere a bürokratikus vagy bonapartista anticiklonok közeledtének. Amíg a kultúrforradalom zajlik, addig a tömegek társadalmi fantáziája még a technikai elmaradottságot is átugorja, és úgy működteti a régi kommunikációs eszközöket, hogy struktúrájuk szétrobban. „A forradalom nálunk óriási felvilágosító és propagandamunkát végzett. A hagyományos könyvet lapokra szedték, százszorosára nagyították, kiszínezték, és plakátként vitték az utcára. A nyomdakapacitás szűkössége és a sietség miatt a legjava kézimunka volt, de szabályos kőnyomatos, a gépi sokszorosításra igen alkalmas anyag volt. Állami törvényeket leporelló formájában, hadparancsokat képes könyvecskék alakjában nyomtattak."[4]

Az orosz film a húszas években olyan színvonalat ért el, amely az adott termelőerőket megelőzte: Pudovkin[5] „Kinoglaz"-a és Dziga Vertov „ Kinopravdá"-ja nem „filmhíradó" volt, hanem *avant l'écran*, politikai tv-maga-

[4] El Lissitzky (1967) *Erinnerungen, Briefe, Schrifte*. Dresden, 359.

[5] Enzensberger itt téved: a Kinoglaz is Dziga Vertov nevéhez kötődik. (Sz. A.)

zin. A kubai alfabetizálási kampány áttörte a könyvnek mint tájékoztató eszköznek lineáris, exkluzív és elszigetelő struktúráját. A kultúrforradalmi Kínában, legalábbis a nagyvárosokban úgy működtek a faliújságok, mintha elektronikus tömegkommunikációs eszközök volnának. **A csehszlovák lakosságnak a szovjet invázió elleni tiltakozása a tömegek olyan spontán termelékenységét váltotta ki, amely túltette magát a média intézményes keretein.** Az ilyen helyzetek kivételek. Éppen utópikus vonásuk, amely megelőzi a meglevő termelőerőket (minthogy a termelési viszonyokat nem lehet szüntelenül átalakítani), teszi őket labilissá, vezet visszaesésekhez és kudarcokhoz. Annál világosabban mutatják azonban, hogy milyen hatalmas politikai és kulturális energiák rejlenek a gúzsba kötött tömegekben, és hogy ezek a tömegek felszabadulásuk pillanatában mekkora fantáziával tudják kihasználni az új kommunikációs eszközök minden esélyét.

15. Az, hogy a marxista baloldal társadalmának legfejlettebb termelőerőiből kiindulva érveljen elméletileg, és cselekedjen a gyakorlatban, hogy ezekben az erőkben rejlő minden emancipációs mozzanatot kibontakoztasson, és stratégiailag felhasználjon, az nem akadémikus kívánalom, hanem politikai szükségesség. A marxisták – az egyetlen Walter Benjamin (és az ő nyomában Brecht) kivételével – nem értették meg a tudatipart, csak polgári-kapitalista visszáját vették tudomásul, szocialista lehetőségeit nem. Lukács György tökéletesen képviseli ezt az elméleti és gyakorlati hátramaradottságot. Horkheimer és Adorno munkái sem mentesek a régi, polgári kommunikációs eszközök utáni nosztalgiától.

A kultúriparról szóló felfogásokat itt nem vitatjuk. Sokkal jellemzőbb a két háború közötti időszak marxizmusára Lukács álláspontja, amely igen világosan kifejezésre jut *Régi kultúra és új kultúra*[6] című korai feljegyzésében: „Mindannak, amit a kultúra hoz létre, csak akkor lehet igazi kultúrértéke, ha önmagában értékes... ha az alkotó szempontjából minden egyes termék létrejötte egységes és lezárt folyamat. Mégpedig olyan folyamat, amelynek körülményei az alkotó emberi lehetőségeitől és képességeitől függenek. Ennek a folyamatnak a jellemző példája a képzőművészeti alkotás, amelynél az egész mű keletkezése a művész munkájának az eredménye, és a létrejött mű minden részletét a művész egyéni vonásai határozzák meg... A fejlett gépipar ezzel szemben minden kapcsolatot megszüntet a termék és a termelő között. Az ember szolgálja a gépet, alkalmazkodik hozzá; a termelés teljességgel független a munkás emberi lehetőségeitől és képességeitől." Ez a „kultúrát romboló erő" befolyásolja a mű „anyagvalóságát", „színvonalát", és felszámolja „a művet mint öncélt"...

„A kapitalizmus kultúrájából hiányoznia kellett a régi kultúra egyszerű, természetes harmóniájának és szépségének. A szó igazi értelmében vett kultúrának." Szerencsére nem kell ennyiben maradnunk. „A proletártársadalom kultúrája", még ha „az itt lehetséges tudományos kutatás keretei között" nincs is mód bővebben szólni róla, mindenesetre segíteni fog ezen a rossz állapoton. Lukács azt kérdezi önmagától, „melyek azok a kultúrértékek, amelyeket a keret lényegének megfelelően az új társadalom a régitől átvehet és továbbfejleszthet". Válasz: nem az embertelen gépeket, hanem „az emberi eszmét mint öncélt, az új kultúra alapeszméjét", mert „ez a 19. századi klasszikus idealizmus öröksége". Ez igaz. „Itt aztán teljes otrombaságának a súlyával közbelépett a művészet nyárspolgári fogalma, amelynek minden technikai haladás idegen, és amely az új technika provokatív megjelentével a végét érzi közeledni."[7]

Ezek a sóvárgó visszapillantások a múlt századi tájak felé, ezek a reakciós eszmények már a szocialista realizmus jöttét jelzik, amely aztán éppen azokat a „kultúrértékeket" balzsamozta be és temette el a legvigasztalanabb módon, amelyeket Lukács igyekezett átmenteni. Eközben azonban sajnos elvitte az ördög a szovjet kultúrforradalmat is, amely erről az esztétáról aligha tartott többet, mint J. V. Sztálinról.

A kommunikációs eszközök hiányos megértése és kérdéses felhasználása a marxisták részéről a nyugati ipari országokban vákuumot hozott létre, amelybe következésképpen nem marxista hipotézisek és gyakorlatok özöne áramlott be. A Cabaret Voltaire-től Andy Warhol Factoryjáig, a némafilmkomikusoktól a Beatlesig, az első comics-rajzolóktól az underground mai menedzsereiig az apolitikusok jóval radikálisabban vitték előre a kommunikációs eszközök használatbavételét, mint a baloldal bármely csopor-

[6] *Kommunizmus*, Zeitschrift der Kommunistischen Internationale für die Länder Südesteuropas I. évf. 1920 1538–1549.

[7] Walter Benjamin (1963) Kleine Geschichte der Photographie. *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* c. kötetben. Frankfurt 69.

tosulása (kivétel: Münzenberg[8]). Gyanútlanok kerültek az új termelőerők csúcsára puszta sejtések alapján, amelyekkel a kommunizmus a saját kárára nem törődött. Ma ez az apolitikus élcsapat Marshall McLuhanben találta meg a maga hasbeszélőjét és prófétáját, egy íróban, akiből ugyan a társadalmi folyamatok megértéséhez szükséges minden elemző kategória hiányzik, akinek a zavaros könyvei azonban valóságos aranybányái a tudatiparral kapcsolatos feldolgozatlan megfigyeléseknek. Mindenesetre kisujjában többet érzett meg az új média termelőerejéből, mint az SZKP valamennyi ideológiai bizottsága végtelen határozataiban és irányelveiben.

McLuhan, minthogy bármely elmélet létrehozására képtelen, anyagát egy reakciós üdvtan közös nevezőjére hozza. Nem ő találta ki, de ő fejezte ki először, hogy a kommunikációs eszközöknek misztikája van, és ez minden politikai problémát ködbe von, abba a kék ködbe, amellyel ő maga híveit szédíti. Megváltást ígér, a televízió, mégpedig a mai televízió technológiája által. McLuhannak ez a kísérlete, hogy Marxot a feje tetejére állítsa, nem új. Számos elődjéhez hasonlóan, eltökélte magában, hogy a gazdasági alap problémáit elfojtja, és az osztályharcot egy bizonytalan humanizmus égi kékjében oldja fel. Egy új Rousseau, aki mint minden felújítás, csak halvány visszfénye a réginek, meghirdeti a neoprimitívek evangéliumát, akiknek – természetesen magasabb szinten – vissza kell térniük a történelem előtti törzsi léthez, a „globális faluhoz".

Aligha éri meg a fáradságot, hogy vitába szálljunk ezekkel az elképzelésekkel. Jóval érdekesebb ennek a piaci kikiáltónak a híressé vált mondata: „The medium is the message." Provokatív idiotizmusa ellenére többet árul el, mint amit a szerzője tud. A legpontosabban leplezi le a kommunikációs eszközök misztikájának tautologikus vonását; eszerint a tv-készülékben az a körülmény a legfigyelemreméltóbb, hogy működik; olyan tétel ez, amelyben – az amerikai műsort tekintetbe véve – van valami csábító.

A komplementer hiba az az elterjedt tévhit, hogy a kommunikációs eszközök semleges műszerek, amelyekkel tetszés szerint „üzenet" közvetíthető a kommunikációs eszköz struktúrájára való szektor nélkül.

Az a mondás, hogy a média üzenet, egy másik, jóval fontosabb üzenetet közvetít a számunkra. Azt közli velünk, hogy a burzsoázia minden eszközzel rendelkezik, hogy közöljön velünk valamit, csak éppen mondanivalója nincs már. Ideológiailag steril. Itt, a felépítményben, egészen nyíltan ki van mondva az a szándéka, hogy mindenáron meg akarja tartani a termelési

[8] Willy Münzenberg (1899–1940) német kommunista, a húszas években baloldali médiabirodalom felépítője.

eszközök feletti rendelkezési jogát anélkül, hogy biztosítani tudná azok társadalmilag szükséges felhasználását; a kommunikációs eszközökre mint olyanokra van szükség – semmiért.

Ebben a kívánságban már évtizedek óta osztozik, és ezt szimbolikusan ki is fejezi egy művészeti avantgárd, amelynek programja csak nulljelzéseket és amorf zajt tűr meg. Példák: az időközben elavult „hallgatás-irodalom", Warhol filmjei, amelyekben minden lehetséges egyszerre vagy egyáltalán nem történik meg, és John Cage negyvenöt perces Előadása a semmiről (Lecture on Nothing, 1959).

16. A felépítmény termelési viszonyainak forradalmasodása használhatatlanná tette az eredeti esztétikát, alapvető kategóriáit együtt és külön-külön kiforgatta a sarkaiból, „mércéit" megsemmisítette. Az alapjukat alkotó ismeretelméletek elavultak; az elektronikus kommunikációs eszközök radikálisan megváltozott szubjektum-objektum viszonyt hoztak felszínre, amelyre nem alkalmazhatók a régi kritikai fogalmak... Réges-rég elavult a zárt műalkotás fogalma. A művészet haláláról szóló végtelen vita nem jut előre, amíg az esztétikai alapfogalmakat nem vizsgálja felül, és amíg olyan kritériumokkal operál, amelyek már nem felelnek meg a termelőerők állapotának. A megváltozott helyzetnek megfelelő új esztétika megteremtésénél annak az egyetlen olyan marxista teoretikusnak a munkájából kell kiindulni, aki felismerte az új kommunikációs eszközök emancipációs lehetőségeit. Már harmincöt évvel ezelőtt, tehát olyan időpontban, amikor a tudatipar még viszonylag kevéssé bontakozott ki, Walter Benjamin világos, dialektikus materialista elemzésnek vetette alá ezt a jelenséget. Tételeit az utókor elmélete utol sem érte, nemhogy továbbfejlesztette volna. **„A reprodukció technikája – így lehet ezt általában megfogalmazni – leválasztja a reprodukáltat a hagyomány birodalmától. Azáltal, hogy sokszorosítja a művet, egyszeri előfordulásának helyébe a tömeges előfordulást helyezi. És ezáltal, hogy a reprodukció számára lehetővé teszi, hogy vevőhöz kerüljön, annak mindenkori szituációjában, aktualizálja a reprodukáltat. Mindkét folyamat a hagyomány erőteljes megrendüléséhez vezet – a tradíció megrendüléséhez, ami az emberiség krízisének és megújulásának a fonákja. E folyamatok a legszorosabb összefüggésben vannak korunk tömegmozgalmaival. Leghatalmasabb ügynökük a film. Ennek társadalmi jelentősége, még pozitívabb alakjában is, sőt éppen ebben, nem képzelhető el a romboló, karharitikus**

oldal nélkül; a kulturális örökség tradicionális értékeinek likviditása nélkül." [...]

„A műalkotás technikai sokszorosíthatósága első ízben szabadítja fel a művet a szertartásokon való élősdi részvételtől. A reprodukált műalkotás mind fokozottabb mértékben válik egy sokszorosíthatóságra szánt műalkotás reprodukciójává...

Amely pillanatban azonban a valódiság mércéje csődöt mond a műalkotás termelésére nézve, megváltozik a művészet teljes funkciója is. A szertartásban gyökerezettsége helyére másféle gyakorlatban való megalapozottság lép: tudniillik a politikában való megalapozottság... úgy válik ma a műalkotás a kiállítási értékben rejlő abszolút súly által egészen új funkciójú rendelkező képződménnyé, amely funkció közül a számunkra tudatosult, a művészi emelkedik ki olyanként, amelyet később talán mellékesnek tekintünk majd."[9]

Azok a tendenciák, amelyeket Benjamin annak idején a film példáján felismert, elméletileg teljes horderejükben felfogott, ma a tudatipar rohamos fejlődésével nyilvánvalóvá váltak. Amit eddig művészetnek neveztek, az szigorúan hegeliánus értelemben a kommunikációs eszközök által és bennük megszűnt. A művészet végéről folyó vita mindaddig céltalan, amíg ezt a véget nem fogják fel dialektikusnak. A művészi csupán egy általánosabb produktivitás szélsőséges határeseteként mutatkozik, amely társadalmilag csak abban az értelemben jelentős, amennyiben feladja az autonómiáját, és határesetnek fogja fel magát. Ahol a hivatásos termelők erényt csinálnak szakember voltuk nyomorából, sőt ebből még privilegizált státust is származtatnak, ott tapasztalataik és ismereteik haszontalanokká váltak. Az esztétikai elmélet esetében ez a perspektívák mélyreható megváltoztatásának a szükségességét jelenti. Ahelyett, hogy az új kommunikációs eszközök termelését vizsgálnák a régi termelési módok szemszögéből, épp fordítva: a mai termelési feltételek nézőpontjából kell elemezni azt, ami az örökölt „művészi" kommunikációs eszközökkel alkotható.

„Már korábban is sok hiábavaló éleselméjűséget pazaroltak ama kérdés eldöntésére, hogy művészet-e a fényképezés – anélkül, hogy egy megelőző kérdést tettek volna fel: vajon a fényképezés feltalálása nem változtatta-e meg a művészet összjellegét –, s a filmteoretikusok is csakhamar átvették ezt az elhamarkodott kérdésfeltevést. Ám azok a nehézségek, amelyeket a fotóművészet okozott a hagyományos esztétikának, gyerekjáték volt azokhoz képest, amelyeket a film teremtett."[10]

[9] Walter Benjamin (1969) *Kommentár és profécia* Gondolat Kiadó. 1969. 306–307, 310–311, 32.

A perspektívák ilyen nagy változásától való páni félelem érthető. A folyamat nem csupán a felépítmény féltve őrzött mesterségbeli titkaiból csinál ócska lomot, hanem egy hamisíthatatlan destruktív mozzanatot is rejt magában. Egyszóval – kockázatos. Mégis, az esztétikai hagyománynak a dialektikus megszüntetése egyben egyetlen esélye a fennmaradásra. A klasszikus fizika is így élt tovább marginális különös esetként egy jóval átfogóbb elméleten belül.

Ez a körülmény külön-külön is verifikálható minden hagyományos művészeti ágban. Mai fejlődésünk érthetetlen marad, ha csupán saját előtörténetünkből akarjuk azt levezetni. Használhatóságukat vagy használhatatlanságukat azonban lemérhetjük, mihelyt egy általános kommunikációs esztétika különös eseteként vizsgáljuk őket. Az ebből adódó kritikai lehetőségekre adunk itt néhány utalást az irodalom példáján.

17. Az írott irodalom, történelmi szempontból nézve, csak néhány évszázada játszik fontos szerepet. A könyv hegemóniája ma már csak epizódként hat. Összehasonlíthatatlanul hosszabb időszak előzte meg, amelyben az irodalom szóbeli volt; most pedig az elektronikus kommunikációs eszközök korszaka következett be, amely tendenciája szerint ismét mindenkit szóra bír. Fénykorában a könyv bizonyos mértékig a múlt primitívebb, de általánosabban hozzáférhető termelési módjait bitorolta, másfelől azonban olyan jövendő termelési módok hírnöke volt, amelyek bárki számára lehetővé teszik, hogy önmagát termelővé tegye.

A könyvnyomtatás forradalmi szerepéről egyébként eleget írtak, és ezt tagadni abszurd volna. Az írott irodalom kommunikációs struktúrájából eredően éppoly haladó volt, mint a burzsoázia, amely létrehozta, és amelyet szolgált. Ahogyan a kapitalizmus gazdasági fejlődését is csak az ipari forradalom tette egyáltalán lehetővé, úgy az immateriális termelőerők sem bontakozhattak volna ki tőkéjük

[10] Uo. 314.

akkumulálódása nélkül. (A tőke és tanainak akkumulálódását is a könyv-kommunikációs eszköznek köszönhetjük).

Általában csaknem minden ember jobban beszél, mint ahogyan ír. (Ez az írókra is vonatkozik.) Az írás rendkívül erősen formalizált technika, amely már fiziológiailag is sajátosan merev testhelyzetet kíván meg. Ennek megfelel az a magas fokú társadalmi szakosodás, amelyet az embertől kicsikar. Az írásmunkát végzők ősidők óta hajlamosak a kasztgondolkodásra. Munkájuk osztályjellege az általános tankötelezettség korában sem kérdéses. Az egész eljárás a legnagyobb mértékben tabu. Helyesírási hibákért, amelyek a kommunikáció szempontjából teljesen jelentéktelenek, elkövetőjük társadalmi deklasszálása a büntetés; a szabályoknak, amelyek erre a technikára vonatkoznak, minden racionális megalapozottság nélkül normatív erőt tulajdonítanak. Az írással való megfélemlítés még a fejlett ipari társadalmakban is széleskörűen elterjedt, osztályspecifikus jelenség maradt.

Az írott irodalomból nem törölhetők ki az elidegenedésnek ezek a mozzanatai. Azok a módszerek is erősítik őket, amelyekkel a társadalom az írástechnikát közvetíti: míg az ember igen korán és lélektanilag többnyire kedvező körülmények között tanul beszélni, addig az írástan fontos része az iskolai tekintélyelvű társadalmasításnak („szépírás" mint dresszírozási aktus). Ez örökre rányomja a bélyegét az írott közlés nyelvére, hangsúlyára, szintaxisára és gesztusára (tehát erre a szövegre is).

Az írott nyelv formába öntése kedvező körülményeket teremt a belső ellenállások elfojtásához. Beszéd közben a megoldatlan ellentmondásokról szünetek, akadozások, nyelvbotlások, ismétlések, közvetlen mondatfűzések árulkodnak, nem is beszélve a hangsúlyozásról, a mimikáról, a gesztikulációról, a tempóról és a hangerőről. Az írott irodalom esztétikája ezeket az önkéntelen mozzanatokat „hibának" tekinti. Explicite vagy implicite az ellentmondások elsimítását, a nyelvi forma racionalizálását, szabályosságát követeli a tartalomra való tekintet nélkül. Aki ír, azt már gyerekkorától arra szoktatják, hogy megoldatlan problémáit a korrektség védősánca mögé rejtse.

A könyvnyomtatás strukturális szempontból monológ kommunikációs eszköz, amely mind a termelőt, mind az olvasót elszigeteli.

A feedback és a kölcsönhatás rendkívül korlátozottak, körülményes eljárásokat igényelnek, és a legritkább esetben vezetnek korrekcióra: a már kinyomtatott kiadást nem lehet kijavítani, legfeljebb bezúzni lehet. Az irodalmi kritika körforgása rendkívül nehézkes és elit jellegű: a közönséget eleve kizárja.

Az elektronikus kommunikációs eszközökre nem érvényes az írott és a nyomtatott irodalom egyetlen jellemzője sem. A mikrofon és a kamera megszünteti a termelési mód (nem termelés) osztályjellegét. A normatív szabályok itt háttérbe szorulnak: a szóbeli interjú, a vita, a tüntetés nem tör meg semmiféle helyesírást, semmiféle szépírást. A képernyőn a megoldatlan ellentmondások esztétikai elsimítása kamuflázsként lepleződik le. Igaz, hogy a képernyő hemzseg a hazudozóktól, de már messziről látni, hogy ezek valamit el akarnak adni. A rádió, a film és a televízió mai formájában az unalomig cipeli magával a korábbi termelési módoktól örökölt tekintélyelvű és monologikus formákat, és ez korántsem félreértésből történik. A mai kommunikációs esztétikának ezeket az elavult mozzanatait a társadalmi viszonyok kényszerítik ránk. Nem a kommunikációs eszközök struktúrájából erednek. Ellenkezőleg: ellentétesek vele, mert ez a struktúra interakciót követel.

Egyébként meglehetősen valószínűtlen, hogy az írás mint speciális technika belátható időn belül eltűnjön. Ez a könyvre is vonatkozik, amelynek gyakorlati előnyei sok célra ma is nyilvánvalók. Jóllehet, nem olyan könnyen kezelhető, és nem takarít meg annyi helyet, mint más tároló rendszerek, viszont mindmáig egyszerűbb a kezelése, mint például a mikrofilmnek vagy a magnótárolónak. Ezért határesetként kell beiktatni az új kommunikációs eszközök rendszerébe, és eközben korlátozni kell kultikus és tituális aurájának a maradványait.

Ezt már a technológiai fejlődés is sugallja. Az elektronika láthatóan hatalmába keríti az írást: távírógépek, gyorsadók, olvasókészülékek, automata fényképező- és elektronikus vizsgáztató gépek, íróautomaták, kompózerek, elektrosztátok, Ampex-könyvtárak, kazettalexikonok, fény- és mágnesszalagírók, gyorskinyomtatók.

El Liszickij, a kommunikációs eszközök kitűnő orosz gyakorlati tudósa egyébként már 1923-ban felvetette egy „elektro-könyvtár" gondolatát, ami az akkori műszaki színvonal mellett csaknem értel-

metlennek, vagy legalábbis érthetetlennek hatott. Ennek az embernek a képzelete messze mutatott a jövőbe:

„Felállítom a következő analógiát:

Találmányok a gondolati közlekedés terén	Találmányok az általános közlekedés terén
Artikulált beszéd	Két lábon való járás
Írás	Kerék
Gutenberg könyvnyomtatás	Állati erővel húzott kocsi
?	Autó
?	Aeroplan

Ezt az analógiát azért vetem fel, hogy bebizonyítsam: amíg a könyvre mint kézzelfogható tárgyra szükség van, vagyis amíg nem szorítják ki a csak hangot adó vagy képpel együtt hangot adó formák, addig napról napra új felfedezések várhatók a könyv előállításának terén... Bizonyos jelek arra vallanak, hogy ezt az alapvető találmányt a szomszédos területről, a fénynyomástól kell várnunk." Ma az írás sok esetben már másodlagos technikává, azaz a szóban rögzített nyelv átírásává vált: magnetofon-jegyzőkönyv, kísérlet automatikus beszédfelismerésre (speech pattern recognition) és beszédek írásban való rögzítése.

18. Az irodalomkritikának az úgynevezett dokumentumirodalommal kapcsolatos tanácstalansága bizonyítja, hogy milyen messze elmaradt a recenzensek gondolkodása a termelőerők állapota mögött. Oka az, hogy a kommunikációs eszközök hatályon kívül helyezték az eddigi esztétika legalapvetőbb kategóriáját, a fikciót. A fikció – nem fikció szembeállítása éppen úgy megszűnt, mint az „életnek" és a „művészetnek" a 19. században kedvelt dialektikája. Már Benjamin kimutatta, hogy az „apparatura" (a médium fogalma neki még nem állt a rendelkezésére) felszámolja az autentikus jelleget. A tudatipar termelésében eltűnik az „igazi" és a reprodukció közötti különbség: „A valóság apparátusmentes aspektusa itt legművészibb aspektusává vált." A reprodukálás eljárása visszahat a reprodukáltra, és alapvetően megváltoztatja azt. Ennek a körülménynek a kihatásait ismeretelméletileg még nem vizsgálták meg eléggé. Az általa előidézett kategória-bizonytalanság a dokumentumjelleg fogalmát is megkárosítja. Szigorúan véve a jogi dimenzióra utal vissza:

dokumentum az, aminek a „hamisítása", értsd: reprodukálása fogsággal büntetendő. Ennek a meghatározásnak persze nincs elméleti értelme. Ez már abból is adódik, hogy a reprodukáció, amennyiben technikai minősége elég jó, semmiképpen sem különbözhet a mintájától akár táblaképről, akár útlevélről, akár bankjegyről van szó. Az okmány jogi fogalma csak pragmatikusan alkalmazható, és csupán gazdasági érdekek védelmét szolgálja.

Az elektronikus kommunikációs eszközök termelése elvileg tesz olyan megkülönböztetéseket, mint a dokumentum- és a játékfilm. Ez azonban minden esetben kifejezetten a helyzettől függ: a termelő sohasem tehet úgy, mint a hagyományos regényíró, mintha a „dolgok fölött állna". Ezért már eleve pártos. Ez formailag az anyag megmunkálásában nyilvánul meg. Vágás, montázs, keverés – a tudatos manipuláció megannyi technikája, amely nélkül az új kommunikációs eszközök kezelése el sem képzelhető. Éppen ezekben a munkafolyamatokban jut érvényre a produktív erő, s emellett teljesen közömbös, hogy egy riport rekonstruálásáról vagy egy vígjátékról van szó. Az anyag, akár „dokumentumjellegű", akár „fiktív", mindenképpen csak minta, félkészgyártmány, és minél alaposabban kutatják az eredetét, annál inkább elmosódik a különbség. (Pontosabban: a valóság, mihelyt feltűnik benne a kamera, már „beállított". Példa: Holdra szállás.)

19. A kommunikációs eszközök mellesleg a műalkotás régi kategóriáját is megszüntetik. A műalkotás csak mint diszkrét tárgy képzelhető el, nem függetlenül anyagi szubsztrátumától. Ilyen objektumokat a kommunikációs eszközök nem termelnek. Műsorokat csinálnak. Termelésük folyamatjellegű. Ez nem csupán és nem elsősorban azt jelenti, hogy a programnak nincs vége (ami a jelenleg bemutatottakat tekintetbe véve érthetővé tesz bizonyos ellenérzést a kommunikációs eszközökkel szemben), mindenekelőtt azt jelenti, hogy a kommunikációs eszközök programja strukturálisan végtelenül nyitott saját következményei számára. (Ez pedig nem empirikus elírás, hanem követelés. Természetesen nem kívülről támasztott követelés a kommunikációs eszközökkel szemben, hanem azok alkatából fakad. Ebből vezethető le a sokat emlegetett „nyitott forma", s nem egy régi esztétikából mint annak módosulása). A tudatipar programjainak fel kell venniük magukba saját hatásukat, az általuk előidézett

reakciókat és korrekciókat, különben máris elavultak. Ennélfogva tehát nem fogyasztási cikkekként, hanem önmaguk termelésének eszközeiként kell felfogni őket.

20. A művészeti avantgárd képéhez hozzátartozik, hogy úgyszólván előre megsejtették a jövő kommunikációs eszközeit. „Mindig is az volt a művészet egyik legfontosabb feladata, hogy olyan keresletet hozzon létre, amelynek teljes kielégítéséhez még nem jött el az óra. Minden művészi forma történetének vannak kritikus időszakai, amikor ez a forma olyan effektusokra törekszik, amelyek kényszer nélkül csakis egy megváltozott technikai színvonalon, vagyis új művészi formában jöhetnek könnyedén létre. A művészet sajátos, méghozzá a hanyatló korszakban létrejövő extravaganciái és nyerseségei valójában a művészet leggazdaságosabb történeti erőcentrumából fakadnak. Utoljára a dadaizmus duzzadt ilyen barbarizmusoktól. Ösztönző ereje csak most válik felismerhetővé: a dadaizmus a közönség által ma a filmben keresett effektusokat a festészet (illetve az irodalom) eszközeivel kísérelte meg előidézni."[11]

Ebben áll a prognosztikai értékük, a happening, fluxus vagy mixedmedia show típusú, egyébként fölösleges rendezvényeknek. Vannak írók, akik produkciójukban azt a felismerést tükrözik, hogy a monológ kommunikációs eszközöknek ma már csak maradékos használati értékük van. Némelyek közülük meglehetősen gyors következtetéseket vonnak le ebből a felismerésből. Így például lehetővé teszik a felhasználónak, hogy maga rendezze a szállított anyagot tetszés szerinti változtatásokkal. Minden olvasónak magának kell írnia a könyvet. Az ilyen túlzásba vitt kísérletek a felhasznált kommunikációs eszköz struktúrája ellen irányuló kölcsönhatások kiváltására csupán üresjáratot kínálnak: a puszta ihlet nem tesz lehetővé artikulált interakciót. A rövidítések, amelyeket például a Concept Art bocsát áruba, azon a banális álokoskodáson alapulnak, amely szerint a termelőerők fejlődése minden munkát fölöslegessé tesz. Ilyen alapon egy komputert is önmagára bízhatnánk azzal a feltételezéssel, hogy egy randomgenerátor majd maga is megszervezi az anyagi termelést. Szerencsére a kibernetikusok nem hajlanak efféle gyerekségekre.

[11] Uo. 327.

21. Az egykori „művész" (nevezzük őt inkább szerzőnek) ezekből a fejtegetésekből azt a következtetést vonja el, hogy célja saját magát mint szakembert fölöslegessé tenni, valahogy úgy, mint ahogy az analfabetizmus ellen harcoló is akkor töltötte be a feladatát, amikor már nincs rá szükség. Mint minden tanulási folyamat, úgy ez is megfordítható; a szakember éppen annyit vagy többet kell hogy tanuljon a nem szakembertől, mint fordítva: csak akkor teheti magát fölöslegessé.

Emellett társadalmi hasznosságát leginkább azon lehet lemérni, menynyire tudja hasznosítani és tökéletesíteni a kommunikációs eszközökben rejlő emancipációs mozzanatokat. A taktikai ellentmondásokat, amelyekbe eközben kerülhet, nem szabad letagadni, sem eltúlozni. A szerzőnek a tömegek ügynökeként kell dolgoznia. Egészen csak akkor tűnhet el közöttük, ha majd a tömegek is szerzővé, a történelem szerzőivé válnak.

22. „Az értelem pesszimizmusa, az akarat optimizmusa" (Antonio Gramsci).

Forrás: *Kursbuch*, 1970. március, 159–186.

ENZENSBERGER, *KURSBUCH*, HETVENES ÉVEK
(A fordító Dalos György utószava 2008-ban)

Hans Magnus Enzensbergerrel budapesti nemzetközi költőtalálkozón ismerkedtem meg 1970 májusában. Ekkor már szabadúszó fordítóként tengettem életemet, és azon töprengtem, miként lehetne összekötni a kényszerűt a hasznossal, a hasznosat pedig a kellemessel, vagyis ha már más publikációs lehetőségem nem maradt, hogyan fordíthatnék honorárium fejében olyan szövegeket, amelyekkel belsőleg azonosulni tudok. Kapóra jött, hogy Enzensberger megajándékozott *A havannai kihallgatás* című, frissen megjelent dokumentumdrámájával és folyóirata, a *Kursbuch* legfrissebb számával. Én „cserébe" néhány saját szöveget adtam át neki hevenyészett nyersfordításban.

*A havannai kihallgatás*t néhány nap alatt lefordítottam, és felajánlottam a Nemzeti Színháznak, amely udvariasan visszaküldte a darabot. Újabb fordítási kalandra nem merészkedtem, viszont rákaptam a *Kursbuch*ra, amelyet akkortájt az Írószövetség könyvtárában (ahol tag voltam) lehetett olvasni. A Frankfurtban megjelenő negyedéves folyóirat tematikus számaival s bennük is elsősorban a főszerkesztő esszéivel revelációszerű hatást gyakorolt rám: jobbára félig olvasott művekből és vélt evidenciákból merítő, összeesküvő forradalmiságomat szembesítette egy polgári kultúrán nőtt nyugati attitűddel. Különösen az itt közölt *Baukasten*... ragadott meg eretnek marxizmusával és elegáns, ironikus stílusával.

Közben átestem néhány sorsomból eredően kötelező konfliktuson – rendőri felügyelet alá kerültem, a szabályok megszegése miatt internáltak, és a baracskai táborban huszonöt napot éhségsztrájkban töltöttem. A házi őrizettel felérő rendszabályt feloldották. Voltaképpeni győzelmemnek mégis azt könyveltem el, hogy a helyzetem iránt nem közömbös Enzensberger ez alkalomból zsengéimet közölte a *Kursbuch*ban, s már-már érthetetlen szerencseként a Kossuth (pártunk könyvkiadója) megbízott, hogy vegyek

részt az európai és amerikai új baloldalt bemutató szöveggyűjtemény német anyagának válogatásában és fordításában. Boldogan tettem eleget a felkérésnek, több más mű között ajánlottam és lefordítottam a *Baukasten*t, erősen megkínlódva a szöveg réteggazdagságával és elég szerény műveltségemet próbára tevő hivatkozásaival. Hogy mást ne mondjak: ekkor hallottam először Walter Benjamin és George Orwell nevét.

Az új baloldal szövegei végül is nem kaptak nyomdafestéket. A reményteljesen induló gazdasági reformmal együtt elhaltak a liberális szövegkezelés gyöngéd hajtásai is. A Kossuth liberális szerkesztői eredetileg a szokásos „marxista előszó" trükkjével próbálták kivédeni a cenzúrát: Köpeczi Bélát kérték fel erre, aki tudós ember s egyben megbízható káder, egy ideig a Kiadói Főigazgatóság – értsd: a cenzúrahivatal – vezetője volt. A könyv azonban így sem jutott túl a kefelevonaton, s a vállalkozás paradox eredménye annyi lett, hogy a kiszemelt előszóíró nem sokkal később közzétette *Az új baloldal ideológiája* című kis monográfiáját, amely bő idézeteket tartalmazott a hamvába holt műből. A pletyka szerint a *Baukasten*ben leginkább Enzensberger gunyoros Lukács-bírálatát sérelmezték a cenzorok. A filozófust 1971-ben bekövetkezett halála óta érinthetetlennek nyilvánították – nagyjából ugyanazok, akik korábban kiátkozták. A Kossuth – meg kell hagyni – korrektül kifizette a válogatókat és fordítókat, én azért mégis sajnáltam, hogy a *Baukasten* asztalfiókban maradt. (Az asztalfiók, mint tudjuk, akkoriban a kéziratoknak nem a legelőnyösebb tárolási helye volt.) Ezért fölöttébb megörvendeztetett Szekfű András barátom ajánlata, hogy a szöveget bocsássam a Tömegkommunikációs Központ belső terjesztésű kiadványsorozatának rendelkezésére. Jellemző az időkre, hogy e féllegális publikációról szerződés született, érte tiszteletdíj járt, ki is fizették, ugyanakkor magukat a kiadványokat hivatalosan nem is olvashattam. A *Baukasten*... tanulmány azonban végül is annak ellenére sem jelent meg, a zárt körű sorozatban sem, hogy (másodszor is) kifizették. Úgy látszik, Enzensberger újbaloldali okfejtései még a Tömegkommunikációs Központ toleráns, de óvatos vezetésének is veszélyesnek látszottak. Vagy talán valami változott a nagypolitikában a fordítás elfogadása után. A fordítást a következő években Szekfü András odaadta néhány egyetemi tanítványának, volt, aki rövidítve legépelte, mint afféle szamizdatot. De megjelenni most 2008-ban jelenik meg először magyarul.

A havannai kihallgatás azonban – micsoda happy end! – 1974-ben legálisan megjelent az Európa Könyvkiadónál.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 2
X61263

Destruktív írásokat talál itt az olvasó egy destrukcióra méltó korból. Izgalmuk homályos reményekből fakadt. A rendszer, amelyet destruáltak, akkor, amikor destruálták, egyszerre tűnt fenntarthatatlannak és megdönthetetlennek.
Ebből a feszítő helyzetből következett a homály és a remény.
Mi marad ezeknek az írásoknak az izgalmából, miután a remények részben beteljesedtek, részben elenyésztek – eloszlott a homály? Ezt a kérdést kísérti a kötet. Jó kérdés, jó kísérlet. *(Révész Sándor előszavából)*
A kötet tanulmányainak többsége csak belső sokszorosításban „jelent meg", nyilvánosan most olvashatók először.

693 089 9
930899

2950 Ft

GONDOLAT

A UTOLSÓ TANGÓJA

SZEKFÜ ANDRÁS

X 61263
05
SZ52

SZEKFÜ ANDRÁS

A GAPA UTOLSÓ TANGÓJA

Médiaszociológiai tanulmányok a félkemény diktatúrában

GONDOLAT